

STEFANO BOTTONI

---

A VÁRVA VÁRT NYUGAT



MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

---

DISSERTATIONES

Redigit  
PÁL FODOR



Institutum Historicum Sedis Centralis  
Studiorum Philosophicorum  
Academiae Scientiarum Hungaricae  
Budapestini, 2014

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK  
ÉRTEKEZÉSEK

STEFANO BOTTONI

A várva várt Nyugat

Kelet-Európa története 1944-től napjainkig



MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont  
Történettudományi Intézet  
Budapest, 2014

A kötet megjelenését  
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia  
támogatta



© Stefano Bottoni, 2014

© MTA BTK, 2014

A könyv az „Un altro Novecento. L’Europa orientale dal 1919 a oggi (Roma, Carocci Editore, 2011) című olasz kiadvány átdolgozott változata.

ISBN 978–963–9627–79–6

ISSN 2063–3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,  
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,  
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Borító: Böhm Gergely

A borító Massimo Sciacca fotójának felhasználásával készült

Tördelés: Palovicsné Tihanyi Éva

Képszerkesztő: Kocsis Gabriella

Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.

Felelős vezető: Marosi Attila

# TARTALOM

Előszó a magyar kiadáshoz .....	7
Bevezetés	
Kelet-Európa: egy vitatott fogalom újraértelmezése.....	9
1. Szovjet pályán (1944–1948) .....	21
1.1. Felszabadítás vagy megszállás? Kelet-Európa a totális háború árnyékában .....	21
1.2. Az etnikailag „megtisztított” Európa és a kollaboránsok sorsa .....	28
1.3. Kelet-Európa a szovjetbefolyási övezetben.....	38
1.3.1. Szovjet és nyugati béketervek.....	38
1.3.2. A „százalékos megállapodástól” az 1947. évi békeszerződésekig .....	41
1.3.3. Többlépcsős forradalom? Népi demokrácia és szovjetizálás.....	44
1.4. Politika és gazdaság az átmenet éveiben .....	48
1.4.1. Az élenjárók: Jugoszlávia és Albánia .....	49
1.4.2. „Külső forradalom”: Lengyelország, Románia, Bulgária .....	51
1.4.3. Megfojtott demokráciák: Csehszlovákia és Magyarország.....	60
1.4.4. Az új szovjet területek: elnyomás és ellenállási mozgalmak .....	67
1.5. A megmentett Közép-Európa: Görögország, Finnország és Ausztria.....	71
1.6. A szovjet tömb létrehozása .....	74
1.6.1. A fultoni beszéd-től a Kominformig .....	74
1.6.2. A jugoszláv székizma .....	76
1.6.3. A németkérdés és a Német Demokratikus Köztársaság létrejötte .....	78
2. Terror és enyhülés (1949–1955) .....	81
2.1. Intézményes izomorfia és kulturális forradalom .....	81
2.1.1. Új közigazgatás, új kulturális kódok .....	81
2.1.2. A sztálinista ökoszisztéma .....	83
2.1.3. A nemzetiségi kérdés és az egyházpolitika .....	88
2.2. Tervgazdálkodás és fegyverkezés .....	96
2.2.1. A „klasszikus” rendszer: iparosítás és mezőgazdasági kollektivizálás .....	96
2.2.2. Háborús készülődés és a gazdasági összeomlás (1951–1953) .....	100
2.3. A terror időszaka .....	103
2.3.1. A párton belüli tisztogatások.....	104
2.3.2. A tömeges represszió: a kelet-európai Gulág-rendszer .....	109
2.4. Az enyhülés ellentmondásai.....	114
2.4.1. Reakciók Sztálin halálára .....	114
2.4.2. Moszkva és Belgrád ismételt közeledése és a Varsói Szerződés megkötése.....	119
3. Politikai válságok és társadalmi konszolidáció (1956–1972) .....	123
3.1. Lengyelország és Magyarország – 1956.....	123
3.1.1. A XX. kongresszus hatása és a „lengyel október” .....	123
3.1.2. Válság és forradalom Magyarországon .....	126
3.2. Folyamatosság és törés Hruscsov időszakában.....	134

3.3. Elnyomás és konszolidáció (1956–1967) .....	140
3.3.1. A szovjet tömb egység és válság között .....	140
3.3.2. A „tömbön kívüli” szocializmus: Jugoszlávia és Albánia .....	151
3.4. A „létező szocializmus” eredményei és kudarcai .....	157
3.4.1. Gazdasági és katonai integráció .....	157
3.4.2. Modernizációs viták és rendszerkorrekciók javaslatok .....	164
3.5. Az utolsó utópia: a csehszlovák 1968 .....	168
3.5.1. A „prágai tavasz” .....	168
3.5.2. A Varsói Szerződés katonai beavatkozása és a „normalizáció” .....	171
3.6. Húsz év szocializmus mérlege .....	175
4. A szovjet tömb hanyatlása és bukása (1973–1991) .....	179
4.1. A nemzetközi helyzet: az enyhüléstől a „második hidegháborúig” .....	179
4.2. Politikai stabilitás, gazdasági összeomlás .....	184
4.2.1. A brezsnyevi szürkesség „diszkrét bája” .....	184
4.2.2. Stagnálás és eladósodás .....	189
4.3. A válság szakaszai és kiutak a létező szocializmusból .....	193
4.3.1. Lengyelország: a Szolidaritástól Jaruzelski katonai juntájáig .....	194
4.3.2. Stabilitás és nyugalanság: Csehszlovákia, Magyarország, NDK .....	198
4.3.3. Az etnikai kérdés előtérbe kerülése .....	205
4.4. A kommunizmus lebontása (1988–1991) .....	221
4.4.1. Peresztrojka a Szovjetunióban és Kelet-Európában .....	221
4.4.2. Tárgyalásos fordulat, irányított változás .....	224
4.4.3. Békés forradalom Berlinben és Prágában .....	232
4.4.4. Elárult remények? Románia 1989–1990 .....	235
5. Visszatérés Európába? A posztkommunista demokráciák sikerei és kudarcai ....	242
5.1. A nemzeti tényező .....	242
5.2. A stabilitás nyomában: az 1989 utáni politikai váltógazdaság .....	248
5.3. Gazdaság és társadalom: a változás győztesei és vesztesei .....	254
5.4. Megbüntetni, emlékezni vagy tanulmányozni:	
A totalitárius múlt kezelése .....	262
5.5. Posztkommunizmus a Balkánon: katasztrófa és újrakezdés .....	268
5.5.1. Jugoszlávia felbomlása .....	268
5.5.2. A horvát és boszniai háború .....	273
5.5.3. A daytoni egyezménytől Koszovó függetlenségéig .....	278
5.5.4. Az utolsó évtized .....	282
5.5.5. A hosszúra nyúlt albán átmenet .....	284
A mai Kelet-Európa: nyugati periféria vagy ütközőzóna?	
(Zárszó) .....	287
Regionális és euroatlanti integráció .....	287
A 2008. évi válság hatásai és a felzárkózás esélye .....	293
Demokratikus forradalmak, kudarcos demokráciák .....	297
Zárszó helyett: három kihívás .....	303
Felhasznált irodalom .....	315
Képek forrásjegyzéke .....	339
Földrajzinév-mutató .....	347
Személynévmutató .....	354

## ELŐSZÓ A MAGYAR KIADÁSHOZ

Ezt a könyvet 2010-ben írtam és elsősorban olasz szakmai közönségnek szántam. Empatikus, de alapvetően külső szemlélői pozíciót vettem fel, amit az átdolgozott magyar kiadásban is igyekeztem megőrizni. Sokat tűnődtem azon, mit kezdhet egy magyar olvasó egy nem kifejezetten magyar szempontú régiótörténettel, amely nem Magyarországból kiindulva tekint a régióra, hanem az egész régiót foglalkoztató általános kérdéseken keresztül elemzi Magyarország helyzetét. A felhasznált források nagyobbik része a kurrens nemzetközi szakirodalomból ered, kisebb mértékben az általam jobban ismert olasz, magyar és román történészek, elemzők munkájából merítettem. Ezt tudatosan tettem, és vállalom a döntéssel kapcsolatos kritikákat. Szerettem volna szembesíteni a gyakran befelé forduló magyar szakmát azzal, hogy másutt és más nyelven is jelennek meg olvasásra, továbbgondolásra érdemes művek; azt kívántam érzékeltetni a magyar olvasóval, hogy ez az ország nem „önmagáért” létezik, hanem a kelet-európai régió szerves része, sőt egy igen bonyolult, állandóan változó és gyakran ellentmondásos, tágabb globális viszonyrendszerben mozog.

Éppen ezért nagy megtiszteltetésnek tartom, hogy ez a könyv Magyarországon is megjelenhet. Végül is, az eredeti olasz nyelvű kézirat az MTA Történettudományi Intézetben lévő első emeleti dolgozószobámban készült, tehát „intézeti” munkám szerves részének tekintem. De ami még fontosabb: azért lett olyan a könyv, amilyen lett, mert erőteljesen hatottak rám a régió jelenkori történetéről folyó magyar historiográfiai és közéleti viták, és úgy érzem, sok párhuzam mögött alapvetően a jelenkori magyar történelem nyitott kérdései álltak és állnak ma is. Ezt egyébként a magyar kiadás címválasztása is jelzi, amely visszaütal egy, a kulturális globalizáció ellentmondásos kelet-európai recepcióját vizsgáló fontos kötet fő üzenetére.<sup>1</sup>

Súlyos dilemmát képezett a négy évvel ezelőtt elkészült kézirat frissítése és a magyar igényekhez történő átalakítása. Miközben másutt inkább stílári változtatásokat hajtottam végre, az eredeti kiadáshoz képest a magyar változatból hiányzik az 1919 utáni két évtized tárgyalása. Az első fejezet kihagyását egyrészt az indokolta, hogy nem tartom magam a két világháború közötti korszak

---

1 Kovács J. M.: A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon. 2000–Sík Kiadó, Bp., 2002. 447–451.

szakértőjének, másrészt létezik már a piacon egy színvonalas összefoglaló.<sup>2</sup> A 2010 után megjelent szakirodalmat csak részben tudtam beépíteni; be kellett látnom, hogyha minden új adatot és megközelítést figyelembe veszek, egészen más terjedelmű könyvet kellett volna írni, ami szétfeszítette volna a kialakított szerkezetet. Fontos azonban megjegyezni, hogy az utóbbi években több, olyan figyelemreméltó eredmény született, ami új alapokra helyezheti a szovjet tömb rendszerszintű elemzését. Ennek tartom Anne Applebaum magyarul is megjelent kötetét Kelet-Európa 1944 utáni szovjetizálásáról,<sup>3</sup> valamint Kalmár Melinda 2014-ben kiadott újszerű szintézisét a szovjet típusú rendszerek működéséről. Utóbbi kötet csak néhány hónapja jelent meg, és nem kívántam feleslegesen beépíteni a magyar kiadásba; úgy gondolom azonban, hogy Kalmár makroszintű, rendkívül komplex és intellektuálisan izgalmas elemzése nagy kihívást jelent a magyar történetírásnak elméleti igényű, összehasonlító jellegű elbeszélésével.<sup>4</sup> Mark Kramer és Borhi László készülő hidegháborús szintézisei szintén világos jelét adják annak, hogy a már évekkel ezelőtt lezárult „levéltári forradalom” korszaka után a szakma új kihívások felé fordul.

\*

Végül, de nem utolsósorban, néhány korántsem formális köszönetnyilvánítás. Az első köszönet kollégáimat illeti, akikkel többször megosztottam az eredeti olasz nyelvű könyv megírásának, majd újrafogalmazásának szinte összes dilemmáját. Mindenekelőtt, köszönet Kovács Évának és az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos információs témacsoportjának, valamint összes munkatársának, akiknek tapintatos biztatása nélkül nem sikerült volna határidőre elkészíteni a kötet magyar kiadását. Szeretnék még köszönetet mondani Bárdi Nándornak és a 2010-es szelterszi tábor résztvevőinek, akikkel elsőként vitattam meg a még készülő könyvet és az azzal kapcsolatos elméleti és szerkezeti elképzeléseimet.

Köszönet illeti Andreides Gábort is, aki elvállalta és sikeresen megoldotta a bonyolult olasz szöveg magyarra való átültetését.

És nem utolsósorban köszönet folyamatosan bővülő családomnak, amelytől mind Bolognában, mind Budapesten szeretetet és megértést kaptam. Nem volt könnyű beleilleszteni a könyvírást a sűrű mindennapokba, de végig éreztem, hogy az állandó nyüzsgés óriási erőt és pozitív energiát biztosít a legnehezebb pillanatokban is. Külön köszönet Rékának, aki hosszú kórházi estéket töltött a szöveg javításával, és Dani-Balázsnak, akinek elképesztő életereje, ha nem is könnyebbé, de mindenképpen vidámabbá tette e könyv megírását.

*Budapest, 2014. július 31.*

2 Palotás E.: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris, Bp., 2003.

3 Applebaum, A.: Vasfüggöny – Kelet-Európa megtörése, 1944–1956. Libri, Bp., 2014.

4 Kalmár M.: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990. Osiris, Bp., 2014.



# BEVEZETÉS

## KELET-EURÓPA: EGY VITATOTT FOGALOM ÚJRAÉRTELMEZÉSE

Honnan ered az a fogalom, hogy „Kelet”-Európa? Mikor, hogyan használták, és mit értettek ez alatt? Van-e még értelme Kelet-Európáról beszélni és Kelet-Európa történetétől írni a hidegháború utáni egyesülő Európában?

Kelet-Európa korántsem stabil, sőt állandóan változó földrajzi fogalom. Minden tudományos vagy politikai közösség másképp értelmezi ezt a kifejezést, ami teljesen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a földrajzi meghatározás mögött nem elsősorban szakmai, hanem (ön)legitimációs törekvések és emocionális érvek állnak. Mint ahogy bármelyik Kelet-Európával foglalkozó, nem kelet-európai történész megtapasztalhatja, az első nehézség akkor jelentkezik, amikor „kelet-európai” kollégái kikérik maguknak kelet-európai létüket. Vagy pedig elfogadják valamilyen „Kelet-Európa” létezését azzal a feltétellel, hogy ez nem a saját országukra vonatkozik, hanem kizárólag annak keleti vagy déli szomszédjára. Miközben Nyugaton egyszerű szakmai evidencia, a mai „kelet-európaiak” számára Kelet-Európa történeti és erkölcsi stigmának számít. Ezzel is magyarázható az a paradoxon, hogy minden fontosabb nyugati egyetemi központban működik egy kelet-európai tanulmányok központja – ezzel is elismerve a régió létjogosultságát, miközben a volt szovjet tömb országaiban feledésbe merül a régió sajátos 1944 és 1990 közötti „sorsközössége”.

Az ENSZ statisztikai felosztása Kelet-Európa részévé tesz 10 egykori kommunista államot és Oroszország európai területeit, viszont kizárja onnan az Ibériai-félszigettel, Olaszországgal, valamint Görögországgal együtt a kontinens déli feléhez illesztett volt Jugoszláviát és Albániát. A CIA gondozásában évente megjelenő *World Factbook* három alegységre osztja a térséget: *Közép-Európa* (Ausztria, Cseh Köztársaság, Németország, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia); *Kelet-Európa* (Fehéroroszország, Észtország, Lettország, Litvánia, Moldova és Ukrajna) és *Délkelet-Európa* (Albánia, Bulgária, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Koszovó, Románia, Montenegró, Szerbia és Törökország). Oroszországot önálló entitásként kezeli, transzkontinentális államként definiálja. Ezzel szemben több olasz földrajzi

atlasz Kelet-Európát olyan területként határozza meg, amely Oroszországot is magában foglalja.<sup>1</sup>

Kelet-Európa alrégiói témájában még jelentősebb fogalmi zűrzavar uralkodik, mivel minden nép tudatában korábbi birodalmak és sokszor átrajzolt államhatárok léteznek. Magyarországon gyakran olvasni a külföldiek számára nehezen értelmezhető „Kárpát-medencéről”, míg a román történelemkönyvek máig áradoznak az ősi „dunai-kárpáti” területről, ami nacionalista értelmezésben nem más, mint a mai Románia legitim elődje. Nemcsak a „keletiek”, hanem a nemzetközi szervezetek is értelmetlen földrajzi kifejezésekkel rukkolnak elő. A korábban ismeretlen „Nyugat-Balkán” neologizmust az Európai Unió vezette be az 1990-es évek végén annak a térségnek a politikai meghatározására, amely a volt jugoszláv tagköztársaságokat és Albániát foglalta magában, a fejlettebb (tehát impliciten „európai”) Szlovénia kivételével. Végül pedig, ha másik szemszögből vizsgáljuk a kérdést, a perspektíva ismét megváltozik: Európa áhított és hevesen vitatott mértani középpontjára csupa „kelet-európai” (litván, észt, szlovák, magyar, ukrán, lengyel és fehérorosz) települések pályáznak.

Ebből a rövid felsorolásból is kiderül, hogy Kelet-Európa korántsem objektív földrajzi vagy geopolitikai fogalom, a hidegháború lezárása óta pedig elveszítette saját belső legitimitását, mert a Nyugathoz való közeledés megfosztotta saját ideológiai másságától. Kelet-Európa határai tehát könnyen idomulnak a változó politikai környezethez, miközben már évtizedek óta az egész régiót alapvetően csak a nyugati civilizációhoz való viszonya foglalkoztatja. Kiterjedtsége ellenére Kelet-Európa nem alkot önálló pólust, sem politikai, sem gazdasági, sem kulturális szempontból. Nyugathoz méri magát és onnan vár minden impulzust a 19. századtól örökölt „mintakövető” magatartástól vezérelve.

A fejekben uralkodó zűrzavar már a terminológiai vitákból is kitűnik. Az európai kontinens keleti fele definiálható kelet-középként is, kiemelve földrajzi kiterjedését, de a német terminust átvéve meghatározható Köztes-Európaként is (*Zwischeneuropa*). Utóbbi fogalom nem keverendő össze a szintén német eredetű *Mitteleuropa*-konceptióval, amely az első világháború előtt olyan gondolkodók szellemi horizontjához tartozott, mint Friedrich List, Walter Rathenau vagy Friedrich Neumann. Elképzelésük szerint Mitteleuropa a Balti-tengertől a Földközi- és a Fekete-tengerig terjeszkedő önálló régiót alkotott. A korabeli fogalomhasználatban Mitteleuropa előrevetítette a német, magyar és szláv népek közötti gazdasági és politikai szövetség lehetőségét, és éppen

1 Az ENSZ által használt statisztikai felosztásról lásd [unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm#europe](http://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm#europe); a CIA által használtról: [www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook](http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook); az Istituto per l'Europa centro-orientale e balcanica utolsó kiadása, Guida ai paesi dell'Europa centrale, orientale e balcanica. Annuario politico-economico 2009. A cura di Privitera, F. il Mulino, Bologna, 2010.

Németország lett volna az eljövendő köztes-európai unió vezetője.<sup>2</sup> Távol a Fejtő Ferenc által nosztalgiával visszasírt<sup>3</sup> Habsburg Birodalomtól, Mitteleuropa – mint geopolitikai gondolat – teret engedett a nemzetiszocializmus számára a területi expanzió hivatkozási alapként való felhasználásához. A náciizmus bukásával tehát nemcsak a német hegemoniatervet, hanem egy sor – sok tekintetben tisztességes – geopolitikai elképzelés került zsákutcába.<sup>4</sup> Ennek ellenére a történészek ma is egyetérteni látszanak abban, hogy az európai kontinens keleti része a nyugatihoz képest számos sajátos fejlődési fáziskésést tükröz.

Mikor is született a Kelet-Európa-koncepció, a kontinens milyen területeit határozta meg, és mi maradt belőle a hidegháborút követően? A földrajzi, gazdasági és kulturális határokról zajló vita tekintélyes mennyiségű történeti, politológiai, kulturális antropológiai irodalmat termelt.<sup>5</sup> A felmerült témák közül hármat szeretnék kiemelni: a régió történeti és politikai határai; Kelet-Európa történelmi, gazdasági és társadalmi elmaradottságának eredeti okai; valamint a hagyományosan többnemzetiségű térség és a nemzetállami logika összetett viszonya.

Az első kérdésnél fontos kiemelni egy köztudott, de gyakran elfelejtett tény: a második világháború előtt „Kelet”-Európa egyszerűen nem létezett mint politikai régió. Larry Wolff szerint az európai felvilágosodás volt az, amely először határozta meg a „keleti” világot és mentalitást mint a „nyugati” szokások és civilizációs vívmányok ellenpárját.<sup>6</sup> A 19. századi útinaplókban egyre divatosabb „keletiség” narratíva inkább a szerző intellektuális percepcióját (vagy éppen preconcepcióit) tükrözte, mint az adott terület politikai vagy társadalmi realitását.

De még a két világháború között sem beszélhetünk politikai vagy gazdasági téren megfigyelhető közös vonásokról. A mindig magabiztos politikusok

2 A Mitteleuropa-elgondolás történetéről a kortárs kultúrában, legfőképpen német területen lásd *Libardi, M.–Orlandi F.*: Mitteleuropa. Mito, letteratura, filosofia. Silvy, Borgo Valsugana (TN), 2010.

3 *Fejtő, F.*: Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Atlantisz és Minerva Kiadók, Bp., 1990.

4 *Bugge, P.*: The Use of the Middle. Mitteleuropa vs. Střední Evropa. European Review of History, 1999. I. 15–35.

5 Még mindig alapvető *Halecki, O.*: Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe. Ronald Company, New York, 1952; vö. *Szűcs, J.*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető, Bp., 1983; In Search of Central Europe. Ed. *Schöppflin, G.–Wood, N.* Polity Press, Cambridge, 1989; *Wolff, L.*: Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. Stanford University Press, Stanford (CA), 1994. Az európai kultúra Balkán-képéről lásd *Todorova, M.*: Immaginando i Balcani. Argo, Lecce, 2002. különösen 232–265., a Balkánról és Közép-Európa mítoszáról. Egy nemzetközi vita színvonalas elemzését lásd *Franzinetti, G.*: Mitteleuropa in East-Central Europe. From Helsinki to EU Accession (1975–2004). European Journal of Social Theory, 2008. 2. 219–235. és *Janowski, M.–Iordachi, C.–Trencsényi, B.*: Why Bother about Historical Regions? Debates over Central Europe in Hungary, Poland and Romania. East Central Europe/ECE, 2005. 1–2. 5–58.

6 *Wolff, L.*: Inventing Eastern Europe i. m. 12.

sem tudták meghatározni a térség belső és külső határait. A csehszlovák állam megalapítójának, Tomáš Garrigue Masaryknak a politikai elgondolásában például a „*Střední Evropa*”, azaz „köztes-európai” „az Északi-foktól a Matapanig szétterjedt kis népek különleges sávját” jelentette, amely magában foglalta Görögországot és Törökországot, viszont nyilvánvalóan politikai okokból kizárta a Prágával rossz viszonyt ápoló Ausztriát és főleg Németországot.<sup>7</sup> A térség három kiterjedt multinacionális alakulata (az Osztrák–Magyar Monarchia, a cári Oroszország és az Oszmán Birodalom) utódállamai egymástól jobban különböztek gazdasági fejlettségben, mint a kontinens „keleti” és „nyugati” fele. Csehország, Morvaország és Szilézia erős városi polgársággal rendelkezett és a kontinens ipari központjaihoz tartozott. Eközben Albánia és Bulgária, valamint Jugoszlávia és Románia délkeleti területeinek fejletlenségi szintje inkább a mediterrán Európával (Spanyolország, Portugália, Olaszország számos vidéke) és a rendkívül szegény Írországgal kapcsolta őket össze, mintsem a német/magyar/olasz/lengyel *Bürgertum* meghatározó szerepéről ismert közép-európai peremvidékekkel.<sup>8</sup>

Kelet-Európa – mint fogalom – tehát a „rövid” 20. század egyik melléktermékének mondható. Zombory Máté a kelet-európai kollektív emlékezetet és Kelet–Nyugat kognitív ellenpárt vizsgálva kiemeli a posztkoloniális irodalom által inspirált Bakić-Hayden meglátását, aki szerint a posztkommunista Jugoszlávia kitűnően mutatja a „pozitív” Nyugat – „negatív” Kelet dichotómia reprodukcióját, azaz az általa „beágyazott orientalizmus”-nak nevezett jelenség továbbélését.<sup>9</sup> Bakić-Hayden bemutatja, hogy azon európai területeken is, ahová az Oszmán Birodalom kiterjedt, azok a jugoszlávok, akik a volt Habsburg Birodalom területén éltek, a volt Oszmán Birodalom területén élők-től mint „nem odavalóktól” különböztették meg magukat.<sup>10</sup>

A Kelet-Európa-kutatás kapcsán is igaznak tűnik az impresszionista festészetről született mondás, hogy csak távolról áll össze a kép. Az egyik legpepene-tránsabb globális elemzést Kelet-Európa mibenlétéről és társadalmi diszfunkcióinak okairól Sir Lewis Namiernek köszönhetjük, aki 1888-ban született Ludwik Niemirowski néven egy világi zsidó középosztálybeli családban a cári birodalomhoz tartozó lengyel területen. Lembergben tanult, majd 1907-ben Londonba költözött, és új hazájában a 18. századi Anglia ismert kutatója lett. Annak ellenére, hogy Namier soha nem végzett kutatómunkát saját szülőhelyén és nem tartotta magát Kelet-Európa-szakértőnek, sőt az egész térséget alapvetően az ír nemzetépítésen keresztül szemlélte, fiatalkori szocializá-

7 Idézet Todorova, M.: *Immaginando i Balcani* i. m. 249.

8 Graziosi, A.: *Il mondo in Europa. Namier e il Medio Oriente europeo, 1815–1948. Contemporanea*, 2. 2007. 193–229.

9 Kiváló elemzését lásd Zombory M.: *A nemzeti hovatartozás mint térbeli probléma. Emlékezetpolitika Magyarországon 1989 után.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 2011, PhD-disszertáció, 90–92.

10 A hivatkozott tanulmány: Bakić-Hayden, M.: *Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia.* *Slavic Review*, 54. 4. (Winter, 1995), 917–931.

ciója a nemzetiségi harc egyik színterén, Kelet-Galíciában érzékennyé tette a modern nemzetek alakulásának problémaköre iránt. A második világháború éveiben Namier fontos esszét szentelt a nemzetiségi viszonyok elemzésének.<sup>11</sup> Ebben kifejtette, hogy a konfliktus bele volt kódolva a kelet-európai nemzeti mozgalmak közötti összebékíthetetlen érdekellentétbe. A történelem során „uralkodó” közép-európai diaszpórák (a szláv vagy éppen román paraszti világ által körülvett német, lengyel, magyar, olasz polgári közösségek) ugyanis rendkívül erős birodalmi tudattal rendelkeztek. A korábbi hegemonia emlékezete és a korábbi többnemzetiségű közegüktől történt erőszakos elszakítás lehetetlenné tette integrációjukat a Namier által „európai Közel-Keletnek” nevezett kelet-európai „nemzetiesedő” kisállamok közösségébe.<sup>12</sup>

Néhány évvel később Bibó István több, nagy hatású esszében vizsgálta a kelet-európai „kis” nemzetek kialakulásának folyamatát. Bibó szerint az európai társadalomfejlődés egyik legfőbb motorját a nemzeti elv, a nemzetalapú állam felépítése és működtetése képezi.<sup>13</sup> Elbeszélésében többször visszaköszön Ernest Renan francia történész klasszikus koncepciója a nemzet „lenni akarásáról”, a nemzetről mint naponta megerősítésre szoruló politikai aktusról. A kifejezés világosan jelzi azt a látszólagos ellentmondást, amire több Bibó-kutató (Dénes Iván Zoltán, Trencsényi Balázs) is rámutat: miközben Bibó István a „népi” gondolkodókhoz sorolta magát a magyar szellemi áramlatok párharcának legizgalmasabb korszakában, élesen ellenezte a nemzeti/kisebbségi/etnikai kérdések, valamint a magyar fejlődés sorskérdéseinek nemzetkarakterológiai megközelítését. Ebben segítségére volt, hogy Bibó jól ismerte és továbbgondolta a nacionalizmus politikai irodalmát. Hugh Seton-Watson például, akivel még 1946–1947-ben ismerkedett meg, személyes barátjának és inspirációs forrásnak tartotta, de feltehetően ismerte Ernest Gellner munkásságát is. Mindkét gondolkodó elsősorban az értelmiségi elitnek felelősségét kutatta a kelet-európai posztbirodalmi nacionalizmusok létrejöttében.

Bibó, Seton-Watson és Gellner közös pontja a nacionalizmussal kapcsolatosan az volt, hogy nincs intellektuális teljesítményként is értékelhető nacionalista ideológia. Szerintük a nacionalizmust politikai mozgalmaként kell értelmezni, amelynek fejlődésében döntő szerepe van a 19. század fontos fejleményének: hogy Kelet-Európában összekapcsolódik a nemzeti öntudat és a modernitás igénye.<sup>14</sup> Bibó történelmi esszéje, az 1946-ban megjelent *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, jól szemlélteti az „antispekulatív”-nak nevezett gondolkodó fogékonyságát a nacionalizmuskutatás alapvető kérdései

11 Namier, L. B.: *Conflicts: Studies in Contemporary History*. London, 1942.

12 Kitűnő elemzését lásd *Franzinetti, G.*: *Irish and East European Questions*. In: *Beyond the Balkans. Towards an Inclusive History of Southeastern Europe*. Ed. *Rutar, S.* LIT, Berlin, 2014. 67–96.

13 Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*. IV. 1935–1979. Magvető, Bp., 1990. 344.

14 Kovács G.: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Bibó István, a politikai gondolkodó. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2004. 364–371.

íránt. Két évvel korábban Hans Kohn iskolateremtő műve Európa két felében „polgári” nyugati (*civic*) és „etnikai elvű” keleti (*ethnic*) nacionalizmusokról beszélt.<sup>15</sup>

A következő időszakban minden jelentős nacionalizmuskutató erre a törvonalra épített: az 1970-es évek elején John Plamenatz az eltérő kulturális identitások szilárdságában látta a „Nyugat” és a „Kelet” közötti különbséget; az 1980-as években A. J. Smith hasonlóan határozta meg a határvonalat: a nyugati világot a „polgári-területi” (*civic-territorial*), a keletit pedig a „származási-etnikai” (*genealogical-ethnic*) elv határozza meg. Bibó művében azonban a fent említett törvonalon belül egy másik, a kelet-európai régió belüli törvonalallal is találkozunk. A magyar és a lengyel nacionalizmus a középkorban gyökerezik és leginkább a nemesség táplálta, a cseh nemzetépítést a polgárság és az ipari munkásság hajtotta, míg a balkáni nemzetek 19. század végétől erősödő nacionalizmusának alanya a nép. A kelet-európai nacionalizmusok összehasonlító elemzéséből Peter Sugar az 1960-as évek végén hasonló eredményekre jutott;<sup>16</sup> Szűcs Jenő az 1980-ban megírt és eredetileg a Bibó István emlékkönyvében megjelent *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című tanulmányában szintén visszaköszön a bibói modell.

A hidegháború kezdeti időszakát kutatók – Mark Kramer, Timothy Snyder, Norman Naimark vagy Tony Judt – egyetértenek abban, hogy Kelet-Európában a szovjet típusú berendezkedést nem csak a Vörös Hadsereg jelenléte és a kommunista erőszak segítette elő. A „terep” előkészítésében kulcsszerepet játszott a zsidóság megsemmisítése és néhány évvel később az olyan gazdag, erős polgársággal és öntudattal rendelkező kisebbségi közösségek eltűnése, mint a németek, az olaszok és a lengyelek. Kellő történeti távlatból megkockáztatható, hogy Bibó István és hozzá hasonlóan számos cseh, lengyel vagy román gondolkodó és közíró legnagyobb tévedése éppen az 1945 utáni demokratikus nemzetállamok létezésébe vetett hit volt. A régi rendszer iránti ellenszenvtől és a második világháború szörnyű tapasztalataitól vezérelve nem vették észre, hogy a homogén államok erőszakos megteremtése nem a demokratikus, hanem a bolsevik opciót erősíti.

„Kelet”-Európát tehát a hidegháború árnyékában létrejött szovjet politikai-katonai tömb hozta létre, majd ezt követően olyan historiográfiai rendszert alakítottak ki, amely ideológiai téren igazolta a Kelet és Nyugat közötti különbségeket, mégpedig egy, az európai történelemnek a kontinens két része közötti kibékíthetetlen ellentétén alapuló, előre meghatározott új olvasatán keresztül. Az 1950-es évek elején Oskar Halecki lengyel történész elsősorban morális értelemben tartotta igazságtalannak országának *a priori* besorolását Kelet-Európához, mivel ez mesterséges távolságot idézett elő a gyűlölt Nyugattal szemben, és a testvériség szellemét sugallta a Szovjetunióval. Az

15 Kohn, H.: *The Idea of Nationalism*. The Macmillan Company, New York, 1944.

16 *Nationalism in Eastern Europe*. Ed. Sugar, P.-Lederer, E. University of Washington Press, Seattle, 1969.



1960-as években a magyar történetírás a korábbi, vulgármarxista áramlat, illetve a Bibóhoz hasonló radikális demokraták kritikáihoz képest véghezvitte az Osztrák–Magyar Monarchia civilizációs tapasztalatának pozitív revízióját, ezzel pedig racionális érvekre alapozva keltettek életre egy régi-új Közép-Európa-képet.<sup>17</sup> A birodalmi keret ismételt fölfedezését a „Nyugat–Kelet” dichotómiától való szabadulás kísérlete színezte. A Fernand Braudel-i *longue durée* paradigma által inspirált Niederhauser Emil az elmúlt ezer év európai történelme, a kelet-európai nemzetek kialakulásának mechanizmusai okozta törésvonalak kutatásába kezdett.<sup>18</sup> A fontos tudománypolitikai szerepet is vállaló Pach Zsigmond Pál, aki hosszú ideig töltötte be a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatói tisztét, évekkel előre látta a „ciklikus eltérést”, amellyel Immanuel Wallerstein a híres, *A modern közgazdaság nemzetközi rendszere* című munkájában magyarázta a történelmi kapitalizmus központjainak, fél- vagy teljesen periférikus területeinek kialakulását. Magyarország például a „központhoz” tartozott volna, ha a 16. században kodifikált jobbagyrendszer nem szakította volna meg társadalmi fejlődését.<sup>19</sup> Pach téziseit tanítványai, Berend T. Iván és Ránki György hasznosították a modern Európa gazdaságtörténetéről közösen írt összehasonlító munkáikban, amelyekből a Habsburg Birodalom kedvező társadalmi-gazdasági képe bontakozott ki az első világháborúig.<sup>20</sup> Nem volt nehéz némi áthalálást sejteni nemcsak a Monarchia utódállamai, hanem a keleti tömbben a szovjetek által megvalósított kudarcos integráció irányában is. Egy másik magyar történész, Hanák Péter az Osztrák–Magyar Monarchiát vizsgálta kulturális téren, kiemelve a multinacionális „laboratórium” életképességét.<sup>21</sup>

A szovjet típusú rendszerek válságával, az 1980-as évek első felében ismét a figyelem középpontjába került Közép-Európa nyugati civilizációhoz való tartozása. 1984-ben Milan Kundera, a Franciaországban élő cseh író *Kelet-Európa tragédiája* című cikkében saját hazája és az egész régió „elrablásáról” értekezett.<sup>22</sup> Szűcs Jenő már említett tanulmánya közben azt bizonyította, hogy a Magyarországot felölelő térség nem kelet-európai, hanem egy Nyugat- és Kelet-Európa közé ékelődött, de minőségében inkább „alkatilag” az

17 A magyar történeti vita Pók, A.: *The Politics of Hatred: Scapegoating in Twentieth-Century Hungary. History and Historiography*. Savaria University Press, Szombathely, 2009. 103–117.

18 Vö. Niederhauser, E.: *A History of Eastern Europe since the Middle Ages*. Social Science Monographs, Boulder (CO), 2003 és több fontos összehasonlító munkája a romantika időszakának nemzeti ébredéséről, például: *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Kossuth, Bp., 1976; *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977.

19 Pach Zs. P.: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Kossuth, Bp., 1963.

20 Berend, I. T.–Ránki, Gy.: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Columbia University Press, New York–London, 1974.

21 Hanák, P.: *The Garden and the Workshop. Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. Princeton University Press, Princeton (NJ), 1998.

22 Szűcs, J.: Vázlat i. m.; Kundera, M.: *The Tragedy of Central Europe*. *The New York Review of Books*, 26 April 1984. 33–38.

előbbihez közel álló harmadik történeti régióként (Kelet-Közép-Európa) fejlődött. Szűcs szerint a földrajzi határok (például a sokat emlegetett Elba–Saale–Lajta folyók) nem jelentenek kulturális választóvonalat. Annál inkább viszont a késő középkorban és a korai újkorban keletkezett politikai, gazdasági és társadalomfejlődési törések. Köztes-Európa a társadalmi szerződésen alapuló „nyugati” és az expanzív „orosz” modell közé ékelődött, ahol minden forradalom félresikerült felfordulás, vagy bukott kísérlet, és 1945-ben sem alulról jutott a demokratikus fejlődés esélyéhez, hanem kívülről, a Vörös Hadseregnek köszönhetően. Maria Todorova joggal jegyzi meg, hogy Szűcs Jenő történelmi vázlatát áttételes politikai szándék vezérelte: a „baj” eredetét visszavezette a 16. századba, a jobbágyság intézményesítésének pillanatára, mikor az ország „kiszakadt” a nyugati történeti fejlődésből. Ezáltal megerősítette a szovjetizált területeknek (fontos azonban hangsúlyozni: a Balkán kivételével) a modern civilizáció motorjának számító Nyugathoz kapcsolódó „Közép”-Európához tartozását.<sup>23</sup>

Sokkal közvetlenebb módon, cseh (Václav Havel), lengyel (Czesław Miłosz), valamint magyar (Konrád György) másképp gondolkodók nagy sikert arattak Nyugaton – Timothy Garton Ash oxfordi politológus közvetítésével –, amikor az 1980-as évek közepén meghirdették a „fogva tartott Európa” paradigmát.<sup>24</sup> Ahogyan 1989-ben Schöpflin György és Nancy Wood megjegyezték, a felsorolt szerzők által álmodott *Mittleeuropának* már semmi köze nem volt a két háború közötti német geopolitikához. A bolgár származású Todorova hozzáteszi, hogy a méltóságát visszakövetelő „közép-európai” Kelet-Európa nem tartalmazta sem Németországot, sem Oroszországot, a balkáni térséget pedig figyelmen kívül hagyta.<sup>25</sup> Az ellenzéki értelmiségiek által hangoztatott kizárólagos, enyhén elitista közép-európai sajátosság hozzájárult ahhoz, hogy az 1989-es rendszerváltást követően gyors hanyatlásnak indult a régióról szóló diskurzus. Sem a Habsburg-nosztalgia, sem pedig a civilizált Európához való tartozás igénye nem hozott létre olyan fogalomrendszert, amelynek segítségével válaszolni lehetett volna a posztkommunizmus kihívásaira. A viszonylag fejlettebb és demokratikus szempontból „érettebb” országoknak (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország – az úgynevezett visegrádi csoport) a posztkommunista Kelet-Európától történő „elszakadási” kísérlete csak rövid lélegzetű próbálkozásban jelentkezett. Melegh Attila szerint ugyanakkor a kudarcos kísérlet jól példázza a már említett Bakić-Hayden-féle kulturális reprezentációhoz szorosan kötődő „Kelet-Nyugat-lejtő” metaforát. A hidegháborúban versengő modernitások viszonyát az európai kommunista rendszerek bukásával a korábbi, birodalmi-koloniális hierarchia kelet–nyugati kognitív struktúrája váltotta fel. Melegh azokat a félperiferikus,

<sup>23</sup> Todorova, M.: *Immaginando i Balcani* i. m. 235.

<sup>24</sup> Ash, T. G.: *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe*. Random House, London, 1989.

<sup>25</sup> Todorova, M.: *Immaginando i Balcani* i. m. 248–254.



„köztes”, azaz közép- és kelet-európai megszólalásokat és stratégiákat elemzi, amelyek elhelyezkednek és amelyeket elhelyeznek a Kelet felé ereszkedő civilizációs lejtőn, ahogyan a Kelet–Nyugat megkülönböztetés alkalmazásával önmagukat „nyugatibbnak”, a lenézett másikat „keletibbnek” tüntetik fel.<sup>26</sup>

Mint ahogy látni fogjuk e kötet utolsó fejezetében, több a közös vonás a posztkommunista országok 1990 utáni történelmében, mint a különbség, bár rendkívül nehéz a mai posztideologikus világban elméleti síkon körülírni a térséget összefogó erőket. A magam részéről egy pragmatikus alapon álló definíciót alkalmaztam, és e köré építettem fel a könyv belső struktúráját. Az általam elképzelt Kelet-Európa azon területek összessége, amely a három többnemzetiségű birodalom felbomlását követően, 1939-től kezdődően megismerte a szovjet típusú kommunizmus történelmi tapasztalatait. Az e könyv által tárgyalt terület napjainkban 20 államot foglal magában (Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Fehéroroszország, Ukrajna, Szlovákia, Cseh Köztársaság, Magyarország, Románia, Bulgária, Moldova, Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró, Macedónia, Koszovó és Albánia), amelyek közel kétmillió km<sup>2</sup>-en osztoznak, teljes népességük mintegy 180 millió fő. A szövegben már nem létező államokra is – Német Demokratikus Köztársaság – történnek utalások, valamint Kelet-Európa „periferikus” területeire, amelyeket több alkalommal érintettek vagy súroltak az események a 20. század során: Finnország, Görögország, Ausztria, Nyugat-Németország, amely évtizedekig egymás mellett létezett egy teljesen „más” politikai önazonosságot valló német entitással, az NDK-val.

Jelen kötet egy összehasonlító szemléletű, problémaközpontú szintézis Kelet-Európa jelenkori történelméről. Súlyos módszertani kihívás, amellyel évtizedek óta szembesül minden összefoglaló igényű munka szerzője, a vizsgált terület politikai, társadalmi és kulturális változatossága.<sup>27</sup> Az első világ-

26 Melegh, A.: On the East–West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe. CEU Press, Bp.–New York, 2006.

27 A nemzetközi téren használt legjelentősebb kézikönyvek közül, a két háború közötti időszakról publikált és a kommunista időszakról szóló, Rothschild által publikált kötetek mesteri módon váltják a komparatív történelmet a politikai mikroelemzéssel. Vö. Rothschild, J.: East Central Europe between the World War. IX: A History of East Central Europe. University of Washington Press, Washington DC, 1974. és Rothschild, J.: Return to Diversity. A Political History of East Central Europe since World War II. Oxford University Press, Oxford, 2000. (3rd ed.); a kötet nem érinti Kelet-Németország és a balti államok történetét. Lásd még Crampton, R. J.: Eastern Europe in the XX. Century – and after. Routledge, London–New York, 1997. (2nd ed.); ebben az esetben tárgyalják a balti államokat és Kelet-Németországot is. Robert Bideleux és Ian Jeffries kötete, lemondva a kronologikus értekezésről, nagyobb teret szentel a kultúrtörténetnek és főleg a gazdaságtörténetnek: A History of Eastern Europe. Crisis and Change. Routledge, London–New York, 2007. (2nd ed.) Részletek a gazdasági kérdésekről Berend, I. T.: Central and Eastern Europe, 1944–1993. Detour from the Periphery to the Periphery. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. A társadalmi változásokat helyezi középpontba Pittaway, M.: Eastern Europe, 1939–2000. Arnold, London, 2004. Egységes látásmód tekintetében vö. Magocsi, P. R.: Historical Atlas of Central Europe. University of Toronto Press, Toronto, 2002. (2nd ed.) című monumentális történelmi atlaszát. Hasznos történeti adatbázis (fogalmi

háborút követően a többnemzetiségű birodalmak utódállamainak nagy többsége kis léptékben, de a már nem létező entitások töredezettségét reprodukálta egy politikailag teljesen megváltozott környezetben (a tömegnacionalizmus és az önrendelkezés elvének időszeke). 1919 után Kelet-Európában minden érdekelt fél visszaélt a békecsinálók által teremtett helyzettel. A győztes hatalmak és az új (valójában többnemzetiségű) nemzetállamok a stabilitás elvéből kiindulva durván megsértették a kisebbségi jogokat, nemcsak „Keleten”, hanem az olasz Dél-Tirolban vagy a francia Elzászban is. De maguk a kisebbségi csoportok és „háterszáguk” (Németország, Magyarország, Bulgária) is zsákutcába terelték az ügyet, mert visszaéltak a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszerével. Azaz nem voltak lojális állampolgárok, és objektíve hozzájárultak a második világháború kitöréséhez. 1991–1993 között a föderális berendezkedésű kelet-európai államok, Jugoszlávia és Csehszlovákia felbomlása komoly vitát generált. A probléma középpontja a már említett dilemma volt: életképesek-e a többnemzetiségű államalakulatok ott, ahol 150 éve minden ország politikai elitjének vágya egy saját (kizárólagos) terület megszerzése, illetve megtartása? Egyesek 70 esztendővel megalakulásuk után a többnemzetiségű államok megszűnésében a megalapításukban rejlő belekódolt kudarcot látták; mások viszont úgy tartották, hogy fölbomlásuk hozzájárul majd az etnikai ellentétek elterjedéséhez, és megakasztja az európai integráció folyamatát. Valóban, egyik szövetségi állam sem volt bukásra „ítélve”, mert mindkettő olyan politikai akarat alakította válság pillanatában szűletett, amelyet hosszú értelmiségi előkészület kísért. A végkifejlet a kommunista rendszerek alkalmatlanságának volt köszönhető, amelyek képtelenek bizonyultak a nemzeti különbségek kielégítő kezelésére.

Az internacionalista ideológiai premisszák ellenére a szovjet befolyási övezetbe bekebelezett Kelet-Európa soha nem alkotott autentikus, nemzetek fölötti közösséget. 1945 után a nemzeti feszültségek és az ellentétes gazdasági érdekek a hatalmon lévő pártokban megmutatkoztak, befolyásolván ezzel a kétoldalú kapcsolatokat és táplálván az egyre erősödő vitát Moszkvával. Ahogyan módunkban lesz részletesen megvizsgálni, Kelet-Európa nagymértékben függött a Szovjetuniótól, de az 1940-es, 1950-es évek alárendelt kapcsolatát a későbbiekben a „feltételes lojalitás” helyettesítette. Kelet-Európa történelme részben 1945-öt követően is nemzeti hatáskörű események, tehát egymástól függetlenül fejlődő országok és régiók történelme marad. Mindazonáltal a negyvenévi kommunista időszak erőteljes nyomokat hagyott ezeken az országokon. 1989-et követően sokan áltatták magukat, hogy a kommunizmus olyan történelmi zárójelet alkotott, amely könnyen meghaladható a gazdaság privatizációs programjain és a politikai élet demokratizálásán keresztül. E könyv amellet érvel, hogy a kommunista „elhajlás”, összegezván a két világháború közötti időszakból örökölt társadalmi egyenlőtlenséget, nem-

---

bevezetés, statisztikák, kronológiák): Webb, A.: *The Routledge Companion to Central and Eastern Europe since 1919*. Routledge, London–New York, 2008.

zeti konfliktust, politikai instabilitást eredményezett, s az elképzelhetőnél is mélyebben vésődött a kollektív gondolkodásmódba és az egykori kommunista országok társadalmi rendszerébe. Valószínűleg a kényelmetlen múlt közös öröksége alkotja az egyedüli és igazán mély kapcsolatot, amelyet a Szovjet-uniónak sikerült vonakodó szövetségeseivel kialakítania.

A kötet mind az öt fejezetében igyekszik az általános kronologikus összefoglalást tematikus megközelítéssel vegyíteni, középpontba állítva az egyes országok gazdasági és társadalmi fejlődését. Úgy gondolom, hogy a statisztikailag mérhető társadalmi és gazdasági lemaradás nyomon követése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a kelet-európai mozaikot visszahelyezzük a saját összetettségébe. Csak egy „totális” igényű megközelítéssel magyarázható el az utóbbi évtizedek legfontosabb tanulsága: miért csökken, anélkül hogy eltűnne, a „szürkezónákat” a Nyugattól elválasztó politikai és gazdasági távolság. Anélkül, hogy teljes mértékben elfogadnánk a neomarxista rendszerkritikus „orientalizmus-kritikát”, amely úgy tekint a mai Kelet-Európára, mint a szívtelen nyugati kapitalizmus gyarmatára, el kell ismernünk, hogy valamilyen szinten „Kelet”-Európa továbbra is létező fogalom, mivel az utóbbi 25 évben sem csökkentek számottevően a „két” Európát keresztülmetsző társadalmi egyenlőtlenségek. A kibővített Európai Unió hagyományos politikai határainak eltűnésével foglalkozó tanulmányában Karl Schlögel is megállapítja, hogy a Mihail Bahtyin által felállított kronotópia, azaz a tér-idő összefüggésének rendszere Kelet–Nyugat viszonylatában továbbra is komoly fáziskésést mutat.<sup>28</sup> Kritikai összefoglalóm annyit tesz, hogy az olvasó elé tárja azokat a leülepedett „emlékezetrétegeket”, amelyek ma is összetartják ezt a régiót, és megnehezítik a Nyugathoz való várva várt felzárkózást.



<sup>28</sup> Schlögel, K.: *Leggere il tempo nello spazio. Saggi di storia e geopolitica*. Bruno Mondadori, Milano, 2009.



# 1. SZOVJET PÁLYÁN (1944–1948)

## 1.1. FELSZABADÍTÁS VAGY MEGSZÁLLÁS? KELET-EURÓPA A TOTÁLIS HÁBORÚ ÁRNYÉKÁBAN

*„A szobaleány bejött és nekikezdett – fehér kesztyűben, ahogy felszolgált, mert ez is hozzátartozott a házirendhez – leszedni az asztalt. Átmentem szobámba, leültem a régi íróasztalhoz. A tavaszi éjszakában csendes volt az ablakok előtt a város. Csak néha dübörgött egy tank, útban a Vár felé, vitte a Gestapo-embereket, hogy megszállják a hivatalokat. Hallgattam a tankdübörgést, cigarettáztam. A szoba kellemesen langyos volt. A polcokon felsorakozott könyveket néztem, szórakozottan, a hatezer kötet könyvet, melyeket sokfelé szedtem össze a világban. Itt volt az a Marcus Aurelius, amelyet a Szajna-parti ócskásnál vettem, aztán Eckermann Beszélgetései, egy régi magyar kiadású Biblia. És még hatezer könyv. A falról apám, nagyapám, elhalt rokonok képei néztek le reám.”<sup>1</sup>*

Kelet-Európa jelenkori története szétválaszthatatlan a második világháború által okozott emberi, anyagi és erkölcsi pusztítástól. Az 1941 nyarán indított szovjetellenes offenzíva totális, népirtó háborúvá változtatta az 1939-ben kezdődő világháborút. Mark Mazower szerint a keleti front megnyitása döntő lökést adott a nemzetiszocialista közbeszédben régóta szereplő „Új Európa”-gondolat gyakorlati megvalósításához. A következő három és fél évben ez vezetett a zsidó és roma lakosság módszeres kiirtásához, valamint a lengyel, ukrán vagy orosz lakosság elleni sorozatos bűncselekményekhez.<sup>2</sup> A nürnbergi törvényekben 1935-ben kodifikált, és Bulgária részleges kivételével egész Kelet-Európában alkalmazott antiszemita politikát 1940-ben a lengyelországi gettók megszervezése követte; a következő stádiumot 1941-ben a különleges mobil „bevetési csoportok” (*Einsatzgruppen*) fölállítása jelentette. Ezek az egységek 1943-ig folyamatosan követték a szovjet fronton előrenyomuló csapatokat az-  
zal a feladattal, hogy „megtisztítsák” a területet a kommunistának tartott elemektől, valójában elsősorban a zsidó lakosságtól. A 300 ezer főt számláló, helyi segédcsoportokkal kiegészített egységek hatalmas területre kiterjedő népirtó

1 Márai S.: Föld, Föld! Emlékezések. S. Vörösváry, Weller Pub. Co., Toronto, 1972. 12.

2 Mazower. M.: Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe. Penguin, London, 2008. 142–143.



Krakkó zsidó lakosságát a németek bevonulása után először nyílt terepen szögesdrót mögé terelték és kényszermunkára fogták. (A tényleges gettó 1941-re készült el.)  
Krakkó környéke, 1939

akcióinak következményeként kevesebb mint 3 év alatt közel 2 millióan veszítették életüket, főleg ukrainai és baltikumi zsidók, akik a cári időszak egykori „letelepedési zónájából”, a *shtetl*ből származtak.<sup>3</sup> A géppuska lövések több évszázados közösségeket, köztük a lengyelországi Białystok, a litvániai Vilnius és Kaunas zsidó lakosságát pusztították el néhány nap leforgása alatt.

A náci szövetségesei közül a román megszálló csapatok is közreműködtek azokban a mészárlásokban, amelyek Besszarábiában és Bukovinában, valamint Odesszában kísérték a Szovjetunió elleni inváziót. Románia saját halálbrigáddal járult hozzá a keleti fronton elkövetett pusztításhoz. Radu Ioanid számításai szerint a Dnyeszteren túli elfoglalt területeken 1941–1942-ben a Ion Antonescu marsall vezette kormány önállóan tervezte meg és hajtotta végre több mint 280 ezer zsidó és mintegy 10 ezer besszarábiai és észak-bukovinai roma deportálását és kivégzését.<sup>4</sup> Magyarország és Románia Erdélyért folytatott diplomáciai és fegyveres harca jól példázza a nemzeti kizárólagosság gondolatának térnyerését a korabeli Európában.<sup>5</sup> Holly Case meggyőzően bizonyítja, hogy a versailles-i békerendszer összeomlása, majd a második világháború kitörése új helyzetbe hozta Romániát – a korábbi területi *status quo* védelmezőjét – és Magyarországot, amely az első világháború utáni békekötés nagy vesztese lett. A két ország már a második bécsi döntést megelőzően a gyarapodó és „új európai rendet” hirdető Németország kegyeiért harcolt, majd 1940 őszétől 1944 nyaráig többnyire fegyvertelen, de nem áldozatok nélküli harcot vívott egymással a kettéosztott Erdély birtoklásáért. Annak ellené-

3 Uo. 173–178.

4 Ioanid, R.: The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944. Ivan R. Dee, Chicago, 2000.

5 Mazower, M.: Hitler's Empire i. m.; Snyder, T.: Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. Basic Books, New York, 2010 (magyar nyelven: Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában. Park Kiadó, Bp., 2012). A romániai holokausztról és az Antonescu-rendszer zsidópolitikájáról lásd Solonari, V.: Purifying the Nation: Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2010.

Német katonák  
(Einsatzgruppen)  
kijevi zsidókat gyilkolnak  
meg az ukrajnai Ivangorod  
közelében, 1942



re, hogy a második világháború alatt sosem állt be háborús állapot a két ország között, és mindketten a németek oldalán harcoltak a szovjet fronton, Románia és Magyarország mindvégig egymás megtámadására készült. A két szövetséges állam ugyanis nem elsősorban a Szovjetunió vagy a bolsevizmus ellen szállt háborúba, hanem általában a területszerzésért és elsősorban Erdélyért. Ennek oka a szerző szerint az, hogy a két világháború között a szinte teljes magyar politikai elit, a szélsőjobbaldaltól a baloldelig, egyetértett a területi revízióval. Bár más-más hangnemben, de a román és magyar véleményformálók, köztük politikusok, diplomaták, tudósok, újságírók hasonló érvrendszert használtak Erdély nemzeti szerepével kapcsolatban.<sup>6</sup>

Egyes térségekben kifejezetten brutális jelleget öltött az „új Európa” megvalósításának kísérlete. A német invázió népiirtó jellege a szovjet hadifoglyokkal való bánásmódban is megnyilvánult, elsősorban Ukrajnában, Fehéroroszországban és a Volga-vidéken. 1942 februárjában a gyűjtő- és koncentrációs táborokban nagyon magas volt a halandóság szintje, és a közel 4 millió fogva tartott katonából alig 1,1 millió maradt életben. Az elfoglalt nagyvárosok civil lakosságát pedig az éhínség és a megszállók erőszakos akciói tizedelték.<sup>7</sup>

Több szerző aláhúzza, hogy a náci megszállás embertelensége azt eredményezte, hogy 1944-re a német adminisztrációtól olyanok is elidegenedtek, mint például a Stepan Bandera vezette OUN-B illegális politikai mozgalomhoz tartozó radikális ukrán nacionalisták, akik 1941-ben még felszabadítóként üdvözölték a német csapatokat és antibolsevista nemzeti hadsereg felállításán fáradoztak: e terv azonban éppen a német katonai vezetés ellenállásán bukott meg.<sup>8</sup> A németek csak 1943-ban adtak helyet annak az ukrán kérésnek, hogy saját fegyveres csapatot alapítsanak. Az így megalakított, 22 ezer főt szám-

6 Case, H.: Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II. Stanford University Press, Stanford, 2009.

7 Mazower, M.: Hitler's Empire i. m. 161–163.

8 Uo. 458.



láló krakkói Ukrán Központi Bizottságot az SS-Galizien hadosztályaként, német parancsnokság alatt nemcsak Ukrajnában, hanem az 1944. augusztusi szlovák fölkelés során és a Balkán-félszigeten zajló partizánellenes harcokban is bevetették. A Harmadik Birodalom bukását megelőzően az egység, amely eddigre már több mint 70 ezer tényleges főt számlált, az „Ukrán Nemzeti Hadsereg első hadosztályává” alakult át.<sup>9</sup>

A Baltikumban némileg más volt a helyzet. Egyrészt a német hatóságokkal való kollaborációt a helyi lakosság is támogatta. Ez nemcsak a történelmileg igen jelentős német jelenlétnek volt köszönhető, hanem annak a szovjetellenes közhangulatnak, amely két év szovjet megszállást követően majdnem a teljes népességet áthatotta. 1941-ben Észtország, Lettország, Litvánia és Fehéroroszország fő kerületeiből létrehozták a rigai központú Keleti Birodalmi Főbiztosságot. Ennek is tulajdoníthatóan a Baltikum számára a német megszállás biztosított némi önrendelkezést, még ha ez nagyrészt formális volt is. Másrészt a gazdaságot csak részben reprivatizálták, és azt is a háborús tervezés szolgálatába állították; a szovjet időben elvett földeket nem szolgáltatták vissza, csak bérbe adták a helyi gazdálkodóknak. Ráadásul a baltikumi területeken, különösen Lettországbán a zsidókkal szembeni népiirtó politika azonnal jelentkezett: 1942 elején az SS rigai parancsnoksága 229 ezer lett zsidó elpusztítását jelentette be.<sup>10</sup> A gyilkosságok nagy részét a helyi lakosság köréből 1942 és 1943 között besorozott észt és lett SS-ezredek hajtották végre. Ezt követően Litvániában, amely szintén jelentős zsidó közösséggel rendelkezett, a lakosság ellenségesen viselkedett a megszálló hatóságokkal szemben, ami pedig határozott ellenállásban is megmutatkozott: a helyi, illegális kommunista párt szabotázsakciókat, a mérsékelt nemzeti ellenzék pedig gazdasági-politikai bojkottot szervezett. A zsidók baltikumi elpusztításának teljes mérlege a háború végén: 250 ezer halott.

A német elnyomás a legerőszakosabban Lengyelországban jelentkezett. Egyrészt itt mutatkozott meg a zsidóság elpusztítása a legrémisztőbb dimenziókban és formákban. Másrészt a zsidó népiirtás kiegészült a teljes lengyel népesség ellen indított megsemmisítő háborúval, nem téve különbséget a nemzetiségi hovatartozás vagy politikai meggyőződés között. Hitler nem Lengyelország legyőzését, hanem eltörlését kívánta. Az, hogy itt élt Európa legnagyobb zsidó közössége, a megszállt Lengyelországot arra az áldatlan sorsra kárhoztatta, hogy az európai zsidóság deportálásának végállomásává, majd fizikai megsemmisítésük helyévé váljon. 1942 januárjában a wannseei konferencián a német döntéshozók határoztak a deportálás menetrendjéről és módszereiről, amelyek 21 millió európai zsidót érintettek szerte a kontinensen. Megkezdődött a már létező táborok (Auschwitz-Birkenau, Chelmo) bővítése és fejlesztése, a Főkörmányszóság területén pedig újak építésébe is kezd-

<sup>9</sup> Boeckh, K.–Völkl, E.: *Ucraina. Dalla rivoluzione rossa alla rivoluzione arancione*. Beit, Trieste, 2009. 141.

<sup>10</sup> Mazower, M.: *Hitler's Empire* i. m. 175.



tek, például Sobibór, Belzec és Treblinka. Utóbbiban 1943 októberéig 1,7 millió embert gyilkoltak meg. A koncentrációs táborok legnagyobbikába, Auschwitzba deportálták 1942 kezdetétől 1944 őszéig a fontosabb lengyel városok gettóinak zsidóságát (1942 márciusában Lvov/Lembergét, 1943. július-szeptemberében Varsót, 1944 nyarán Łódzét). Szintén idekerült a Cseh–Morva Protektorátus, Szlovákia, Hollandia, Görögország, Ausztria és Magyarország deportált zsidósága (1944 tavaszán utóbbiak, közel félmillió ember, jelentették az utolsó jelentős „transzportot”).

A zsidóságon kívül Lengyelország táboraiiban több százezer lengyel és szláv, cigány és homoszexuális, valamint politikailag másként gondolkodó veszítette életét. Auschwitzba 1,3 millió embert deportáltak: 900 ezren a megérkezésük pillanatában pusztultak el, és további 200 ezren nem éltek túl a szenvedéseket.

Timothy Snyder találó kifejezésével élve, a második világháború Európa keleti felében mindenütt jóval több szenvedéssel járt, mint a nyugati felében, a mai Lengyelországhoz, Fehéroroszországhoz és Ukrajnához tartozó „véres övezetben” pedig elképesztő erőszakhoz vezetett. A náci és a szovjet rendszer 12 év leforgása alatt együttesen 14 millió embert, főleg ártatlan civileket pusztított el itt.<sup>11</sup> A kegyetlenkedés gyakorlata és kultúrája a mindennapok részévé vált. Példaként említhető Jedwabne, egy északkelet-lengyelországi, alig 3000 lakosú település esete, amelyet 1939-ben a szovjetek, 1941 júliusában pedig a náciak szálltak meg. Ekkor a település nem zsidó lakossága elfogta és módszeresen lemészárolta a lakosság másik felét, vagyis zsidó földijeiket, akiket „bűnösnek” tartottak az előző megszállókkal való együttműködésben. Az 1990-es években lefolytatott vizsgálatokból kitűnik, hogy az évtizedekig a német halálbrigádoknak tulajdonított pogrom teljes felelőssége éppen a „szomszédokat” terhelte.<sup>12</sup>

Egy demográfus számítása szerint 1939 és 1945 között Lengyelországban a háború előtti népesség 21%-a, 5,6 millió fő esett áldozatul a háborús kegyetlenkedéseknek és nélkülözéseknek. Ez a szám 3 millió zsidó (a népiirtást a közösség alig egytizede élte túl) és nem zsidó (több mint 2 millió lengyel és közel félmillió ukrán és fehérorosz) között oszlik meg.<sup>13</sup> Országszerte a lakóházak egyharmada sérült meg súlyosan vagy pusztult el a front átvonulása miatt. Varsóban előbb a gettót és annak lakóit pusztították el az 1943-ban kitört felkelést követően, majd 1944 szeptemberében, miután felszámolták a lengyel földalatti hadsereg által szervezett lázadást, a német katonák és a velük együttműködő ukrán szabadcsapatok teljesen lerombolták a lengyel főváros nyugati felét is.

11 Snyder, T.: Véres övezet i. m.

12 Gross, J. T.: *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton University Press, Princeton, 2001.

13 Pietrowski, T.: *Poland's Holocaust. Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947*. McFarland & Co., Jefferson (NC)–London, 1998. 305.

Ukrajnában egy állami bizottság 4,4 millió főben összesítette az áldozatok számát, amelyek közül több mint 3 milliót civilként azonosítottak.<sup>14</sup> Egy fiatal olasz történész, Antonio Ferrara úgy véli, hogy a zsidó közösségek megsemmisítésével a náci hatalom halálra ítélte a „régí” Európa polgári világának és transznacionális hálózatainak pillérjeit. Az európai zsidóság elpusztítása szerint „a náci Németország egyik legforradalmibb cselekedete” volt; ebben a balti, ukrán, magyar vagy román lakosság nagyrészt ugyanazon okokból működött együtt, ami miatt a lengyelek, csehek és szerbek nem sokkal később kitelepítették a népi németeket.<sup>15</sup>

A második világháború utáni politikai és társadalmi berendezkedés azonban elsősorban a hadszíntéren kialakult erőviszonyokon múlt. Az 1944 késő nyarán két irányba, észak (Varsó és Prága), illetve dél (Balkán és Budapest) felé megindult szovjet előretörés a Vörös Hadsereg 1945. május 9-i prágai bevonulásával ért véget. A német hadsereg előző nap kapitulált, miközben már a kontinens felét a szovjet csapatok ellenőrizték, beleértve Bécset és Triesztet is. Utóbbi várost szovjet és olasz kommunista vezetők egyetértésének birtokában május 1-jén foglalták el a jugoszláv csapatok, és egy hónapon keresztül tartották ellenőrzésük alatt.<sup>16</sup>

Norman Davies szerint a közép-európai szovjet előrenyomulás egyike volt „a modern történelem legnagyobb és legszörnyűbb hadműveletének”, amely véget vetett ugyan a számtalan tragédiát okozó konfliktusnak, ám szinte azonnal alávetette Kelet-Európát a sztálini típusú politikai gyakorlatnak és a szovjet geopolitikai érdekeknek.<sup>17</sup> A Vörös Hadsereg ellenőrzése alá került területeken a fegyveres harcok megszűnése és a háborút követő időszak egészen mást jelentett, mint az európai kontinens nyugati felén. Ahhoz, hogy megértsük mindazon körülményeket, amelyek között egy város, egy régió, vagy egy adott etnikai, vallási és társadalmi csoport reagált a szovjet jelenlétre, meg kell vizsgálnunk az 1944–1945-ös „nagy történet” mikroszintű hatásait az egyes kelet-európai országokban.

A Vörös Hadsereg megérkezése milliókat szabadított meg a náci népiirtó politikától, a katonai megszállástól és a szélsőjobbaldali rendszerektől. A deportálásokat túlélte lengyel és magyar zsidók, a Hitler által szolgáskorba döntött szláv nemzetek, a fegyveres partizánok és politikai ellenállók számára, végül pedig a kimerült civil lakosság egy részének a szovjet hadsereg megjelenése valódi védelmet jelentett, sőt az egyetlen életbenmaradási esélyt nyújtotta. Anne Applebaum szerint ehhez hozzá kell tenni, hogy a háború hat éve után

14 Boeckh, K.–Völkl, E.: *Ucraina* i. m. 143.

15 Ferrara, A.: *Esodi, deportazioni e stermini. La «Guerra-Rivoluzione europea» (1939–1953).* Contemporanea, 2006. 4. 659.

16 Trieszt megsemmisítéséről Pupo, R.: *Trieste '45.* Laterza, Roma–Bari, 2010. Az olasz–szovjet kapcsolatokról és az olasz kommunisták keleti országhatárral kapcsolatos magatartásáról Zaslavsky, V.–Aga Rossi, E.: *Togliatti e Stalin. Il PCI e la politica estera italiana negli archivi a Mosca.* il Mulino, Bologna, 2007. 136–156.

17 Davies, N.: *Storia d'Europa.* Bruno Mondadori, Milano, 2001. 1157.



Szovjet katonák cseh gyerekek  
között a német csapatok  
kiűzése után. Prága, 1945. május

a lakosság békére vágyott, szinte mindegy, milyen rendszerben. Nemcsak a félelem és az egyéni megalkuvás eredményezte tehát azt a zavarba ejtő ellentmondást, hogy százezrek lelkesedtek a Szovjetunióért és a kommunista eszméért olyan országokban, ahol a második világháború lezárása korántsem jelentette a tömeges erőszak megszűnését.<sup>18</sup> A Vörös Hadsereget Csehszlovákiában és Bulgáriában is felszabadítóként fogadták, annál is inkább, mivel szinte azonnal elhagyta területüket. Az „ellenség” – azaz a németek, vagy a velük szövetségesként együttműködők, főleg a magyarok számára a szovjet hadsereg megérkezése nemcsak egy világnézet összeroppanását és katonai vereséget, hanem egy többé-kevésbé „spontán” terror kezdeti szakaszát jelentette, amelyben a katasztrofális testi-lelki állapotban levő katonák milliói vetették rá magukat a legyőzöttekre. A szovjet csapatok megérkezésével egyidejűleg bántalmazott emberek száma, legfőképpen Németországban, Lengyelországban és Magyarországon ma már szinte megbecsülhetetlen. 1945 tragikus időszakként vonult be több millió hadifogoly és kiszolgáltatott civil, elsősorban a hónapokig rettegésben élő, fizikailag megnyomorított és lelkileg megalázott nők emlékezetében.<sup>19</sup> Így alakult ki a Szovjetunió által felszabadított és egyben megszállt területeken az a kettős – a hivatalosan erőltetett pozitív mellett a generációkon át öröklődő, de a nyilvánosság szintjén visszafojtott, árnyaltabb – élettapasztalat, ami végigkísérte a kelet-európai társadalmakat, és máig viták kereszttüzébe helyezi a „felszabadulás” megítélését.

<sup>18</sup> Applebaum, A.: Vasfüggöny i. m.

<sup>19</sup> Az egykori náci Németország szovjet megszállási övezetében elkövetett tömeges erőszakról, lásd Naimark, N. M.: *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Harvard University Press, Cambridge (MA)–London, 1995. 69–140.; A magyar esetről vö. Ungváry, K.: *Battle for Budapest. 100 Days in World War II*. London, I. B. Tauris, 2011. 279–295. és Mark, J.: *Remembering Rape. Divided Social Memory and the Red Army in Hungary, 1944–1945. Past and Present*, 2005. August, 133–161.

## 1.2. AZ ETNIKAILAG „MEGTISZTÍTOTT” EURÓPA ÉS A KOLLABORÁNSOK SORSA

Európa keleti felében a második világháború lezárása együtt járt a terület és a társadalmi tér erőszakos etnikai egyneműsítésével. A második világháború éveiben a nyugati hatalmak és a Szovjetunió más-más megfontolástól vezérelve, mégis ugyanarra a következtetésre jutottak a térséget sújtó etnikai feszültségeket illetően: azazhogy az 1930-as évek végén Németország és szövetségesei visszaéltek a kisebbségi jogok elméletével és gyakorlatával. A párizsi békerendszer által létrehozott garanciákat veszélyesnek és megszüntetendőnek ítélték. Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) által 1948 decemberében elfogadott Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozata az emberi jogok védelmének egy új típusát erősítette meg, amely immár a nyelvi, nemzeti vagy vallási kisebbségek számára is csak egyéni és nem kollektív jogokat fektetett le.<sup>20</sup>

Mark Mazower úgy véli, hogy 1943-tól a szövetségeseink közt egyetértés volt abban a tekintetben, hogy a háborút követő határok essenek egybe a nemzetiségi határokkal, mivel így nyílhat meg az út a kelet-európai homogén nemzetállamok megszületése előtt.<sup>21</sup> Ugyanakkor igazat kell adnunk Tony Judtnak, aki szerint „Az első világháború befejezésekor határokat ötltek ki és módosítottak, míg az emberek egészségükben véve a helyükön maradtak. 1945 után tulajdonképpen az ellenkezője történt: a határok egy fontos kivétellel nagyjából a helyükön maradtak, helyettük az embereket költöztették át.”<sup>22</sup>

A második világháború, a náci népiirtás és a sztálini típusú nemzetiségpolitika (a „bűnös népeket” célzó kategorikus és megelőző terror) legtartósabb hozadéka nem a szovjet típusú rendszerek kelet-európai berendezkedése, hanem a fizikai és társadalmi tér brutális nemzetiesítése maradt.<sup>23</sup> 1939-től 1950-ig közel 30 millió kelet-európai vált különböző formájú „etnikai tisztogatás” áldozatává a kollektív bűnösség elve alapján: a népességcserétől a kényszerkitelepítésig, a munkatáborokba való hurcolástól a tömeggyilkosságig. Visszafogott becslések szerint az 1944 utáni kitelepítési folyamat több mint egymillió civil áldozattal járt, elsősorban a német népesség körében. A háború utáni Kelet-Európából összesen 12 millió német tűnt el: 7 millió Lengyelországból, 3 millió Csehszlovákiából, több százezer Jugoszláviából, Magyarországról és Romániából. A kitelepítési hadjárat az 1923. évi lausanne-i

20 Az 1943 és 1948 között, a kisebbségek védelmével kapcsolatos vitához lásd *Cassese, A.*: I diritti umani nel mondo contemporaneo. Laterza, Roma–Bari, 1994. 26–49.; *Kymlicka, W.*: La cittadinanza multiculturale. il Mulino, Bologna, 1999. 102–103.

21 Mazower, M.: Le ombre dell'Europa. Garzanti, Milano, 2001. 219.

22 Judt, T.: Dopoguerra. Come è cambiata l'Europa dal 1945 ad oggi. Mondadori, Milano, 2007. (Magyarul: A háború után. Európa története 1945 óta. Európa, Bp., 2007. 49.)

23 Polian, P.: Against their Will. Central European University Press, Bp., 2004. különösen 115–153. az 1938–1953 közötti időszak kitelepítéseiről.

**Eleanor Roosevelt az Egyetemes  
Emberi Jogok Nyilatkozatának  
egy példányával,  
1948. december 10.**



békeszerződés által szentesített görög–török lakosságcsere modelljén alapult. Sztálin, Churchill és Roosevelt többször hivatkoztak az említett példára az Európa eljövendő politikai és területi rendezésével kapcsolatos találkozói-kon.<sup>24</sup> Lengyelország és Csehszlovákia nem várta meg az 1945 júliusára összehívott potsdami konferencián tanácskozó szövetségesek engedélyét a háborús katasztrófaért kollektíven felelőssé tett német lakosság egyoldalú kitelepítésére. Az év elejétől folyó kegyetlen tisztogatás pár hónap alatt radikálisan átrajzolta a Szudéta-vidék, Kelet-Poroszország, Szilézia és Pomeránia etnikai térképét, amely területeken csak „aktív antifasisztaként” elismert, csekély számú német lakos maradhatott.<sup>25</sup>

1946–1947-ben további közel 200 ezer – a német kisebbség mintegy felét kitevő – magyarországi németet is kitelepítettek, akiket a fasiszta hatóságokkal való kollaborációval vádoltak.<sup>26</sup> A kitelepítés előkészítésében és végrehajtásában meghatározó szerepet játszott a kommunista vezetés alatt álló belügyminisztérium. A Népgondozó Hivatal, amelyet 1945-ben elsősorban a kitelepítés lebonyolítására állítottak fel, a belügyminisztériumnak volt alárendelve. A kitelepítési rendelet végrehajtásával a kommunisták újabb hatalmi eszközre tettek szert. A magyarországi németek kitelepítése azonban a magyar kormányok

24 Naimark, N. M.: La politica dell'odio. La pulizia etnica nell'Europa contemporanea. Laterza, Roma–Bari, 2002. 128–132.

25 A németek Lengyelországból és Csehszlovákiából történő kitelepítéséről tekintélyes szakirodalom áll rendelkezésre. Hasznos bevezetés Naimark, N. M.: La politica dell'odio i. m. 128–162.; Részletesebb értekezéért vö. Jankoviak, S., Kraft, C., Linek, B. (Lengyelország), Glassheim, E., Frommer, B., Radvanovský, Z. (Csehszlovákia) tanulmányait Redrawing Nations. Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948. Eds. Ther, P.–Siljak, A. Rowman & Littlefield, Lanham (MD), 2001.

26 Lásd erről Tóth Á.: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései. BKMÖL, Kecskemét, 1993.



várakozásával ellentétben nem lett sem kül-, sem belpolitikai csodaszer. A magyarországi németek kollektív bűnösségen alapuló kitelepítése gyengítette a magyar kormány pozícióit a szomszédos győztes államokkal, különösen Csehszlovákiával szemben. A határon túli magyarok sorsát meghatározta a továbbiakban, hogy a szomszédos országok a magyarországi németek kitelepítését precedensnek tekinthették. Ezenfelül a kitelepítésre ítélt német lakosság sem fogadta el az ellene hozott ítéletet; a későbbi időszakban sokan hazaszöktek, mivel Magyarországot tekintették az egyetlen hazájuknak.

Romániában szisztematikus kitelepítés nem folyt, de 1944–1945-ben a német kisebbség harmada, 200 ezer ember menekült az egykori náci Németország nyugati megszállási övezetébe. 1945 januárjában a Szövetséges Ellenőrző Bizottság utasítása értelmében a bánsági és Szatmár környéki német származású polgári lakosságot, amelyet a nácikkal való kollaborálással vádoltak, kényszermunkára indították a Szovjetunióba. Az intézkedés eredetileg 80 ezer személyt érintett, de a különböző mentesítési akcióknak köszönhetően végül „csak” 69 ezer személyt szállítottak el marhavagonokban.<sup>27</sup>

Jugoszláviában a kitelepítés az etnikai tisztogatás különlegesen brutális formáival járt együtt. A kollaborációt követő felelősségre vonások ebben az esetben azonban megerősítették a helyi új irányító rétegeknek a régi városi polgárság megsemmisítésére irányuló próbálkozásait. Isztria és Dalmácia olasz anyanyelvű lakossága, annak ellenére, hogy velük szemben a szövetségesek a kollektív retorzió tekintetében semmiféle intézkedést nem hoztak, hasonló sorsra jutott, mint a német nyelvű kisebbség a Bánságban és Vajdaságban. A jugoszláv hatóságok által érvényre juttatott súlyos politikai, gazdasági és nacionalista retorziók menekülésre készítették szinte a teljes olasz ajkú közösséget, mintegy 250 ezer embert.<sup>28</sup> A magyar kisebbség ellen 1944 őszén folyt hajtóvadászat, amely 15–20 ezer áldozatot követelt és tízezreket kényszerített a partizánegységek által felszabadított bácskai térség elhagyására.<sup>29</sup>

Ugyanakkor minden nehézség ellenére a romániai (1,5 millió fő) és a jugoszláviai (közel 500 ezer fő) magyar kisebbségnek sikerült elkerülnie a tömeges kitelepítést, és hamar integrálódott az újonnan kialakított politikai rendszerekbe, amelyek kezdetben tiszteletben tartották nyelvi és kulturális jogait. A több mint 600 ezer csehszlovákiai magyarnak viszont egészen 1948-ig a német kisebbséghez hasonló diszkriminációt kellett elszenvednie. 1945 folyamán hirdették ki a Beneš-dekrétumokként ismert 13 elnöki határozatot, amely törvénybe iktatta a háborús felelősség tekintetében a német kisebbséghez ha-

27 Lásd *Hannelore Baier* tanulmányát: *Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii din România. Raport Final*. Eds. *Tismăneanu, V.–Vasile, C.–Dobrincu, D.* Humanitas, București, 2007. 355–359.

28 Teljes helyzetkép *Pupo, R.*: *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*. Rizzoli, Milano, 2005. A probléma újszerű, összehasonlító értelmezése egy sok vitát generáló tanulmánykötetben: *Foibe. Una storia d'Italia*. Ed. *Pirjevec, J.* Einaudi, Torino, 2009.

29 Lásd erről *A. Sajti E.*: *Bűntudat és győztes fölény: Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. SZTE Történettudományi Doktori Iskola, Szeged, 2010.

Felvidékről kitelepített  
magyarok bevagónírozás  
előtt, 1947



sonlóan bűnösnek tartott magyar kisebbség jogfosztottságát.<sup>30</sup> Prága és Pozsony együttes célja a „bűnösök” kezdeti felelősségre vonásától az úgynevezett „nemkívánatos” személyek kollektív megbüntetése irányába mozdult el. 1945. augusztus 2-án tették közzé az állampolgárságot etnikai alapon megvonó 33. számú rendeletet, október 1-jén pedig a 88. számú rendeletet az általános munkakötelezettségről ott, ahol „a köztársaság gazdasági érdeke” ezt megkívánta. Végezetül 1945. október 25-én látott napvilágot a 108. számú elnöki rendelet a kitelepítésre ítélt kisebbségek teljes vagyonának elkobzásáról. Edvard Beneš csehszlovák elnök már a háború alatt diplomáciai erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy egyoldalúan kitelepíthessék a későbbiekben újjáalakítandó Csehszlovákiából a nemkívánatos német és magyar lakosságot. Ezzel viszont csak a németekkel kapcsolatban értettek egyet a szövetségesek, a magyarok teljes kitelepítését a Szovjetunió kívül egyetlen másik nagyhatalom sem támogatta. 1946. február 27-én Csehszlovákia és Magyarország végül kölcsönös (de aszimmetrikus) lakosságcsereéről egyezett meg. Az egyezmény értelmében annyi magyart lehetett kitelepíteni Csehszlovákiából, ahány szlovák nemzetiségű jelentkezik a hatóságoknál, hogy a jövőben a szlovák állam keretei közt kíván élni. A kitelepülő szlovákok a csehszlovák államtól kárpótlást kapnak Magyarországon maradt ingatlanjaikért, ingóságaikat magukkal vihatték, megszerzett jogaikat tiszteletben tartották. A mozgósítás ellenére azonban csak 73 ezer szlovák hagyta el Magyarországot, míg Szlovákiából különböző hullámokban mintegy 110 ezren menekültek vagy települtek át magyar területre.<sup>31</sup> Szerencsésebb helyzetben találta magát a 800 ezer fős törökség Bulgáriában, amely esetében a helyi kommunista párt, tagadva az

30 Általános áttekintés a szlovákiai magyarság 1945 utáni jogi helyzetéről *Vadkerty K.*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről. Kalligram, Pozsony, 2001. 19–25, 123–130, 143–150, 311–385.

31 A pontos adatokért lásd *Vadkerty K.*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig i. m. 303–309.

1930-as évek állami nacionalizmusát, az 1940-es és 1950-es években a befogadás politikáját és a pozitív diszkriminációt alkalmazta.<sup>32</sup>

A kisebbségekkel való bánásmód két tényezőtől függött elsősorban: a kisebbség múltbeli tevékenységéről alkotott szovjet ítéletről, valamint az érintett ország háborús geopolitikai helyzetéről. Magyarország esetében például figyelembe kellett venni, hogy Budapest képtelen lett volna befogadni kétmillió menekültet, és a trianoni határokon túl rekedt magyarok sorsa kedvezőtlenül befolyásolhatta volna a magyar kommunista párt mozgásterét és társadalmi elfogadottságát.

Lengyelország esetében, ahol esedékes volt a feszült ukrán–lengyel viszony „végleges” feloldása, Sztálin kizárólag a nemzetbiztonságra tekintettel cselekedett. 1944 szeptemberében a szovjetbarát lengyel kormány megállapodást kötött a szovjet hatóságokkal, amely feljogosította a lengyel és ukrán lakosság kicserélésére a Szovjetuniótól Lengyelországnak juttatott területeken. Anyagi nehézségek és robbanásig feszült etnikai gyűlölet között közel kétmillió lengyelt cseréltek ki félmillió ukránnal.<sup>33</sup> A kelet-lengyelországi területeken a két hasonló nyelvet és dialektust beszélő nép között ez a ki nem mondott hadiállapot bonyolult politikai ellentétekből fakadt. Az erős, illegális ukrán nacionalista mozgalom bázisa éppen az egykori lengyel területeken volt. 1939-ben ukránok tömegei a lengyel uralom alóli felszabadítóként fogadták a szovjet csapatokat, még akkor is, ha néhány esztendővel később, 1943–1944-ben egészen a német hadsereggel való együttműködésig jutottak el annak érdekében, hogy megállítsák a Vörös Hadsereg előrenyomulását. E döntésekhez vallási (római katolikusok, görög katolikusok, ortodoxok) és nem utolsósorban szociális ellentétek is hozzáadódtak. A lengyelek eltávolítása egy olyan városból, mint Lemberg, a közép-európai polgárság egy fontos rétegének megsemmisítését jelentette. A feszültség egészen 1947 áprilisáig fennállt, ekkor a lengyel kormány a Lengyelországban maradt 200 ezer fős ukrán nemzetiségű *lemkó* népesség kitelepítéséről döntött, az antikommunista és lengyelelles ukrán ellenállással való együttműködéssel vádolva őket. Az 1947 májusában–júniusában szovjet és csehszlovák támogatással végrehajtott *Akcja Wisła* (Visztula-akció) 140 ezer ember kényszerkitelepítését eredményezte.<sup>34</sup> Orest Subtelny szerint a konfliktusban a két fél eltérő célokat követett: a csehszlovákokhoz hasonlóan a lengyelek is „nemzetállamot” kívántak létrehozni. A szovjet hatóságok ellenben nem szándékoztak az ukrán régiókat homogén „ukrán” területté varázsolni, és az európai orosz területekről származókkal igyekeztek pótolni a távozó lengyel anyanyelvű népességet.<sup>35</sup>

32 A bulgáriai török kisebbségről lásd The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878. Bulgarian Helsinki Committee, Sofia, 2003. 36–48.

33 Naimark, N. M.: La politica dell'odio i. m. 155. Egy részletes képhez vö. Kochanowski, J., Jasiak, M. tanulmányaival, lásd Redrawing Nations i. m. 135–196.

34 Uo. 167.

35 Uo. 157.



Kelet-Európa etnikai egyneműsítésén különböző politikai erők dolgoztak hasonló politikai elgondolás alapján. Lengyelországban, de legfőképpen Csehszlovákiában a népesség és valamennyi politikai párt, a Beneš által képviselt szocialista és polgári csoportoktól egészen a kommunistákig a németekkel és a magyarokkal szembeni bosszút kívánta. Lengyelországban Władysław Gomułka, későbbi kommunista vezető, miniszteri rangban igazgatta az ország új, nyugati határ menti „visszaszerzett területeit”. Magyarországon viszont a politikai táborot megosztotta a sváb kisebbség kollektív megbüntetésének elve: a kommunista párt mellett az 1930-as évektől aktív népi értelmiség baloldali szárnyát összefogó Nemzeti Parasztpárt támogatta a svábok kitelepítését és az általuk hátrahagyott földek szétosztását. Velük szemben foglaltak állást a mérsékeltek, a szociáldemokraták egy része, és a szintén német származású Mindszenty József bíboros vezette katolikus egyház. Romániában és Bulgáriában a nemzeti kérdés kezelése szintén megosztotta a kisebbségek integrációjában érdekelt baloldalt és a „csehszlovák” típusú megoldással szimpatizáló jobboldalt.<sup>36</sup>

A második világháborút követően a korábban virágzó zsidó közösségek a legtöbb kelet-európai országban szinte megsemmisültek. A háborút megelőzően mintegy ötmillió zsidó közösségből 1945-re alig egymillióan maradtak életben. A zsidók gyakorlatilag eltűntek Ukrajnából és a Baltikumból, Csehszlovákiából, a Balkán-félszigetről, valamint a Földközi-tenger térségéből. Jelentősebb közösségek összesen három országban éltek túl a holokausztot: Lengyelországban (mintegy 300 ezer), Romániában (közel 400 ezer) és Magyarországon (közel 200 ezer). Kelet-Európa egyetlen nagyvárosi zsidó közössége, amely nagyobb részt elkerülte vagy túlélte a népiirtást, Budapesten maradt fenn.<sup>37</sup>

A fasizmus bukása azonban nem hozta magával az antiszemita megnyilvánulások megszűnését. Közvetlenül a háború után, 1946-ban éppen azokban az országokban követtek el halálos áldozatokkal járó pogromokat (a lengyelországi Kielcében vagy a magyarországi Kunmadarason), ahol a helyi lakosság várakozása ellenére még mindig nagyobb számban éltek zsidók. Bibó István, aki abban az időszakban egyedülként próbálta feldolgozni a népiirtás traumáját és racionális magyarázatot adni a zsidóellenesség továbbélésére, egy 1948-ban megjelent alapvető tanulmányában<sup>38</sup> arra jutott, hogy az antiszemitizmusnak két döntő mozgatórugója van: a középkori jellegű antijudaizmusból táplálkozó, de korunkban a vallási gyökerektől elszakadó, modern arculatot öltő előítélet; valamint a sorozatos, egymásra halmozódó, megoldatlan társadalmi válságok vagy társadalomfejlődési zavarok keltette elégedetlenség, bűnbakke-

36 A romániai helyzet ügyében lásd *Bottoni, S.*: Transilvania rossa. Il comunismo romeno e la questione nazionale, 1944–1965. Carocci, Roma, 2007. 31–60.

37 *Stark, T.*: Hungarian Jews during the Holocaust and after Second World War, 1939–1949. Columbia University Press, New York, 2000.

38 *Bibó I.*: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Válogatott tanulmányok 1945–1949. II. kötet. Magvető, Bp., 1986. 2–261.

resési vágy.<sup>39</sup> Az „új antiszemitizmus” egyesítette magában a tradicionális politikai-kulturális motívumokat és a feltörekvő kommunista káderek iránti közgyűlöletet. Mint sokszor az európai történelem során, a túlélő zsidóság bűnbak-szerepbe kényszerült, és a növekvő feszültség miatt egyre többen menekültek a Szovjetunió támogatásával 1948 tavaszán megalapított Izraelbe. Kelet-Európa soknemzetiségű területein a zsidó diaszpóra drasztikus csökkenése egy magasan képzett, gazdaságilag dinamikus és a nyugati hatásokra és a modernitás kihívásaira nyitott társadalmi csoport eltűnésével járt.<sup>40</sup> Ráadásul Mark Kramer szerint a második világháború lezárását végigkísérő etnikai tisztogatások és a zsidó diaszpórák további eróziója olyan etnikai stabilitást teremtettek Kelet-Európában, amely döntően elősegítette a Szovjetunióhoz hű kommunista pártok gyors és akadálymentes hatalomátvételét.<sup>41</sup>

Ezzel szemben az idegen megszállókkal kollaborálók sorsa összeurópai kérdésként jelent meg a második világháború lezárását követően. 1945–1946-ban Európa-szerte politikai tisztogatások és perek sorozata zajlott a fasiszta típusú diktatúrákkal együttműködőkkel szemben. A demokratikus hagyományokkal rendelkező Belgiumban 400 ezer embert vádoltak meg a megszálló nációkkal való együttműködéssel, 50 ezer fő ellen indult eljárás, 242-t közülük halálra is ítélték.<sup>42</sup> 1944-ben Franciaországban, majd 1945-ben Észak-Olaszországban a felfegyverzett civilek és (gyakran kommunista) partizánok több tízezer embert végeztek ki; ráadásul a társadalmi békében érdekelt új hatóságok a törvénytelen cselekedeteket csak évekkel később vizsgálták ki, így a legtöbb elkövetett törvénytelenység büntetlen maradt. Mindazonáltal a jelenség sajátos vonásokat mutatott Kelet-Európában, egyrészt időtartamában: 1944 őszétől egészen 1948-ig zajlottak a perek, másrészt nagyságrendjét illetően: perek száz ezreit folytatták le, a végrehajtott halálos ítéletek száma pedig ezres nagyságrendű volt. Az újonnan felállt kommunista vezetésű kormányok kihasználták az alkalmat arra, hogy a megszálló náci csapatokkal ténylegesen együttműködőkön kívül leszámoljanak számos konkurens elitcsoporttal is: vallási vezetőkkel, a polgári pártokhoz tartozó politikai ellenfelekkel és – bármilyen meglepően is hangzik –, az illegális kommunista mozgalmak támogatóival is.

Jugoszláviában, Bulgáriában és Albániában ezek a számonkérések leginkább az első hónapokban, a törvényi keretek mellőzésével zajlottak, az áldozatok pontos száma – bár rendkívül magas – máig ismeretlen. A jugoszláv nemzeti felszabadító háborúhoz ugyanis több olyan, régi keletű helyi etnikai konfliktus is társult, mint Koszovóban a szerb–albán vagy Bosznia-Hercegovi-

39 Bővebben erről *Balog I.*: A magyar holokausz és Bibó Zsidókérdés-tanulmánya. In: Tanulmányok a Holokausztról. Szerk. *Braham, R. L.* Balassi Kiadó, Bp., 2004. 11–50.

40 A kérdés átfogó tárgyalása *Wasserstein, B.*: Vanishing Diaspora. The Jews in Europe since 1945. Harvard University Press, Cambridge (MA), 1996.

41 Vö. *Kramer, M.* bevezető tanulmánya. In: *Redrawing Nations* i. m. 8.

42 *Conway, M.*: Justice in Postwar Belgium. Popular Passions and Political Realities. In: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Eds. *Deák, I.–Juđt, T.–Gross, J. T.* Princeton University Press, Princeton (NJ), 2000. 134.

nában a szerb–horvát ellentét. A jugoszláv területeken 1941 és 1945 között zajló harcok elképesztően sok, mintegy egymillió áldozatot követeltek. A szemben álló felek motivációiban gyakran változó ideológiai, etnikai vagy vallási elemek keveredtek, ez pedig elhúzóódó erőszakspirált eredményezett. Így például a háború éveiben Horvátországhoz tartozó Bosznia-Hercegovinában 1945–1946 között mintegy 250 ezer ember halt meg a bosszúhadjáratok során.<sup>43</sup> Koszovóban, ahol 1943–1944 között a helyi albán lakosság egy része támogatta a német katonai megszállást (sőt „Szkanderbeg” névvel SS-hadosztályt hoztak létre a szerb partizánok elleni hajtóvadászatra), a jugoszláv hatalom visszatérése ellenérzéseket váltott ki. A lakosság reménykedett az 1944 őszén frissen felszabadított, Enver Hodzsa-féle, új Albániához való csatlakozás lehetőségében, ezért ugyanazon év decemberében lázadás tört ki, amit csak 1945 őszére sikerült „pacifikálni”, miután az albán kommunista vezetés, szovjet nyomásra ugyan, de elfogadta Koszovó Jugoszláviához való tartozását.<sup>44</sup>

A nációkkal való kollaborációval vádolt bántási és vajdasági németeket a jugoszláv erők 1944 őszén űzték el otthonukból, és a 300 ezer fős közösséget számos útközbeli kegyetlenkedéssel tarkított „halálmenetben” indították az ország nyugati határai felé. Becslések szerint a vérengzések 50–70 ezer polgári áldozatot követeltek.<sup>45</sup> A kollaborálók megbüntetése azonban nem csak az etnikai kisebbségeket sújtotta. 1944 októberének második felében a felszabadított Belgrádban tömeggyilkosságok sorozata kísért a jugoszláv hadsereg előrenyomulását és az új kommunista hatóságok berendezkedését: az áldozatok számát több tízezerre becsülik, nagy részük szerb nemzetiségű katonatiszt vagy a csetnik mozgalomhoz tartozó polgári személy volt. A legkegyetlenebb és máig számos köztörténeti vitát generáló esemény ugyanakkor a mai Ausztria területén, Bleiburg településen történt, 1945. május 7–15. között. Miután a két világháború közötti usztasa mozgalom, majd az 1941-ben német segítséggel létrehozott „Független Horvát Állam” vezetője, Ante Pavelić elmenekült Zágrábból, a vele addig kitaró mintegy 70 ezer horvát katonának és civilnek azt tanácsolták, hogy ne adják meg magukat a jugoszláv partizánoknak, hanem a brit ellenőrzés alatt álló osztrák területen keressenek menedéket. A brit hatóságok azonban nem fogadták be őket, hanem visszafordították az addigra százezer fősre duzzadt tömeget. A legújabb kutatások arra engednek következtetni, hogy a helyi partizán vezetők, Tito parancsát figyelmen kívül hagyva, „túlteljesítették” a bosszúra vonatkozó általános elvárást, és helyben kivégeztettek 10 ezer katonát, míg a következő napokban indított „halálmenetnek” további 26 500 fegyveres és 7000 civil esett áldozatul.<sup>46</sup> Így

43 *Malcolm, N.*: Storia della Bosnia. Dalle origini ai giorni nostri. Bompiani, Milano, 2000. 259.

44 *Malcolm, N.*: Storia del Kosovo. Dalle origini ai giorni nostri. Bompiani, Milano, 1999. 349–358.

45 Hasznos statisztikai összefoglaló: *Zeljko, B.–Lukic, V.*: Migrations on the Territory of Vojvodina between 1919 and 1948. East European Quarterly, 2008. 1. 69–93.

46 Az ügy 1989 utáni historiográfiái és közéleti vitáit összegzi *Grahek Ravancic, M.*: Controversies about the Croatian Victims at Bleiburg and in „Death Marches”. Review of Croatian History, 2006. 2. 27–46. (statisztikai körkép a 45–46. oldalakon).

számoltak le nemcsak a megszálló vagy fasisztabarát kollaboránsokkal, de számos nem kommunista ellenzékivel is, és a katonai ellenállás képviselőivel. Drazsa Mihajlovics tábornokot, a csetnik mozgalom vezetőjét 1946 júliusában végezték ki, néhány hónappal később pedig Alojzije Stepinac zágrábi érseket ítélték 16 évnyi kényszermunkára.

Lengyelországban a kollaboránsok utáni hajszát szinte azonnal a Lublinban, majd 1945 januárjától Varsóban székelő szovjetbarát hatóságok leszámolása indította el, amely a népesség döntő hányada által támogatott, 1939 óta a németek ellen kérelmelhetetlenül harcoló Honi Hadsereg (*Armia Krajowa*) egykori katonáit érintette. A szovjet csapatok vezette politikai tisztogatások 1945–1947 során több mint 3000 halálos ítélethez, és körülbelül 150 ezer lengyel állampolgár ideiglenes bebörtönzéséhez vagy a Szovjetunióba való deportálásához vezettek.<sup>47</sup>

Magyarországon az új koalíciós kormányok a bírósági utat választották, az ítéleteket az 1945 tavaszán fölállított különleges népbíróságokra bízta. Levéltári adatok szerint 1939–1944 között a fő politikai és katonai vezetők ellen indított budapesti perekben 27 ezer elmarasztaló ítéletet hoztak, amelyek közül 477 halálbüntetés volt (ebből aztán 189-et végre is hajtottak).<sup>48</sup> 1946-ban négy egykori kormányfőt (Imrédy Bélát, Bárdossy Lászlót, Sztójay Dömét és Szálasi Ferencet) és többtucatnyi volt minisztert végeztek ki, miközben 62 ezer egykori tisztviselő és közalkalmazott veszítette el munkáját és vonták bírósági vizsgálat alá a zsidóság deportálása alatt tanúsított magatartásával kapcsolatban. Karsai László szerint a magyar perekben sajátos kettősség érvényesült: egyfelől a közvád, amelynek soraiban számos zsidó származású ügyész és rendőrtiszt tevékenykedett, kihasználta a pereket arra, hogy az ország legutóbbi történelmét újraírva azt a kisebbségek kárára elkövetett szakadatlan bűnök sorozataként mutassa be, másfelől viszont a perek lefolytatását a bíróság és a bürokratikus szervek egy része akadályozta is.

Csehszlovákiában az 1945 és 1948 közötti, a kommunista hatalomátvételt megelőző politikai tisztogatások közel 30 ezer bírósági eljárást eredményeztek, amelyek közül 713 végződött halálbüntetéssel. A perek célcsoportja és lefolytatásuk módja tekintetében az ország nyugati és keleti része között jelentős különbségek figyelhetők meg. Cseh- és Morvaországban elsősorban a német etnikumra koncentráltak, miközben a cseheket „megkímélték”. Az összességében 132 ezer fő közül, akiket a hivatalos definíció szerint „a nemzet ellen elkövetett bűnök” miatt vizsgáltak, végül 21 ezret ítélték el.<sup>49</sup> Szlovákiában Józef Tiso németbarát rendszerének apparátusa volt a megtorlások fő cél-

47 Il libro nero del comunismo. Crimini, terrore, repressione. Ed. Courtois, S. Mondadori, Milano, 1998. 352.

48 Soós M.: A háborús és népellenes bűntettek feltárásainak forrásai. In: Trezor 3. Az átmenet évkönyve. Szerk. Gyarmati Gy. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2003. 81–106. Lásd még Karsai L.: The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46. In: The Politics of Retribution in Europe... Eds. Deák, I.–Judt, T.–Gross, J. T. i. m. 233–252.

49 Judt, T.: Dopoguerra i. m. 66.



**Ion Antonescu marsall  
kivégzése, 1946. június 1.**

csoportja. 1947 májusáig a 100 ezer feljelentett közül 8058 főt ítélték el kollaboráció miatt. Az egykori szlovák elnököt, Tisót „hármás árulásért”<sup>50</sup> halálra ítélték és 1947. április 18-án kivégezték. Azonban, mint azt a következő alfejezetekben látni fogjuk, a Tiso-kormány elleni bírósági hadjárat éles társadalmi ellentéteket szült. Bradley Adams úgy véli, hogy a katolikus Szlovákiában a katolikus papból „nemzetvezetővé” avanzsált Tiso példás megbüntetése hosszú távon hozzájárult a prágai kormány és a szlovák pártok (a kommunista párt kivételével) közötti konfliktus kieleződéséhez.<sup>51</sup>

Kelet-Európában egyedülálló módon Romániában igen csekély számban indítottak népbírósi eljárásokat. Bukarestben és Iași-ban 1945–1946 között 668 személyt ítélték börtönbüntetésre, miközben a magyar háborús bűnösök ügyében illetékes kolozsvári bíróság számos halálbüntetésről döntött, minden esetben azonban a vádlott távollétében. Háborús bűnök elkövetéséért, valamint a zsidók elpusztításáért mindössze 4 főt ítélték el: Ion Antonescu marsallt, Mihai Antonescu volt kormányfőt és két munkatársukat, akiket 1946. június 1-jén ki is végeztek.<sup>52</sup> Az egyszemélyes felelősség sommás megállapítása lehetővé tette, hogy a háborús bűnösök és a kollaboránsok szélesebb körben való felelősségre vonása teljesen elmaradjon. A történelem fintora, hogy 1989 decemberében a Ceaușescu házaspárt elítélő „forradalmi törvénytörések” is hasonló elvek szerint járt el.

50 Csehszlovákia és a szlovák felkelés elárulásával, valamint háborús kollaborációval vádolták. Vö. *Kirschbaum, S.: A History of Slovakia. The Struggle for Survival.* St. Martin's Press, New York, 1995. 230.

51 *Adams, B.: The Politics of Retribution. The Trial of Jozef Tiso in the Czechoslovak Environment.* In: *The Politics of Retribution in Europe...* Eds. *Deák, I.–Judt, T.–Gross, J. T.* i. m. 252–290.

52 Az Antonescu ellen indított perről: *Lotul Antonescu în ancheta SMERȘ, Moscova 1944–1946.* Ed. *Ioanid, R.* Documente din arhiva FSB, Polirom, Iași, 2006.



### 1.3. KELET-EURÓPA A SZOVJET BEFOLYÁSI ÖVEZETBEN

#### 1.3.1. Szovjet és nyugati béketervek

A békekötésre vonatkozó stratégiai tervekben, melyeket az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában 1942 tavaszától kezdtek készíteni, Kelet-Európának másodlagos szerep jutott. A Szovjetunió a Szovjetunió Kommunista Pártja Politikai Bizottsága (SZKP PB) révén csak később, 1943 őszén döntött a jövőendőbeli béketervek előkészítésével megbízott különbizottságok létrehozásáról. A folyamatot Makszim Litvinov koordinálta, aki washingtoni nagyköveti tapasztalatával a sztálini rendszer egyik legképzettebb és mérsékeltbb diplomatájának számított.

Romsics Ignác és Bán D. András meggyőzően bizonyítják, hogy a nyugati szövetségesek oldalán dolgozó szakértők eredeti javaslata szerint a régióban kialakult nemzetállami kereteket és a két világháború közötti zárt gazdasági rendszereket konföderatív alakulatokba kellett volna átszervezni.<sup>53</sup> A háború kellős közepén, 1942-ben Habsburg Ottó fölvázolt egy, az egykori Habsburg-monarchián alapuló dunai konföderációt, melynek élére saját magát képzelte el. Edvard Beneš cseh elnök és Władysław Sikorski tábornok, aki 1939 szeptemberétől a lengyel emigráns kormány miniszterelnöke, két egymástól független konföderációt javasolt a londoni kormánynak: egy Jugoszlávia és Görögország központú balkáni alakulatot, valamint egy Csehszlovákia és Lengyelország által vezetett közép-európai szövetséget. 1942 júniusában a washingtoni, Corden Hull külügyminiszter vezette *Advisory Committee on Post-War Foreign Policy* egy olyan Németország és a Szovjetunió által körülhatárolt „Kelet-Európai Államok Uniója”-ra vonatkozó tervezetet mutatott be, amely magában foglalta volna Ausztriát és Görögországot is. Ez az új formátum két részre oszlott volna (egy nyugati terület Lengyelországgal, Csehszlovákiával és a balti államokkal, valamint egy déli rész, középpontjában Ausztriával és Magyarországgal). Az „unióhoz” közös elnököt, valamint a gazdasági és politikai ügyekben paritásos alapon működő döntéshozó szerveket rendeltek. Ebben az időben az oxfordi Balliol College-ben működött a *Foreign Research and Press Service* kutatási központ, amelyet a *Royal Institute of International Affairs* kezdeményezésére hoztak létre Arnold Toynbee neves történész

53 Romsics I.: *Wartime American Plans for a New Hungary. Documents from the Department of State, 1942–1944.* Atlantic Research and Publications, Boulder (CO), 1992; Bán D. A.: *Pax Britannica. Wartime Foreign Office Documents Regarding Plans for a postbellum East Central Europe*, Social Science Monographs, Boulder (CO), 1997.



Viktor Ivanov győzelmi plakátja – még szövetséges szellemben, 1945

igazgatása alatt. Az ideális kutatási és együttgondolkodási feltételeket biztosító akadémiai környezetben olyan kitűnő szakértők gyűltek össze, mint az egymással amúgy ellenséges viszonyban álló Robert W. Seton-Watson és Carlyle A. Macartney. Az angolok szerint, akik 1944-ig elkerülhetőnek tartották Kelet-Európa szovjet katonai megszállását, a konföderációk korlátot szabhattak volna a kontinentális nagyhatalmak étvágyának. A nyugati terveket az 1943. október–novemberi moszkvai konferencián megfogalmazott negatív szovjet álláspont lehetetlenné tette el. Moszkva ugyanis az angol konföderációs tervet a Párizs környéki békéket (1919–1920) kísérő kommunistaellenes „*cordon sanitaire*” újraélesztéseként fogta föl.

A háború utáni szovjet külpolitikai gondolatot és a szovjet „külső birodalom” létrehozását elemző olasz történész, Fabio Bettanin szerint éppen az akkor kikristályosodó szovjet álláspont, miszerint a kelet-európai kisállamok nem képesek dönteni saját sorsukról, jelentette a világ befolyási övezetekre való osztásának kezdetét.<sup>54</sup> Ezenkívül sokat számított, hogy a Vörös Hadsereg 1943-tól – elsősorban az egész világháború kimenetelére döntő hatást gyakorló sztálingrádi győzelmét követően – ellentámadásba lendült. Az ennek következtében kialakult hadi helyzet új – jóval offenzívabb – irányt szabott a szovjet külpolitikának is. 1943 májusában Sztálin a nyugati szövetségesek felé tett enyhítő gesztusként föloszlatta az 1919-ben létrehozott, de 1939-től már csak papíron működő

<sup>54</sup> Bettanin, F.: Stalin e l'Europa. La formazione dell'impero esterno sovietico (1941–1953). Carocci, Roma, 2006. 110.

és a sztálini megtorlások által megtizedelt Kominternt. A kommunista pártokkal való kapcsolattartásra a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságán (SZKP KB) belül részleget hoztak létre. A Komintern nem volt képes feladatát, a bolsevik forradalom terjesztését végrehajtani, az 1919-es rövid életű magyar bolsevik kísérleten kívül egyetlen Európán kívüli részsikert ért el, a Mongol Népköztársaság megalapítását 1923-ban. Mégis a Kominternen belül kialakult ismeretségi hálózatok 1944 után jelentősen hozzájárultak a kelet-európai kommunista hatalomátvételhez. Az 1937–1938 közötti tisztogatások és a különböző nemzeti pártokra ráerőltetett szovjethűség kiformalta és megerősítette azokat a vezető csoportokat és sztálinista vezéreket, akik a későbbiekben levezényelték az egész térség szovjetizálását.<sup>55</sup>

Alekszej Filitov szerint a Szovjetunió 1943–1944-ben tartós együttműködésben gondolkodott a Nyugattal, legfőképpen Nagy-Britanniával. A fennmaradt korabeli iratokban nem tettek említést „forradalomról” vagy „demokráciáról”, ám annál gyakrabban használták a „befolyási övezet” kifejezést. Egy 1943. novemberi memorandum szerint a szovjet befolyási övezet magában foglalta volna Finnországot, Svédországot, Lengyelországot, Magyarországot, Csehszlovákiát, Romániát, Bulgáriát, Jugoszláviát, Albániát, valamint Törökországot. Egy 1944. januári dokumentum pontosította a Szovjetunió háborút követő stratégiai céljait: olyan tartós béke létrehozása, amely lehetővé teszi a Szovjetunió megerősödését. A memorandum 30–50 éven belül elérhetőnek tartotta Kelet-Európa szocialista átalakítását, kizárva azonban minden háborús kockázatot. További fontos cél volt a katonailag védhető határok megállapítása Csehszlovákiában és Lengyelországban.<sup>56</sup> Vojtech Mastny felhívja a figyelmet arra, hogy Sztálin stratégiájában a bizonytalanság (olykor a paranoia határát súrolva) tipikusan „nagyorosz” elképzelésekkel párosult, melyek távol álltak Lenin gondolati világától és inkább a cári korszak geopolitikai gondolkodását idézték. Paradox módon, 1944 folyamán a Majszkij és Litvinov vezette békebizottságok Sztálinnál is radikálisabb következtetésre jutottak: egy Nyugat-Európáig tartó szovjet befolyási övezetet vizionáltak, szorgalmazták Németország feldarabolását és gazdasági kiszolgáltatását, valamint azonnali kommunista hatalomátvételt tartottak szükségesnek Lengyelországban.<sup>57</sup> Az 1943 decemberében aláírt szovjet–csehszlovák barátsági szerződéssel, amely a müncheni egyezmény előtti határok újra felállításáról és a német ajkúak kollektív kitelepítéséről is rendelkezett, Csehszlovákiának a szovjet biztonság tartópillérének szerepét osztották. Az Erdéllyel kapcsolatos magyar–román konfliktusban a korábban ingadozó szovjetek stratégiai céljaik miatt Románia pártját fogták: a balkáni ország 1944. augusztus végén

55 McDermott, K.–Agnew, J.: *The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin*. MacMillan, Basingstoke, 1996.

56 Filitov, A.: *Problems of Post-War Construction in Soviet Foreign Policy Conceptions during the World War II*. In: *The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1943–1953*. Eds. Gori, F.–Pons, S. Palgrave, London 1996. 3–22.

57 Mastny, V.: *Il dittatore insicuro. Stalin e la guerra fredda*. Corbaccio, Milano, 1998. 20.



bekövetkezett katonai megszállását és szovjet befolyási övezetbe vonását a magyar helyzettel szemben kész tényként tekintették, és a Ion Antonescu katonai diktatúráját megdőntő új kormány által nyújtott katonai segítséget Észak-Erdély Romániához való visszacsatolásával hálálták meg.<sup>58</sup>

### 1.3.2. A „százalékos megállapodástól” az 1947. évi békeszerződéséig

A Szovjetunió az 1943. november 28. és december 1. között Sztálin, Churchill és Roosevelttel részvételével megtartott teheráni konferencián kezdett bele európai politikája ellentmondásainak feloldásába. A szovjet diplomácia megerősödve került ki a találkozóból: a befolyási övezetekről szóló brit javaslatot elutasították, az Egyesült Államok pedig elfogadta a szovjetek által kidolgozott új lengyel határokat. A három nagyhatalom egyetértett egy új, a leszerepelt Nemzetek Szövetsége helyére lépő nemzetközi szervezet felállításában, valamint Németország öt részre osztásában. Sztálin ezenfelül elérte, hogy Churchill ismerje el Titót mint a jugoszláviai ellenállási mozgalom katonai és politikai vezetőjét. Így 1944-ben London elengedte a korábban támogatott Mihajlovics csetnik vezér kezét, ez pedig fordulatot jelentett Jugoszlávia jövődöbéli kül- és belpolitikáját illetően is.<sup>59</sup> Mastny szerint a háború utolsó évében „Sztálin megpróbálta stratégiai céljait a nyugati szövetségeseikkel közösen, és nem velük szemben elérni”.<sup>60</sup> Egészen addig, amíg az USA érdekelt maradt a Szovjetunióval folytatott gazdasági és politikai együttműködésben, a szövetségeseik rövid távú céljai összeegyeztethetők voltak.

A következő kétoldalú találkozóra Sztálin és Churchill között 1944. október 9–10-én Moszkvában, a közép-európai szovjet előrenyomulás döntő pillanatában került sor: a Vörös Hadsereg már behatolt Románia, Magyarország és Szlovákia területére, majd Prága és Bécs felé tört. E csúcstalálkozó eredménye volt az úgynevezett „százalékos megállapodás”. Az október 9-i tárgyalás végén Churchill egy felosztási javaslattervezetet mutatott Sztálinnak a balkáni befolyási övezetekre vonatkozólag. Ez a Szovjetunió számára jelentős hatalmat jelölt ki Romániában (90% Nagy-Britannia 10%-ával szemben) és Bulgáriában (75% és 25%), Görögország viszont angol befolyás alá került 90%-ban, miközben Magyarország és Jugoszlávia esetében Churchill „paritásos” igazgatást javasolt. Sztálin rábólintott, bár a szovjet diplomácia a következő nap változtatásokat eszközölt a felosztási javaslaton, eszerint Bulgáriában 75%-ról

58 Erről részletesen Fülöp M.: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947. Héttorony, Bp., 1994; Fülöp, A.: La Transylvanie dans les relations roumano-hongroises vues du Quai d'Orsay (Septembre 1944–décembre 1947) Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj-Napoca, 2006.

59 Bettanin, F.: Stalin e l'Europa i. m. 114–116.

60 Mastny, V.: Il dittatore insicuro i. m. 23.

90%-ra és Magyarországon 50%-ról 80%-ra nőtt volna a szovjet befolyás.<sup>61</sup> A moszkvai megállapodást sokan a legcinikusabb reálpolitika gyümölcének, vagy éppen Churchill meggondolatlan lépésének tekintették. Valójában a churchilli javaslat az osztatlan Európa gondolatából indult ki és tökéletesen illeszkedett a hatalmi egyensúly tradicionális politikájába.<sup>62</sup> A „százalékos” megállapodást 1944 nyarán számos helyi katonai egyezmény előzte meg, például a Románia státusát megpecsételő nagyhatalmi megbeszélés, így ez csak rögzítette a szovjet előrenyomulás során kialakult stratégiai helyzetet.<sup>63</sup>

Egyetérthetünk tehát Borhi Lászlóval, aki szerint az Egyesült Államok már 1944-ben Kelet-Európa nagy részét illetően tényként kezelte a szovjet megszállást és annak várható következményeit. Kivételt éppen Csehszlovákia és Magyarország képezett, ahol a *State Department* arra törekedett, hogy megőrizze az amerikai befolyást és meggátolja a két országnak a nyugati világtól való elszakadását. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az amerikai külpolitika kitüntetett szerepet tulajdonított volna ezeknek az országoknak, különösen nem a vesztes Magyarországnak. Budapest szerepe a béke-előkészítés folyamatában mindvégig periferikus maradt, ellentétben például Ausztriával, amelynek határainál az amerikai külpolitika meghúzta a szovjet expanzió geopolitikai határát, a Kelet és Nyugat közötti választóvonalat.<sup>64</sup> Ennek következtében a Ránki György alkotta és a jelenkori magyar történetírásban széles körű népszerűséget élvező „mozgástér-kényszerpálya” paradigma félrevezetőnek bizonyulhat az ország külpolitikai esélyeinek latolgatásában és az ország szuverenitási fokának megállapításában. A magyar politikai vezetésnek 1942 után, majd a szovjet bevonulástól számítva egészen 1990-ig alig volt kézzelfogható befolyása az ország sorskérdéseire, azaz a határokról, nemzetközi státusról és kapcsolatrendszeréről szóló nagyhatalmi döntésekre.<sup>65</sup>

A Balkánon a helyzet az első pillanattól egyértelmű volt: nyugati befolyás Görögországban, szovjet túlsúly Romániában, Bulgáriában és Jugoszláviában. 1944 októberében a Jugoszláviában és Bulgáriában egyszerre bekövetkezett kommunista hatalomátvétel úgy tűnt, hogy egyengeti az utat a két ország közötti, Tito által erősen szorgalmazott konföderáció előtt. Tito azonban nem elégedett volna meg ezzel, hanem nyíltan hegemonikus terveket dédelgetett a kiterjedt dunai–adriai–balkáni régióhoz kötve. Jugoszlávia közvetlen befolyása alá kívánta rendelni a dél-ausztriai Karintiát, Isztriát, Triesztet, Magyarországon a pécsi szénmedencét, teljes Albániát, valamint a görög Makedó-

61 Roberts, G.: *Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939–1953*. Yale University Press, New Haven (CT), 2006. 218–219.

62 Bettanin, F.: *Stalin e l'Europa* i. m. 143.

63 A román esetről lásd Percival, M.: *Churchill and Romania. The Myth of the October 1944 „Betrayal”*. *Contemporary British History*, 1998. 3. 41–61.

64 Borhi L.: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989*. Források. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2009. 19–20.

65 Borhi L.: *A nemzeti külpolitika határai: az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1989*. *Történelmi Szemle*, 2010. 2. 210.

**Boldog szovjet katonák  
Budapest utcáin: alaposan  
felpakolva a zsákmányolt  
holmikkal, 1945**



niát egészen Szalonikiig. Némi hezitálást követően Sztálin visszavonta támogatását Tito elképzelésétől, ami kiváltotta volna a nyugatiak ellenérzését, és erős bizonytalanságot ébresztett a Georgi Dimitrov vezette bolgár kommunistákban is.<sup>66</sup>

Sokkal bonyolultabb volt a lengyel helyzet. Sztálin sokáig habozott, mielőtt elvetette a gondolatot, hogy együttműködjék a parasztság körében népszerű antikommunista centrupárti Mikołajczykkal, akinek 1944-ben személyesen ajánlotta fel az új kormány vezetését, valamint a miniszteri megbízatások egynegyedét. Az 1943-ban újjáalapított Lengyel Kommunista Pártot Moszkva szektásnak, agrárreformját radikálisnak és a társadalom által kevésbé ismertnek tekintette. Mikołajczyk végleges elengedése meggyőzte a szovjeteket, hogy az illegális kormánnyal szembeni éles politikai és katonai konfliktusok ellenére forduljanak a lublini kormány felé a majdani kormányalakítás érdekében.

Az 1945 februárjában rendezett jaltai konferencia és a Németország öt szövetségesével (Olaszország, Finnország, Magyarország, Románia és Bulgária) 1947. február 10-én aláírt békeszerződés közötti időszakban fokozódtak azok a szovjet nehézségek, amelyekkel egy új, „lojális” Kelet-Európa kialakítása során szembesült. Jaltában a szövetségesek egyetértettek Németország felosztásával, lefegyverzésével és demilitarizálásával: az ellenség teljes legyőzését az eljövendő béke zálogának tartották. Lengyelország esetében döntés született egy ideiglenes és demokratikus kormány felállításáról, a választásokat azonban a háborút követő időszakra halasztották. A vesztes Romániában és Bulgáriában előkészítették a Szövetséges Ellenőrző Bizottságok (SZEB) felállítását, amelyeket a Szovjetunió uralt és feladatuk szerint a gazdasági és politikai rekonstrukciót irányították. Jugoszlávia tekintetében végül rábólintottak arra az 1944. június 16-án Tito és Ivan Subašić, az emigrációs királyi kormány vezetője között született megegyezésre, amely kommunista vezetés

<sup>66</sup> Bettanin, F.: Stalin e l'Europa i. m. 145.

alatt egyesítette a két kormányzati erőt és a jugoszláv felszabadító partizánalakulatokat egyetlen nemzeti hadsereggé ismerte el.<sup>67</sup>

Jalta nem a világ felosztását jelentette és nem akkor „veszett el” Kelet-Európa a Nyugat számára, ahogy ezt a hidegháború keletkezéséről szóló publicisztikában említeni szokás. Az 1945. februári megállapodás inkább a szövetségeseknek azt az együttműködési akaratát tükrözte, amelyet az Európa jövőjével kapcsolatos egyre nyilvánvalóbb ideológiai és stratégiai konfliktusaik ellenére is kinyilvánítani óhajtottak. 1945-ben, több mint másfél esztendői munkát követően, a Külügyminiszterek Tanácsának – részben a szovjet terveknek megfelelően – sikerült olyan békeszerződést létrehozni, amely lényegében egybeesett az 1937-es területi viszonyokkal. Két kérdésben nem történt előrelépés: Németországban és Berlinben megmaradtak a megszállási zónák, s a mind Olaszország, mind Jugoszlávia által követelt Trieszt és közvetlen környezete „Trieszti Szabad Terület” néven szintén megosztott igazgatás alatt maradt: egy brit katonai igazgatás alatt álló „A” (e terület foglalta magában a tartományi székhelyet) és egy jugoszláv közigazgatás alá rendelt, tehát *de facto* már jugoszláv területként kezelt „B” zónára oszlott.

### 1.3.3. Többlépcsős forradalom? Népi demokrácia és szovjetizálás

„Ez a háború eltér a múltbéli háborúktól: ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a saját társadalmi rendszerét. Ahova a hadserege eljut, ott a saját rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges.”<sup>68</sup> Sztálin híres mondása 1945 áprilisában hangzott el Moszkvában egy jugoszláv pártdelegációval folytatott megbeszélésen, amit Milovan Gyilaszt örökített meg az 1962-ben megjelent, a magyar kiadásban *Találkozások Sztálinnal* címet viselő könyvében. A sztálini logika visszavezet ahhoz a kérdéshez, hogy elkerülhetetlen volt-e a szovjet típusú politikai rendszer létrehozása a felszabadított/megszállt Kelet-Európában. A korai nyugati szovjetológia két nagy alakja, Hugh Seton-Watson és Zbigniew Brzezinski úgy vélte, hogy 1944–1945-től Sztálin olyan forradalmi helyzet kialakításán fáradozott, amely lehetővé tette volna számára Európa jó részének katonai és politikai ellenőrzését. A Szovjetunió gondosan előkészített terveket léptetett életbe, hogy leszámoljon bármely belső ellenállással befolyási övezetének kiterjesztése során.<sup>69</sup> A szovjet csapatok és a kelet-európai országokat ellepő politikai „tanácsadók” ebben a szellemben viselkedtek és érték el szinte azonnal az ellen-

67 Lampe, J. R.: *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000. 230.

68 Gilas, M.: *Conversazioni con Stalin*. Feltrinelli, Milano, 1962. 121.

69 Seton-Watson, H.: *The East European Revolution*. Methuen, London, 1950; Brzezinski, Z.: *The Soviet Bloc. Unity and Conflict*. Harvard University Press, Cambridge (MA), 1960.

állás nagy részének letörését. Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában a szovjet szakértők jó előrelátással követelték a helyi kommunista pártok számára a legfontosabb minisztériumok irányítását: a belügyminisztériumot, a rendőrséget és az állambiztonsági szerveket, a propagandát és az oktatást. Ahogy Anne Applebaum összehasonlító levéltári kutatások alapján megállapítja, mindenhol kiemelt fontosságot tulajdonítottak az ifjúsági szervezetek fölötti irányítás gyors megszerzésének.

Fejtő Ferenc ezzel szemben úgy tartotta az 1950-es években megjelent, máig használatos munkájában, hogy a szovjet stratégiai koncepcióban a belbiztonságra való igény elnyomta az expanziós törekvéseket, és hogy Sztálin ezen országok számára egy közepesen hosszú „népi demokratikus” szakaszt képzelt el. A szovjet vezetők az 1930-as évek spanyol és francia antifasiszta népfrontpolitikájához hasonló modellt kínáltak a szocialista és polgári erőknek. A kelet-európai kommunista vezetőknek a „proletárdiktatúrán” alapuló gyors hatalomátvétellel kapcsolatos várakozásaival ellentétben 1943–1944 között az SZKP KB nemzetközi osztályának elképzelései az új parlamenti erők koalíciós kormányára és egy nem túl radikális agrárreformra összpontosultak, amely ugyan megfosztotta volna földjüktől a háborús bűnös nagybirtokosokat, de integrációs esélyt nyújtott volna a kis- és középbirtokosoknak. Szintén 1946-ban és elsősorban Lengyelországban Sztálin óvatosságra intette a helyi vezetőket, abból a meggyőződésből, hogy az ország sajátos helyzete, gazdasági gondjai, a hagyományos értelmiségi osztály eltűnése önmagában is elősegíti a szocializmusba való fokozatos és békés átmenetet.<sup>70</sup> Fejtő elmélete a szovjetizálás felé haladó demokratikus szakaszcól a háború utáni Csehszlovákián alapult, ahol a koalíciós kormányban a kommunista párt bár kitüntetett, de nem hegemon pozícióban szerepelt.

Zbigniew Brzezinski szerint a szovjet vezetők és pártideológusok azért használták a „népi demokrácia” kifejezést, hogy megkülönböztessék az általuk támogatott rendszereket, felajánlva ezen országoknak egy új politikai-gazdasági struktúrát, amely nem hasonlított sem a polgári, sem pedig a szocialista rendszerre, és amely fokozatosan közelített volna az elsőtől a második felé. Leonyid Gibianszkij orosz történész ezzel szemben úgy véli, hogy a népi demokrácia fogalmát Sztálin pusztán eszközként használta, hogy megtévessze a Nyugatot és Kelet-Európa nem kommunista pártjait.<sup>71</sup> Joseph Rothschild egy összetettebb látásmódot kínál. A Szovjetunió különleges, a „hanyatló” Nyugatot és a „fejlett” Szovjetunió között félúton található fejlődéstörténeti kategóriaként tekintett a népi demokráciákra. Ezzel a sztálini vezetés két célját is elérte: igazolta az érintett országok Szovjetuniótól való politikai és ideológiai függését, valamint megteremtette a lehetőséget az intervencióra abban a poli-

<sup>70</sup> Fejtő, F.: *Storia delle democrazie popolari*. Vallecchi, Firenze, 1955.

<sup>71</sup> *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*. Eds. Naimark, N. M.–Gibianski, L. Westview, Boulder (CO), 1997.

tikai helyzetben, amelyet az addig elért fejlődési stádiumhoz képest „ellenforradalmi” hátrálásként lehetett megítélni.<sup>72</sup>

A háborút követően Kelet-Európában bekövetkezett politikai és szociális változások leírására sokan máig a „szovjetizálás” kifejezést használják, amely félreérthetően mos össze különböző fogalmakat: például az 1944–1945-ös szovjet katonai előrenyomulást, vagy a térség későbbi politikai, gazdasági, társadalmi vagy éppen kulturális integrációját a szovjet birodalomba. A szovjetizálás kifejezés valójában csak az 1939–1945 közötti időszakban a Szovjetunió által meghódított területekre vonatkozhat (Észtország, Lettország, Litvánia, Besszarábia és Bukovina, a finn Karélia, a német Kelet-Poroszország, Fehéroroszország korábban Lengyelországhoz tartozó nyugati régiói, a mai Ukrajnában található Kárpátalja). A szovjet hatalom gyorsan és kegyetlen módszerekkel operálva vonta ellenőrzése alá ezeket a területeket még a háború alatt, több eszközt is bevetve, mint például fosztogatások, mezőgazdasági kollektivizálás, valamint az őslakosok kitelepítése.

Mégis, a szovjetizálás kifejezés pontatlanul hangzik az 1945 és 1948 között végbement összetett és olykor ellentmondásos változások sorozatának jellemzésére. A kommunista hatalomátvétel az 1944–1945 között a szovjet katonai ellenőrzés alá került térségben nem feltétlenül egy előre meghatározott egységes mátrix szerint ment végbe, bár három fő tényező azonosítható: 1. a Szovjetunió és a helyi kommunista pártok döntő befolyása a belső politikai eseményekre, 2. a Nyugat által csak félszívvel támogatott nem kommunista erők fokozatos felszámolása, 3. a szövetségesek viszonyának romlása, amely hozzájárult az egymással szemben álló ideológiai és katonai tömbök kialakulásához. Bettanin szerint Sztálin rövid távú célja nem a politikai-szociális forradalom elérése volt, mint inkább „a Nyugat-barát és szovjetellenes politikusoktól mentesített, vagy gyenge közép-kelet-európai kormányok ellenőrzése.”<sup>73</sup> A későbbi keletnémet kommunista vezető, Walter Ulbricht őszinte szavaival kifejezve: „Mindennek demokratikusnak kell kinéznie, de mindent nekünk kell a markunkban tartanunk.”<sup>74</sup>

Mark Kramer kiemeli a hidegháború geneziséről írt elemzésében, hogy a szovjet katonai biztonság kulcsszerepet játszott a politikai expanzió előkészítésében. Sztálin döntését a szovjet típusú rendszert működtető kelet-európai kormányok létrehozásáról 1947 őszén sokkal inkább taktikai, mintsem ideológiai megfontolások vezették. Kelet-Európa a szovjet vezetés számára elsősorban egy kiterjedt biztonsági zónát jelentett: a szovjet jelenlét jegelte a területi konfliktusokat e térségben, Moszkva prioritása pedig az európai határok és az új állami és társadalmi berendezkedés mielőbbi stabilizálása lett. Stratégiai szempontból különösen fontos szerepet játszott Németország, Lengyelország és Csehszlovákia. E tengely válik majd az 1950-es években a gazdaságilag

<sup>72</sup> Rothschild, J.: Return to Diversity i. m. 77–78.

<sup>73</sup> Bettanin, F.: Stalin e l'Europa i. m. 159.

<sup>74</sup> Idézi Judt, T.: Dopoguerra i. m. 166.



legfejlettebb területté, valamint a Varsói Szerződés csapatainak Nyugat-Németországgal szembeni északi frontjává. Politikai szempontból a Szovjetunió a legyőzött Németország által hagyott hegemonia-vákuumot foglalta el, ám a két világháború közötti időszakhoz viszonyítva a Szovjetunió most képes volt tényleges és tartós ellenőrzése alá vonni a köztes-európai régiót. A kommunista pártok általában megerősödve kerültek ki a háborúból, vezetőik sok esetben hosszú emigrációs időszakot követően tértek haza a Szovjetunióból és hűséget esküdtek Moszkvának. A nyugati hatalmak 1944 szeptemberében nem siettek a varsói felkelők segítségére, ugyanúgy, ahogy lemondtak arról is, hogy elsőként szabadítsák fel Prágát 1945 májusában.<sup>75</sup> Borhi László az 1944. márciusi magyar kiugrási kísérlet elemzésén keresztül támogatja Kramer érvelését. A Kállay Miklós vezette kormány döntése a politikai és katonai átállásról a szövetséges erők nyomása alatt született, és sokkal inkább szolgálta a nyugati hatalmak stratégiai céljait (például a német erők lekötése), mint Magyarország érdekeit.<sup>76</sup> Borhi hozzáteszi, hogy az Egyesült Államok 1947–1948-tól az 1960-as évek közepéig úgy tartotta, hogy a kelet-európai kis államok függetlensége erősítené az európai stabilitást és biztonságot. Az Egyesült Államok kelet-európai politikája tehát a nemzeti önrendelkezés – kontinentális stabilitás paradigma keretein belül értelmezhető.<sup>77</sup> Ugyanakkor sem Franciaország, sem Nagy-Britannia nem támogatta Washington, amikor az nyomást igyekezett gyakorolni a Szovjetunióra a kelet-európai országok függetlensége érdekében.

Kelet-Európa országai 1947-ig a szovjet hatóságok részéről differenciált, a helyi politikai hagyományokat és pillanatnyi érdekeket figyelembe vevő bánásmódban részesültek. Jugoszláviában és Albániában a németellenes fegyveres ellenállásban betöltött szerepüknek köszönhetően a kommunista pártok már 1945-ben hatalmi monopóliumot szereztek, gondolkodás nélkül likvidálták a politikai ellenfeleket és szinte azonnal megkezdték a gazdasági szerkezet sztálini típusú átalakítását.<sup>78</sup> Viszonylag gyorsan ment végbe az átrendeződés a két balkáni monarchiában is. Bulgáriában 1944. szeptember 9-e után, Romániában 1945. március 6-át követően a kommunista pártok viszonylag erős parasztpártokkal álltak szemben, ugyanakkor a szovjetek első pillanattól kezdve minden fontos kormányzati pozíciót a kommunista párt képviselőinek juttattak.

A Nyugat sikertelenül próbált meg hatást gyakorolni a helyi politikára a Szövetséges Ellenőrző Bizottságokon keresztül. Edward Mark összehasonlító elemzésében azt írja, hogy Lengyelország esete számos ponton megegyezik a

<sup>75</sup> Kramer, M.: Stalin, Soviet Policy, and Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1943–53. In: *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. Ed. Tismăneanu, V. Central European University Press, Bp.–New York, 2009. 59–71.

<sup>76</sup> Borhi László: Hadüzenettől rendszerváltásig. Az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1991. Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2010. 48–64.

<sup>77</sup> Uo. 7.

<sup>78</sup> Bettanin, F.: Stalin e l'Europa i. m. 125–129.



bolgár és román esettel, ám Sztálin előbbinek, mint a stratégiai legfontosabb kelet-európai államnak, különleges fontosságot tulajdonított. Itt a szovjet intervenció nagyon direkt és erőszakos jelleget öltött: Lengyelországnak szocialistává kellett válnia, mindenekelőtt a szovjet biztonsági érdekek miatt.<sup>79</sup> Magyarországon, de még inkább Csehszlovákiában a Szovjetunió a kommunista pártok erőteljes támogatása mellett hozzájárult valódi antifasiszta koalíciók létrehozásához, majd ezt követően a szabad választások megtartásához. A kelet-európai szovjetizálás folyamatát értékelve szem előtt kell tartani a Szovjetunióban végbement belső változásokat is. Andrea Graziosi szerint a szovjet vezetés azért tartotta valóban szükségesnek Kelet-Európa leigázását, amelynek viszonylagos jólétét a Vörös Hadsereg katonáinak milliói saját szemükkel tapasztalhatták a győztes hadjárat során, mert attól tartottak, hogy egy háború utáni esetleges enyhülés veszélyes ideológiai ellenreakciót indíthat, ezzel fenyegetve a Szovjetunió belső stabilitását.<sup>80</sup>

## 1.4. POLITIKA ÉS GAZDASÁG AZ ÁTMENET ÉVEIBEN

A hosszára nyúlt átmenet éveiben Kelet-Európa országai sem politikailag, sem pedig gazdaságilag nem képeztek homogén térséget. Mégis minden „népi demokráciában” felfedezhetőek közös elemek. A szélsőjobb nacionalista pártjait és mozgalmait feloszlatták, szimpatizánsaikat üldözték. A politikai spektrum balra tolódott ott is, ahol – mint Magyarországon és Csehszlovákiában – 1948-ig fennmaradt a politikai pluralizmus. A kommunista pártok jelentősen megerősödtek: Romániában például a Román Kommunista Párt (RKP) három év leforgása alatt egy néhány száz fős jelentéktelen mozgalmából egy-millióes tömegpárttá alakult. Ha nem is fejlődtek azonos mértékben, mint az 1944 előtt vegetáló RKP, a kommunista pártok mindenütt több százezer új támogatót szereztek. A korábbinál tehát szélesebb társadalmi bázisra támaszkodhattak és vezető szerepet harcoltak ki a koalíciós kormányokban annak ellenére, hogy a választópolgárok nagyobb része nem támogatta őket, és Moszkva sem bízott meg teljesen a helyi vezetőkben. A két világháború közötti időszakhoz képest új jelenségnek számított a nemzeti és etnikai kisebbségek (magyarok Romániában, zsidók Lengyelországban és Magyarországon, törökök Bulgáriában) felülreprezentáltsága az államapparátusban, különösen a

79 Mark, E.: *Revolution by Degrees. Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947.* Cold War International History Project, Working Paper no. 31., Washington DC, 2001.

80 Graziosi, A.: *L'URSS dal trionfo al degrado. Storia dell'unione Sovietica, 1945–1991.* il Mulino, Bologna, 2008. 23–27.

kulturális intézményekben, a propagandagépezetben (sajtó, agitáció) és a belbiztonsági erőkből. Az 1948-ban indult pártharcok és belső leszámolások során a „népi” antiszemitizmus összekapcsolódott a „moszkovita” és „hazai” kommunisták küzdelmeivel, utat engedve a nemkívánatos kisebbségek fokozatos kiszorításához a hatalmi gépezet legérzékenyebb területeiből. A háborút követő politikának egy második közös vonása volt a földreformok sorozata, amelynek során az új kormányok felosztották az egyház és az arisztokrácia hatalmas földbirtokait. Az intézkedések jelentős politikai hatást váltottak ki főleg Lengyelországban és Magyarországon, ahol az első világháborút követően nem következett be radikális földosztás. Jugoszláviában, Romániában és Csehszlovákiában a földosztásnak hangsúlyosan etnikai jellege volt: az egykori „uralkodó osztályokat”, elsősorban a német nemzetiségűeket büntette a többségi társadalom javára. Az 1950-es évekig az egyes kelet-európai országok termelési szerkezete óriási különbségeket mutatott, amely nemcsak az eltérő kiindulási helyzetnek volt köszönhető (például Csehország és Morvaország gazdasági szerkezete a német vagy belga gazdasági szerkezettel volt összevethető, miközben a balkáni térségben alig létezett modern ipar), de attól a sebességtől is függött, amellyel az egyes államok a szovjet igényekhez igazították saját gazdasági életüket.

#### 1.4.1. Az élenjárók: Jugoszlávia és Albánia

1945 és 1948 között Jugoszlávia a gazdasági és társadalmi transzformáció gyorsaságát tekintve modellértékű politikát folytatott. 1945. március 5-én megalakult az új koalíciós kormány, amelynek Tito kormányfője, a királpárti Šubašić pedig külügyminisztere lett. A 28 miniszter közül csak 5 nem tartozott az 1943-ban létrehozott Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsához (AVNOJ). A részben horvát, részben szlovén származású Tito szerb bizalmasa, Aleksandar Ranković belügyminiszter lett, és egészen 1966-ig megtartotta ezt a pozíciót. 1945 októberében Šubašić néhány társával együtt lemondott, tiltakozásul az ellen, hogy a kommunisták átvették az irányító szerepet a teljes gazdasági élet fölött. A november 11-i általános választásokon a Népfront közös listával indult, amelyet a választók vagy elfogadtak, vagy elutasítottak. Ahogy John R. Lampe hangsúlyozza, hiányzott a szervezett ellenzék, ez pedig lehetővé tette a kommunisták győzelmét: azoknak a százalékos aránya, akik a „lista nélküli jelöltekre” szavaztak Szlovéniában meghaladta a 15%-ot, a Vajdaságban és Szerbiában pedig a 10%-ot. Figyelembe kell venni azt is, hogy sok potenciális ellenzéki szavazat elveszett azon, hogy a jogosultak bő negyede bojkottálta a választásokat, elősegítvén ezzel a Népfront 68%-os többségét.<sup>81</sup>

81 Lampe, J. R.: Yugoslavia as History i. m. 231.



Az új jugoszláv kormány,  
1945. február

A választásokat követően az egypártrendszer kiépítése felgyorsult, és néhány hónapon belül lezárult a politikai átmenet. November 29-én az új kormány kikiáltotta a „népköztársaságot”, 1946. január 31-én pedig már olyan parlament fogadta el az új alkotmányt, amelyben a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) és útitársai foglalták el az összes helyet. Az újonnan megszületett Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság – Európában ez idő tájt egyedülálló módon – decentralizált struktúrával rendelkezett, amennyiben az 1936-os szovjet alkotmány mintájára Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró és Macedónia köztársaságokként szerveződtek meg. A negyedrészen magyarok lakta Vajdaság Szerbia autonóm tartománya lett, Koszovót pedig egyszerűen utóbbiba olvasztották. A közigazgatási és a fiskális föderalizmus egészen az 1960-as évekig üres szó maradt csupán, számos konfliktust okozva a köztársaságok és Belgrád között. Annak ellenére, hogy az alkotmány nem tett világos utalást a szocializmusra, Tito nekifogott a termelési eszközök tömeges államosításának, amelynek betetőzése az 1947 áprilisában meghirdetett első ötéves terv volt. Az erőltetett iparosítás terve, amelyet a rendszer kiemelkedő képviselői, mint például a horvát Andrija Hebrang ipari miniszter is elleneztek, hosszú távon totális kudarcot eredményezett. Mégis, rövid távon a háborúban jelentősen károsodott infrastruktúra újjáépítése sikereket hozott. Ez annak a több mint 400 millió dollárra becsült UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) rekonstrukciós alapnak is köszönhető volt, amelyet a nyugati szövetségesek és elsősorban éppen a kommunista Jugoszlávia legfőbb ideológiai ellensége, az Egyesült Államok bocsátottak rendelkezésre.<sup>82</sup>

82 Uo. 239–240.

A jugoszláviai szocialista átalakítás sebessége hozzájárult Tito presztízsének emelkedéséhez, elsősorban a szomszédos Albániában. A háborútól kezdve Tito úgy tekintett Albániára és annak kis létszámú kommunista pártjára, mint a jugoszláv mozgalom függelékére, és egészen 1948-ig a jugoszláv hatóságok szoros ellenőrzés alatt is tartották az albán államot. 1947-ben Belgrád az albán hazai össztermék felét kitevő hitelt nyújtott Tiranának, és ugyan-ezen év szeptemberében Jugoszlávia vállalta az albán testvérpárt képviseletét a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (*Kominform*) megalapításán. Az albán kommunisták sokat tanultak Titótól, és átvették annak kezdeti radikalizmusát. 1945-ben az ideiglenes kormány miniszterelnöke és a kommunista párt vezetője, Enver Hodzsa által irányított tiranai hatóságok ugyan-azokkal a módszerekkel számoltak le politikai ellenfeleikkel, mint amelyeket a jugoszlávok is használtak. Kocsi Dzodze belügyminiszter kegyetlen megtorlást indított a háborús bűnösök és az olasz, illetve német megszállókkal együttműködők ellen, de az igazi célpontok az északi geg klánok vezetői, valamint a parasztság legmódosabb rétegei voltak. Nem véletlenül, az új kommunista vezető réteg nagy része a déli területekről érkezett és a városi középpolgársághoz tartozott. Az 1945. december 2-án tartott választáson, az egységes listán induló Demokratikus Fórum a szavazatok 93%-át szerezte meg. 1946. január elején, Jugoszláviát is megelőzve, az új alkotmánnyal a királyság helyét átvette a népi demokratikus köztársaság.

#### 1.4.2. „Külső forradalom”: Lengyelország, Románia, Bulgária

Míg Jugoszláviában és Albániában a szocialista rendszer építésében a belső erők domináltak, más országokban a szovjetek döntő szerepet játszottak a Moszkvának megfelelő politikai és gazdasági háttér kialakításában. Mindenekelőtt az új Lengyelország határait a Szovjetunió stratégiai érdekei határozták meg. Sztálin ragaszkodott az 1939-ben már megszerzett keleti tartományok megtartásához, sőt már a háború idején aktívan szorgalmazta azok „megtisztítását” a megbízhatatlannak ítélt lengyel középosztálytól és értelmiségtől; cserébe Varsót nyugaton kompenzálta a legyőzött Németország kárára. Az 1944 júliusában Lublinban szovjet irányítás alatt megalakult Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottságot a háború utolsó hónapjaiban már az ország egyetlen legitim kormányaként fogadta el Moszkva. Azáltal, hogy a varsói felkelést követően a nem kommunista ellenállás legaktívabb rétege megsemmisült vagy a megszállt ország elhagyására kényszerült, a kommunisták befolyása mérhetetlenül megnőtt. Mégis, az 1945. szeptemberi kommunistabarátt agrárcsoporttól történt eltávolodást követően a londoni emigráns kormány egykori vezetője, Stanisław Mikołajczyk vezette és több mint 600 ezer tagot számláló Lengyel Néppárt (*Polskie Stronnictwo Ludowe* – PSL) vált az ország

legfontosabb pártjává.<sup>83</sup> Vidéken a kommunista párt fegyveres osztagai a rendőrség és a titkosszolgálat segítségével ádáz harcot folytattak a Mikołajczyk-féle párt aktivistái ellen. 1945 júniusában életbe lépett a jaltai egyezmény azon pontja, mely előírta az ideiglenes kormánykoalíció kiterjesztését a néppárt, valamint a szocialista és a demokrata párt képviselőire. Ekkortól kezdődően egészen az 1947 januárjában megtartott választásokig, Lengyelországot több ezer áldozatot követelő polgárháború sújtotta.

Az 1946–1947-es időszakban drámai módon feszült egymásnak a lengyel nemzeti ellenállás és a politikai élet totális kontrolljára irányuló szovjet akarat. Az 1946. június 30-án tartott, úgynevezett „háromigenes” népszavazás volt hivatott megalapozni a kommunisták irányította Nemzeti Blokk által követendő irányvonalat a következő három kérdésben: a Szenátus feloszlatása, a gazdaság részleges államosítása és az Odera–Neisse-vonalon meghúzott új lengyel–német határ jóváhagyása. Bár a hivatalos eredmények az első két kérdésben 70%-os, a harmadikban pedig több mint 90%-os konszenzust mutattak, a levéltári adatok egészen más eredményt igazolnak. A hivatalos eredmény az első két kérdésnél manipulációknak és csalásoknak volt köszönhető, és csak a harmadik, azaz a határookra vonatkozó kérdésnél sikerült valóban szavazattöbbséget elérni. Az 1947. január 19-i választásokat még nagyobb erőszak és megfélemlítés jellemezte. A (kommunista) munkáspárt vezette Nemzeti Blokk listája olyan pártokból állt, amelyek csak nevükben emlékeztettek történelmi elődjeikre. Korabeli becslések szerint egy tiszta választáson a Nemzeti Blokk nem szerezte volna meg a szavazatok többségét, inkább a várható eredmény durva meghamisításához folyamodtak. A szovjet megszálló csapatok és a lengyel rendőrség által elkövetett csalások és megfélemlítések eredményeként (a PSL listáit mondvacsínált okokra hivatkozva több körzetből kizárták, számos „reakciós elemet” kihúztak a választási listákról, ráadásul ellenzéki jelöltek százait tartóztatták le) a Blokk az érvényes szavazatok 80,1%-át, és ezzel a 444 parlamenti helyből 394-et szerzett meg, miközben a PSL csak 28 mandátumhoz jutott.<sup>84</sup> 1947. február 19-én a parlament elfogadta az új alkotmányt, amely 1952-ig maradt érvényben, és egyaránt tartalmazott szovjet és polgári alkotmányossági elemeket. Mikołajczyk kormányból történő eltávolításával a kommunista párt egyetlen valós ellenfele az Edward Osóbkowski irányította Szocialista Párt maradt, amely a kormánnyal szövetséges szocialistáktól eltérő, független politikai irányt követett. A szocialisták 1947-ben 800 ezres tagsággal rendelkeztek a munkáspárt 500 ezer aktivistájával szemben. Az úgynevezett szalámitaktikát azonban a szocialisták sem kerülhették el: előbb kormányzati nyomásra tagságuk közel egynegyedétől kénytelenek voltak megválni „reakciósság” vádjá miatt, majd 1948 decembe-

<sup>83</sup> Rothschild, J.: Return to Diversity i. m. 81.

<sup>84</sup> Wróbel, P.: Historical Dictionary of Poland 1945–1996. London, Routledge, 2013. (első kiad. 1998). 89–90.



Esküvő Lengyelországban. Giżycko,  
Szent Brúnó-kolostor, 1948

rében egyesülniük kellett a kommunista párttal, mint ahogy ez egész Kelet-Európában megtörtént az év folyamán.

Összetettnek mutatkozott a lengyel átmenet a gazdasági kérdésekben is. A Nemzeti Front kormánya 1944. szeptember 6-án hangsúlyosan nemzeti célokat megfogalmazó földreformot fogadott el: a német birtokosoktól elvett földeket lengyel telepésekre bízták, hogy helyzetbe hozzák a nemzeti szempontból megbízhatónak gondolt középparaszti réteget. 1947-ben egy három-éves újjáépítési terv meghirdetésével sor került a bankok és a nagyobb üzemek államosítására. A terv igen ambiciózus volt: 1949 végére célul tűzte ki a háborút megelőző életszínvonal elérését. Ahogy azt Rothschild aláhúzta, ez nem jelentette automatikusan a szocialista rendszer bevezetését: Lengyelország már az 1930-as években kiterjedt és hatékony államkapitalizmussal rendelkezett, így az államosítások nem számítottak népszerűtlen lépésnek.<sup>85</sup> Nagyobb megrázkódtatással járt az ország nemzetközi kereskedelmének összeomlása a hidegháború előrehaladásával. Ezenkívül 1947 nyarán a szovjetek nyomására Csehszlovákia mellett Lengyelországnak is le kellett mondania részvételét a Marshall-tervként ismert európai újjáépítési segélyprogramban, amiből a következő években egyaránt profitáltak a háborúban győztes és vesztes nyugat-európai államok. Mindezek ellenére a háború végét a lengyel nép egyfajta újjászületésként élte meg, függetlenül a politikai fejlődés zavaraitól és a gazdasági nehézségektől. 1946 és 1950 között 3,5 millió születést regisztráltak, és a háborút követő első két évben évszázados rekordot döntött a házasságok száma is.

<sup>85</sup> Rothschild, J.: Return to Diversity i. m. 82.



A berendezkedő szocialista rendszer lengyelországi megítélésének ugyanakkor rendkívüli módon ártott két, egymáshoz köthető tényező. Egyrészt Sztálin távolról sem folytatott lengyelbarát politikát (hogyan csak a legtraumatikusabbakat említsük: az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktum az ország felosztásáról, a katyíri vérengzés, illetve a varsói felkelőknek elmulasztott szovjet segítségnyújtás). Másrészt – Jan C. Behrends szavaival élve – Sztálin „forradalmian imperialista” stratégiája Lengyelországot a szovjet/orosz külső birodalom részévé tette, ami a lengyel függetlenségi kísérlet teljes elvetéséhez vezetett. E népszerűtlen fordulat sok fejtörést okozott a kommunista párton belül is, ahol 1948-ban megindultak a frakcióharcok.<sup>86</sup>

Könnyebben ment a politikai hatalom megszerzése a hitleri Németország két vonakodó balkáni szövetségeseinél. Romániában három éven keresztül I. Mihály király minden rendelkezésére álló alkotmányos eszközzel igyekezett feltartóztatni a kommunisták térnyerését, mellette azonban a nyílt ellenzéki szerepet felvállaló Nemzeti Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt – Lengyelországtól eltérően – nem tudott igazi tömegbázist felmutatni. A politikai életet irányító Moszkva kezében óriási fegyver volt Erdély hovatarozásának kérdése, és a nemzeti érdek védelme a baloldali erők egyik főbb legitimációs eszköze lett. Az Antonescu marsall bukását okozó államcsínyben részt vevő pártok és mozgalmak szinte semmi másban nem értettek egyet, csak az 1940 előtti határok visszaállításának, vagy legalábbis Észak-Erdély visszaszerzésének szükségességében.<sup>87</sup> Moszkva pedig éppen Erdély státusának lebegtetésével tudta befolyása alá vonni a román belpolitikai folyamatokat, noha már az 1944. szeptemberi fegyverszünetben világosan szerepelt, hogy Erdély „vagy annak legnagyobb része” mindenképpen Romániát illeti. A Szovjetunió olyan embert szemelt ki a miniszterelnöki pozícióra, aki nem egyszerű „társutasként” vonult be a történelembe, hanem egész életútjával hitelesen ábrázolta a román–magyar közeledést és az erdélyi román nemzetépítés folyamatát. Petru Groza 1884-ben született Dél-Erdélyben, a gimnáziumot a szászvárosi Kuún Kocsárd Református Kollégiumban végezte, ezt követően pedig Budapesten és Bécsben, majd Berlinben és Lipcsében is jogot tanult. Anyanyelve mellett kitűnően beszélt magyarul és németül is, sőt magyar menyasszonya is volt, akitől lánya is született: Bisztray Mária később a kolozsvári Magyar Színház tagja lett. Groza politikai karrierje 1918-ban indult, amikor az erdélyi román nemzeti tanács tagjaként részt vett a gyulafehérvári gyűlésen, majd az erdélyi kormányzó tanács minisztere lett. Az 1920-as években rövid ideig ismét tárcavezetővé nevezték ki, és közben a román ortodox egyház színódusába is megválasztották. Ebben az időszakban alapozta meg te-

86 Behrends, J. C.: Nations and Empire. Dilemmas of Legitimacy during Stalinism in Poland (1941–1956). Nationalities Papers, 2009. 4. 443–466.

87 Az RKP korabeli összetételéről lásd Chiper, I.: Considerations on the Numerical Evolution and Ethnic Composition of the Romanian Communist Party, 1921–1952. Totalitarianism Archives, 2002. 1–2. 3–22.

kintélyes vagyonát is. Fontos megjegyezni, hogy 1945 után, amikor a magyar közösség és a keleti egyház támogatását kereső kommunista pártnak szüksége volt egy hiteles szóvivőre, Groza esetében mind a magyar nyelv és kultúra ismerete és tisztelete, mind az ortodox egyházban betöltött korábbi pozíciói kitűnő ajánlólevélként szolgáltak. 1933-ban Groza létrehozta az Ekésfront (*Frontul Plugarilor*) nevű szervezetet, amely ugyan 1944-ig nem rendelkezett széles társadalmi bázissal, de a második világháború után a kis létszámú RKP legjelentősebb „társutasává” vált, amely főleg vidéken támogatta és népszerűsítette az új kormány intézkedéseit, például a földreformot. Groza 1945 márciusától 1952 júniusáig volt kormányfő, majd haláláig a jelentéktelen hatáskörű Elnöki Tanácsot vezette; tényleges hatalmat az 1946-os választásokig gyakorolt.<sup>88</sup>

1945 februárjában a szovjet különmegbízott, Andrej Visinszkij külügyminiszter-helyettes nyílt fenyegetése (Románia nevezzen ki „demokratikus” kormányt, vagy Moszkva nem garantálhatja Románia szuverenitását) súlyos dilemma elé állította a fiatal román uralkodót. Bármilyen nehéz is volt számára elfogadni Besszarábia, Bukovina és Dél-Dobrudza (az úgynevezett *Cadrilater*) elvesztését, és bármennyire is tudatában volt a kommunisták súlyának leendő kormányában (övék lett a belügyi, az igazságügyi és a gazdasági tárca is), Mihály király elfogadta a Groza-kormányt mint az ország minimális stabilizálásának egyetlen esélyét. Mindazonáltal passzívan tiltakozott a kommunista hegemonia ellen. A nyugati hatalmak támogatásában bízva I. Mihály folyamatosan sürgette a koalíció szélesítését az ellenzékben levő „történelmi” pártokkal. 1945 nyarától egészen 1946 januárjáig visszautasította a kormány rendeleteinek ellenjegyzését (királyi sztrájk), míg Moszkva el nem fogadta az általa követelt változtatásokat.

1946. november 19-ig, a háború utáni első választásokig az ország a politikai pluralitás és az alkotmányos stabilitás illúziójában élt. Magyarországtól eltérően az 1944–1945-ös politikai átalakulás nem járt nagyobb átalakításokkal az államigazgatásban: a rendszer, csak kisebb részben kicserélt tisztviselőkkel, a háborút megelőző rend szerint működött.<sup>89</sup> A folytonosságra jó példa a párizsi békeszerződésre való felkészüléssel megbízott külügyminisztériumi iroda, amit 1944 és 1947 között az elmúlt rendszer tisztviselői működtettek (például Sabin Manuillă, a statisztikai hivatal igazgatója), és amely szorgalmasan gyártotta a nemkívánatos kisebbségek kitoloncolásáról vagy a kölcsönös népességcseréről szóló terveket, semmibe véve az új kormány integrációról szóló hivatalos politikáját.<sup>90</sup>

88 Grozáról lásd *Bîțfoi, D.-L.*: Petru Groza, ultimul burghez. O biografie. Compania, București, 2004.

89 Erről bővebben *Bottoni, S.*: Reassessing the Communist Takeover in Romania. Violence, Institutional Continuity, and Ethnic Conflict Management. East European Politics & Societies (EEPS), Vol. 24. No. 1. 2010. 59–89.

90 *Olti Á.*: A Román Külügyminisztérium béke-előkészítő tevékenysége. A román béke-előkészítő bizottság irataiból. Múltunk, 2007. 4. 18–54.

Romániának 1944 és 1947 között látszólag kibékíthetetlen igényeket és várakozásokat sikerült összeegyeztetnie. A Groza-kormány legnagyobb sikerét az új rezsimhez gyorsan utat találó ortodox klérus iránti óvatos, illetve az igen összetett nemzetiségi kérdésben mutatott egyensúlyozó politikájával érte el. A román államba integrálódásnak kezdettől ellenálló jelentős erdélyi magyar kisebbség széles körű kulturális és nyelvi jogok kedvezményezettje lett. 1945 és 1959 között Kolozsváron működött a kor egyetlen európai egyeteme, ahol kizárólag kisebbségi nyelven folyt az oktatás. Határozott lökést adott az erdélyi magyarok új államhoz kapcsolásának az 1944 őszén megalakított kulturális-politikai mozgalom, a Magyar Népi Szövetség dinamikus működése, amelynek sikerült egységbe olvasztania a politikai és kulturális élet legkülönbözőbb nézeteket valló magyar nemzetiségű képviselőit.<sup>91</sup> A romániai zsidók visszakapták az 1938-ban elvesztett állampolgári jogait, integrálódtak az új államba és a kommunista pártba, annak ellenére, hogy a cionista mozgalom támogatói közül sokan Palesztinába kívántak vándorolni.<sup>92</sup> Az erdélyi és a bánági németek viszont gazdasági és politikai üldözésnek voltak kitéve (az 1945-ös agrárreform során kisajátították házaikat, illetve földjeiket és ideiglenes megvonták szavazati jogukat, valamint eltiltották őket a párt- és tömegszervezeti tagságtól), ugyanakkor nem kellett elszorodniuk tömeges fizikai erőszakot, mint jugoszláviai és csehszlovákiai nemzettársaiknak.

Bár a mai román történetírás arra törekszik, hogy az 1940-es évek román kommunistáit „nemzetellenes”, kizárólag külföldről irányított és idegen érdekeket szolgáló erőként láttassa, mélyebb vizsgálatok bizonyítják, hogy 1945–1947 közötti intézkedéseikben figyelemre méltó rátermettséget mutattak a népesség széles rétegeiben a minimálisan szükségesnél nagyobb konszenzus megteremtésében. Romániának a szovjet birodalomhoz történő viszonylag fájdalommentes becsatolásához hozzájárult, hogy a „Sovrom”-ok, azaz a szovjet–román ipari vegyes vállalatok megalapítása révén az ország gazdasága teljesen alárendelődött a Szovjetunióknak.<sup>93</sup> Politikai és gazdasági nyomásgyakorlásával a SZEB kizárólagos befolyást szerzett, miközben az idős Maniu és Brătianu vezette polgári ellenzéknek nem maradt más, mint hangos tiltakozással felhívni a nyugati hatalmak figyelmét az országban zajló folyamatokra. A vezetőváltás és a fiatalok, valamint a városi munkásrétegek felé történő nyitás elmaradása hátrányosan érintette a „történelmi” pártoknak az egyre növekvő kommunista párttal szembeni versenyképességét. Utóbbit a fegyveres ellenállásban hosszú időt töltött egykori vasutas, Gheorghe Gheorghiu-Dej és

91 Érdekképviselő vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953. Szerk. Olti Á.–Nagy M. Z. Csíkszereda, Pro-Print, 2009.

92 A román kommunista párt zsidópolitikájáról a hatalom megszerzésének időszakában, Minorități etnocolturale. Mărturii documentare. Evreii din România (1945–1965). Ed. Năstasa, L. CRDE, Cluj-Napoca 2003. Az erdélyi zsidóságról lásd Tibori Szabó Z.: Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a második világháború után. Koinónia, Kolozsvár, 2007.

93 Banu, F.: Asalt asupra economiei Romănei De la Solagra la Sovrom (1936–1956). Editura Nemira, București, 2004.



Ana Pauker a Time címlapján, 1948

a moldvai ortodox rabbi lánya, Ana Pauker vezette, akit 1947 novemberében a világon első nőként külügyminiszternek neveztek ki. A következő évben Pauker a *Time* magazin címlapjára került mint „a legbefolyásosabb nő a világon”. Mindez olyan országban történt, ahol a nők részvételének a politikai életben semmilyen hagyománya nem volt. Karrierjének szárnyalása rosszállást váltott ki nemcsak az ellenzéki pártok hívei között, de a nemi szerepek tekintetében igen konzervatív kommunista párton belül is.<sup>94</sup>

Az 1946. november 19-én megtartott választások döntő lépést jelentettek a hatalom megragadásában. A Demokratikus Népfront hivatalosan a szavazatok 68,7%-át szerezte meg, amely a 414 parlamenti helyből 348 képviselői helyet jelentett. A Népfronttal szövetséges Magyar Népi Szövetség 29 helyet szerzett, a Parasztpárt (a szavazatok 12,7%-val) csupán 32 helyet, hármat pedig a liberálisok 3,7%-os eredménnyel. Lengyelországhoz hasonlóan a választások Romániában is általános erőszak és súlyos választási csalások közepette zajlottak. Bár a leadott szavazatok valódi megoszlására vonatkozóan nincsenek pontos adataink, egy, a kommunista párt számára készített titkos jelentés szerint a Front és magyar szövetségese a szavazatok 43–45%-át szerezhették meg, miközben a liberális és a parasztpárti ellenzék, tisztességes versenyben akár a szavazatok felét is elhódíthatta volna.<sup>95</sup> Nem helytálló tehát az a széles

94 Ana Paukerről figyelemre méltó életrajz készült: Levy, R.: Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist. University of California Press, Berkeley, 2001. 84.

95 Vö. részletesen Bottoni, S.: Reassessing the Communist Takeover in Romania i. m. 78–79.

körben elfogadott vélekedés, hogy az ellenzéki erők a vokszok túlnyomó többségére számíthattak.

Az új parlament megalakulása és a háborút lezáró párizsi békeszerződések aláírása 1947 februárjában a kormány számára lehetővé tette az addig képviselt óvatos társadalompolitika (például a magántulajdon tiszteletben tartásának) feladását és a korábbi taktikai engedmények visszavonását. 1947 tavaszán egy belügyminiszteri rendelettel az ellenzék több száz képviselőjét internálták. Júliusban, miközben az ország elhagyására és emigráns kormány megalakítására készültek, egy katonai repülőtéren letartóztatták a parasztpárt vezetőit, Iuliu Maniut és Ion Mihalachét. Július 29-én egy fantáziadús államellenes összeesküvésre alapozott vád alapján életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték őket; mindketten a hírhedt máramarosszigeti börtönben vesztették életüket.<sup>96</sup>

1947 őszén a nemzetközi politikai helyzet rosszabbodása újabb lökést adott a pártállami diktatúra kiépítésének. 1947. november 7-én eltávolították hivatalából Gheorghe Tătărescut, az új kormányt 1945-től jobbról támogató liberális külügyminisztert. Helyére a kommunista Pauker került, miközben a pénzügyminisztérium élére a párt harmadik emberét, az erdélyi szervezet vezetőjét, Luka Lászlót helyezték. 1947. december 30-án a király lemondott trónjáról és száműzetésbe vonult: Románia népköztársaság lett. 1948 februárjában aláírták a román–szovjet „barátsági és kölcsönös segítségnyújtási” megállapodást, és a szociáldemokrata párt kommunista pártba való beolvasztásával megszületett az immár egymillió tagot felvonultató Román Munkáspárt (*Partidul Muncitoresc Român* – PMR). A március 28-i egylistás választások a Nemzeti Front 95%-os diadalával zárultak. Április 13-án az új Nemzetgyűlés kihirdette az új, szovjet mintára készített alkotmányt.

Miközben Románia politikai téren nagyon gyors léptekkel haladt az egypártiság felé, a gazdasági életbe 1949-ig nem avatkoztak be radikális reformokkal. Magyarországgal ellentétben Románia gazdasági kapacitását csak minimálisan érintették a háborús események. Háborús jóvátétel címén a Szovjetunió éveken keresztül szállított ki nyersanyagot, ipari cikkeket és mezőgazdasági termékeket az országból, ugyanakkor az RKP, viszonylagos gyengeségének tudatában, nem javasolta az éles társadalmi konfliktusokkal járó államosításokat és kisajátításokat. Az 1946–1947. évi aszály, majd az azt követő éhínség, amely az ország északkeleti területein ezrek halálát okozta, a hatóságokat eltántorította a lakossággal történő nyílt konfrontációtól. Eгészen az 1948-as fordulatig maguk a szovjetek is arra biztatták a román kommunistákat, hogy a gazdaság maradjon magánkézben, így garantálva „minimálisan ésszerű profitot” a kapitalistáknak.

Bulgáriában 1944-ben a kommunista párt még rendelkezett azzal az 1919–1923 között megszerzett és döntően Dimitrovnak köszönhető nemzet-

<sup>96</sup> *Deletant, D.*: Communist Terror in Romania. Gheorghiu-Dej and the Police State, 1945–1965. Hurst, London, 1999. 80.

közi presztízzsel, amely összehasonlíthatatlanul nagyobb népszerűséget biztosított neki, mint amivel román vagy magyar testvérpártja rendelkezett. Ráadásul Bulgáriában – Csehszlovákiával együtt – ritka kivételként a kelet-európai térségben 1945-ben a lakosság elenyésző része táplált csak oroszellenes érzelmeket. Mégis a bolgár átmenet a szovjet megszállást követő első időszakban különösen erőszakos jellegű volt. Az új koalíciós kormány, amelyben a kommunisták túlsúlyban voltak ugyan, de képviseltette magát benne az összes németellenes bolgár politikai erő, az 1944. október 28-i moszkvai fegyverszünetben vállalta a nácik elleni katonai fellépést és a belső rend megteremtését. Ugyanakkor a háborús bűnök vizsgálatára felállított népbíróságok politikai fegyverekké váltak a kormány kezében: a teljes hadsereget és állami apparátust érintő számonkérés több mint 11 ezer halálos ítélettel zárult, ám Crampton szerint a politikai leszámolások akár 50 ezer–100 ezer áldozatot is követelhettek országszerte. 1946-ban elítéltek még két régenszt, két volt miniszterelnököt, 26 egykori minisztert, több tucat parlamenti képviselőt és további 2000 személyt. A jobboldal elleni jogi és politikai támadás néhány hónap alatt felszámolta a háborút túlélő elitréteget, és hatalmas előnybe hozta az újjászerveződő kommunista pártot alárendelt szövetségeseivel szemben (az Agrárunió, a szociáldemokraták, a Zveno-mozgalom).<sup>97</sup>

Ezen időszak legfontosabb ellenzéki vezetője az agrárpárti Nikolaj Petkov maradt, aki visszautasította a számára felajánlott társutas szerepet és az 1945. november 18-i választás bojkottálását választotta. A szavazáson csak a Hazafias Front vett részt, amely így a szavazatok 86%-át szerezte meg. Romániához hasonlóan a bolgár esetben is a szovjetek által ellenőrzött SZEB meggátolta a nyugati hatalmakat, hogy beavatkozzanak a belpolitikai vitákba.

Szófiában a kommunista hatalomszerzés fordulópontját 1947 júliusában a győztes hatalmakkal februárban aláírt békeszerződés ratifikálása jelentette. A képviselői mentelmi jogától megfosztott Petkov volt az első áldozat, aki ellen eljárást indítottak és szeptember 23-án halálra ítélték. Az Agrárunió ezáltal elvesztette karizmatikus vezérét, és ezt követően a kommunista párt ideológiai befolyása alá került. Az 1947. október 27-én megtartott választásokon, majd a Simeon cár menekülését kiváltó, az államrend megváltoztatására irányuló népszavazáson már csak nyugati nyomásra engedélyezték a társutas Agrárunió és a Hazafias Fronttal szembeni másik ellenzéki erő, a Lulcsev-féle szociáldemokraták indulását. A választásra jogosultakra gyakorolt nyomás ellenére az ellenzéki pártok a szavazatok közel 30%-át szereztek meg, ám ezzel az eredménnyel nem sikerült érdemi politizálást kifejtteniük az 1945 novemberében Moszkvából hazatért Georgi Dimitrov vezette kormánnyal szemben. 1947. december 4-én életbe lépett a szovjet és jugoszláv mintájú új alkotmány, amely Bulgáriát népi demokráciának nyilvánította.

97 Crampton, R. J.: *Eastern Europe in the XXth Century* i. m. 225–226.



### 1.4.3. Megfojtott demokráciák: Csehszlovákia és Magyarország

1945-ben Csehszlovákia a térség más államaihoz képest viszonylag szerencsés helyzetben volt. Az 1943 decemberében Moszkvában Sztálin és Beneš által aláírt szovjet–csehszlovák barátsági és együttműködési szerződés Gottwald kommunistáinak elismerését, az ország területi egységének helyreállítását, az ellenséges kisebbségek kitelepítését, szabad és titkos választásokat, a legtöbb szavazatot megszerző párt által vezetett nemzeti egységkormány kinevezését ígérte. Ezzel egyidejűleg a londoni emigráns kormány élvezte a nyugati hatalmak támogatását. A felszabadulást követően a szabad világ közvéleményének jelentős része szimpátiával tekintett az új Csehszlovákiára, elsősorban a szegyenletes müncheni egyezmény miatt érzett büntudat következményeként. Az ország tehát annak ellenére találta magát a győztesek oldalán, hogy sem a Cseh–Morva Protektorátus idején tapasztalt tömeges kollaboráció, sem a Tiso-féle fasiszta szlovák állam szerepéről nem születtek önkritikus reflexiók. Minden belső vitát elsöpört a kisebbségek elleni határozott, olykor kegyetlen fellépés, melynek végső célja egy cseh–szlovák „szláv” nemzetállami közösség kialakítása volt. 1945 decemberétől csehszlovák területen nem állomásoztak többé szovjet csapatok: így legalább 1947 nyaráig az ország függetlensége ténylegesnek tűnt.

1945. április 3-án Beneš hazatért Londonból és Kassán telepedett le. Itt alakult meg a szociáldemokrata Zdeněk Fierlinger vezette ideiglenes kormány, amelyben a kommunisták a 25 miniszteri tárcából 8-hoz jutottak hozzá, többek között a belügyminisztériumot és a tömegkommunikációt felügyelő tájékoztatási minisztériumot ellenőrizték. Az április 5-én közzétett „kassai kormányprogram” a német és a magyar kisebbségekkel szembeni büntető intézkedésekről rendelkezett a kitelepítéstől az állampolgársági, kulturális és nyelvi jogoktól való megfosztásig. Azon túl, hogy a kormányprogram megerősítette a Szovjetunióval kötött szoros szövetséget, önálló alkotmányt biztosított Szlovákiának, „etnikai” típusú radikális földreformról, a bankok és az 500 főnél több munkaerőt foglalkoztató bányák és ipari létesítmények azonnali államosításáról rendelkezett. E program szinte a teljes politikai osztály értékorientációját tükrözte, és így nagy támogatottságnak örvendett. Vitatható rendelkezései közül egynéhányat, mint például a megszállókkal együttműködők és a kisebbségek büntetését személyesen Gottwald szerkesztette, miközben Gustáv Husák szlovák kommunista vezető kiterjesztette e rendelkezést a szlovák háborús bűnösökre is, amit később a tartomány nemzeti tanácsa (az 1948-ig széles körű hatalommal felruházott tulajdonképpeni regionális kormány) ki is hirdetett.<sup>98</sup> A háborút követően a politikai élet kulcskérdését a

<sup>98</sup> Frommer, B.: *National Cleansing. Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. 73–76.

1700 1946

Pétri, Panti

Muzslay, Alzbeta z. úrnák, úrnőnek  
 Slob. dcera 1928. dom. Sudov. č. 10.  
 okr. Keľerovce

## Igazolvány.

## Potvrdenie.

Igazolom, hogy Ön a Csehszlovákiából áttelepítésre kijelölt magyar nemzetiségű személyeknek a csehszlovák kormány által a magyar kormánynak 1946. augusztus 26-án átnyújtott névjegyzékében szerepel és ennek alapján a csehszlovák-magyar Vagybizottság VII. sz. véghatározata értelmében magyar konzuli jogvédelemben részesül.

Igazolom továbbá, hogy a csehszlovák-magyar Vagybizottság VII. sz. véghatározata az Ön számára tényleges áttelepítése napjáig a következő különleges jogi helyzetet biztosítja:

1. Az áttelepülő f. évi július hó 8-tól mentesül a katonai szolgálattal kapcsolatos minden kötelezettségtől.
2. Az áttelepülő f. évi augusztus hó 26-tól semmiféle adót, szolgáltatást és illetéket, illetve egyéb pénzügyi természetű közzaji kötelezettséget teljesíteni nem köteles. Az áttelepülő semmiféle módon nem vonható felelősségre azért, hogy fenti kötelezettségének eddig eleget nem tett, tehát eddigi adótervezéséért sem.
3. A Csehszlovákiából Magyarországra kitelepítésre kijelölt személy ingó vagyona felől szabadon rendelkezik.

Felhívom figyelmét arra, hogy a csehszlovák kormány a lakosságcsere-egyezményhez csatolt jegyzékben VII. bek. értelmében kötelezte magát, hogy a vagyonekhoz intézkedések végrehajtását felüggyezteli, az idezett jegyzékben VIII. bek. szerint időminimust biztosító segítséget folytat az állampolgárok elbocsátott volt közalkalmazottainak, a IX. bek. szerint pedig a csehszlovák kormány kötelezte magát az 1945. október 25-iki határozata pontos végrehajtására, amely magyarokat illetően a 108/45. Sb. elnöki dekrétum végrehajtását felüggyezteli. E kötelezettség vállalása óta, tehát 1946. február 27-e óta csehszlovákiai magyar tulajdonát, vagy tulajdonrészét a 108/45. Sb. elnöki dekrétum, vagy más törvényes rendelkezés alapján sem elkobozni, sem zár alá venni nem lehet, tehát "národná správa" sem rendelkezés ki, viszont kérheti a nemzeti felügyelőség azonnali megszüntetését és elszámoltatását.

Fel szólítom, hogy amennyiben személyét bármilyen joghátrány érné, ezt haladéktalanul jelentse hivatalomnak, hogy a hatósági közegek egyezményesítő eljárását a csehszlovák külügyminisztériumnak, továbbá kormányomnak jogorvoslat céljából azonnal tudomására hozza.

Dr. Wagner Ferenc sk.  
magyar meghatalmazott

Pozsony, 1946. okt. 8-án.

do 76



Potvrďujem Vám, že Vaša meno je uvedené v zozname presídľit sa majúcej osôb maďarskej národnosti z CSR do Maďarska, ktorý odozdala čsl. vláda maďarskej vláde dňa 26. augusta 1946 a na základe toho použivate v smysle 7. rozhodnutia čsl.-maď. Smiešanej komisie maďarskej konzulárnej ochrany.

Potvrďujem Vám ďalej, že rozhodnutie čsl.-maď. Smiešanej komisie č. 7. poskytuje Vám osobitné právne postavenie až do dňa Vášho skutočného presídlenia a síce náležitne.

1. Presídlenie sa oslobodzuje počnajúce dňom 8. júla 1946 od všetkých povinností, týkajúcich sa vojenkej služby.

2. Počnajúce dňom 26. augusta 1946 nemožno od presídlenca vymáhať nijaké dané, dávky a poplatky, resp. platiť iných vojennoprávných záväzkov finančného rázu. Presídlenie nebudú nijakým spôsobom sťahovať, pretože doteraz nesplnil horeuvedené povinnosti.

3. Osobám určeným na presídlenie z Československa do Maďarska patrí voľná dispozícia s ich hmotným majetkom.

Upozorňujem Vás na to, že v smysle 7. bodu Protokolu, pripojeného k Dohode o výmene obyvateľstva, zaviazala sa čsl. vláda, že suspenduje všetky opatrenia na zbavanie majetku osôb maďarskej národnosti, v 8. bode cit. Protokolu zaviazala sa čsl. vláda, že bude vyplácať existenčné minimum pre propustených verejných zamestnancov, a podľa 9. bodu zaviazala sa čsl. vláda presne vykonať usnesenie čsl. vlády zo dňa 25. okt. 1945, ktoré zrušuje dekrét prez. rep. č. 108/45. Potom teda týmto záväzkom zo dňa 27. febr. 1946 nemožno ani zbavovať ani zaisťovať majetok alebo majetkovú časť osoby maďarskej národnosti na základe nar. č. 108/45 ani na základe iného nariadenia, nemôže byť teda na taký majetok uvalená ani národná správa.

Vyzývam Vás, aby ste v prípade akejkoľvek právnej ujmy hlásili vec neodkladne môjmu úradu, aby som mohol takto porušenie Dohody so strany výkoných orgánov hlásiť hneď čsl. ministerstvu zahranič. veci, ďalej maď. vláde cieľom zjednotenia nápravy.

Dr. Wagner Ferenc v. r.  
maďarský zmocnenec

Bratislava, dňa 8. okt. 1946.

A felvidéki Szódóról (szlovákul: Svodov) kitelepített Muzslai Erzsébet szlovák és magyar nyelvű kitelepítési igazolványa

nemzeti kérdés megoldása jelentette. Miközben a Szudéta-vidékről körülbelül hárommillió németet telepítettek ki, javaikat pedig az állam elkobozta, a csehszlovák hatóságok a magyar nemzetiségűeket egy, a magyarországi szlovákok és a szlovákiai magyarok közötti, elvileg paritásos alapon történő lakosságcserére kényszerítették.

Az ország eltervezett gyorsított nemzetállamosításának utolsó lépését az 1946 áprilisában megkezdett, a magyarság „reszlovakizációjára” irányuló kampány képezte. Ezt különösen olyan szlovák kommunisták irányították lelkesedéssel, mint Vladimír Clementis és Daniel Okáli. A jelenséget kutatva Shari Cohen „lenini típusú nemzetépítésről” beszélt, amelynek magyarellenes és polgárellenes orientációja mély gyökeret eresztett a szlovák nemzettudatban.<sup>99</sup> A belügyminisztérium által 1946. április 17-én kiadott utasítás alapján szlovák nemzetiségűnek, így csehszlovák állampolgárnak számított, aki az 1930-as népszámlálás alkalmával szlovák nemzetiségűnek, vagy magyar anyanyelvű szlovák származásúnak, vagy csehnek, illetve bármely más szláv etnikumhoz tartozónak vallotta magát.<sup>100</sup> A hatóságok mintegy 150 ezer kérelemmel számoltak, ám 1946. július 25-ig 352 038, 1948-ig pedig 410 800 állampolgársági kérelem érkezett.<sup>101</sup> Az úgynevezett „reszlovakizációs” kampány viszont hosszú távon sikertelen maradt, mivel a nyilatkozattételt választók nem mondtak le önazonosságukról. A hűségnyilatkozatnak köszönhetően a magyar kisebbségnek sikerült elkerülnie a tömeges kitelepítést, illetve a polgári jogok elvesztését, és az 1950-es, majd még inkább az 1960-as népszámlálás idején állampolgári jogaira vonatkozó hátrányos következmények nélkül ismételtén magyarnak vallhatta magát.

A politikai jogaitól megfosztott német és magyar kisebbség az 1946. május 20-án megtartott parlamenti választáson sem vehetett részt. Ezt a körülményt leszámítva a korrektnek mondható eljárás azt mutatta, hogy a komoly demokratikus hagyományokkal rendelkező országban még mindig többségben voltak a két világháború közötti polgári demokrácia hívei. Az egy esztendő alatt 80 ezerről félmillió tagoságra felduzzadó kommunista párt a szavazatoknak csak 38%-át szerezte meg (40%-ot Cseh- és Morvaországban és 30%-ot Szlovákiában, utóbbiban ráadásul Jozef Lettrich konzervatív Szlovák Demokrata Pártja kétszer ennyi szavazatot kapott). Beneš nemzeti szocialistái a leadott szavazatok 18%-át, a katolikus orientációjú cseh populisták 16%-ot, a Lettrich-féle szlovák demokraták 15%-ot, végül pedig Fierlinger szociáldemokratái 13%-ot szereztek. Az 1943-as moszkvai megállapodás szerint Gottwaldot illette meg az új kormány vezetése, amelyben a 22 miniszteri poszt közül 9 került a kommunisták kezébe, köztük a belügy, az információ- és az

99 Cohen, S. J.: *Politics without a Past. The Absence of History in Post-Communist Nationalism*. Duke University Press, Durham (NC), 1999. 93–100.

100 Vadkerty K.: A kitelepítéstől a reszlovakizációig i. m. 346–348.

101 Az első adat uo. 68–72.; a második Kaplan K.: *Csehszlovákia igazi arca, 1945–1948*. Kalligram, Pozsony, 1993. 134.

igazságügy. Az igazságügyi tárca fölötti ellenőrzés kulcsszerepet játszott az éppen tömegesen folyó népbírószági eljárások miatt.

1946–1947-ben Csehszlovákia olyan politikai rendszert és kulturális közeget alkotott, amelyben egyszerre voltak jelen a polgári demokrácia (tényleges többpártiság, a nyugati kapcsolatokra nyitott széles magánszektor) és az erősödő „népi” demokrácia (a politikai jobboldal kiszorítása, széles körű államosítási kampány, szovjetbarátság, a társutasok folyamatos beáramlása a koalíciós pártokba) összetevői. A helyzet 1947 nyarától változott. Miután a kommunista vezetésű többpárti kormány már elfogadta az ország részvételét a Marshall-tervben, Moszkva vétót emelt és leállította az érdekeit sértő nyugati kölcsönről való tárgyalást. Később Jan Masaryk külügyminiszter, a demokratikus Csehszlovákia megalapítójának fia keserűen megjegyezte, hogy egy szuverén állam képviselőjeként utazott el Moszkvába, de onnan már egy szolgálatba döntött kormány tagjaként tért haza. A gyors kiigazítással megszünt Prága szomszédjaihoz képest addig megőrzött szuverenitása.

A Marshall-segély visszautasítása nemcsak eltávolította a fejlett iparáról híres csehszlovák gazdaságot a nyugati színvonaltól, hanem előkészítette a terepet az elkövetkező politikai változásoknak is.<sup>102</sup> Ezen nem sokat változtatott az sem, hogy a szovjet *Einstand* népszerűtlenséget és szavazatvesztést jelentett a kommunista pártnak, amelynek támogatottsága egy 1948. januári felmérés szerint 25%-ra esett vissza. Ilyen körülmények között a hatalom megragadását elkerülhetetlenül az erőszak és az önkény jellemezte. 1947. november 5-én a kommunisták általános sztrájkot hirdettek a Szlovák Nemzeti Tanácsban még igen jelentős erő képviselő katolikus és antikommunista orientációjú Demokrata Párt ellen. 1948 januárjától a belügyminisztérium kommunista párttagságú alkalmazottakkal helyettesítette a nem kommunista munkatársakat. Ez kiváltotta a polgári demokratikus erők reakcióját, amelyek február 12-én az ezt szabályozó rendelet visszavonását követelték. A kommunisták, attól való félelmükben, hogy az Olaszországban és Franciaországban bekövetkezett eseményekhez hasonlóan kiszorítják őket a kormányból, február 20-án mozgósították a népi milíciákat és a szervezett munkásságot. Ugyanaznap a nemzeti szocialisták kiváltak a kormányból, amelyet a további nem munkáspártok kilépése is követett. Edvard Beneš köztársasági elnök viszont elutasította a lemondást, nem hirdetett ki új választásokat, és megerősítette a kommunista–szociáldemokrata kormányt, amelyben Jan Masaryk maradt az 1938 előtti köztársasághoz hű egyetlen képviselő. A február 23-i általános sztrájkban csúcspontjára jutó népi mozgósítás és a Szovjetunió által kifejtett politikai zsarolás végül hozzájárult az idős Beneš megtöréséhez. Február 25-én a köztársasági elnök egy szovjet katonai beavatkozástól tartva elfogadta a Gottwald által előkészített lista alapján új miniszterek kinevezését. A prágai hatalomátvétel teljes sikerrel zárult annak ellenére, hogy Masaryk külügyminiszter 1948. március 9-ről 10-re virradó éjszaka gyanús körülmé-

102 Judt, T.: *Dopoguerra* i. m. 120.



nyek között bekövetkezett halála súlyos erkölcsi üzeneteket hordozott az elkövetkezendő korszakról. Május 9-én a kommunisták uralta új kormány elfogadtatta a parlamenttel az új „népi demokratikus” alkotmányt (amit a köztársasági elnök nem akart aláírni) és május 30-án, az egylistás választásokkal ki mondta a második demokratikus csehszlovák kísérlet lezárását. Beneš köztársasági elnök 1948. június 7-én bekövetkezett halála az utolsó akadályt is elhárította a szovjet típusú rendszer kiépítése elől.<sup>103</sup>

Magyarország katasztrofális anyagi, politikai és erkölcsi állapotban érte meg a második világháború végét. Az 1941-es szovjetellenes katonai műveletek támogatása, valamint a zsidóság 1944-es deportálása lenullázta a Horthy Miklós kormányzó vezette nemzeti-konzervatív elit nemzetközi hitelességét. A demokratikus erők csak 1944. október 15-e után, a nyilaskeresztes hatalomátvétel és a Vörös Hadsereg Budapest felé történő előrenyomulását követően fokozták tevékenységüket. A felszabadult Debrecenben 1944. december 22-én ideiglenes kormány alakult Dálnoki Miklós Béla vezéreztetésével, amely 1945 áprilisában helyezte át székhelyét Budapestre. A kormányt alkotó négypárti koalíció magában foglalta a Rákosi Mátyás vezette kommunista pártot, a szociáldemokratákat, valamint két agrárpártot: a centrista Független Kisgazdapártot és a baloldali Nemzeti Parasztpártot. A kormány ellenséges nemzetközi környezetben kezdte meg az ország radikális átalakítását. 1945–1947 között a szovjet Kliment Vorosilov vezette SZEK korlátlan hatalmával fogva gyakorlatilag árnyékkormányként működött.<sup>104</sup> Magyarország a területi kérdések eldöntésében – a Szovjetunió támogatását élvező szomszédjaival összevetve – hátrányos helyzetbe került. A harcok még folytak, mikor 1945. január 20-án az ország fegyverszünetet kötött a Szovjetunióval. Magyarország elismerte háborús felelősségét, a Szovjetunió és Jugoszlávia felé hatalmas jóvátétel megfizetésére vállalkozott és elfogadta az 1938 előtti határokat, azaz a német szövetségnek köszönhetően visszaszerzett területek újbóli elvesztését. Ennek ellenére egészen 1946. május 7-éig, amíg a Külügyminiszterek Tanácsának párizsi ülésén döntés nem született a trianoni határok visszaállításáról, a területi és kisebbségi kérdés a magyar közvélemény és politika által továbbra is naiv várakozásokkal volt telítve, és a politikai viták középpontjában állt.<sup>105</sup> A kisgazdák, akiket a britek és az amerikaiak is támogattak, etnikai elvű határkorrekciót szorgalmaztak, a szociáldemokraták ingadoztak a határmódosítás vagy a területi/kulturális autonómia támogatása között, a kommunisták pedig Moszkva irányítását követve nem léptek fel Romániával szemben, habár igyekeztek figyelmet szentelni az erdélyi magyar kisebbségnek és gátolni a prágai hatóságok diszkriminációs rendelkezéseit

103 Adams, B.: Hope Died Last. Czechoslovak Road to Stalinism. In: Stalinism Revisited i. m. 352–359.

104 Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary, 1945–1947. Ed. Cseh, B. G. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Budapest, 2000.

105 Lásd Békés Cs.: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztútjében, 1945–1990. Gondolat, Bp., 2004. 53–128.

A legnagyobb címletű magyar bankjegy, az 1 milliárd b.-pengős már nem került forgalomba, 1946



annak reményében, hogy ezzel növelhetik rendkívül gyenge nemzeti legitimitációjukat.<sup>106</sup>

Az ideiglenes kormány az 1944 decemberében megválasztott 231 tagú parlamentre támaszkodott. Ugyanakkor a nemzetgyűlést, amelyben a kommunista pártnak a szocialistákkal együtt abszolút többsége volt, valójában nem hívták össze, a kormány az első, 1945 novemberében megtartott választásokig rendeleti úton kormányzott. A kormány legjelentősebb intézkedései a következők voltak: 1945 februárjában elrendelte a szélsőjobboldali szervezetek feloszlátását, 1945 márciusában pedig elfogadta a kommunista Nagy Imre földművelésügyi miniszter által szorgalmazott földreformot, amely hozzájárult az első világháború óta változatlan szociális egyensúly átalakításához. Ennek hatására a szántásra alkalmas földek 35%-át osztották szét 642 ezer család (zömükben napszámosok, zsellérek) között, a magántulajdonban tartható földbirtok nagyságát pedig valamivel több mint 50 hektárra korlátozták.<sup>107</sup>

Az 1945. november 4-én megtartott választásokon a kommunisták – akik a választások biztos nyerteseinek látszottak – súlyos vereséget szenvedtek. A kisgazdák, a németellenes koalíció legjobboldalibb pártjaként a szavazatok 57%-ával abszolút többséget szereztek, míg a kommunisták 800 ezer szavazattal, amely a taglétszámuk alig kétszeresét tette ki, 17%-ot kaptak, és a szociáldemokraták által is megelőzve csak a harmadik helyre futottak be. A Nemzeti Parasztpárt 7%-ot szerzett, miközben a polgári-liberális inspirációjú radikálisok 1,6%-hoz és két parlamenti mandátumhoz jutottak. A magyar választások kudarcra csodódást keltett Moszkvában, és jóval nagyobb éberségre készítették Sztálint a közelgő jugoszláv és bolgár választások tekintetében. A Magyar Kommunista Párt és a SZEB által kidolgozott megoldási javaslat olyan kormány megalakítása volt, amelyben „el lehetett tüntetni” a kisgazda parlamenti többséget azáltal, hogy a koalíciós pártok paritásos alapon képviseltették magukat benne. A Nagy Ferenc vezette új kabinetben a kommunisták

106 A magyar kommunisták dilemmáit elemzi *Mevius, M.*: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941–1953*. Clarendon Press, Oxford, 2005. 136–160.

107 *Romsics, I.*: *Hungary in the Twentieth Century*. Corvina, Bp., 1999. 228–229.



megkapták a (Nagy Imre, majd Rajk László vezette) belügyminisztériumot, valamint az igazságügyi és a közlekedési tárcát. A többi minisztérium az úgynevezett „társutasok”, a különböző parasztpártokban működő, de valójában kettős tagságú politikusok kezébe került. 1951-ben Rákosi Mátyás pártaktivisták előtt beszélve az ellenzék fokozatos felszámolásának stratégiáját „szalámitaktikaként” jellemezte.

1946. február 1-jén Magyarországon kikiáltották a köztársaságot, amely ugyan még nem volt „népi”, de 1946 első hónapjaitól kezdődően a hatóságok vasökölrel sújtottak le az új rendszerrel szemben potenciálisan ellenséges csoportokra. Első lépésben feloszlatták az ifjúsági szervezeteket, többek között a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testületét (KALOT), az utolsó katolikus politikai szervezetet, valamint a cserkészcsapatokat. Szinte hullámokban követte egymást a „reakciónak” nyilvánított kiskgazda képviselők parlamenti frakcióból történő kizárása és az államapparátus nagymértékű „megtisztítása”. 1946 őszéig több mint 60 ezer, úgynevezett B-listás tisztviselőt bocsátottak el, helyükre politikailag megbízható személyeket ültettek.

1947 februárjában, néhány nappal a párizsi békeszerződés aláírását követően a sajtó bejelentette a „Magyar Testvéri Közösség” leleplezését. Kovács Bélát, a kiskgazdapárt harcias főtitkárát letartóztatták és a Szovjetunióba hurcolták, ahonnan csak 1955-ben hozták vissza Magyarországra és 1956 áprilisában bocsátották szabadon. Miután tiltakozásképpen újabb 50 képviselő hagyta el a pártot, a kiskgazda frakció, a „szalámi”, immáron eredeti létszámának közel harmadára csökkent, miközben más képviselőkről kiderült, hogy a kommunista párt bújtatott emberei, úgynevezett „társutasok”. Május 30-án a svájci szabadságát töltő Nagy Ferenc miniszterelnököt családja fogva tartásával megzsarolták, aminek hatására a kormányfő a lemondás mellett döntött és politikai menedékjogot kért.

A következő, augusztus 31-én megrendezett parlamenti választás még mindig a többpárti demokrácia jegyében zajlott annak ellenére, hogy az eredmények az úgynevezett „kék cédulás választásként” vonultak be a magyar köztudatba. A politikai rendőrség jelentése szerint 63 ezer cédula került többször is az urnákba, a csalásokat kommunista brigádok hajtották végre elsősorban a falvakban. Minden szervezett erő kifejtés ellenére az eredmények a várakozáson alul maradtak. A kommunisták ugyan elsők lettek, de csak 22,2%-os eredménnyel, a szociáldemokraták épphogy harmadikok lettek 15%-kal. A baloldali blokk pontosan ugyanazt a szavazatarányt kapta, mint ahogy az 1945-ben megszerzett szavazatmennységgel végzett. A „szalámitaktika” miatt azonban a koalíció mérsékeltebb szárnya hat pártra bomlott, ezzel pedig kudarcra ítélte magát.<sup>108</sup>

Az egypártrendszerre történő átmenet felkészületlenül érte a közvéleményt, amelyet az 1945. novemberi választások nagy részben félrevezettek a tekintetben, hogy sikerül majd az ország demokratizálása anélkül, hogy

108 *Mevius, M.*: Agents of Moscow i. m. 188–189.

Magyarországból a Szovjetunió csatlós állama váljék. Mint ahogy az lenni szokott, a gazdasági változások megelőzték a politikai változásokat. A Szovjetunió a hatalmas jóvátétel megfizetésével, előnytelen gazdasági szerződésekkel vagy egyszerűen ipari létesítmények teljes leszerelésével magához láncolta Magyarországot. 1945–1946-ban, az általános nyomor kellős közepén az országot megrázta a világtörténelem legnagyobb inflációs hulláma. A pénzügyi stabilizáció kezdetén, 1946. augusztus 1-jén az újonnan bevezetett magyar fizetőeszköz, a forint körülbelül 400 kvadrillió régi pengőt ért.<sup>109</sup> A kommunisták és helyi szövetségeik főleg Kelet-Magyarországon maximálisan kihasználták a hiperinfláció és a fekete piac okozta általános politikai és gazdasági bizonytalanságot, és lelkiismeret-furdalás nélkül gerjesztették az antiszemita hangulatot, ami a több halálos áldozatot követelő pogromokba torlott.<sup>110</sup>

1947–1948-ban, a formálisan kigazdapárti, de kommunistabarát Dinyés Lajos vezette kormány előkészítette a terepet a többpártrendszer megszüntetéséhez. A munkáspártok erőnek erejével egyesültek, miközben minden más politikai formációt ellehetetlenítettek. 1948. december 10-én alakult meg az első, összetételét tekintve teljesen kommunista kormány, 26-án pedig letartóztatták Rákosi Mátyás új rendszerének hajlíthatatlan ellenfelét, Mindszenty József bíborost, esztergomi érseket. Borhi László szerint Magyarország szovjetizálása, ahol az antikommunista politikai hagyományok radikális oroszellenes függetlenségi hangulattal párosultak, a szovjet politikai akaratnak és a szövetségesek nélkül maradt kis ország felett megszerzett hegemoniának elkerülhetetlen következménye volt.<sup>111</sup>

#### 1.4.4. Az új szovjet területek: elnyomás és ellenállási mozgalmak

A balti államokban, Ukrajnában, Fehéroroszországban és Moldávia területén az erőszak jóval a háborút követően is folytatódott. A Molotov–Ribbentrop-paktumot követően a Szovjetunió által megszállt és 1943–1944-ben a Vörös Hadsereg által újra meghódított területeken egészen az 1950-es évekig kíméletlen megtorlások folytak. A szovjetizálási folyamat erős fegyveres ellenállásra talált, amelyre a hatalom a „banditák” és családtagjaik deportálásával reagált. Az új területeken Sztálin az 1939 és 1941 között egyszer már bevett eszközöket alkalmazta: egyes rétegeknek engedményeket adott, másokat keményen büntetett. Litvániában a parasztságnak visszaadták azokat a földe-

109 Romsics, L.: Hungary in the Twentieth Century i. m. 230.

110 A vidéki társadalmi helyzetről és a háborút követő népi antiszemizizmusról lásd Kenez, P.: Hungary from the Nazis to the Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 157–161.

111 Borhi, L.: Hungary in the Cold War, 1945–1956. Between the United States and the Soviet Union. Central European University Press, Bp.–New York, 2004. 53.

ket, amelyeket a német inváziót követően a katolikus egyháznak és a döntően német nemzetiségű nagybirtokosoknak juttattak. Vilniusból, amely a két háború közötti időszakban Lengyelország részét alkotta és ahol 1939-ben a litvánok a lakosság éppen 2%-át képezték, néhány év leforgása alatt „litván–szovjet” város lett, ahol a litvánok immár döntő többségbe kerültek az ott maradt lengyel közösséghez képest.<sup>112</sup> A köztársaság „litvanizálását” az 1974-ig hivatalában maradt első párttitkár, Antanas Sniečkus pártolta és támogatta. Észtországban és Lettországon viszont kevésbé volt prioritás az „őshonos” elemek megerősítése, mivel az 1940-es és 1950-es években az új állami rendszer meghonosításában döntő szerepet játszott a jelentős orosz ajkú népesség, amely a szovjet szocializmus évtizedeiben, elsősorban Tallinnban és Rigában folyamatosan erősödött, mígnem elérte az összlakosság felét.

1953-ig a korábban független balti államok szovjetizálása elhúzódó társadalmi ellenállással találta szembe magát. A lakosság által támogatott, korábban a németek által szervezett szovjetellenes csapatok egykori tagjaiból partizáncsoportok verbuválódtak, amelyek közel 50 ezer főt számláltak. Programjuk a nemzeti függetlenségen alapult, amelyet a helyi lakosság is támogatott. Az észt Erdei Testvérek (*Metsavennad*) partizánmozgalom felszámolásához a hadsereg, valamint a szovjet biztonsági erők erőszakos bevetésére volt szükség. A fegyveres ellenállás mind a mai napig Kelet-Európa második világháborút követő történetének egyik kevésbé feltárt, sok ellentmondást rejtő fejezete volt. A balti államoktól Ukrajnán át egészen Romániáig a kollektív emlékezet kitörölte azt a kommunista vádat, miszerint a fegyveres ellenállás képviselői együttműködtek a megszálló német csapatokkal, és máig inkább hősként tekint az antikommunista partizánmozgalmakra.<sup>113</sup>

Nyugat-Ukrajna szovjetizálása az 1937–1938. évi sztálini tisztogatásokkal megindult tömeges elnyomó intézkedések sorába illeszkedik. Az 1939-es lengyel–szovjet határmódosítást, valamint a Romániától 1940-ben elszakított Észak-Bukovina, illetőleg a Magyarországtól elcsatolt Kárpátalja bekebelezését követően a szovjet Ukrán Köztársaság területe 445 ezerről 576 ezer km<sup>2</sup>-re nőtt. Roman Szporluk meghatározása szerint Ukrajna Sztálin akaratából „államutánczat”<sup>114</sup> lett, amikor az SZKP KB utasítást adott az ukrán és fehérorosz külügyminisztériumok és diplomáciai delegációk létrehozására. Tette mindezt azért, hogy tovább növelhesse a Szovjetunió politikai súlyát a békétárgyalások alatt. 1943-tól Sztálin aktívan támogatta a kelet-európai ukránok egyesülési törekvéseit egy új szovjet tagköztársaságba. A szovjet diktátor Serhiy

112 *Graziosi, A.*: L'URSS dal trionfo al degrado i. m. 43.

113 Az észt esetről lásd *Laar, M.*: War in the Woods. Estonia's Struggle for Survival, 1944–1956. Compass Press, Washington DC, 1992; valamint a románról: *Bande, bandiți și eroi. Grupurile de rezistență din munți și Securitatea (1948–1968)*. Ed. *Dobre, F.* Editura Enciclopedică, București. 2003. A Szovjetunió nyugati területein működő ellenállási mozgalmakról lásd *Rieber, A. J.*: Civil War in the Soviet Union. *Kritika Explorations in Russian and Eurasian History*, 2003. I. 129–162.

114 *Id. Graziosi, A.*: L'URSS dal trionfo al degrado i. m. 44.

I. Alekszij moszkvai  
pátriárka (középen)  
a lvovi görög katolikus  
egyháztanáccsal és az  
egyesítést pártoló ukrainai  
görög katolikus vezetőkkel,  
balról a második a később  
meggyilkolt Gabriel  
Kosztelnik, 1946



Yekelcsuk szerint nem volt megrögzött „eticista”, hanem olyan politikus, aki eszközszerűen nemzeti kategóriákban gondolkodott.<sup>115</sup> Érthető tehát, hogy Lemberg városában, amelyet hagyományosan lengyelek és zsidók laktak, az ukrán népesség aránya alig három év leforgása alatt (1943-tól 1946-ig) 30%-ról 74%-ra emelkedett, részben a zsidó közösség megsemmisítése, részben az őshonos lengyel lakosság menekülése, részben pedig a több mint 400 ezer letelepedő ukrán miatt, akik hamar elfoglalták a megüresedett pozíciókat.<sup>116</sup> A szovjethatalom logikájából kiindulva nem volt ellentmondás aközött, hogy 1944-ben Nyikita Hruscsov ukrán első titkárként visszakérte országának a Krím félszigetet (a kérelmet csak 1954-ben fogadta el a szovjet állam) és hogy ezzel egyidejűleg ő maga irányította a függetlenségpárti nacionalisták ellen indított embertelen vadászatot.

1943-tól kezdődően az ukrainai bolsevik ideológusok legfőbb problémája az ország nemzeti és „szláv”, a nacionalistáktól mégis különböző látásmódjának megteremtése lett. A második világháborút követően a bolsevik ideológiai szinkretizmus (internacionalizmus és szocialista hazafiság) egyik legjelentősebb áldozata a görög katolikus egyház lett. A Rómát elismerő keleti kereszténység története 1595–1596-ig, a breszti unióig nyúlik vissza, amely a Moszkvai Patriarchátussal való szakítással az ukránok és a fehéroroszok jelentős részét a római pápa joghatósága alá helyezte. Sztálin a leMBERGI görög katolikus érsek, Joszif Szlipij vezette és Ukrajnában négy milliő hívőt számláló görög katolicizmust az ukrainai szovjet integráció egyik legnagyobb akadályának tartotta. A helyi hatóságokon keresztül lejáratozó kampányt indított a

115 Yekelchuk, S. dolgozata elhangzott a „Stalinism and Europe, 1933–1953” című workshopon. Bécs, 2008. november 28–30. Institut für die Wissenschaften vom Menschen.

116 Boeckh, K.–Völkl, E.: *Ucraina* i. m. 151.

klérus ellen, amelyben a náci megszállókkal való összejártszással vádolta őket. Az érseket 1945 áprilisában letartóztatták, és 8 évnyi kényszerszolgálatára ítélték más egyházi vezetőkkel egyetemben. 1946 márciusában a szovjet kormány szinódust hívott össze, amely szentesítette a galíciai görög katolikus egyház „visszatérését” a Moszkvai Patriarchátushoz. Számos papot, szerzetest és hívőt, akik visszautasították a hitük megtagadását, letartóztattak és kényszerszolgálatáborba deportáltak. E példát a román és csehszlovák hatóságok is követték 1948-ban, a következő évben pedig a kárpátaljai görög katolikus egyház megszűnését jelentették be.<sup>117</sup>

A Szovjetunió által először 1939-ben elfoglalt galíciai és volhíniai területek fegyveres ellenállása súlyos áldozatokkal járó polgárháborúvá alakult. Egy 1946-ban született belügyi jelentés a fenti területek visszafoglalásáért vívott harcok mérlegét 110 ezer „bandita” likvidálásában és további 250 ezer fő letartóztatásában húzta meg.<sup>118</sup> Az ukrán felkelő sereg (*Ukrainśka Powstańcza Armia*) a polgárháború három esztendeje alatt 30 ezer szovjet katonát és funkcionáriust gyilkolt meg, lesújtva egyúttal azon civilekre is, akiket az új hatóságokkal való együttműködéssel gyanúsított. 1953-ban Lavrentyij Berija belügyminiszter félmillióra becsülte az 1944-től kezdődően Nyugat-Ukrajnában meggyilkoltak vagy letartóztatottak számát.<sup>119</sup> Leginkább a Romániától és Magyarországtól elcsatolt területek szenvedtek. Az ott élő nem szláv ajkú lakosság többszöri és szisztematikus elnyomásnak volt kitéve, különösen a korábban román fennhatóság alatt álló Besszarábiában. 1944–1960 között a Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaságból közel félmillió román nemzetiségű polgárt deportáltak a Szovjetunió belső területeire. Hozzá kell tenni ehhez azt is, hogy 1946–1947 során Ukrajna nyugati megyéit és Moldáviát éhínség sújtotta, amely mintegy 200 ezer áldozatot követelt. Egy, a szovjet idők elnyomásának hatását vizsgáló ukrán bizottság megállapítása szerint bár a nagyszámú áldozatot nem előre tervezett állami beavatkozás okozta, haláluk nagyrészt mégis a szovjet hatóságok közönyösségének számlájára írható.<sup>120</sup>

1944–1945-ben Kárpátaljáról is történtek deportálások. Az elmúlt században öt alkalommal impériumváltozáson keresztülment piciny tartományból 1944 őszén a magyar lakosság tizedét, 300 ezer kelet-magyarországi lakossal együtt deportálták szibériai munkatáborokba. A deportáltak közül sokan, különösen az idősek és a nők a fogság alatt haltak meg, mások pedig csak közel tíz év múlva térhettek haza.<sup>121</sup> 1953 januárjában az úgynevezett szibériai „speciális településeken” 171 ezren raboskodtak az egykori ukrán forradalmi had-

117 Uo. 159–162.

118 Graziosi, A.: L'URSS dal trionfo al degrado i. m. 45–46.

119 Boeckh, K.–Völkl, E.: Ucraina i. m. 159.

120 A részletes analízist lásd: Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii din România. Eds. Tismăneanu, V.–Vasile, C.–Dobrinu, D. i. m. 749–764.

121 Stark, T.: Deportation of Civilians from Hungary to the Soviet Union. *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento*, 2002. XVIII. 605–618.

sereg tagjai közül, 138 ezer (közülük 80 ezer litván nemzetiségű) volt a Baltikumból elhurcolt nők száma, ezenfelül pedig további 35 ezer lengyelt, ugyanannyi moldvait és litvániai kulákot tartottak számon.<sup>122</sup> A szovjetizálásért nem a kelet-európai, függetlenségüket formálisan megőrző országok, hanem a Szovjetunióhoz csatolt régiók fizették a legmagasabb árat.

## 1.5. A MEGMENTETT KÖZÉP-EURÓPA: GÖRÖGORSZÁG, FINNORSZÁG ÉS AUSZTRIA

Több évtizedes csendet megtörve, a legújabb összehasonlító hidegháborús kutatások megkezdték a semlegesnek maradt, úgynevezett „Köztes-Európa” vizsgálatát. Ezeknek a Közép-Európa határain fekvő és a világháború alatt a Vörös Hadsereg felvonulási területeként szolgáló országoknak, mint például Görögországnak, Finnországnak és Ausztriának, bár területükön megjelent a szovjet hadsereg, mégis sikerült elkerülni a szovjet befolyási övezetbe való bevonást, és megőrizték demokratikus intézményeiket, piacgazdaságukat. A kutatások éppen arra keresik a választ, miért nem szerepeltek ezek az országok a közismert „százalékos megállapodásban”, és miért nem lettek részei a „szovjetizált” Európának.<sup>123</sup>

Görögország esetében az erős kommunista partizánmozgalom nem kapott felhatalmazást az 1944 őszi Sztálin és Churchill közötti megállapodás megszegésére, ami a görög kommunistákat egyértelműen hátrányos katonai helyzetbe hozta a brit támogatást élvező királypártiakkal 1946 és 1949 között vívott brutális polgárháborújuk során.<sup>124</sup> John O. Iatrides megállapítása szerint „Sztálin számára a görög polgárháború kisebb jelentőségű ütközet volt a hidegháborúban, olyan csata, amelyet szeretett volna megnyerni, de az elvesztését is megengedhette magának”.<sup>125</sup>

Jelentősen különbözik Finnország esete, ahol az 1939 és 1944 között hatalmon levő autoriter rezsim alatt az ország részt vett a szovjetellenes háborúban a németek oldalán, és 1939–1940 között sikeresen szállt szembe a Vörös Hadsereggel. Az átmeneti sikerek ugyanakkor nem bizonyultak tartósnak, az ország nem tudott ellenállni a második szovjet offenzívának, így az 1944. szeptember 19-én

122 Graziosi, A.: L'URSS dal trionfo al degrado i. m. 98.

123 Vö. Osztrák és finn esetek újszerű felsorolása Gleichschaltung under Stalin? Die Entwicklung der Parteien in östlichen Europa, 1944–1949. Hrsg. Creuzberg, S.–Görtemaker, M. Padernborn, München, 2002.

124 Vö. részletesen Greece at the Crossroads. The Civil War and Its Legacy. Eds. Iatrides, J. O.–Wriegly, L. Pennsylvania State University Press, University Park, 1995; Iatrides, J. O.: Revolution or Self-Defense? Communist Goals. Strategy and Tactics in the Greek Civil War. Journal of Cold War Studies, 2005. 3. 3–33.

125 Iatrides, J. O.: Revolution or Self-Defense i. m. 33.





Nőrokonok virrasztanak a görög polgárháború egyik áldozata fölött, Louzesti, 1947

Moszkvában aláírt fegyverszünetet Finnország vesztesként és háborús bűnökért felelős államként kötötte meg, amely minősítést az 1947-es párizsi békeszerződés is megerősített. A Carl Gustaf Emil Mannerheim vezette új kormány számára nem maradt más választás, mint elfogadni a szovjet katonai megszállást, az ország közel egytizedének Szovjetunióhoz történő csatlakozását, a szélsőjobboldali szervezetek betiltását, valamint háborús jóvátétel fizetését. A Vörös Hadsereg az országból történő kivonulását követően is egészen 1956-ig fontos katonai támaszpontot tartott fenn a Helsinkéhez közeli Porkkala-félszigeten.

Finnország semlegesnek nyilvánította magát és sikerült megőriznie kapitalista típusú szociális és gazdasági berendezkedését. Az elmaradt szovjetizálás elsősorban annak volt köszönhető, hogy a kelet-nyugat geopolitikai tengely periferiáján helyezkedett el. Ugyanakkor Görögországtól eltérően a nyugatiak itt hozzájárultak a szovjetek nagyfokú jelenlétéhez a finn belpolitikában. Valószínűleg ez a körülmény vezette Sztálint arra az elhatározásra, hogy lemondjon a teljes hatalom megszerzéséről, ami az 1918–1919-es, illetőleg az 1939–1940-es előzményeket tekintve amúgy is túl fáradságos lett volna. Ruth Büttner is aláhúzta, milyen egységbe tömörült a finn politikai és szociális elit a szovjet érdekszférához történő csatlakozás elutasítása kérdésében. Olyan határozott elutasítás volt ez, amelyet még az erős szociáldemokrata párt is támogatott, és amely a helsinki teljhatalmú szovjet megbízottat, Andrej Zsdanovot is meggyőzte a kezdeményezés hiábavalóságáról.<sup>126</sup> Tony Judt szerint

126 Büttner, R.: Volksdemokratie und Sowjetisierung. Der Sonderfall Finnland (1944–1948). In: Gleichschaltung unter Stalin i. m. 405–406.

az 1948. februári csehszlovák államcsíny paradox módon megóvta a finn többpártrendszert és demokráciát. Sztálin, akinek energiáit lekötötte az új csehszlovák kormány megerősítése, nem kívánt új frontot nyitni, és 1948 áprilisában inkább barátsági szerződést kötött Helsinkivel, amellyel Finnország elkerülte a népi demokratikus rendszer bevezetését.<sup>127</sup>

Ausztria esetében a háború másnapján még nem volt előre látható, milyen elképzelései vannak Sztálinnak az ország jövőjével kapcsolatosan. Ausztriát és lakosságát a szövetséges hatalmak másokkal együtt felelősnek ítélték a náci Németország politikájáért. 1945 áprilisában Németországhoz hasonlóan négy integrált megszállási övezetet alakítottak ki, amelyeknek háromnegyede a nyugati szövetségesek ellenőrzése alá tartozott, a fennmaradó egynegyed, Bécs (amely önmagában négyhatalmi megszállás alá került) is magában foglalva, a szovjet hadsereg tartotta katonai megszállás alatt. Egészen 1955-ig, amikor is az államszerződés aláírásával Ausztria „örökös semlegességet” fogadott. A Szovjetunió ezzel a „logisztikai” indokkal magyarázta a magyarországi és romániai szovjet katonai jelenlét szükségességét.

Wolfgang Mueller szerint Sztálinnak 1945–1946-ban nem volt célja a többpártrendszer erőszakos felszámolásán keresztül az ország azonnali szovjetizálása. Ennek ellenére az 1945. november 25-i választások után megalakult, a szociáldemokrata Karl Renner vezette első kormányban helyet kellett biztosítani az Osztrák Kommunista Pártnak (KPÖ), amely, bár csak a szavazatok 5,4%-át szerezte, mégis felügyelhette a belügyi és az oktatási tárcát.

Ugyanakkor Sztálin azt remélte, hogy Ausztria a széles néprétegekre támaszkodó, jelentős munkáspárti dominanciájú antifasiszta politikai frontnak köszönhetően békésen fog fejlődni a jóindulatú semlegességtől a szocialista rend irányába.<sup>128</sup> Mégis, több tényező is hozzájárult ahhoz, hogy végül Ausztria elkerülhette a tőle keletre fekvő kisállamok sorsát. Egyrészt a következő időszakban a nemzetközi politikai helyzet, legfőképpen a Németország státusa körüli véleménykülönbségek arra készítették Sztálint, hogy az osztrákkérdést a jóval összetettebb németkérdéstől külön kezelje. Mivel a kommunistákat már 1947 novemberében kizárták a kormányból, ezzel jelentősen csökkent a Moszkva-barát párt – és közvetett módon a szovjetek – befolyása az osztrák belpolitikára. Fontos jelzés érkezett a szociáldemokrata párttól is, amely határozottan visszautasította az egyre népszerűtlenebb és marginálisabb kommunista párttal való egyesülési szándékot. Többben azt a stratégiai konfliktust hangsúlyozták, ami a szovjet megszálló hatóságok és a KPÖ között támadt a szovjet megszállási zóna jövőjéről. A KPÖ programjában egészen 1948-ig szerepelt a szovjet ellenőrzés alatt álló területek végleges leválasztása a jövőbeli Ausztriától. Mindez azonban Moszkva erőyes tiltakozását váltotta ki, ami nem az osztrák szuverenitás féltésétől támadt, hanem főképp gazdasági

127 Judt, T.: *Dopoguerra* i. m. 176.

128 Mueller, W.: *Stalin and Austria. New Evidence on Soviet Policy in a Secondary Theatre of the Cold War, 1938–53/55*. *Cold War History*, 2006. I. 63–84.

okokra volt visszavezethető. A háborút követő esztendőkből Kelet-Ausztriát gazdaságilag intenzíven kiszípolozták. Közel 450 volt német tulajdonú termelői egységet koboztak el és kényszerítettek az Ausztriai Szovjet Vagyongazgatóságba, a schwechati olajfinomítót is beleértve. Ezt az osztrák gazdaságtól egyre jobban elkülönülő és igen jövedelmező gazdasági tevékenységet 1955-ig egy szovjet „katonai bank” felügyelte.<sup>129</sup> Ausztria a szovjet csapatok kivonását követően is a Nyugat és Kelet közötti gazdasági és pénzügyi érintkezések egyik európai csomópontja maradt. A gyanús eredetű vagyonok tisztára mosásával Bécs komoly gazdasági hasznot és politikai-diplomáciai előnyöket kovácsolt a maga számára, és gondosan ügyelt arra, hogy a legdiszkrétebben kezelje a „szürke” pénzügyi manővereket.<sup>130</sup>

## 1.6. A SZOVJET TÖMB LÉTREHOZÁSA

### 1.6.1. A fultoni beszédétől a Kominformig

1947 nyarán az egyre világosabb érdeellentétek véget vetettek a nyugati hatalmak és a Szovjetunió között a náciizmus elleni harcban összeforrott „nagy szövetségnek”. A Németország státusa és Trieszt hovatartozása körüli nézetkülönbségek, amelyek 1945–1946-ban gyakorlatilag megbénították a békefolyamatokat, jól tükrözték az európai ügyek közös igazgatásának lehetetlenségét. Ebben a meglehetősen feszült környezetben Közép-Európa jövőjének kérdése hozzájárult a nemzetközi viták kirobbanásához. 1946. március 2-án Churchill a fultoni Westminster College-ban elmondott beszédében aggodalmát fejezte ki a szovjetek által a Baltikumtól (Szczecin) az Adriáig (Trieszt) leeresztett „vasfüggöny” miatt. A szovjetek feszülten reagáltak az egyik fő

129 A gazdasági kizsákmányolást hangsúlyozza Hillhouse, R. J.: *A Reevaluation of Soviet Policy in Central Europe. The Soviet Union and the Occupation of Austria. East European Politics and Societies*, 1989. I. 83–104.

130 Csak egy közismert magyar példát említek, a rendszerváltás előtt virágzó CW Bankot, az MNB önálló részvénytársaságát, amely küldetése szerint a KGST-országok között devizában zajló áruforgalmat finanszírozta. Segítségével megkerülhető volt azonban a COCOM-lista is (a fejlett amerikai technológiának a nemkívánatos államokba való eladását elrendelő tilalom), és nem szalonképes országokkal is kereskedelmi kapcsolat létesült; politikai rendszerek, mozgalmak jutottak rajta keresztül támogatáshoz. 1989 után a német hatóságok mélyreható vizsgálatot végeztek, melynek során – bár az osztrák hatóságok nem működtek velük együtt – megállapították, hogy éppen a CW-n keresztül folyt ki a keletnémet állambiztonság, a Stasi-vagyon egy jelentős része. Vö. Titkos szolgálatok. A CW Bank ügyfeleinek vagyonkezelője. *Heti Világgazdaság*, 2000. 22. 125–128.; Stasi nyomkeresők. NDK-s pénzek Magyarországon? *Heti Világgazdaság*, 2004. 8. 113–115.

szövetségesük támadására, de 1947 elejéig még remélték, hogy a szövetség tovább működhet a Sztálin által lefektetett szempontok szerint: a német- és osztrákkérdés közös megoldása, nemzetközi gazdasági együttműködés, cserébe a kommunista pártok mérsékelt befolyása a nyugati kormányokra, és a Szovjetunió által megszállt kelet-európai országok teljes politikai és gazdasági ellenőrzése.

1947. március 12-én Truman amerikai elnök egyik beszédében a görög- és törökországi kommunista veszélyből kiindulva a nyugati kormányokat a kommunista fenyegetés elleni fellépésre sűrgette, akárhol jelenjék is meg az. Bár Truman nem említette egyértelműen, a Szovjetunióra való utalás világos volt. A szövetségesek közötti bizonytalan egyensúly 1947 tavaszán szűnt meg. Miközben Olaszországban és Franciaországban a jól szervezett kommunista pártokat kiszorították a kormánykoalíciókból, június 5-én George C. Marshall amerikai külügyminiszter átfogó gazdasági-pénzügyi segélytervet hirdetett. Az Európai Újjáépítési Program elnevezésű elképzelés, amelyet azonnal Marshall-tervnek kereszteltek, 1951-ig bezárólag 17 milliárd dollárnyi segítséget biztosított a nyugati országok számára. A cél meglehetősen ambiciózus volt, és nyílt kihívást jelentett a szovjet érdekek számára: hozzájárulni az európai gazdasági integrációhoz. Ráadásul ezt nemcsak az egyesült Németországra, hanem a Szovjetunióra és csatlósaira is ki kívánta terjeszteni, amivel korlátozta volna a szovjet befolyást Európában.<sup>131</sup> A történetírás ma egybehangzóan úgy látja, hogy a Marshall-segély visszautasításában felismerhetők a szovjet tömb „spontán” kialakulásának első világos jelei.

Második jelként a Kominform, a kommunista pártok „Tájékoztató Irodájának” létrehozása tekinthető, amely a kommunista pártok 1947. szeptember 22–28. között Lengyelországban, Szklarska Porębában tartott találkozásán alakult meg. A Kominform, amely a két világháború között működő Komintern helyébe lépett, szervezeti összetartozást és ideológiai rendet próbált nyújtani a szovjet birodalom szatellit államai számára. Mint ilyen, nemcsak a „népi demokráciák” kommunista pártjait, hanem az olasz, francia kommunista pártokat is magában foglalta, miközben a nyugatnémet kommunisták és az albánok nem kaptak meghívást az alakuló ülésre. Ezen ülés bevezető előadását Zsdanov tartotta, aki azonban Sztálin és Molotov kottájából játszott, és első ízben adta elő a „két táborra” osztott világról szóló új ideológiai képletet. Eszerint a „demokratikus antiimperialista” táborba tartoznak a népi demokráciák a Szovjetunió vezetésével, az „imperialista és antidemokratikus” tábor pedig a kapitalista országok alkotják, élükön az Egyesült Államokkal.

A konferencián részt vevő egyes küldötteknek a szakítás módjával kapcsolatos kételyei ellenére (a lengyel Gomułka a legfontosabb nyugati kereskedelmi partnerek elvesztésétől tartva elérte, hogy az iroda székhelyét Varsó helyett Belgrádba helyezték), az antifasiszta koalíció bomlása véglegessé vált. Ezt a szovjetek és a jugoszlávok agresszív Nyugat-ellenes retorikája is meg-

131 Bettanin, F.: Stalin e l'Europa i. m. 225.

erősítette, és végső soron ez a konfliktus teremtette meg a szovjet típusú kelet-európai rendszerek kiépítésének ideológiai alapjait.<sup>132</sup>

A Kominform tevékenysége látszólag a szovjet propaganda nemzetközi népszerűsítésére fókuszált: 1956-ig „Tartós Békéért, Népi Demokráciáért” címmel elméleti folyóiratot jelentetett meg a részt vevő pártok és mozgalmak hivatalos nyelvein; Nyugat-Európában békeharcos mozgalmat szervezett, Görögországban, majd 1948 után Olaszországban pedig illegális propaganda-rádióállomásokat indított. Valójában tevékenységének csak elenyésző része volt nyilvános. Az apparátus (titkárság, politikai előadók, szakértők) irányítása a szovjetek előjoga volt. Titkosak voltak az 1947-ben Lengyelországban, 1948-ban Romániában, 1949-ben pedig Magyarországon megtartott tanácskozások, akárcsak a titkárság 1948 és 1950 között összehívott négy tanácskozása is. Minden titoktartás ellenére a jelenlegi kutatások alapján kijelenthető, hogy a Kominform egyetlen igazán fontos döntése az volt, amikor az 1948. június 19–23. között Bukarestben megtartott konferencián a Jugoszláv Kommunista Pártnak a nemzetközi kommunista mozgalomból való kizárásáról döntött. Ezzel a lépéssel korábban elképzelhetetlen konfliktus vette kezdetét a Szovjetunió és korábbi „legjobb” tanítványa között.

### 1.6.2. A jugoszláv szkizma

Kelet-Európa szovjet ellenőrzés alá vonásával Sztálin új dilemmával szembesült: engedélyezheti-e vagy eltűrheti-e a Szovjetunió, hogy az egyes országok a szocializmushoz vezető úton eltérjenek a szovjet modelltől és többé-kevésbé saját utat járjanak be? Ez az egész szocialista időszakot felölelő probléma első ízben Jugoszlávia esetében jelentkezett. 1945-től kezdődően Tito különleges szerepet töltött be Sztálin szövetségesei között, mivel egy négy esztendeig tartó partizánháború irányítójaként saját legitimitással rendelkezett országában, amelynek köszönhetően Kelet-Európa legjelentősebb kommunista pártját vezette. 1947-ig Jugoszlávia mind külpolitikájában, mind gazdasági és katonai tekintetben teljes szovjettámogatásban részesült. A Szovjetunió volt Belgrád legjelentősebb kereskedelmi partnere, részt vett hadseregének és titkosszolgálatának kiképzésében. A Titóval szembeni szovjet elégedetlenség 1947 őszén jelentkezett, amit a jugoszláv és bolgár kormányok közötti kétoldalú együttműködési és segítségnyújtási egyezmény megkötése váltott ki. Tito a bolgár–jugoszláv megállapodást egyértelműen egy jövőbeni balkáni blokk megalakításához vezető első lépésként értékelte. A feszült nemzetközi helyzetben Sztálin rossz néven vette az előre nem egyeztetett akciót, és a határozott szovjet tiltakozás a két országot az aláírás néhány hónapos elhalasztására kényszerítette. 1948 januárjában azután Dimitrov bolgár vezető vetette fel egy

132 Kominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. A cura di Procacci, G. Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 1994.



„A láncos kutya koncot kap.”  
Tito-karikatúra a Ludas Matyiban,  
1950. szeptember 1.

konföderáció és a vámunió ötletét, amely nemcsak a „népi demokráciákat”, hanem a Sztálin által nyugati befolyási övezetbe sorolt Görögországot is magában foglalta volna. Amikor néhány nappal később, január 19-én Tito (Moszkvával nem egyeztetve) Albánia annexiójára készült, Moszkva ellenlépésre szánta el magát és a *Pravda* hasábjain 1948. január 28-án helytelenítő cikket jelentetett meg. Február 10-én a kelet-európai vezetőkkel tartott találkozón Sztálin élesen kirohant a jugoszláv hegemonikus törekvésekkel szemben, amit Tito visszautasított. 1948 tavaszán végül a jugoszláv–szovjet vita politikai szakításhoz vezetett.<sup>133</sup> Március 18-án Sztálin hirtelen döntéssel hazarendelte a katonai és politikai tanácsadókat, miközben a két kommunista párt között intenzív levélváltás kezdődött. A szovjetek Titót és követőit „opportunizmussal” és „elhajlással” vádolták, miközben a jugoszlávok azzal érveltek, hogy fenntartják a jogot a szocializmus szovjet modelljétől való eltérésre.<sup>134</sup> A konfliktus éleződése elkerülhetetlenné vált a Kominform 1948. június 22-i ítéletével, amely „nacionalizmussal” vádolta meg Belgrádot. A kelet-európai kommunista pártok és kormányok Moszkva szervezésével nagy léptékű jugoszlávellenes propaganda-hadjáratba kezdtek. Magyarországon, ahol a párt-

133 Vö. részletesen *Gibjanskij, L.*: The Soviet–Jugoslav Conflict and the Soviet Bloc. In: The Soviet Union and Europe in the Cold War... Eds. *Gori, F.–Pons, S.* i. m. 224–245.

134 *Rothschild, J.*: Return to Diversity i. m. 130–131.



tagok között Tito nagy népszerűségnek örvendett, Rákosi a jugoszláv vezetőt „az imperialisták láncos kuttyájaként” jellemezte. A határok Jugoszlávia felé lezárultak, a kereskedelmi kapcsolatok megszakadtak. Sztálin elgondolásai azonban a jugoszláv vezetés gyors cseréjével kapcsolatban nem váltak be. A titoista vezetés egységes maradt és könnyörtelen rendőrségi hadjáratot vezetett az úgynevezett „kominformista”, a Szovjetunióhoz hű kommunistákkal szemben. A nyugati hatalmak számára Tito eretneksége jó lehetőséget teremtett a szovjet tömb belső eróziójára, ezért előnyös gazdasági szerződéseken keresztül támogatták a jugoszláv vezetőt. Ez a nemzetközi segítség lehetővé tette, hogy az 1950-es években Tito megfogalmazza a gazdasági önrendelkezés elvén alapuló „szocializmushoz vezető jugoszláv út” ideológiáját, amely az elkövetkező évtizedekben rendszerének legitimációs alapját képezte. A Sztálin–Tito összecsapás egyértelmű győztes nélkül zárult, ugyanakkor a jugoszláv modell nem talált követőkre.

### 1.6.3. A németkérdés és a Német Demokratikus Köztársaság létrejötte

A háborút követően a németkérdés a nemzetközi kapcsolatok alakulásának központi problémájaként jelentkezett. Sztálin kezdetben még az 1944-ben nyilvánosságra hozott Morgenthau-terv mellé állt, amely annak érdekében, hogy elkerülhető legyen Németország politikai és katonai újjászületése, tervbe vette, hogy leszerelik az ipari üzemeket és az egész országot átállítják mezőgazdasági művelésre. 1945 februárjában a nagyhatalmak megegyeztek Németország négy megszállási övezetre osztásáról; Berlinben pedig szintén négy szektort hoztak létre. A Potsdamban tökéletesített megállapodás vezérfonala Németország „náciatalánítása” és az ország demokratizálása volt. Az egyezmény egyben súlyos háborús jóvátétel fizetésére kötelezte az országot. A végrehajtást illetően azonban már a kezdetektől jelentősen eltértek a nyugati és a szovjet elképzelések. 1945. június 6-án a Vörös Hadsereg megszállta keletnémet területeken Zsukov marsall irányítása alatt katonai-polgári közigazgatást vezettek be Szovjet Megszállási Övezet néven (*Sowjetische Besatzungszone*). Zsukov főhadiszállása Berlinen kívül volt, döntései végrehajtásában 300 ezer szovjet katonára számíthatott. 1945–1946-ban a szovjetek 10 milliárd dollárnyi jóvátétel kifizetésére kényszerítették a legyőzött németeket, gyakorlatilag teljes katonai és technikai felszerelések Szovjetunióba költöztetésével.

Sztálin hosszú távon a négy megszállási övezet egységes adminisztrációjának megteremtésére törekedett. A nyugatiak viszont nagyobb érdeklődést mutattak az általuk ellenőrzött területek gazdasági helyreállítása, mintsem a jóvátétel iránt, és hamar nekiláttak távlati tervük, egy nyugatnémet gazdasági és közigazgatási egység megvalósításának. 1947. január 1-jén az amerikai és brit zónák összevonásával új gazdasági és közigazgatási egység született, az úgynevezett „Bizónia”, az eljövendő nyugatnémet állam magja. Az esemény jelentő-

ségét a szovjetek csak késve érzékelték. Ráadásul az 1947. május 23-án, a német béke ügyében összehívott moszkvai konferencia kudarcát követően az amerikaiak és a britek úgy döntöttek, hogy politikai képviselőket biztosítanak a németek számára a saját megszállási övezetükben. Ez jelentette az első lépést a nyugati hatalmakhoz kötődő autonóm politikai hatalom megteremtéséhez.<sup>135</sup> 1948 elején a francia megszállási övezet csatlakozásával teljessé vált a leendő államalakulat területe. 1948. március 6-án a nyugati hatalmak döntést hoztak a szövetségi rendszer megszilárdításáról és az ellenőrzésük alatt álló három zóna felvételéről a Marshall-terv által támogatott országok sorába.<sup>136</sup>

A levéltári adatokon alapuló legújabb történeti feldolgozások pontot tettek egy hosszú historiográfiai vita végére, amely a szovjetek szándékairól szólt az általuk megszállt német területeken. Úgy tűnik, hogy a szovjetek egészen 1948-ig nem szándékoztak kialakítani megszállási övezetükben egy formálisan független csatlós államot. Norman Naimark szerint a szovjet megszállási övezet irányítói nem ismertek a Szovjetunióban megvalósulttól eltérő intézményes szerkezetet, tevékenységük tehát elkerülhetetlenül a szovjetizálás felé irányult. E folyamat legfontosabb lépései az 1945. szeptemberi földreform és a nagyipari üzemek 1946 júliusában bekövetkezett államosítása voltak. Ezenkívül „demokratikus” tömegszervezeteket alakítottak a német nép „haladó” irányba fordításáért, valamint új, szovjet ellenőrzés alatt szervezendő politikai rendőrséget hoztak létre. Ezt az elképzelést valósította meg az 1950 februárjában megalakult Stasi (*Staatsicherheit*).<sup>137</sup> A szociáldemokrata párttal 1946 áprilisában egyesülő kommunista párt (*Sozialistische Einheitspartei Deutschland* – SED) jóval hamarabb került irányító szerepbe a szovjet megszállási övezetben. A kommunisták által 1946. október 20-án, a berlini önkormányzati választásokon elszenvedett vereség (alig 20%-os eredmény egy komoly baloldali hagyományokkal rendelkező városban) meggyőzte a szovjeteket a zóna felett gyakorolt ideológiai ellenőrzés szigorításáról. Moszkva egyik legnehezebb feladata éppen az volt, hogy helyreállítsa a német társadalomban a Szovjetunió igen rossz megítélését. Ezt azonban nehezítette a szovjet hadsereg önkényes, gyakran brutális viselkedése a megszállt területeken.<sup>138</sup> 1947 júniusában megalakult a Német Gazdasági Bizottság, amely a következő évtől a kommunista párt uralta, de Otto Grotewohl szociáldemokratáinak formális, paritásos részvételével működő tulajdonképpeni kormánnyá alakult át. 1948 júniusában Walter Ulbricht, a SED főtitkára elrendelte a kommunista párt megújítását, amely így magához ragadta kezdeményezést a keletnémet állam létrehozásának ügyében.

135 Judt, T.: *Dopoguerra* i. m. 158–159.

136 Bettanin, F.: *Stalin e l'Europa* i. m. 270.

137 Naimark, N. M.: *The Russians in Germany* i. m. 353–364.

138 A háború utáni Berlin közhangulatáról és mindennapjairól lásd Steege, P.: *Black Market, Cold War. Everyday Life in Berlin, 1946–1949*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.



Éhező berliniek várják az élelmiszer-szállítmányt. Légihíd a szovjet blokád felett, 1948–1949

Közben a nemzetközi helyzet is Németország kettéválása irányába mozgott. 1948 márciusában a londoni konferencia kimondta a nyugati megszállási övezetek egyesítését. Néhány héttel később, június 1-jén a különálló nyugatnémet állam létrehozását egy új pénznem, a márka bevezetése is megerősítette. Sztálin a nyilatkozatok szintjén továbbra is az újraegyesített, „semleges” Németország híve maradt, és olyan országot akart, amely a szovjet érdekeknek megfelelően politikai és gazdasági közvetítői szerepet játszik a keleti tömb és Nyugat-Európa között. Sztálin sajátos eszközökkel próbálta jobb belátásra bírni a nyugati hatalmakat: katonai blokád alá helyeztette Berlint és a bent rekedt polgári lakosság kiéheztesével fenyegetőzött. A nyugatiak válasza ezúttal gyors és határozott volt. A néhány napon belül szervezett, közel egy évig működő gigantikus légihíd nemcsak a város ellátását biztosította, de megmutatta a világ közvéleményének, hogy Sztálin megállítható, ha megvan hozzá az akarat és az erő.

Miután Franciaország hivatalosan is csatlakozott az új nyugatnémet állam tervéhez, 1949 májusában megszületett a Német Szövetségi Köztársaság, amelynek fővárosa Bonn lett. Az 1949. október 7-én Berlinben kikiáltott ellenpárjának, a Német Demokratikus Köztársaságnak a megalakulása szentesítette a két Németország évtizedekig fennmaradó különállását. A két állam létrejötte egy vereséggel ért fel a Szovjetuniónak és magának Sztálinnak is, aki haláláig nem mondott le az újraegyesített, szovjetbarát irányú Németország gondolatáról, elképzelését azonban nem sikerült megvalósítania.



## 2. TERROR ÉS ENYHÜLÉS (1949–1955)

### 2.1. INTÉZMÉNYES IZOMORFIA ÉS KULTURÁLIS FORRADALOM

#### 2.1.1. Új közigazgatás, új kulturális kódok

A kommunista egypártrendszer létrejöttétől a Sztálin haláláig tartó időszakban (1948–1953) Kelet-Európában radikális politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok mentek végbe, amelyek a Sztálin által a Szovjetunióban kialakított rendszert kívánták lemásolni.

Arfon E. Rees szerint a Kelet-Európában rendszeresített sajátos politikai rendszer vegyítette a Nyugattal történő katonai konfliktus esetén fellépő szovjet önvédelmi igényeket és a különböző gazdasági és kulturális helyzetű megszállt országok szocialista értelemben történő modernizálásának racionális utópiáját.<sup>1</sup> Bár Kelet-Európa szovjetizálása nem jelentett egyet az összes nemzeti jelleg eltűnésével, az új vezető réteg célul tűzte ki a politikai rendszer és a gazdasági-társadalmi struktúrák szovjet normákhoz történő igazítását. Ezt a típusú egységesítést Victor Zaslavsky az „intézményes izomorfia”-ként írta le.<sup>2</sup> Az új, nyíltan az 1936. évi sztálini alkotmány mintájára készült, annak összes paragrafusát betű szerint másoló alkotmányokat 1952-ig elfogadták. A büntető és polgári törvénykönyveket a szovjet mintát követve módosították és újraírták. Az állami apparátusban dolgozókat már a második világháború után is szelektálták, de 1948-ban egy végső, még radikálisabb tisztogatási hullám következett.

Teljes minisztériumokat és kormány szerveket szüntettek meg, a munkatársakat szélnek eresztették. Helyükre munkásszármazásúak, gyakran tapasztalattal és szakképesítéssel nem rendelkező fiatalok kerültek, akiket a párt káderosztálya választott ki. Csehszlovákiában 300 ezer munkást alkal-

---

1 Kiváló bevezetés a szovjetizálás fogalmához: The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period. Eds. *Apor, B.–Apor, P.–Rees, A. E.* New Academia, Washington DC, 2008. 1–27.

2 A kifejezés eredetileg a szovjet köztársaságokra vonatkozott, lásd *Zaslavsky, V.*: Dopo l’Unione Sovietica. La perestroika e il problema delle nazionalità. il Mulino, Bologna, 1991. 21.

maztak a közigazgatásban, különösen a belügyi apparátusban, ahonnan 80 ezer korábbi funkcionáriust büntetésképpen „visszaküldtek a termelésbe”.<sup>3</sup> Romániában több ezer munkáskádert helyeztek 1952-ben felelős pozícióba (például az újonnan megalakított termelőszövetkezetekbe), de néhány hónappal később a nagy részüket alkalmatlanság miatt elbocsátották.

A „forradalom” a termelő munka államigazgatáshoz viszonyított elsőbbségét hangoztatta és rövid idő alatt átalakította a vezető réteg társadalmi összetételét. A politikai hűség megelőzte és helyettesítette a szakértelmet, így megszakadt a hivatali szakszerűsödés több évszázados folyamata. A kommunista párt, amelyet a szovjet modell alapján a közigazgatás irányítása illetett meg,<sup>4</sup> a folyamatban lévő ügyek intézésében helyettesítette, vagy hozzátársult a tradicionális kormányzati szervekhez (minisztertanács, minisztériumok, kormányzati hivatalok). Lengyelországban, a Német Demokratikus Köztársaságban és Bulgáriában a kommunista pártot földműves vagy katolikus irányultságú, formálisan autonóm mozgalmak segítették a „demokratikus centralizmus” politikája alapján, amely a rendszer sarokpontját jelentette. Szervezeti piramisa kettős, területi és termelési logikát követett. A párttagok egy gyár, egy adott kerület vagy település alapszervezetének lehettek tagjai. A felsőbb szinteken ez a kettősség szintén érzékelhető volt. Bár a legmagasabb szinteken egy bizonyos belső dialektika elfogadott volt, és a párt csúcsszerveinek határozatai törvényerővel bírtak, azokat mégis kormányrendeletekké kellett alakítani. A megszavazott törvények életbe léptetése fölötti ellenőrzést a központi bizottság(ok) osztályaira (propaganda, szervezés, káder, nehézipar, könnyűipar, mezőgazdaság, külügy, művelődés) bízták. Külső intézményeik segítségével ezek az osztályok lényegében a minisztériumokkal megegyező munkát végeztek. A párt hatalmas apparátusa szinte eltiporta a létező hivatali piramist, ezzel gyakran hatásköri konfliktust okozva az apparátusok között. Gyakran előfordult, hogy minden nagyobb fontosságú megbízásért, rendelkezésért olyan hivatalos szervek versengtek, amelyek eredetileg együttműködéssel voltak megbízva. A kelet-európai országokban a kommunista hatalomátvételt követő közigazgatási zűrzavar jellemzően mutatta a késő sztálinizmus összes diszfunkcióját, a „jogi nihilizmustól” (azaz a saját törvények, rendeletek figyelmen kívül hagyása) kezdve egészen a társadalom megfélemlítéséig. Hosszú távon is ez a túltengő és nem hatékony államgépezet létrehozása olyan szerkezeti hátrányt jelentett, amelyet egyetlen elkövetkező reformkísérlet sem volt képes orvosolni.

3 Clementi, M.: Cecoslovacchia. Unicopli, Milano, 2007. 143.

4 A nomenklatura kifejezés a szovjet időben nagy felelősségű pozíciókat jelölt, amelyek viselőire a pártnak is rá kellett bólintani.

## 2.1.2. A sztálinista ökoszisztéma

A Sztálin halálát megelőző esztendőkből, a hidegháború csúcsát élő Európában állandósult szabályok, értékek és szimbólumok összessége – amelyet David L. Hoffmann a „sztálinizmus ökoszisztémájaként” ábrázolt – a szovjet diktátor halálát is túlélő nyomokat hagyott a kontinensen.<sup>5</sup> Európa nagyobb részének kommunikációs rendszere (levéltári dokumentumok, újságok, rádióműsorok, propagandaplakátok) 1949 és 1953 között, addig soha meg nem tapasztalt módon voltak átítatva az ideológiai elvárásokkal és az uniformizálódás igényeivel. Az újságok főcímeit, a mozikat és kultúrházakat, sőt a vicclapokat mindenhol ugyanazon témák és személyek uralták. A kulturális tervezés nem szorítkozott kizárólag a nagyközönség számára eljuttatott információk cenzúrázására, hanem alakította az újságok stílusát is, így kínálva a valóság mindent magában foglaló interpretációját az olvasó számára. A közsférában, pártgyűléseken és politikai vitákon az egyszerű ember egy ideológiától átítatott újfajta nyelvezettel találta magát szemben: a Nyugat változatlanul „romlott” és „dekadens”, „imperialista”; a munkásosztály a szocializmus „élcsapata”, amely szakadatlan harcot vív a külső (imperializmus) és a belső ellenséggel. A „kapitalizmus maradványáról” volt szó: kis- és középpolgárság; kulákok, nagybirtokosok, kiknek bűne abból állt, hogy nagy földbirtokkal rendelkeztek; a gazdasági haladás „szabotőrjei”. Az új rendszerek a helynévtanba is beleavatkoztak: az erdélyi Brassót 1950-ben Sztálinvárossá (Oraşul Stalin) keresztelték, eredeti nevét csak egy évtizeddel később nyerte vissza. Sztálint és a helyi kommunista vezetőket természetfeletti teremtményeként tisztelték (Rákosi Mátyás gyorsan megszerezte a „Sztálin legjobb tanítványa” címet, a bolgár Cservenkov pedig sugárzott a „Sztálin személyi kultuszából visszaverődő fénytől”),<sup>6</sup> ez alól talán a lengyel Bierut volt kivétel. Születésnapjukat hatalmas pompával, személyüket művészi alkotásokkal, költeményekkel, regényekkel, festményekkel, valamint szobrok állításával ünnepelték.<sup>7</sup> Az államosított gyárak élmunkásai és a sztahanovisták termelési rekordokat értek el, akiket a sajtó hősként ünnepelt.

A városok és üzemek hivatalos ünnepek – november 7., vagy a felszabadulás eltérő időpontjai – közeledtével munkaversenyeket rendeztek. A szovjet társadalom és kultúra másolása Kelet-Európában eltúlzott versengés tárgyává vált. A szovjet tudomány megkérdőjelezhetetlen felsőbbiséget élvezett: minden Moszkvából érkező felfedezést vagy technológiai újítást (orvosi, biofizikai, nukleáris) a szocialista haladás győzelmeként ünnepeltek, a nyugati tudományos eredményeket nem vették figyelembe vagy kigúnyolták. Az értelmiséget

5 Hoffmann, D. L.: *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Cornell University Press, Ithaca (NY)–London, 2003.

6 Fowkes, B.: *L'Europa orientale dal 1945 al 1970*. il Mulino, Bologna, 2004. 79.

7 *The Leader Cult in Communist Dictatorship. Stalin and the Eastern Bloc*. Eds. Apor, B. et al. Houndmills, UK, and Palgrave Macmillan, New York, 2004.



erősen átpolitizált szakmai szövetségekbe kényszerítették (például Írószövetség). A művészeknek az egyetlen esztétikai doktrínához, a szovjet ihletettségű „szocialista realizmushoz” kellett alkalmazkodniuk, amely „a valóság forradalmi fejlődésének történelmileg helyes és igazságnak megfelelő ábrázolását” kívánta, ahogy ezt Andrej Zsdanov 1934-től kezdődően elméletbe foglalta. A modern és absztrakt festészetet, szimbolista költészetet, a dodekafon zenét és természetesen a dzsesszt – a kapitalista import tipikus termékét – mellőzték, legnagyobb képviselőit üldözték és művészi alapelveik megtagadására készítették. A sztálinizmus radikális mértékben kebelezte be az oktatást. Az 1948–1949-es iskolaévtől kezdődően a nevelést és a kutatást is forradalmasították, hogy a szovjet modellhez hasonlóvá tegyék. Tudományos akadémiákat alapítottak, a már meglévőket pedig jelentős mértékben megreformálták, megtisztították a nemkívánatos munkatársi rétegtől és erős állami kontroll alá helyezték, hogy aztán abszolút monopóliumuk legyen a humán kultúra és a társadalomtudományok elterjesztésében. Az egyetemeket szovjet modell szerint tudományos kutatást nem végző felsőoktatási intézetekké degradálták. Egészen az 1960-as évekig a tanulóifjúság kiválasztásában érvényben maradt az osztályalapú diszkrimináció. Felsőoktatási, különösen olyan erősen „ideologikusnak” tartott szakokra, mint a történelem, filozófia, jog vagy közgazdaságtan a bejutás nagy részét csak a „munkás-” vagy „szegényparaszt-” családból érkezők számára volt lehetséges. A latin, az ógörög, a modern nyugati nyelvek, a szociológia, a pszichoanalízis eltűnt a tanrendből, gyakran a teljes felsőoktatási rendszerből is száműzték. Az orosz nyelv minden szinten, az általános iskolától az egyetemig bezárólag egyenrangúvá vált a némettel és franciával, sőt gyakran ki is szorította ezeket a művelt rétegek által tradicionálisan használt nyelveket, míg a tudományos-technikai tárgyak is folyamatosan veszélyeztették a humán tudományok kelet-európai elsőbbségét. Az 1950-es évekbeli lengyel, keletnémet és csehszlovák egyetemi rendszerek fejlődésével kapcsolatos összehasonlító tanulmány, melyet John Connelly neve fémjelez mindazonáltal a lengyel akadémiai közösség erős kulturális ellenállását mutatta ki. Ez a kollektív szolidaritás gyakran az ideológiai diktátumokon is felül tudott kerekedni.<sup>8</sup>

A sztálinizmus időszaka az adminisztratív tér átszervezését és a forradalmi utópia városépítészeti alkalmazását is magával hozta. 1949-től kezdődően a területi reformok már nem a francia, prefektusi modellt, hanem a háromszintű (község, járás, megye) szovjet mintáját követték (Magyarországon azonban már korábban is háromszintű volt a területi igazgatás). A jelentősebb városok területeit a környező települések bekebelezésével növelték meg. A cél a fővárosok fejlett nagyvárossá alakítása volt, melyekhez a környező települések agglomerációként kapcsolódtak, így azok a modernizáció vektoraiként működtek, és a gyorsan növekvő munkásosztály rétegét is magukba olvasztották. A rendezési tervekben a nyugati típusú, két háború közötti időszakra jellemző szigorú ra-

8 Connelly, J.: *Captive University. The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education, 1945–1956*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2000.



A varsói Tudomány és Kultúra Palotája,  
1950-es évek

cionalizmust felváltotta a sztálini gigantikus neoklasszicizmus, amelyet olyan építmények testesítettek meg, mint a Tudomány és Kultúra Palotája Varsóban, vagy a Stalinallee-nak keresztelt kelet-berlini sugárút, valamint a központi sajtószékhely, Casa Scânteii Bukarestben.<sup>9</sup> Jelentős városokat, egyetemi központokat, püspöki székhelyeket minősítettek vissza „falvakká”, hogy ezzel gyors hanyatlásukat okozzák pusztán politikai indokból. Ezzel szemben hatalmas beruházásokba kezdtek olyan új „szocialista városok”<sup>10</sup> megépítésére, mint Nowa Huta Lengyelországban, a történelmi Krakkó szomszédságában; Sztálinváros, a mai Dunaújváros Magyarországon vagy Stalinstadt (ma: Eisenhüttenstadt) a német–lengyel határ közelében. Ezek a kommunista utópia szerint tervezett többfunkciós városkomplexumok a meglévő ipari üzemek mellett a szocializmus előretolt helyőrségei lettek. Az új városokban és a fővárosok munkásnegyedeiben a rendszer nagy bátorsággal kísérletezett a saját társadalmi modelljével. A tömegszervezeteken keresztül majdnem az egész társadalom sza-

9 A kelet-berlini urbanisztikai forradalomról lásd *Penzo, P.*: Rappresentazione del potere e urbanistica. La Stalinallee e la Karl Marx Alle a Berlino Est (1945–65). In: *Da Berlino a Samarcanda. Città in transizione*. A cura di *Marchi, M.–Tonini, C.* Carocci, Roma, 2009. 57–88. Varsó átalakításáról lásd *Boscolo, A.*: La ricostruzione di Varsavia come moderna città-regione funzionale. Uo. 89–120.

10 Általános bevezető: *Socialist Spaces. Site of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Eds. *Crowley, D.–Reid, S. E.* Berg, Oxford, 2002.



Sztálinvárosi életkép:  
Bartók tér, 1951



Osztálykép és jelmondat  
a Kilián György utcai  
Általános Iskolában (ma  
Németh László Gimnázium),  
1953

badidős tevékenységét meg tudták tervezni; a csapatsportok, különösen a labdarúgás igen kedvessé váltak a rezsim számára. Az első magyar „szocialista város” megépítését tanulmányozó Horváth Sándor szerint azonban Sztálinváros kevésbé hasonlított a hatóságok által elvárt és megtervezett forradalmi falanszterhez. Első lakosai között a korszak ideológiai színezetű fogalma szerint túlsúlyba kerültek a „deklasszált elemek”. A társadalmi tiltakozások napirenden voltak egy olyan városban, amely 1956 novemberében fegyveresen próbált ellenállni a szovjet katonai beavatkozásnak.<sup>11</sup>

A politikai nevelésnek, mely minden korosztály számára kötelező volt, a rendszer nagy jelentőséget tulajdonított, ezzel kívánták elejét venni a gazdasági nehézségeket kísérő elégedetlenség felszínre kerülésének. A lakosság többsége – leginkább a paraszti származásúak – számára a szocialista ideológia alapjainak oktatása nem haladta meg egy általános felvilágosító pedagógia határait. Az egészségtan-kurzusokon megtanították az embereket kezet és fogat mosni,

<sup>11</sup> Horváth S.: A kapu és a határ. Mindennapi Sztálinváros. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2004.

Propagandaanyagot szállító luftballonokat  
indítanak útnak a Szabad Európa Rádió  
munkatársai, Németország, 1954



a csecsemőgyógyászati órákon elmagyarázták a dolgozó asszonyoknak, hogyan egyeztessék össze az anyai és dolgozói feladataikat. A kultúrházakban a pártaktivisták az emberiség eredetét mutatták be, előadásaikban a darwinizmus teremtéssel szembeni felsőbbrendűségéről igyekeztek meggyőzni a közönséget.

A hidegháború nemcsak fizikailag (határok lezárása, vízumrendszer bevezetése, útlevelek kiadásának hatósági megtagadása), hanem kulturális szempontból is elzárta a keleti tömböt Nyugat-Európától. A nyugati követségek arra kényszerültek, hogy minimálisra csökkentsék stábjuk létszámát és diplomáciai tevékenységüket. Számos fővárosban zártak be kulturális centrumokat vagy olyan könyvtárakat, melyeket nyugati országok működtettek. A levelezést és telefon-összeköttetést szigorú ellenőrzés alá vonták. A határok sokáig majdnem áthatolhatatlanok maradtak magában a szovjet birodalmon belül is. Családokat és barátságokat szakítottak szét, olykor évtizedek múlva találkozhattak újra. A külvilággal az egyetlen biztos kapcsolatot a nyugati rádiók jelentették, amelyek különböző nemzeti nyelveken sugároztak politikai és szórakoztató műsorokat, ám ezek hallgatása személyes kockázattal és technikai nehézséggel járt. Ezek közül a legismertebb a Szabad Európa Rádió (SZER) volt, amely 1950. július 4-én Münchenből kezdte sugározni adását Csehszlovákia számára. A műsorokat szerkesztők, riporterek és technikusok százai készítették, a rádió működését az Egyesült Államok Kongresszusa finanszírozta, 1971-ig közvetlenül a CIA-n keresztül.<sup>12</sup> Így a kelet-nyugati

12 Puddington, A.: *Broadcasting Freedom. The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty.* University Press of Kentucky, Lexington, 2003.

ideológiai háború az étert is elérte. A nyugati rádióadásokra válaszképpen a kelet-európai kommunista kormányok egy 1950-től 1968-ig Prágában titkosan működő rádióadót finanszíroztak, melyet Csehszlovákiában menedékre talált olasz kommunisták működtettek. Olasz nyelvű adásai alternatív nyilvánosságot jelentettek az antikommunista hangvételű hivatalos római hírközléshez képest. Az adó milliók körében örvendett nagy népszerűségnek mind Olaszországban, mind a nyugat-európai olasz emigrációban.<sup>13</sup>

A kommunista elit szemében, melyet a jugoszláv kommunista Milovan Gyilas az „új osztályként” írt le, a Szovjetunió nemcsak egy katonai és politikai centrumot, hanem egy új társadalom csúcsát is jelentette. A szocializmus első időszakában kelet-európai fiatalok ezrei, döntően tanulni vágyó munkás- és paraszti származásúak érkeztek moszkvai vagy leningrádi egyetemekre, akik úgy érezték, hogy ők a politikai és kulturális elit azon tagjai, akik az új idők üzeneteinek terjesztésével vannak megbízva. A szovjet tömb kulturális és diplomáciai útkereszteződésévé vált Moszkvában találkoztak Kelet-Európa új vezető rétegei: kiküldetésben lévő politikusok, tanfolyamokon részt vevő pártértelmiségi és -funkcionáriusi gárda, valamint ösztöndíjas egyetemisták, közgazdászok és művészek.

### 2.1.3. A nemzetiségi kérdés és az egyházpolitika

A kommunista társadalomkép egyik mítosza a nemzeti kötöttségektől mentes, internacionalista proletariátus megteremtése volt. Az 1917-es orosz forradalmat követő polgárháborúban azonban a frissen létrejött soknemzetiségű szovjet állam azzal szembesült, hogy az etnikai ellentéteket a kommunizmus sem képes automatikusan feloldani, hanem ezek a továbbiakban is konfliktusforrást jelentenek. 1922-ben, a Szovjetunió föderatív állammá válásakor a területet autonóm köztársaságokra, tartományokra, rajonokra (járásokra) és falvakra tagolták. Terry Martin az 1920-as évekbeli Szovjetuniót *Affirmative action empire*-nek<sup>14</sup> nevezi. A bolsevik párt célja az úgynevezett *korenizacija* volt, vagyis a „meggyökeresedés” a nem orosz ajkú népcsoportok körében is.<sup>15</sup> Az SZKP 1921-ben megtartott X. kongresszusán elhatározta, hogy a több éven át tartó polgárhábo-

13 Cooke, P.: „Oggi in Italia”. La voce della verità e della pace nell’Italia della guerra fredda. L’impegno. 2007. I. 39–54.

14 Ezt az angol kifejezést csak körmondatokban lehet magyarra átültetni: azt jelenti, hogy a Szovjetunió olyan speciális birodalmat alkotott, amelyik aktívan támogatta a különböző népcsoportok kulturális önazonosságának megjelenését.

15 A „korenizacija” a „korennyj”, vagyis gyökér szóból képzett szó, az 1920-as években jelent meg az orosz nyelvben. A fogalom mögött a „korennoj narod”, „korennaja nacija”, „korennaja nacionalnosztyj” kifejezések állnak („gyökeres” vagyis bennszülött „nép”, „nemzet” és „nemzetiség”). A „korennoj narod”, „korennaja nacija” kifejezések szoros kapcsolatban állnak a címzetes nép, nemzet, nemzetiség fogalmával és abból az elképzelésből táplálkoznak, hogy minden területnek megvan a maga helyi, „bennszülött” népe.



rút követően fordulatra van szükség mind gazdaságpolitikai téren (NEP), mind a nemzeti kérdés kezelésében. Bár továbbra is bírálták az ausztromarxisták által felvázolt kulturális autonómiát, a klasszikus kommunista-internacionalista megközelítéstől eltérően, széles nyelvhasználati jogokkal ruházták fel a nemzetiségeket. Minden adott területen a többségi csoport (gyakran kisebbségben levő nemzetiségek is voltak) címzetes nemzetté vált. Miközben politikailag és társadalmilag integrálódott a szovjet államba, nemzeti önazonosságát fejleszthette, szabadon használhatta és ápolhatta saját nyelvét és kultúráját.<sup>16</sup> A *korenizacija* meghirdetett politikája a helyi közigazgatási és pártapparátusnak a helyi nemzetiséghez tartozó káderekkel való feltöltését jelentette, vagyis „bennszülötté” tételét. Ez több mindent hozott magával: az ügyintézés átállítását a helyi nyelvre, a helyi nemzetiséget preferáló kvóták bevezetését az apparátusba, sőt egyes helyeken (például az Észak-Kaukázusban) az orosz lakosság erőszakos kitelepítését is, és feltételezte a helyi nyelvek, kultúrák fejlődését. A szovjet állam életének első éveiben sajátos, integratív politikát folytatott, amelynek lényege egy orosz történész szerint az volt, hogy a szovjet „ház” fedeleit biztosított az összes „társbérló” népcsoport számára.<sup>17</sup> A „nagyorosz sovinizmus” éles kritikáját a grúz származású Sztálin Lenintől kölcsönözte, és az 1930-as évek elejéig erre alapozta nemzetiségpolitikáját.

Az 1930-as évektől kezdve Moszkva azonban összetűzésbe került a nyelvi-kulturális jogaikat féltő nem orosz elitekkel (elsősorban az ukránokkal), majd Sztálin ösztönzésére, gyökeres kultúrpolitikai váltás következett. A történelemkönyvek átírásával új nemzeti-bolsevista szemlélet született, melynek elméleti gyökereit Sztálin még 1913-ban fektette le, amikor írásban fogalmazta meg a politikai és kulturális nemzetre egyaránt vonatkozó megállapításait: „A nemzet az emberek történelmileg kialakult tartós közössége, amely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak a közössége alapján keletkezett.”<sup>18</sup> A második világháború után kulcsszerepet kapott az orosz népnek elismert vezető pozíciója, majd 1948 és 1952 között – csak részben a hidegháború hatására – a fokozódó etnocentrizmus államilag támogatott antiszemitizmussal, idegengyűlölettel társult.

Hasonló gyakorlati problémával, a nemzeti kérdés kezelhetetlenségével szembesültek a második világháború után a kelet-európai kommunista pártok. Mint az előző fejezetben láttuk, 1945 és 1948 között az egyes kisebbségekkel szemben igen differenciált nemzetiségpolitika érvényesült, amely az integrációs törekvésektől a nyílt diszkriminációig terjedt. A szovjet tömb kialakulása csak időlegesen függesztette fel a nemzeti ellentéteket. A „népi demok-

16 Martin, T.: *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* Cornell University Press, Ithaca & London, 2001.

17 Slezkine, Y.: *The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism.* In: *Stalinism: New Directions.* Ed. Fitzpatrick, S. Routledge, London, 1999. 318.

18 A cikksorozatot magyarul közli Sztálin, V. I.: *Marxizmus és nemzeti kérdés.* In: *A nemzeti kérdésről. A nemzeti kérdés lenini elméletének alakulása 1896–1914.* Szerk. Zalai E. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1988. 268.



rációk” és a Szovjetunió közötti kapcsolatot kétoldalú barátsági szerződések és gazdasági-kulturális együttműködések sűrű hálója szabályozta. Ezek közül az utolsót 1949-ben írta alá Csehszlovákia és Magyarország, miután szovjet nyomásra a prágai kormány felülvizsgálta addigi diszkriminatív politikáját a szlovákiai magyar kisebbséggel szemben. Csehszlovákiában csak az 1948. október 25-én elfogadott törvény értelmében kaphatták vissza állampolgárságukat, és egyúttal politikai és polgári jogaikat a magyar nemzetiségű lakosok.<sup>19</sup> A korábban jogfosztott magyarok visszakapták állampolgárságukat, miközben az 1946 és 1947 között Csehszlovákiába deportált 44 ezer személy visszatérhetett korábbi lakhelyére.<sup>20</sup> Az 1950-es években a hatóságok különös hangsúlyt fektettek a dél-szlovákiai magyarok integrációjára: 1949-ben létrehozták a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületét (CSEMADOK), megindult a kommunista pártba való felvételük, általános és középiskolai szinten engedélyezték a magyar nyelvű oktatást.<sup>21</sup>

A fentitől eltérő, a kezdetektől fogva integratív kisebbségpolitikára Románia esete nyújtott példát, ahol a Petru Groza vezette kommunistabarát kormány már 1945-ben teljes polgárjogi közösséggé nyilvánította a másfél milliós erdélyi magyarságot. A magyarok jelentős eredményeket könyvelhettek el a nyelvhasználati jogok területén – bár, főleg Észak-Erdélyben, inkább csak az 1940–1944 közti viszonyokat próbálták megőrizni. A közigazgatásban elfogadták a magyar nyelv használatát, Kolozsváron más néven és más ideológiai irányvonallal, de folytathatta a második bécsi döntés után elkezdett munkáját a magyar nyelven oktató egyetem, míg az állam minden szinten bőkezűen támogatta a magyar nyelvű oktatást és kulturális életet. A közösség politikai képviselőit a baloldali kormányt támogató Magyar Népi Szövetség látta el. Ezenkívül több tízezer magyar lépett be a kommunista pártba (1947-ben a Román Kommunista Párt tagságának 12%-a magyar nemzetiségű volt) és sokan vállaltak szerepet az államigazgatásban.<sup>22</sup> 1948-tól a kiépülő diktatúra a magyar nyelvű oktatásban és kulturális életben radikális fordulatot hozott. A katolikus, református, unitárius és az evangélikus, azaz a történelmi egyházak tulajdonában levő iskolákat és általában az egyházi javakat (közel 2000 épületet érintően) államosították, a felekezeti oktatás teljesen állami irányítás alá került. Megszüntették továbbá a nagy múlttal rendelkező társadalmi egyesületeket. A színházakat, a kulturális és közéleti folyóiratokat, a múzeumokat és a könyvkiadást kizárólag az állam működtethette, így a magyar kisebbségi közösség

19 Šutaj, Š.: Magyarok Csehszlovákiában 1945–1948 között. Lucidus Kiadó, Bp., 2008.

20 Cultural Life: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–1998. Történeti vázlat. In: A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918. I. kötet. Szerk. Tóth L.–Filep T. G. Ister Kiadó, Bp., 1998. 9–80.

21 Popély, Á.: A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 290.

22 Novák Cs. Z.: A Román Munkáspárt magyar kádereinek 1956-os megéléstörténetei. Múltunk, 2007/1. 122–132.; Nagy M. Z.: Érdekképviselési lehetőség – integrációs alku. In: Ud–Olti Á.: Érdekképviselés vagy pártpolitika? i. m. 17–100.

hosszú távon kiszolgáltatott helyzetbe került. A kisebbségi intézmények léte teljesen az állam politikájától függött.<sup>23</sup>

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel Kelet-Európa-szerte jelentős változást hozott a kisebbségpolitikában is. A kisebbségi kérdés szigorúan belülggyé vált: a népszövetségi panaszjog megszüntével és a háború utáni „kollektív bűnösség” elv elfogadásával a határokon túli kisebbségekkel rendelkező anyaállam eszköztelenné vált a szomszédos államok nemzetiségpolitikájának befolyásolásában. Ugyanakkor ettől az időponttól a Szovjetunió elvárta a kelet-európai államoktól a nyílt diszkrimináció megszüntetését. Az ezt megelőző évtizedeket élesen meghatározó etnikai konfliktusok helyére a kisebbségek, Bulgáriában a törökök, Romániában pedig a magyarok politikai és kulturális integrálásának politikája lépett. 1952-ben szovjet mintára és sugallatra Bukarest területi autonómiát biztosított a székelyföldi magyar közösségnek. A Magyar Autonóm Tartomány (MAT) „üvegházként” működött a nemzeti kisebbség számára. Az ott létesített oktatási és kulturális intézmények, színházak, művelődési házak és néptáncsoportok kiemelkedő szerepet játszottak az archaikus székely identitástudat megőrzésében. A MAT által biztosított üvegház sikeres volt a lakosság körében, mert egy új habituális szerkezetet közvetített a lakosság felé, melynek kulcseleme nem a kommunista párt hivatalos ideológiája volt, hanem az egalitárius társadalomkép és a magyar népi kultúra.<sup>24</sup>

Csehszlovákia meglegedett a németekkel és magyarokkal szemben érvényben lévő diszkriminációk visszavonásával, eltörölven mindazonáltal a háborút követő szlovák önkormányzatiságot. Annak ellenére, hogy a propaganda szerint a nemzeti feszültségek a kapitalizmus kizsákmányolásának köszönhetőek és a szocializmus megteremtésével automatikusan kezelhetőek, a nemzetiségi tényező negatívan befolyásolta a „testvéri” országok kétoldali kapcsolatait az egész hidegháborús időszak alatt.

A hidegháború első éveiben Sztálin sikeresen manipulálta a kelet-európai nemzeti büszkeséget és területi követeléseket, hogy egy „formáját tekintve nemzeti, tartalmát illetően szocialista”<sup>25</sup> új népi kultúrát alakítson ki. Kelet-Európában a sztálinista kulturális forradalom magában foglalta az egyes népek nemzeti történelmének radikális újraírását is. A történészek a népi hősök és a középkori parasztfelkelésekhez, 19. századi jobbágyszaba-

23 Vincze G.: Gazdaságpolitika vagy kisebbségpolitika? Az 1945-ös romániai földreform a Groza-kormány kisebbségpolitikájának tükrében. *Magyar Kisebbség*, 1996/4. 182–208. *Uő*: Magyar vagyon román kézen. Dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és a magyar–román vagyonjogi vitáról. Pro-Print, Csíkszereda, 2000.

24 Bottoni, S.: Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960). Pro-Print, Csíkszereda, 2008.

25 A nacionalizmus és a kommunizmus kapcsolatáról a háború utáni Kelet-Európában: *Mevius, M.*: Reappraising Communism and Nationalism. In: *Nationalites Papers*, 2009. 4. 377–400. Általánosabb megvitatását lásd *Cattaruzza, M.*: La nazione in rosso. Socialismo, comunismo e „questione nazionale”, 1889–1953. Rubbettino, Soveria Mannelli, 2005.

dításokhoz, vagy a munkás- és szocialista mozgalmak fejlődéséhez hasonló társadalmi események kutatását és dicsőítését kapták feladatul. A nemzeti és vallási hagyományok csak abban az esetben illeszkedtek az új történeti narratívába, amennyiben azok összeegyeztethetők voltak a szláv testvériség elvével és a társadalmi haladás paradigmájával. A nacionalizmust – mint a kelet-európai nemzetek kialakulásának és fejlődésének magyarázó kulcsát – a marxista osztályharc koncepciója lerombolta. Bármely kor háborúit és politikai mozgalmait a proletariátus és a parasztság vezette haladó, internacionalista szellemű küzdelemként dolgozta fel az új hivatalos történetírás.

Kelet-Európa kommunista rendszerei az Orosz Ortodox Egyházzal szemben a második világháborúban alkalmazott rugalmas sztálini politikához hasonló differenciált egyházpolitikát követtek. Annak ellenére, hogy a végső cél továbbra is a szekularizált társadalom elérése maradt, a szovjet példa azt tanította, hogy a vallás gyökeres kiirtása nemcsak időt és energiát, hanem a tömegekkel való együttműködést is megkívánja. A kelet-európai országok megpróbálták egyezsége jutni az egyházakkal, különösen az ortodoxiával – Bulgáriában és Romániában a lakosság túlnyomó része, Jugoszláviában hozzávetőlegesen a lakosság fele ortodox hitű volt –, illetve a protestáns egyházakkal, amelyek számos hívővel rendelkeztek Magyarországon, Csehszlovákiában és Romániában. Utóbbiak a lutheri reformoktól kezdődően erősen nemzeti jellegű egyházak voltak, akkor is, ha a Nyugathoz kapcsolódtak. Román és bolgár esetben a helyi ortodox egyház a régi történelmi-kulturális<sup>26</sup> eredetű vallás és az állam (azon tétel alapján, hogy minden rendszer az isteni akaratot fejezi ki) közötti „összehangoló” hagyományt kapta örökül, miközben Jugoszláviában az ortodox pópák egyenesen a partizánok között küzdöttek. Ahogyan Fejtő megállapította, annak ellenére, hogy az elnyomás a rendszer politikájával egyet nem értő pópák és hívek néhány százának letartóztatásához vezetett, mégis a Nyugattal való csekély szellemi és diplomáciai kapcsolata miatt e vallás a rendszer természetes szövetségesevé lett.<sup>27</sup> Romániában Justinian Marina (1948–1977) pátriárka első pillanattól kezdve felsorakozott a párt mögött és kulcsszerepet játszott az ortodox világ politikai integrációjában. 1948-ban a román ortodox hierarchia együttműködött az állami szervekkel a görög katolikus felekezet kíméletlen feloszlatásában. Ez a cselekedet vetett véget a 17. század végén bekövetkezett szakadásnak és rendelte el a papok és szerzetesek százainak, továbbá másfél millió hívőnek kegyetlen üldözését.<sup>28</sup> Az ortodox egyház az egész keleti tömbben hozzájárult a kommunista rendszerek által irányított „küzdelem a békéért” mozgalomhoz, elfogadván és propagálván az 1950-es stockholmi és az azt követő atomfegy-

26 *Leuştean, L. N.*: Orthodoxy and the Cold War. Religion and Political Power in Romania 1947–1965. Palgrave Macmillan, New York, 2009. 23.

27 *Fejtő, F.*: Storia delle democrazie popolari i. m. 523.

28 A görög katolikus egyházzal lásd *Vasile, C.*: Intre Vatican şi Kremlin. Biserică Greco-Catolică în timpul regimului comunist. Curtea Veche, Bucureşti, 2003.

Justinian román ortodox  
pátriárka pártvezetők  
körében a bukaresti VIT  
ünnepélyes megnyitóján,  
1953. augusztus 2.



ver-ellenes kampányokat. Elsődlegesen Romániában, az ortodox egyházi vezetés aktív ellenőrző és befolyásoló szerepet játszott a kommunizmus iránt igen ellenséges politikai emigrációval szemben.

Külön esetet képviselt a jugoszláv muszlim közösség. Az 1946-os alkotmány – amely vallásszabadságot biztosított – ellenére, még abban az évben feloszlatták az iszlám bíróságokat, bezárták a Korán és az iszlám vallás alapjait oktató iskolákat, a *mektebeket* és megszüntették a szufik találkozó- és imahelyeit, a *tekkéket*. 1952-ben pedig törvényen kívül helyezték a derviseket. A felülről érkező tiltórendelkezések ellenére léteztek olyan csoportok, amelyek illegálisan adtak ki iszlám szövegeket, holott azok terjesztése egészen 1964-ig hivatalosan tiltott maradt. Egyetlen, állami ellenőrzés alatt álló iszlám szövetséget engedélyeztek. Noel Malcolm szerint a hivatalos álláspont ellenére, amely azt állította a muszlimokról, hogy „identitásukról még nem döntöttek”<sup>29</sup> és fokozatosan a horvátokkal vagy a szerbekkel azonosította őket, a muszlim identitás mibenléte (vallási, etnikai vagy nemzeti) leginkább Bosznia-Hercegovinában maradt megoldatlan.

Némi differenciálással ugyan, de a legerősebb üldözést a Vatikánhoz hű katolikus egyház szenvedte el. A kommunista rendszerek mindenütt felmondták a két világháború között a Szentszékkal megkötött megállapodásokat, intézkedvén az iskolák és független társaságok, valamint a katolikus sajtó szerveinek bezárásáról. 1949-ben a Vatikán az egyházüldözésre a kommunistákat támogató hívek és egyházi személyek kiközösítésével válaszolt. Magyarországon különösen kemény volt a lakosság kétharmadát kitevő katolikusokkal szembeni állami fellépés. Ráadásul 1945-től a magyar katolikus egyházat Mindszenty József személyében egy olyan harcosan ellenálló prímás képviselte, aki nemcsak a földelvételekhez és a katolikus egyesületek feloszlatásához hasonló egyházellenes rendelkezéseket kritizálta nyilvánosan, hanem a kiépülő politikai és

<sup>29</sup> *Malcolm, N.*: Storia della Bosnia i. m. 264.

„Mi lesz a sorsa?  
Prága a legrosszabbra  
számít” – cikk Josef  
Berannak, Prága érsekeinek  
eltűnése után az arkansasi  
The Guardian 1949. július  
15-i számában

**Action Now May Save Archbishop**

**Prague Expects Worst**

By Max Jordan  
Munich, 40.—It is the prevailing opinion in Prague today that the "case" of Archbishop Josef Beran will be "liquidated" this summer, a Czech newspaperman told Christianite. Nachrichten-lenders, religious news service here. The newspaperman, whose name cannot be revealed, has just arrived here after having spent 10 months behind the "Iron Curtain."

No one can tell by what methods the Archbishop may be liquidated or eliminated, the newspaperman declared. He added, however, that "it is certain that the struggle will go on with undiminished vigour."

Whenever the rumor is spread that a new protest may be made, he added, thousands crowd the churches for hours, waiting patiently, and "they often weep as they wait at least several days during the war and the most occupation."

The list of alleged signs of the statement of the government's "Catholic Action" is generally held to be accurate. But one of the priests who are widely known in the country is among them.

On the other hand, it has been established that among the signers there are people who died years ago. Other signs to the use of their names because the signatures of the statement were misrepresented to them as seeking to promote good relations between Catholics and state.

**What Shall Be His Fate?**

Archbishop Beran  
Archbishop Josef Beran, central figure in the war waged by the government-liquidated government of Czechoslovakia, against the Catholic Church, is far as it is known the Archbishop is still in his Prague-occupied residence near St. Vitus Cathedral in Prague.

**Britain and U.S. Must Protest, Newsman Says**

London, (NC).—Unless people in Britain and the United States act rapidly they will find it too late to save Archbishop Josef Beran of Prague, warns Douglas Hyde, former news-editor of the communist Daily Worker now writing for the Catholic Herald.

No action after the Archbishop has been struck down will save him or stop the Cominform from striking next in Catholic Poland, he adds in an article in the Catholic weekly.

Pointing to the traditional cultural, economic and political ties of Czechoslovakia with the West, Mr. Hyde writes: "A protest movement large enough to reach them now would bring strength and encouragement to many of the great moment."

"Catholics should be in the forefront of bringing the danger and urgency of the present situation to the notice of their M.P.s (Members of Parliament) and to the country at large."

Pointing out that the British cabinet in the dining room for the Catholic Daughters, under the general chairmanship of Grand'.

**Heat Or Storm Fail To Slow Orphanage Picnic**

Greater Little Rock.—The heat of the summer's record day swept aside in late afternoon. A thunder storm, failed to this the crowd at the annual St. John's Orphanage picnic last Sunday. Who knows the extent of the prayers of the good ladies and children, Sister Anna, superior, can tell of the needs of the orphanage and of the needs of the community—It was a grand day. Some 5,000 people, one third of whom were fed a delightful picnic in the institution's large dining hall, were in attendance through the late afternoon and evening. The Knights of Columbus, in charge of the dining room for the Catholic Daughters, under the general chairmanship of Grand'.

**Pope Works And Prays For Peace Says Bishop**

Beverly, N. H. — "Pope Pius XII's personal humanity and an unflinching determination to save

társadalmi berendezkedést is. Az egypárti diktatúra kiépítését követően Mindszenty maradt az egyetlen akadály az ország szovjetizálásának útjában. 1948 decemberében letartóztatták, többször megkínózták és a következő esztendőben államellenes összeesküvés vádjával életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.<sup>30</sup> Az üldöztetés a kolostorok bezárásával, a szerzetesrendek feloszlatásával, minden nyilvános pasztorális tevékenység tiltásával és több száz pap és hívő letartóztatásával tovább folytatódott.

A prágai érsek, Josef Beran kezdetben békülékeny politikája ellenére, Csehszlovákiában ennél is keményebb volt a katolikusellenes politikai hadjárat. Berant 1949 júniusában letartóztatták és különösebb bírósági eljárás nélkül 1963-ig elhallgattatták. 1950-ben bezárták a szemináriumokat, egy hónappal később a rendőrség megszállta a kolostorokat. A papokat és szerzeteseket szélnek eresztették, sokakat közülük munkatáborokba hurcoltak. A csehszlovák kommunisták igyekeztek megfélemlíteni a katolikus egyházat, 1951 januárjában politikai pereket készítettek elő Ján Vojtaššak és Michal Buzalka püspökök ellen. 1950 áprilisában feloszlatták a görög katolikus egyházat, híveiket az ortodox egyház soraiba kényszerítették. A hívek nehezen viselték a hitélet tiltását, az állami ateizmus megtagadása pedig leginkább szlovák környezetben jelentkezett, ahol a katolikus hagyományok erősebbek voltak.<sup>31</sup>

Romániában, ahol a több mint másfél millió katolikus hívő több nemzeti-séghez tartozott (erdélyi magyarok, moldvai csángók, bánsági/szatmári svá-

30 Balogh M.: Mindszenty József. Elektra Kiadóház, Bp., 2002.

31 Részletesebb információkat lásd Kaplan, K.: Štát a Cirkev v Československu v letech, 1948–1953. Doplnek, Brno. 1993. Köszönet volt tanítványomnak, Simona Kovarovának a bibliográfiái jelzéseikért.



bok és regáti románok), a katolikus egyház üldözése etnikai színezetet is öltött. Gyulafehérvár püspökét, Márton Áront 1949-ben letartóztatták és két évvel később államellenes összeesküvés miatt elítélték.<sup>32</sup> Miközben Csehszlovákiában, és elsősorban Romániában a diktatúra hatalmi eszközökkel igyekezett megteremteni az egyházi vezetésen belüli szakadás feltételeit (Romániában egy kiközösített pap 1950 áprilisában kezdte meg annak az Akcióbizottságnak a felállítását, amelynek a nemzeti katolikus mozgalom előkészítése lett a feladata),<sup>33</sup> addig Lengyelországban a kommunista párt kettős politikát folytatott. Egyrészt 1947-ben előmozdította egy világi, kommunistabarát egyesület, a PAX megalapítását (amelyet majd 1956-ban felosztatnak) és ellenségnek tartott papok, szerzetesek százait tartóztatta le, másrészt kolostorok, püspöki szemináriumok megtartásával, a katolikus irányultságú sajtó megőrzésével máshol elképzelhetetlen teret (például a lublini katolikus egyetem zavartalan működése) biztosított az egyház számára. Bierut rendszere nacionalista szempontból tudta kihasználni azt a vitát is, amely az egykori, a háborút követően Lengyelországhoz csatolt német területeken működő német püspökséggel kapcsolatban alakult ki. 1950 áprilisában a kommunista lengyel kormány és a katolikus egyház részéről Stefan Wyszyński varsói érsek megállapodást kötött, bár ezt a Vatikán ellenezte. Az egyezmény az egyháznak – cserébe a kommunista békepolitika támogatásáért – a katolikus iskolák számára teret és forrásokat biztosított az oktatási rendszerben, valamint korlátozott autonómiával szolgált a katolikus egyesületek számára. Az 1950 augusztusában történt magyarországi megegyezéssel ellentétben, melyet a magyar püspöki kar alig néhány szabadon lévő tagja írt alá, a lengyel megállapodás egyfajta kiegyezést kínált a teljes katolikus világnak, és nagymértékű vallásszabadságot garantált, amelyet a katolikusok nem késlekedtek kihasználni.

A legkeményebb elnyomás a Kelet-Európában és magában a Szovjetunióban<sup>34</sup> spontán módon elterjedt neoprotestáns felekezeteket és egyéb egyházi karizmatikus mozgalmakat sújtotta. Gagyi József antropológus szerint a diktatúra új, rendkívül szűk normatív kereteket szabott, elsősorban az 1949 márciusában elindított erőszakos kollektivizálás sokkolta a paraszti társadalmat. A zarándoklatok megnövekedett népszerűsége és a szentek tiszteletére sebtében felállított kultikus helyek látogatása, mind-mind a látomásos hitvilág robbanásszerű terjedéséről tanúskodott, amellyel a falusi világ arra a krízisre válaszolt, amit az értékei ellen intézett támadás váltott ki.<sup>35</sup>

32 Bottoni, S.: Transilvania rossa i. m. 199–200. A kommunista rendszer és a romániai katolikus egyház közötti kapcsolatokról szóló összefoglalás: Bozgan, O.: Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963–1978). Curtea Veche, București, 2004.

33 Leuştean, L. N.: Orthodoxy and the Cold War i. m. 97.

34 Zubkova, E.: Quando c'era Stalin. il Mulino, Bologna, 2003.

35 Gagyi J.: A krízis éve a Székelyföldön: 1949. Pro-Print, Miercurea Ciuc, 2004.



## 2.2. TERVGAZDÁLKODÁS ÉS FEGYVERKEZÉS

### 2.2.1. A „klasszikus” rendszer: iparosítás és mezőgazdasági kollektivizálás

1947 ősztől Közép-Európa gazdasági rendszere radikális átalakításokon ment keresztül. Néhány év alatt az állami szektor túlsúlya meghaladta az 1930-as évek tulajdonviszonyait, mindez a háborús bűnösség kollektív jogcímként való alkalmazásának, illetve a társadalmi szerkezetváltás ideologikus átalakításának volt köszönhető. 1950-ig a kommunista hatóságok a vonatkozó országok nem mezőgazdasági termelői egységeinek több mint 90%-át államosították.<sup>36</sup> Az egyetlen kivétel, az 1950-es évek közepéig limitált 75%-os állami szektorral Kelet-Németország maradt, ahol a sztálinista politika a gazdaság terén is késedelemmel vette kezdetét.<sup>37</sup> Az egykori német tulajdonosoktól elkobzott vállalatokon és üzemeken túl, a kommunista vezetés bányákat, gyárakat, bankokat és biztosítótársaságokat, de kézművesműhelyeket, ügyvédi és orvosi irodákat is birtokba vett. Számos tevékenységet kompenzáció nélkül sajtótítottak ki, különösen az olaj- és ásványiparban, illetve a bank- és biztosítási szektorban.

A gazdaság többéves ciklusokban történő újjászervezése, az iparosítási és mezőgazdasági kollektivizálási, valamint a gyorsított ütemű urbanizációs politika az 1930-as évek Szovjetuniójában vált elfogadottá. A Csehszlovákiában és Bulgáriában 1949-ben, Lengyelországban és Magyarországon 1950-ben, Romániában és Albániában pedig 1951-ben megindított öt éves tervek, amelyek ambiciózus, de egyben rendkívül erőltetett ütemtervek voltak, a nehéziparra koncentráltak (különösen a vas- és acéliparra), a szovjet Goszplan mintáján alapuló új minisztériumközi szervezet létrehozását igényelték.<sup>38</sup> Minden ipari szektornak volt egy bizottsága, amely a termelési tevékenység irányításáért felelt: az 1950-es években e bizottságok száma harminc-negyven között mozgott. Létszámukat tovább növelték a minisztériumok kutatóintézeteinek munkatársai és a területi szervek alkalmazottai. Az ipari egységek élén munkásszármazású, politikailag megbízható, de szakmai hozzáértés híján lévő igazgatók álltak. Közép-Európa fejlődése, a Szovjetunióval történő egyeztetés és a kereskedelmi mérleg elősegítése érdekében Sztálin 1949 januárjában egy nemzetközi szervezet, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) létrehozását javasolta. A KGST-nek kellett szemben állnia az Európai

36 Berend, I. T.: *Storia economica dell'Europa nel XX secolo*. Bruno Mondadori, Milano, 2008. 173.

37 Connolly, J.: *The Paradox of East German Communism*. In: *Stalinism Revisited...* Ed. Tismăneanu, V. i. m. 179–180.

38 Berend, I. T.: *Storia economica dell'Europa nel XX secolo* i. m. 178–179.

**Az első csehszlovák  
ötéves terv (1949) 2. évének  
népszerűsítésére kiadott  
boríték, 1950**



Együttműködés Szervezetével, mely azért jött létre, hogy a Marshall-terv segítségével koordinálja. E szervezet tulajdonképpen előfutára volt az 1948. április 16-án Párizsban megalapított Európai Gazdasági és Fejlesztési Együttműködésnek (OCSE). A KGST-hez a Szovjetunió kívül azonnal csatlakozott Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária. Őket követte Albánia (1949. február), az NDK (1950. december) és három nem európai szocialista ország, Mongólia (1962), Kuba (1972) és végül Vietnam (1978). Az ígéretes kezdet ellenére (három ülészak az első két esztendőben) a KGST évekig tartó hibernált állapotba került. A szervezeten belüli gazdasági egyeztetés tulajdonképpen az 1960-as évek elejéig üres szó maradt csupán. Mindeközben az 1949-től – a COCOM-bizottságon keresztül – a Nyugat által alkalmazott embargó súlyos gondokat okozott a tervgazdaságoknak, amely a szovjet tömb és a népi Kína irányában szabályozta a termékek ezreinek és a rájuk vonatkozó licenceknek a kivitelét.<sup>39</sup>

A hivatalos számok tükrében az első ötéves tervidőszak említésre méltó sikerrel zárult. 1951-től 1955-ig a nemzeti össztermék éves üteme Bulgáriában, az NDK-ban és Romániában 12–14%-kal, Lengyelországban és Csehszlovákiában 8–9%-kal, Magyarországon pedig 5,7%-kal bővült. A kohászati és katonai befektetések szédületes mértékben növekedtek: 18%-kal Romániában, 10–12%-kal a keleti tömb más országaiban.<sup>40</sup> Az új tervgazdaság egy zárt és szegmentált, felülről vezérelt egyirányú utasításos rendszerként működött. A külgazdaságot elválasztották a belső viszonyoktól, és azt kisszámú kereskedelmi társaságok képviselték, amelyek a Külkereskedelmi Minisztérium közvetlen irányítása alatt álltak. A kelet-európai országok Nyugattal folytatott kereskedelmi forgalma 1948-tól, a Szovjetunió és egykori szövetségesei közötti ideológiai konfliktus kiéleződésétől kezdődően érezhetően visszaesett. Ez az elkövetkező hároméves időszakban 20%-ra csökkent, Csehszlovákiát kivéve, ahol még 1950-ben is a kereskedelem alig fele zajlott a KGST-or-

<sup>39</sup> Van Brabant, J.: *Economic Integration in Eastern Europe*. Harvester Wheatsheaf, New York–London, 1989. 17.

<sup>40</sup> Berend, I. T.: *Storia economica dell'Europa nel XX secolo* i. m. 190–191.



Szövetkezeti terményraktár bejárata, előtte a beadási kötelezettséget teljesítő parasztok, 1951

szágokkal. A háborút követő években a Szovjetunió a szatellit országokat természeti és nyersanyagforrásként használta, amelyekhez a bilaterális egyezmények (Magyarország, Románia és Bulgária esetében), illetve a vegyes társaságok révén jutott hozzá. Ahogy ezt G. Warren Nutter közgazdász 1962-ben *The Growth of Industrial Production in the Soviet Union* című könyvében kimutatta: ezen időszak Szovjetunióval folytatott kétoldalú kereskedelme figyelemre méltó veszteséget okozott a csatlós államoknak.<sup>41</sup> A szovjetek a Nyugat-Európa számára a Marshall-terv által biztosított összegeknél is több pénzhez jutottak a kelet-európai országok kizsákmányolásával. A születőben lévő teljes lengyel és magyar nehézipari ágazat veszteségesen állított elő a szovjet piac számára, miközben Csehszlovákiában az ideológiai kapcsolatok elsőbbséget élveztek a gazdasági racionalitással szemben: a Škoda Művek – amely Kelet-Európa legfontosabb, legproduktívabb és technológiáját tekintve innovatív ipari háttérrel rendelkező vállalata volt – évekig kénytelen volt felfüggeszteni a magánfogyasztásra szánt gépkocsik gyártását.<sup>42</sup>

A „klasszikus” szocialista gazdasági rendszer tehát – ismételten Kornai János kifejezésével – számtalan strukturális diszfunkcióval jött létre, amelyektől külső (hidegháború diktálta önellátás) és belső (centralizációs nyomás) tényezők miatt sem tudott szabadulni a későbbiekben sem. Az új rendszerrel kapcsolatos illúzióktól hamar megszabadult fiatal közgazdász Kornai világosan kidolgozta koncepcióját 1959-ben Nagy-Britanniában kiadott doktori disszertációjában, amely azonnal a tervutasításos gazdaságpolitikai modell kritikájának egyik legfőbb hivatkozási pontjává vált.<sup>43</sup> Az új gazdaságpolitika bevezetése a lakosság majdnem felét foglalkoztató agrárszektorra nézve volt különösen ká-

41 Graziosi, A.: L'URSS dal trionfo al degrado i. m. 27.

42 A Škoda Művekről Fava, V.: Storia di una fabbrica socialista. Saperi, lavoro, tecnologia e potere alla Škoda auto (1918–1968). Guerini e Associati, Milano, 2010.

43 Kornai, J.: Overcentralization in Economic Administration. A Critical Analysis Based on Experience in Hungarian Light Industry. Oxford University Press, Oxford, 1959.



Szekerező gazdát  
igazoltatnak.  
Debrecen, 1950

ros. A második világháború után bekövetkezett földreformok (Bulgária kivételével, ahol ez a folyamat 1919–1923 között már lezajlott) a nagybirtokok felosztását és egy széles, az egykori napszámosokból és bérlőkből álló kisparaszti réteg születését idézték elő. Vidéken a gazdasági és szociális biztonság illúziója, amelyet az 1946–1947-es aszály is befolyásolt, nagyon rövid ideig tartott. Az „élenjáró” Jugoszláviát követve 1948-ban a frissen hatalomra jutott kommunista pártok hozzákezdtek az agrárszektor kollektivizálásához. A hivatalos propaganda a kulákokat, vagyis a tehetős és befolyásos parasztokat vette célba. 1949 tavaszán szinte egy időben megindult a tradicionális paraszti társadalom elleni hatósági támadás. Ezek a katonai módszerekkel irányított akciók (amelyek során a kiválasztott településeket rendőri egységek vették körül, a kulákokat és családjaikat nyilvánosan összeverték, vagy elítélték őket, hogy példát statuáljanak a települések számára, vagy „csak” nyilvántartásba vették és diszkriminatív adókkal sújtották őket) a tömeges ellenállás miatt ideiglenesen visszaszorultak.<sup>44</sup> Milliók hagyták ott a földművelést, de a vidékről menekülő parasztságának számtalan különféle nehézséggel kellett szembenézni. A városokat „zárt zónákká” alakították, ahol letelepedni csak a hatóság különleges engedélyével lehetett. Mivel lakásépítési programot még nem indítottak, azoknak a nagyrészt fiatal munkásoknak, akik a városba költöztek, túlszűfolt barakkokban, vagy közös, fürdőszoba nélküli szállásokon kellett élniük. Mindezek következménye a mind vidéken, mind a városi rétegeknél tapasztalható életszínvonal-csökkenés lett. A paraszti társadalomnak nemcsak a korábbi (gyermekhalandóság, analfabetizmus), hanem az újabb problémákkal is (alultápláltság, általános üldözés és a kollektivizálás miatti stressz) meg kellett küzdenie. 1948 és 1953 között a bérek vásárlóereje Magyarországon közel negyedével, a szovjet tömb többi részén több mint 10%-kal csökkent.

44 A román esetről, Transforming, Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962. Eds. Iordachi, C.–Dobrinu, D. Central European University Press, Bp.–New York, 2009.

A parasztellenes rendelkezésekhez köthető személyes tragédiák nagy száma ellenére a kollektivizálás első hulláma alatt elkövetett állami erőszak az 1930-as évek szovjet kollektivizálása „szintje alatt” maradt, amely körülményt később Kelet-Európában az „óvatos és kifinomult megközelítéssel”<sup>45</sup> magyarázta a szakirodalom. Magyarországon és Romániában, kezdetben a sztálini kolhozrendszer bevezetésével próbálkoztak. Ebben a modellben a parasztok nemcsak a földjüket, hanem eszközeiket és jószágait is közösbe adták. Ám 1952-től Romániában a hatóságok már egy enyhébb, a szovjet mezőgazdasági társulásokhoz hasonló konstrukció bevezetésére kényszerültek, ahol csak a föld és a munka volt közös. Csehszlovákiában ezzel ellentétben a kollektivizálás, a maga extrém formájában pontosan a Sztálin halálát megelőző hónapokban gyorsult föl. A szovjet diktátor halálakor a közös kezelésbe vett szántóföldek százalékos aránya Bulgáriában 62%, Csehszlovákiában 48%, Magyarországon 37% volt. Ugyanekkor más államokban még alacsonyabb államosítási arány (Jugoszláviában 24%, Romániában 21%, Lengyelországban 17% és Kelet-Németországban 8%) mutatható ki.<sup>46</sup>

A termelési szint, amely Közép-Kelet-Európában és különösen a Balkánon mindig is kisebb volt, a csekély agrárbefektetések (vetőmagok, műtrágyák, szerszámok és mechanikus eszközök) következtében tovább csökkent. Miközben a nehézipar, valamint az építkezések a közbefektetések majdnem kétharmadát kimerítették (ez különösen magas a nemzeti jövedelmekhez képest), az agrárszektorban szétesztott közpénzek hányada országonként váltokozva 10 és 15% között ingadozott.<sup>47</sup>

## 2.2.2. Háborús készülődés és a gazdasági összeomlás (1951–1953)

A kelet-európai termelési rendszerek átszervezése csak részben magyarázza a szovjet tömb 1950 és 1952 közötti gazdasági hanyatlását. Sztálin halála akadályozta csak meg, hogy a folyamatok beláthatatlan következményei megvalósuljanak. Az 1947-től már amúgy is feszült nemzetközi helyzet tovább romlott Sztálin és Tito szakításával, valamint Jugoszlávia Kominformból történő kizárásával. Ezeket az eseményeket követte az 1948–1949-es berlini krízis és a Szovjetunió által támogatott észak-koreai, illetve kínai csapatok Dél-Korea elleni támadása. Kelet-Európa országai egy éppen körvonalazódó fegyverkezési folyamatban találták magukat, amely a Nyugat és a rebellis Jugoszlávia elleni lehetséges fegyveres konfliktus miatt látszott kialakulni. A Kominform harmadik és egyben utolsó értekezletén 1949-ben a jugoszlávkérdés – mint katonai biztonsági probléma – az összes jelen lévő beszédében megjelent.

45 Bideleux, R.–Jeffries, I.: A History of Eastern Europe i. m. 528–529.

46 Völgyes, I.: Politics in Eastern Europe. Dorsey Press, Chicago, 1986. 76.

47 Berend, I. T.: Storia economica dell'Europa nel XX secolo i. m. 279.



A szovjet Szuszlov egyenesen a Belgrád miatt küszöbönálló „harmadik világ-háborúról” értekezett.<sup>48</sup>

A katonai és védelmi területek felé egyre jobban eltolódó ipari tervezési mutatók hátterében a háborús előkészületek húzódtak meg, amelyek jelentőségét és hosszú távú következményeit csak ma tudjuk pontosan felmérni. A hadi fejlesztések nehéz helyzetbe hozták a Jugoszláviával határos, a háborúban vesztes országokat (Magyarország, Románia, Bulgária), mivel az 1947-es párizsi békeszerződések csekély létszámú hadsereget tettek számukra lehetővé. Az a magyar hadsereg, amely 1948-ban 70 ezer toborzott katonából és tisztből állott, 1952 végére a létszámnövelés miatt – a 8 milliót valamivel meghaladó lakossághoz képest – 211 411 főt számlált. A magyar katonai készülődés célja például a szovjet tömb leendő déli frontjának védelme volt. A magyar hatóságok a szovjet katonai tanácsadóktól egy igazi „vasfüggönyt” és a 660 km hosszúságú, a Jugoszláviával határos „érzékeny” határzóna elaknásított integrált védelmi rendszerét „kapták”. A teljes rendszer az ötéves terv által előírányzott összbefektetések 22,5%-át emésztette fel. Az elkövetkező esztendőben ezt a rendszert továbbfejlesztették, de sok volt a tervezési hiba és pazarlóan bántak a forrásokkal is, így a rendszer tulajdonképpen használhatatlan maradt.<sup>49</sup> Gerő Ernő, a magyar gazdaság felelőse és a párt második számú vezetője később megerősítette, hogy Rákosival együtt 1948-tól személyesen Sztálintól kaptak információkat egy „elkerülhetetlen” fegyveres konfliktus kirobbanásáról.<sup>50</sup>

Sztálin 1951 januárjában (utolsó alkalommal halála előtt) ebben az általános bizonytalanság és félelem uralta légkörben hívott össze nemzetközi találkozózt Moszkvába, amelyen a kommunista pártok első titkárai, valamint a kelet-európai országok honvédelmi miniszterei vettek részt, és amelynek témája a szovjet tömb katonai helyzete volt. Megcáfолhatatlan dokumentumok hiányában a találkozók céljai és értékelésük még mindig ellentmondásosak.

A csehszlovák védelmi miniszter, Alexej Čepička szerint Sztálin arról beszélt, hogy 1951-től számolva a Szovjetunió mindösszesen három-négy évig tudja érvényesíteni katonai fölényét a Nyugattal szemben. Szükség lenne ennek kihasználására, hogy „megsokszorozódjék a keleti tömb katonai potenciálja, olyan módon, hogy akciót indítva egész Európa megcélozható legyen”.<sup>51</sup>

Olyan történészek, mint Vojtech Mastny, Mark Kramer és Geoffrey Roberts óvatossak a preventív háborút illetően. Véleményük szerint Sztálin álta-

48 Kominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. A cura di Procacci, G. i. m. 665. Lásd még Banač, I.: With Stalin against Tito. Kominformist Splits in Yugoslav Communism. Cornell University Press, Ithaca (NY), 1988. 131. A bolgár esetről, Petkov, D.: Bulgarian–Yugoslav Relations in the Period November 1949–March 1953. Balkan Studies, 2008. I. 37–60.

49 Okváth I.: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika, 1945–1956. Aquila, Bp., 1998, 119.

50 Berend, I. T.: Central and Eastern Europe, 1944–1993 i. m. 36.

51 Idézi Kaplan, K.: Dans les archives du comité central. 30 ans de secrets du Bloc soviétique. Albin Michel, Paris, 1978. 164–165.



lános értelemben beszélt a konfliktus elkerülhetetlenségéről és így figyelmeztette a szövetségeseket, hogy néhány évük van csak a felkészülésre.<sup>52</sup> Roberts a Szovjetunióban és a szatellit országokban megvalósult újrafegyverkezés hatalmas arányát hangsúlyozza, amely véleménye szerint lényegében védelmi aggodalmakból született.<sup>53</sup> David Holloway ezzel szemben úgy véli, hogy Sztálin szükségesnek tartotta a rendelkezésre álló erők növelését, ezzel előkészítve Nyugat-Európa elfoglalását még azelőtt, hogy az amerikaiak meg tudták volna erősíteni saját katonai pozíciójukat a kontinens nyugati felében.<sup>54</sup>

Rákosi Máttyás is említi ezt a fontos találkozót a visszaemlékezéseiben, amelyek meglepően jó forrást képeznek erről a rendkívül lényeges, ám kevésbé ismert mozzanatról.<sup>55</sup> Rákosi szerint a kelet-európai vezetők nagyon meglepődtek Sztálin ötletén.<sup>56</sup> Rokossovskij lengyel honvédelmi miniszter (aki maga is – lengyel származása ellenére – szovjet tábornokként érkezett meg 1945-ben a felszabadított Varsóba) éles hangon panaszkodott az 1955-re, azaz a lengyel hatéves terv végére előirányzott katonai készülődés túl gyors ütemére. Sztálin erre úgy válaszolt, hogy ha Rokossovskij 1956-ig garantálni tudja a világbékét, akkor a lengyelek felmentést kapnak az eredeti tervek alól, ellenkező esetben „legjobb tudásuk szerint fogadják majd meg a szovjet javaslatokat”.<sup>57</sup> A magyar hatóságokat pedig egy 140 ezer lakosú, 2000 km<sup>2</sup>-es határ menti terület néhány nap alatt történő kiürítésére szólították fel.<sup>58</sup> Mire ők csak hosszas érvelés után tudták meggyőzni a szovjeteket arról, hogy az összmagyar lakosság 2%-át nem lehet néhány nap alatt kitelepíteni.<sup>59</sup> Annak ellenére, hogy nyilvánvaló öngazolási szándék is tapasztalható bennük, Rákosi visszaemlékezései Kelet-Európa Szovjetuniótól való függéséről, e nehéz kapcsolatnak egyik kulcsszavát adják meg itt: a *méret* kérdését. A szovjet gazdasági és katonai tervek túlméretezettnak mutatkoztak a szatellit államok termelési képességéhez és fizikai állóképességükhöz képest. Magyarországon a bruttó hazai össztermék és a fogyasztói index között nagyon kinyílt az olló; a fegyverkezés miatt akuttá váló gazdasági zavar a sokáig elhúzódó társadalmi elégedetlenség egyik okát jelentette, amely majd az 1956-os forradalomba torkollott.

52 *Mastny, V.*: il dittatore insicuro i. m. 149.

53 *Roberts, G.*: Stalin's Wars i. m. 361–362.

54 *Holloway, D.*: Stalin and the Bomb. The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956. Yale University Press, New Haven (CT)–London, 1994. 288.

55 *Rákosi M.*: Visszaemlékezések 1945–1956. II. kötet. Napvilág Kiadó, Bp., 1997. 861.

56 *Vö. Germuska P.*: Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok (1956-os Intézet, Bp., 2004) című könyvében az 1951. januári találkozónak tulajdonított szereppel.

57 *Rákosi M.*: Visszaemlékezések i. m. 861.

58 Uo. 915–916.

59 Uo. 864.

## 2.3. A TERROR IDŐSZAKA

Az 1949-től 1953-ig tartó időszakot az ideológiai erőszak, társadalmi, etnikai és vallási elnyomás bonyolult összessége jellemezte. A terrorhullám főszereplői a politikai rendőrségek voltak, amelyeket 1944–1945-től állítottak föl Lengyelországban, Magyarországon, Bulgáriában, Albániában és Jugoszláviában, 1948–1950-ben pedig megerősítettek Romániában és Csehszlovákiában. A szovjet politikai rendőrséget mintázták; fizetett informátorok vagy egyéb források szerteágazó hálózatának segítségével a teljes népességet ellenőrizték. Az 1950-es években a szovjet tömb erőszakszerveit meg kell különböztetnünk mind a klasszikus értelemben vett titkosszolgálatoktól, mind pedig ezen szervezetek közvetlen elődeitől. Közvetlenül szovjet irányítású szervezetekről volt szó, amelyek tevékenységét folyamatosan felügyelték a fontosabb államigazgatási pozícióban jelen lévő szovjet tanácsadók. A munkatársak kiválasztásánál nem annyira a szakmai (általános műveltség, tudományos és technikai ismeretek, idegen nyelv ismerete), mint inkább az ideológiai és pszichológiai szempontok játszottak szerepet. Az „ellenség” féken tartásához az ellenfeleket ugyanis gyűlölni kellett és megsemmisítésüket kellett elérni. Magyarországon, Lengyelországban és Romániában a kommunista rendszer sokszor jobboldali mozgalmakhoz tartozó ellenfeleivel szemben számos zsidó, vagy (Romániában) magyar, bolgár és ukrán származású is bekerült a korai időszak állambiztonsági apparátusába.

Sokan közülük személyes tapasztalattal rendelkeztek a faji megkülönböztetéssel és koncentrációs táborokkal kapcsolatban, a háborút követően pedig őszinte odaadással csatlakoztak egy olyan rendszer megteremtéséhez, amely példás büntetést ígért ellenségeiknek. A kommunizmus nevében megtagadták őseik hitét, sőt igyekeztek erősíteni ellenszenvüket megtagadott identitásukkal szemben.<sup>60</sup> Az emlékiratokból és dokumentumforrásokból megismert inkvizíciós módszereik és börtönrendszerük brutalitása számos esetben megmutatkozott politikai ellenfeleik vagy az „osztályellenség” megálázásában. Ezenfelül létezésük első éveiben mindennemű jogi háttér és világos politikai kontroll nélkül működtek. Csehszlovákiában a párt központi bizottságának elnökségét is csupán tájékoztatták a Rudolf Slánský pártfőtitkár által irányított, úgynevezett „biztonsági ötös csapat” működéséről, amely jóváhagyta a gyanúsítottak letartóztatását és lényegében döntött a kiszabandó büntetés mértékéről.

<sup>60</sup> E tárgyban hatalmas szakirodalom áll a rendelkezésre. Magas irodalmi értékű szubjektív bevezetés: Balas, E.: *Will to Freedom. A Perilous Journey through Fascism and Communism*. Syracuse University Press, Syracuse (NY), 1999. A zsidó = kommunista megfelelés mítoszáról lásd Gerrits, A.: *The Myth of Jewish Communism. A Historical Interpretation*. Peter Lang, New York–Oxford, 2009. 130–190. A zsidó vallás és a kommunizmus kapcsolatáról az 1945 utáni Kelet-Európában lásd Judt, T.: *Dopoguerra* i. m. 220–227.

Az 1949 és 1953 közötti időszakban ötféle elnyomó tevékenység különböztethető meg: 1. a kommunista pártokon belüli – a frakciózással vádolt és perbe fogott, majd elítélt „titoisták” fölötti győzelemmel elért – pluralizmus felszámolása; 2. a világháborút túlélte és a munkáspártok 1948-as egyesülését ellenző, döntően szociáldemokrata politikai ellenfelek megsemmisítését célzó hajtóvadászat; 3. leginkább a katolikus egyház, illetve a neoprotestáns felekezetek és a Jehova tanúi elleni vallásellenes tevékenység; 4. tömeges letartóztatások és differenciált kitelepítések (kulákok, „burzsoák”); 5. megelőző rendőrségi akciók (prostituáltak, koldusok, munkanélküliek, feketepiaci kereskedők és egyéb „improduktív” elemek). Marius Oprea román történész ezt az esetek túlnyomó részében teljesen ártatlan állampolgárok kárára elkövetett iszonyatos terrort és önkényt, „állami terrorizmusnak” nevezte.<sup>61</sup>

### 2.3.1. A párton belüli tisztogatások

1944–1945 és 1948 között a kelet-európai kommunista pártok kicsiny illegális formációkból a felnőtt lakosság 5–10%-át – e százalékos arány a szovjet eredményeknél is nagyobb volt – reprezentáló mozgalmakká alakultak. A Csehszlovák Kommunista Párt a hatalomátvétel esztendejében 2 millió tagot számlált, a lengyel párt 1,5 milliót, de a román, magyar és bolgár pártok tagsága is meghaladta az 1 milliót. A kommunista pártokban a társadalom minden rétege képviseltette magát, de a munkások és közalkalmazottak a parasztokkal és értelmiségiekkel szemben mindig túlsúlyban voltak. A késői sztálinizmusra jellemző gondolkodásmód szerint e számok mögött szükségszerűen ott rejtőzik „az ellenség beszivárgó munkája”. A gyanú nem volt teljesen alaptalan: a kommunista párt Magyarországon és Romániában tízezerszámba fogadta be az egykor szélsőjobbaldalon politizáló, ennél fogva kellőképpen megzsarolható embereket, Csehszlovákiában pedig a hagyományokra büszke, a kommunizmussal ellenséges szociáldemokratákat. Közismert szokás volt a tömb országaiban, hogy a párttagkönyv bárhol munkahelyet, szállást, segélyt biztosított.

1948 tavaszától a pártok az úgynevezett „központi ellenőrző bizottságokon” keresztül a politikai múlton és a társadalmi helyzeten alapuló tagrevíziót folytattak. A kommunisták számának csökkentése és a párt forradalmi élcsapatjellegének visszaállítása érdekében évekig szüneteltették a tagfelvételt. 1953-ig a kommunista pártok tagságuk közel harmadát elveszítették: a tisztogatások előtti szintet a taglétszám majd csak az 1960-as évek elején éri el, illetve haladja meg.<sup>62</sup>

A következő szakaszt a pártok vezetőségeinek csúcsán állók elleni tisztogatások jelentették, amely 1948 nyarán, Jugoszláviának a Kominformból törté-

61 Oprea, M.: *Bastionul cruzimii. O istorie a Securității (1948–1964)*. Polirom, Iași 2008. 10.

62 Crampton, J.: *Eastern Europe in the XXth Century* i. m. 262–263.

nő kizárásával vette kezdetét. Ezek a tisztogatások a potenciálisan ellenzéki-nek tartottak különböző kategóriáit sújtotta: „jobboldali elhajlókat” (szociáldemokraták esetében), Tito követőit és „nacionalistákat”. Augusztusban Rajk László belügyminisztert, a politikai ellenfelek elleni üldözések megszervezőjét a külügyi tárcához irányították, ez a szovjet típusú rendszerekben kisebb jelentőségű megbízatást és a kegyvesztettség első lépését jelentette. 1949 májusában letartóztatták, a rádió nyilvánossága előtt zajló koncepciók pert folytattak ellene, amelynek során a kommunista rendszer megdöntésére irányuló összeesküvéssel vádolták, melyet a Vatikán, Tito és az Egyesült Államok tervelt ki. Október 15-én végrehajtott halálos ítélete olyan tisztogatási hullámot indított, amely az elkövetkezendő esztendőkből közel 80 kommunista vezető, szociáldemokrata politikus és több tucatnyi katonai vezető életébe került. Más vezetőket, értelmiségieket letartóztattak vagy 1954-ig munkatáborokba internáltak: köztük volt a Rajkot a belügyminiszteri székben követő Kádár János is.<sup>63</sup>

Bulgáriában a koncepciók perek legelőkelőbb áldozatai között volt Traicso Kosztov politikai bizottsági tag, a párt egyik gazdasági felelőse. 1949 decemberében, miután Kosztov kiszorult a hatalomból, letartóztatták, és egy Rajk-perhez hasonló eljárást indítottak ellene. A többszöri kínzás ellenére is tagadta bűnösségét, ám egy második per során megtört, és halálra ítélték. A



Megindul a koncepciók perek  
propagandagépezete  
Traicso Kosztov ellen:  
A „Работническо дело”  
1949. november 30-i  
számában kezdetnek  
„nacionalista elhajlással”  
és „szovjetellenes  
tevékenységgel” vádolták meg

63 Romsics, I.: Hungary in the Twentieth Century i. m. 272–273.



Rudolf Slánský,  
a CSKP egykori főtitkára  
a bíróság előtt.  
Konceptió peréhez  
a Rajk-per szolgált mintául.  
Prága, 1952. november

perből következően 1953-ig több további eljárás indult funkcionáriusok, katonatisztek és szabotázsokkal vádolt mérnökök ellen.<sup>64</sup> Albánia politikai és gazdasági érdekeit különösen hátrányosan érintette a jugoszláv szakítás. Az ország a tisztogatások tekintetében is megelőzte legnagyobb szövetségeseit. Koçi Xoxe-t, az 1945-től hivatalban levő kegyetlen belügyminisztert 1948 szeptemberében elmozdították hivatalából és egy, a vádakat („titoizmus”, titkos kollaboráció az imperialistákkal) és koreográfiáját tekintve a szovjet tömb egyéb pereitől hasonló nyilvános tárgyalást követően 1948 júniusában halálra ítélték. 1949–1950 során pedig már a párt központi bizottságát és a parlament tagjait tizedelték.<sup>65</sup>

Romániában és Lengyelországban az olyan vezetők felé fordult a politikai rendőrség érdeklődése, akik a társadalmi-gazdasági radikalizálódás vonalát és a szovjet kulturális modell másolását vélelmezetten ellenségesen fogadták. E hadjárat első áldozata 1948 áprilisában Lucrețiu Pătrășcanu román ügyvéd, kommunista igazságügy-miniszter volt. A párt bolsevizálásával kapcsolatos ellenérzéseit, valamint az erdélyi román többség számára kedvező és világos állásfoglalását a párt többnemzetiségű vezetősége az elfogadott internacionalista irányvonal és a kisebbségek számára megígért jogok megsértéseként értékelte. Hatévi előzetes letartóztatást követően Pătrășcanut, aki nem gyakorolt önkritikát, perbe fogták és 1954 áprilisában halálra ítélték.<sup>66</sup>

Lengyelországban a tisztogatás a párt főtitkárát, Gomułkát is elérte, akit a párt központi bizottsága „jobboldali elhajlással” vádolt meg 1945–1947-ben

64 Il libro nero del comunismo europeo... A cura di Courtois, S. i. m. 268.

65 Hodos, G.: Show Trials. Stalinist Purges in Eastern Europe, 1948–1954. Praeger, New York–London, 1987. 10.

66 Tismăneanu, V.: Stalinism for All Seasons. A Political History of the Romanian Communism. University of California Press, Berkeley, 2003. 110–120.



a „Visszaszerzett Területek” minisztereként végrehajtott ukránellenes akciói miatt. Bukása – melyet a szovjetek is helyeseltek, hiszen helyére a jellegtelen moszkovita Bolesław Bierut került – funkcionáriusok és követők százainak letartóztatását is magával hozta. Az 1949 novemberében már minden megbízatásától megfosztott Gomułkát 1951. augusztus 2-án előzetes letartóztatásba helyezték, mely 1954-ig tartott.<sup>67</sup> Mindezek ellenére a lengyel hatóságok hűek maradtak politikájukhoz és a börtönben lévő vezetőket nem vonták újra eljárás alá. A biztonsági erők figyelme a felosztatott szocialista párt aktivistáiból, a Nyugatról hazatért egykori katonatisztekéből, a kollektivizálást ellenző parasztokból álló fegyveres ellenálló csoportok felé fordult. A „visszaélések és szabotázs elleni harc rendkívüli bizottsága” 1945-től 1954-ig közigazgatási úton 84 ezer fő internálását és kényszermunkára küldését rendelte el. Levéltári adatok szerint 1952-ben közel 50 ezer főre volt tehető a politikai foglyok száma Lengyelországban.<sup>68</sup>

Végül pedig Csehszlovákiában a tisztogatások 1949-től egybefonódtak a Rajk-per fejleményeivel. A döntés a „csehszlovák Rajk” megtalálásáról megszületett, a prágai és pozsonyi hatóságok hadjáratot indítottak a szlovák nacionalizmussal vádolt vezetők, így Vladimír Clementis külügyminiszter és Gustáv Husák, a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke, valamint mindezekben túlmenően a Nyugattal titkos szövetséget keresők és „trockisták” ellen. 1951-ben az erőszakkal kizsarolt vallomásokon alapuló vádak – amelyek során a gyanúból szabályos bűn lett – a párt főtitkárát, Rudolf Slánskýt és a párt hierarchiájának több, zsidó származású vezetőjét is elérték. Ez az addig másodlagos szempont 1952-ben döntő fontosságúvá vált a „Slánský-csoport” ellen tervezett, majd megindított per során, melyet a sajtó is követett. A 14 vádlott (közülük 13 elítélt) majd’ mindegyikének zsidó származását a vád erősen hangsúlyozta.<sup>69</sup>

A hidegháború kirobbanását követően a Szovjetuniónak és szövetségeseinek propagandájában feltűnt egy fogalom, amely hamarosan az antiszemitizmus szinonimájává vált. Ez a „cionizmus” és a „kozmpopolitizmus” volt – mint a szocialista hazafisággal szemben álló viselkedés megnyilvánulási formája a hatalom elleni politikai küzdelemben –, és legjelentősebb képviselőinek a zsidókat tartották. Az anticionista kampányok megbélyegző stílusa a két világháború közötti Kelet-Európa antiszemita propagandáját idézte és tökéletesen illeszkedtek Sztálinnak a szovjet Zsidó Antifasiszta Bizottság felosztatásával 1948-tól meginduló zsidóellenes offenzívájába. A második világháborút követően néhány esztendeig a Kreml rugalmas politikát képviselt a zsidósággal szemben. 1948 májusában a Szovjetunió – a szövetséges kelet-európaiak által is követve – elsőként ismerte el Izrael Államot. A kommunista hatóságok által zaklatott cionista mozgalomhoz tartozó lengyel, magyar, bolgár és román

67 Rothschild, J.: *Return to Diversity* i. m. 148.

68 *Il libro nero del comunismo europeo...* A cura di Courtois, S. i. m. 356–357.

69 A csehszlovákiai tisztogatásokról, Clementi, M.: *Cecoslovacchia* i. m. 145–153.



zsidók tízezrei számára engedélyezték (olykor biztatták is őket) az új hazába való kitelepülést.<sup>70</sup>

A zsidó közösségek az 1952–1953 telén, a moszkvai „zsidó orvosok” perét követően – akiket megvádoltak azzal, hogy Sztálin életére törnek – szenvedték el a legerősebb támadásokat. Egyes szerzők biztosra mondják, hogy Sztálin, közvetlenül halála előtt, a zsidó lakosság ellen megindítandó általános tisztogatást, sőt Moszkva és Leningrád zsidóságának egyenesen Szibériába történő deportálását tervezte.<sup>71</sup> Jonathan Brent és Vlagyimir Naumov szerint a valóságtól eltávolodott paranoiás diktátor ötlete az orvosok összeesküvéséről a tudatosan alakított és irányított „konspirációs rendszerbe” illeszkedett.<sup>72</sup>

Az antiszemita tisztogatásokhoz a szovjet biztonságért felelős Lavrentij Berija, akit a szovjetizált Európa biztonsági szervei vezetőinek kinevezésével is megbíztak, pozícióinak gyengülése társult. Az anticionista kampány kiterjedt Romániára is, ahol Ana Paukert 1952 májusában elmozdították a politikai bizottságból és 1953 februárjában letartóztatták. Pauker bukása több száz letartóztatást eredményezett, amelyek magukkal rántották azokat a minisztériumokat (külügy, pénzügy, külkereskedelem), ahol „zsidó összefonódás” létét gyanították, és a párt egyéb szerveit (különösen a káderosztályokat és a propagandagépezetet) is.<sup>73</sup> Ahogyan ezt életrajzírója, Robert Levy bemutatta, Pauker „főbűne” és veszte az lett, hogy moszkovita, azaz *idegen* kommunista identitásával szemben minden eszközzel segítette hittestvéreinek (jómagá ugyan ateista, de ortodox rabbi gyermeke volt) Izraelbe történő áttelepülését. A kelet-európai zsidók emigrálása mellesleg pontos politikai irányvonalat mutatott. Továbbá Pauker, mint a párt agrárfelelőse, 1950–1951-ben megpróbálta fékezni az esztelen kollektivizálási kampányt, sokkal nagyobb érzékenységet mutatva a parasztok nehézségeivel szemben, mint riválisa és utóda, Nicolae Ceaușescu.

Magyarországon, ahol Sztálin a párt összetételére vonatkozó „nacionalizálási” figyelmeztetése ellenére a zsidó származásúak döntően megmaradtak az új elit tagjai között, 1953 elején letartóztatták és súlyos börtönbüntetésre ítélték a Péter Gábor vezette Államvédelmi Hatóság zsidó származású vezetőit.<sup>74</sup> Sztálin halála hirtelen szakította meg a letartóztatások és beismerések láncolatát. Véget értek a nyilvános támadások, az elítélteket szabadon engedték vagy házi őrizet alá helyezték. Az antiszemitizmus mint propagandatéma eltűnt, ám a szovjet típusú rendszer kapcsolata a népiirtást és a kivándorlást túlélő csekély létszámú zsidó közösségekkel kétértelmű maradt. Egy 1955 júliusában a Zsidó Világkongresszus számára a szovjet tömb zsidóságának életkörülményeiről készített jelentés azt állította, hogy a kommunista kormányok

70 A zsidó kivándorlásról, Wasserstein, B.: *Vanishing Diaspora* i. m., elsősorban a II. fejezet.

71 Graziosi, A.: *L'URSS dal trionfo al degrado* i. m. 133–135.

72 Brent, J.–Naumov, V. P.: *Stalin's Last Crime. The Plot against the Jewish Doctors, 1948–1953*. HarperCollins, New York, 2003. 333.

73 Az antiszemita tisztogatás román következményeiről lásd Levy, R.: *Ana Pauker* i. m. 194–220.

74 Borhi, L.: *Hungary in the Cold War, 1945–1956* i. m. 210.

szétszabdalták a hagyományos közösségi struktúrákat (iskolák, kórházak, kulturális körök és egyesületek). A zsidó közösségek „a társadalom többi részénél nagyobb materiális elszegényedést” szenvedtek el, amely tagjainak a kereskedelemből és a kisiparból – amelyekben hagyományosan fontos szerepet játszottak – történő szisztematikus kizárásának volt köszönhető.<sup>75</sup>

### 2.3.2. A tömeges represszió: a kelet-európai Gulag-rendszer

A Sztálin halálát megelőző öt esztendő mint békeidőszakban addig soha nem tapasztalt kegyetlen történelmi tapasztalat ivódott be Kelet-Európa nemzeteinek emlékezetébe. A frissen kiépült kommunista rendszerek az 1950-es évek közepéig erős aktív (fegyveres ellenállás, szabotázsakciók) és leginkább passzív ellenállással (az együttműködés megtagadása, kritika) szembesültek. Az 1948 és 1953 között eljárás alá vontak, letartóztatottak, adminisztratív úton internáltak számát lehetetlen pontosan meghatározni, de egymillió fő körül mozoghat. A halottaké – akiket kivégeztek, vagy a munkatáborokban, börtönökben vesztették életüket – több tízezerre tehető. Ezenfelül az 1945–1948-as időszakban több mint egymillió főt tesz ki a Szovjetunióban eltűnt kelet-európai hadifoglyok és a kommunistaellenes ukrán, lengyel és román partizánok száma. Utóbbiak döntően a hadsereg volt tisztjeiből és a Kárpátokba menekült parasztokból szerveződtek csapatokba anélkül, hogy közös ideológiai platformjuk lett volna.<sup>76</sup>



A kolimai Gulag

<sup>75</sup> National Archives, London, Foreign Office, fond 371, file 116143 (Romania, Political Correspondence 1955).

<sup>76</sup> Bande, bandiți și eroi. Grupurile de rezistență din munți și Securitatea (1948–1968). Ed. Dobre, F. i. m. Vö. A fegyveres ellenállás jelenségének történeti kontextusba helyezése: *Dobrincu, D.: Historicizing a Highly Disputed Theme: Anti-Communist Armed Resistance in Romania*. In: *Stalinism Revisited* i. m. 305–344.

Az 1950-es évek első harmadában a román tömegterror sajátos vonását azok a speciális műveletek képezték, amelyeket nagyszámú katonai eszközzel és katonasággal hajtottak végre biztonsági kritériumok és „társadalmi profilaxis” alapján. Rendkívüli biztonsági intézkedések ugyanis korábban is előfordultak: 150 ezer hadifogoly kiszállítása a Szovjetunióba 1944 augusztusa után, 70 ezer németnek nyilvánított román állampolgár deportálása a Szovjetunióba 1945 januárjában, munkatáborok felállítása 1945 júliusában és mintegy 90 ezer személy őrizetbe vétele az újonnan felállított intézmények „feltöltése” érdekében. 1949 és 1953 között azonban soha nem tapasztalt, ideológiai alapokon álló erőszakhullám következett Romániában. Gheorghiu-Dej rendszere nem érezte magát biztonságban, leginkább vidéken nem, hiszen éppen a kollektivizálás megindítását kísérte az első speciális művelet. 1949 februárjában a kommunista hatalom befejezettnek tekintette az 1945 márciusában elkezdett földreformot és mintegy a folyamat lezárásaként intézkedett a „nagybirtokos maradványok felszámolásáról”. 1949. március első napjaiban egy éjszaka alatt távolították el az utolsó életképes birtokkal rendelkező gazdálkodókat, összesen 7959 főt, kitelepítették őket otthonaikból, megfosztották őket minden ingó és ingatlan javaiktól és határozatlan időre kényszerlakhelyet jelöltek ki számukra.<sup>77</sup> A kényszerlakhelyet olyan minisztertanácsi rendeletre hivatkozva jelölték ki, aminek viszszaemőleges hatályú érvényét csak 1950 októberében állapították meg (titkos) minisztertanácsi határozattal. A szovjet mintára tervezett kollektivizálás ellenállásra készítette a paraszti társadalmat. Románia északnyugati és déli területein kiterjedt tüntetéssorozat, sőt lázadás is előfordult, amit a hatalom katonai eszközökkel, többtucatnyi áldozatot követelő sortűzzel tudott csak letörni. Másokat a Securitate fogdáiban bántalmaztak, 2000 személyt pedig kitelepítettek és kényszerlakhelyet jelöltek ki számukra az ország keleti végében, Dobrudza elhagyatott területein.

Még tragikusabb volt a Duna–Fekete-tenger-csatorna építésére kivezényelt politikai foglyok sorsa. A nagyszabású projektet 1949 májusában jelentették be szovjet kezdeményezésre, és egészen 1953-ig, amikor felsőbb utasításra leálltak a munkálatokkal, több tízezer főt foglalkoztatott a gigantikus rendszer. A rabok többnyire fűtetlen barakkokban laktak. A halotti anyakönyvek szerint csak 1953 januárjában közel 150 halálesetet regisztráltak. Az összes áldozat pontos száma máig ismeretlen, de feltételezhető, hogy több ezren haltak meg az építkezés során.

A legnagyobb kitelepítési hullám 1951 és 1953 között sújtotta a romániai lakosságot. 1951. június 18–19-én, pünkösöd éjszakán vette kezdetét a háború utáni Kelet-Európa legnagyobb szabású büntető jellegű biztonságpolitikai akciója. Románia Jugoszláviával szomszédos határszakaszán 25 km mélységben tízezer családot, összesen 44 ezer személyt utasítottak ki 203 településről, feltehetően Moszkva kérésére. A deportálásra ítélt emberek egyetlen bűne az

77 Oprea, M.: Banalitatea răului. O istorie Securității în documente 1949–1989. Polirom, Iași, 2002. 114–115.



Romániai németek deportálása:  
megérkezik a szerelvény Bărăganba

volt, hogy „megbízhatatlan” kategóriába sorolták őket a belügyi és pártszervek: németek, arománok, macedónok, szerbek, magyarok, Észak-Bukovinából és Besszarábiából a Bánságba menekült románok, módosabb családok, volt csendőrtisztek és kereskedők vagy egyéb „ellenségek”.

Az érintetteket a Bukaresttől keletre fekvő román alföldre, Bărăganba szállították, ahol arra kényszerítették őket, hogy a tél bekövetkezése előtt 18 addig nem létező településen sárból gyúrva építsék fel saját otthonukat és egyéb közintézményeket. A kitelepítettek a munkatáborokban szenvedőkhöz képest nagyobb szabadsággal rendelkeztek, de 15 km-nél távolabb nem mehettek kijelölt kényszerlakhelyüktől. Megfelelő élelmiszer, ivóvíz és orvosi ellátás hiányában rendkívül sokan hunytak el (1956-ig összesen több mint 1700-an). A csökkenő létszám nem sokáig jelentett gondot, ugyanis azoknak a fogvatartottaknak, akik 1952 és 1954 között szabadultak, de nem bizonyultak „átneveltnek”, és a hatóságok szerint továbbra is veszélyt jelenthettek az állam biztonságára, kényszerlakhelyként az említett új építésű falvakat jelölték ki. A határ menti kitelepítettekkel szemben alkalmazott kényszerintézkedést végül az 1955 júliusában kiadott belügyminiszteri rendelet alapján fokozatosan oldották fel.<sup>78</sup> 1952. május 3-án újabb tömegakció indult. A 352/1951. sz. belügyminiszteri rendelet alapján elkezdték az „osztályidegen elemek” kitelepítését a „túlzsúfolt” nagyobb ipari központokból. 1953-ig csak Bukarestből 16 ezer személyt, országszerte további 23 300 személyt telepítettek ki vagy helyeztek kényszerlakhelyre: tisztviselőket, kereskedőket, rendőröket, katonákat.

<sup>78</sup> Milin, M.–Stepanov, L.: Golgota Bărăganului pentru sârbii din România, 1951–1956. Uniunea Democratică a Sârbilor și Carașovenilor din România Timișoara 1996. 22. Az intézkedés jogi alapja a minisztertanács 200/1951. számú rendelete volt.

A belügyminisztérium egy különleges, hetente ülésező bizottsága döntött a nemkívánatos személyek 6 hónaptól 5 évig tartó kényszermunkára ítéeléséről. A Duna–Fekete-tenger-csatorna építése 1952-ben 60 ezer kényszermunkást igényelt, akik közül 11 ezer az előbbieken említett „különleges műveletekből” származott.<sup>79</sup> A deportálásokat végül 1953 szeptemberében állították le. Az erőszakkal kitelepítettek (több mint 80 ezer személy) teljes számához hozzáadódik még 64 ezer politikai elítélt, illetve 22 ezer adminisztratív úton kiszabott börtönbüntetésre ítélt. A kommunista rendszer első évtizedében közel 4000 személy halt meg a börtönökben a visszaélések és a szörnyű egészségügyi, valamint klimatikus körülmények miatt. Az eljárásokban a terrorgépezet semmilyen bürokratikus formalitást sem tartott szem előtt. Egy 1968. évi, a kommunista párt központi bizottsága számára készült vizsgálat szerint a letartóztatott, egyes esetekben „csak” hónapokra bebörtönzött parasztok száma az 1950-es évek elején meghaladta a 100 ezer főt.<sup>80</sup> Közülük néhányan részt vettek a kollektivizálás első hulláma ellen az ország nyugati területein 1949–1950-ben kirobbant felkelésekben, amelyeket végül a hadsereg kegyetlenül leverte. A fogva tartás rendszere az egyházi méltóságok és a politikai vezetők számára fenntartott börtönnel (Máramarosziget) és különleges börtönökkel is rendelkezett (Nagyenyed, Fogaras stb.) a legionáriusok számára. 1949 és 1952 között, a korabeli Európában egyedülálló módon Pitești-ben (és még két másik börtönben is, sőt 1951-től már a „csatornánál” is) kegyetlen pszichológiai átnevelési kísérlet zajlott, Szamosújvár börtönében pedig, enyhébb mértékben, de ugyanez történt 2000, a szélsőjobboddallal szimpatizáló fiatallal. Ezek az elítélt fiatalok a szovjet pedagógus, Anton Makarenko teóriáinak következtetését alkalmazva („egy fiatal bűnöző legjobb átnevelője egy korosztályához tartozó egykori bűnöző”) elmondhatatlan kínzásokat szenvedtek el és alkalmaztak maguk is kortársaikon. Tették mindezt az előző identitás teljes eltüntetésére („teljes lelki feltárulkozás”) és a kívánt új ideológiához történő idomulásuk („metamorfózis”) céljából. 1952 őszén ennek a kísérletnek hirtelen vége szakadt, a börtönőröket eljárás alá vonták, majd halálra ítélték. Szabadulván, az átneveltek közül sokan öngyilkosok lettek vagy megőrültek.<sup>81</sup>

A magyar kísérlet az elnyomás mértékét tekintve elmarad a román esettől, a társadalom tűrőképességét azonban még jobban próbára tette. 1950. június 22–23-án lezajlott különleges műveletek során lakott területektől távol eső vidékekre deportáltak közel 2500 szerb és horvát kisebbséghez tartozó, a Jugoszláviával határos zónából kitelepített családot. 1951 nyarán további 7000 (nagy részben a hadsereg egykori magas rangú tisztjeiből, miniszterekből, arisztokratákból és gyárosokból álló) családot telepítettek az Alföldre a fővá-

<sup>79</sup> Bottoni, S.: *Transilvania rossa* i. m. 58.

<sup>80</sup> Uo. 56–58.

<sup>81</sup> Az úgynevezett Pitești-jelenséggel kapcsolatban vö. Virgil Ierunca egykori fogvatartott megíró tanúvallomását: *Ierunca, V.*: *Pitești laboratoire concentrationnaire*. Michalon, Paris, 1996; részletes elemzés *Deletant, D.*: *Ceausescu and the Securitate. Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*. Hurst, London, 1995. 29–43.



rosból. Javaikat elkobozták (vissza soha nem szolgáltatták) és szétesztették a párt funkcionáriusai között.<sup>82</sup> Romániához hasonlóan a kollektivizálás és a kulákok elleni küzdelem tízezerszámra eredményezett letartóztatásokat, melynek mérlege: 24 ezer népbíróság által kimondott ítélet és majdnem 400 ezer adminisztratív ítélet. A parasztságellenes törvénykezést különösen kemény vonások jellemezték: az éhhalál elkerülése végett illegálisan levágott jószág a gazdasági szabotázs vádját és a többévi munkatáborot jelenthette. A legfőbb és legismertebb közülük a recski bánya volt, amelyben 1500 fogoly raboskodott. 1948-tól 1952-ig a Rajk-per következtében a hatóságok nagyjából 30, a katonai elit képviselőivel, szociáldemokratákkal és „nacionalista” kommunistákkal szembeni kirakatper megindításáról döntöttek. Utóbbiak közül Kádár Jánost és Kállai Gyulát, akik mindketten Magyarországon éltek meg a felszabadulást Rákosi és a „moszkovita” kommunista vezetők a párt ügyének elárulásával és a Horthy-rendszer politikai rendőrségével való összejátszással vádolták. A perek közel 200 ítélettel zárultak, amelyek közül 15 volt halálos.<sup>83</sup>

Csehszlovákiában 1945 és 1948 között az elnyomás súlyosan érintette a német és a magyar kisebbséget, az 1948. februári hatalomátvételt követően viszont inkább a politikai és társadalmi többséghez tartozó cseh és szlovák „ellenfelekre” terjedt ki. A Slánský-ügyön kívül a legnagyobb visszhangot Milada Horáková, az egykori németellenes ellenállási mozgalom csehszlovák nemzeti szocialista párthoz kötődő képviselőjének, a Csehszlovák Nők Nemzeti Tanácsa elnökének elítélése váltotta ki. Horáková a prágai puccsot követően tiltakozásképpen lemondott parlamenti képviselői tisztségéről, ám kapcsolátát az ellenzékkal fenntartotta. Kémkedés és a kommunista rend elleni konspiráció vádjával 1949-ben letartóztatták, 1950 júniusában pedig három vádlott-társával együtt halálra ítélték és kivégezték.<sup>84</sup> 1948 és 1954 között a népbíróságok 90 600 főt ítélték el politikai jellegű vétség miatt többnyire az ország katolikus, falusi és konzervatív rétegeiből. 1949-ben a munkatáborokban több mint 13 ezer személy, 1950-ben pedig ennek körülbelül kétszerese raboskodott. Rajtuk kívül több tízezer főt soroztak be hónapokra, vagy akár évekre a hadsereg kötelékébe tartozó műszaki zászlóaljakba, illetve kényszerszermunka-brigádokba, igen veszélyes feladatokat jelölve ki számukra. Az 1948–1952 között egyházi (valamennyi szlovák származású püspök), szociáldemokrata és jugoszlávbarát kommunista vezetőkkel szemben megindított politikai perek tragikus mérleggel zárultak, ugyanis a 233 kihirdetett halálos ítélet közül 178-at végre is hajtottak.<sup>85</sup> Az 1950-es évek első időszakának megtorlása megmutatta az új rendszer társadalmi elutasíthatóságát: a csehszlovák politikai foglyok közel fele munkásszármazású volt.

82 A témát kimerítően dolgozza fel: „Állami titok”. Internáló- és kényszerszermunkatáborok Magyarországon, 1945–1953. Ed. Bank B.–Gyarmati Gy.–Palasik M. ÁBTL–L’Harmattan, Bp., 2012.

83 Papo, A.: *L’Ungheria contemporanea. Dalla monarchia dualista ai nostri giorni*. Carocci, Roma, 2008. 98.

84 Tazzer, S.: *Praga tragica. Milada Horáková, 27 giugno 1950*. Goriziana, Trieste, 2008.

85 Clementi, M.: *Cecoslovacchia i. m.* 139–146.



Az 1948 és 1953 közötti évek rendőri elnyomása Lengyelországban és Bulgáriában nem volt annyira széles körű és kegyetlen, mint a kommunista tömb többi tagállamában. Bulgáriában az 1949–1950-ben megindított kollektivizálást Romániához hasonlóan erőszakos parasztmegmozdulások kísérték, de kitelepítéseket nem jegyeztek fel. Az áldozatok alacsonyabb száma azonban csalóka: e két országban az elnyomás csúcsa 1944 és 1947 között volt, amikor az új népfrentkormányok politikai rendőrségei és erőszakszervei keményen leszámoltak az összes valóban létező és potenciálisan annak tekintett politikai ellenféllel.

Végül pedig Albániában a belső elnyomáshoz – amelynek mértékéről a mai napig hiányoznak a pontos adatok – instabilitási tényezőként járult hozzá a tiranai rendszer nehéz geopolitikai helyzete. Albánia két ellenséges országgal, Görögországgal és Jugoszláviával volt határos, így a Sztálin–Tito csörte nyomán Albánia a kelet-európai szovjet biztonsági rendszer gyenge láncszemévé vált. A nyugati hatalmak 1949 és 1952 között többször próbálkoztak a háborút követően Egyiptomba menekült Zogu királyhoz hú albán gerillaharcosokat beszivároztatni az országba. Olaszország és Görögország katonai kiképzőtáborot fogadott be, azzal a feladattal, hogy fegyveres felkelést robbantsanak ki, amely megdönti Enver Hodzsa rendszerét. Az angol titkosszolgálat és a CIA között összekötő tisztként dolgozó Kim Philby – a legmagasabb nyugati katonai szintre valaha is beépített szovjet kém – támogatásának köszönhetően az albán partizánhálózatot könnyen tévútra vezették. A szovjet hatóságok azonnal értesítették az albán illetékeseket, akik elfogták és kivégezték a partra szállt összesen közel 300 harcost és további néhány ezer civilt, akit együttműködéssel vádoltak.<sup>86</sup>

## 2.4. AZ ENYHÜLÉS ELLENTMONDÁSAI

### 2.4.1. Reakciók Sztálin halálára

Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála rövid idő alatt a Szovjetunióból Kelet-Európára kiható változásokat eredményezett. Sztálin életében dicsőített és megkérdőjelezhetetlen figurája a halálát követően kritikai revízió tárgyává kezdett válni az egész szovjet vezetői garnitúra számára. A kényszermunkatáborok túlsúlyfokához, ahol 1953 tavaszán körülbelül 2,5 millió fogoly dolgozott, egy olyan birodalom katasztrofális gazdasági körülményei adódtak hozzá, amely megnyerte ugyan a háborút, de éppen akkor készült elveszíteni a békét.

<sup>86</sup> Részletesen *Pearson, O.* kronológiájában: *Albania as Dictatorship and Democracy. From Isolation to the Kosovo War, 1946–1998.* Centre for Albanian Studies–Tauris, London, 2006. 393–450.

Ahogy Tony Judt megjegyezte, a kezdeti „gyarmati viszony”, amely a Szovjetunió kapcsolatait jellemezte a csatlós országokkal, átalakulásnak indult, de megőrizte unikális jellegét a modern birodalmak történetében: a központ továbbbőgörcgette gazdasági és civilizációs deficitjét saját perifériája irányába.<sup>87</sup>

A szovjet diktátor halálát követő hetekben már felsejlettek a mély válság jelei. A Szovjetunióban a Nyikita Hruscsov új első titkárból, Georgij Malenkov miniszterelnökből és Lavrentij Berijából, a politikai rendőrség vezetőjéből álló új kollektív „trojka” a túlzó egyszemélyi hatalom elkerülése végett vizsgálatot indított a Sztálin utolsó éveiben a hatóságok által elkövetett jogsértések és bűnök feltárására. Berija maga volt az, aki bejelentette az orvosok összeesküvésének hamis voltát, és utasítást adott egymillió köztörvényes bűnökért elítélt fogvatartott szabadon bocsátására (paradox módon ez az akció a börtönök belső rendszerében a feszültség növekedéséhez és súlyos lázadásokhoz vezetett).<sup>88</sup>

A Moszkvából érkező, változásokról és belső hatalmi küzdelmekről szóló hírek mélyen felforgatták a kelet-európai fővárosokat, ahol a kommunista vezetők Moszkva szándékainak megfejtésén fáradoztak. Gottwald csehszlovák vezető néhány nappal azután, hogy részt vett Sztálin temetésén, meghalt. Utóda a sztálinista Antonín Novotný lett, aki az addigi ortodox vonal követését tartotta szem előtt. Az 1953. május 30-án bejelentett pénzügyi reform, amely előképét adta a megtakarítások elvonásának, és amely nemcsak a középosztályt, hanem a munkásokat is hátrányosan érintette, az első 1948 utáni jelentős sztrájk kezdetét jelentette. A spontán módon, a Škoda-gyár plzeňi műhelyeiben kialakult munkabeszüntetések gyorsan áterjedtek még vagy 20 másik ipari komplexumra is. Az ezrek részvételével zajló tüntetések megfékezésére a kormány nehézfegyverzettel felszerelt, tankokkal támogatott katonai egységeket vezényelt ki. Moszkvában nagy aggodalommal figyelték az eseményeket: Berija és Malenkov arra a következtetésre jutottak, hogy a szovjet hatóságok alulértékelték a Csehszlovákiában tapasztalható elégedetlenséget. A május 31-én kezdődött, három napig tartó összecsapások több tucat felkelő halálával és 2000 esetben szigorú börtönbüntetés kiszabásával jártak.<sup>89</sup> A csehszlovák felkeléssel szinte egy időben zajlottak a bulgáriai események. Itt a kiindulópontot az jelentette, hogy május 3–4-én a plovdivi dohánygyár munkásai gazdasági követelésekkel álltak elő.<sup>90</sup>

A desztalinizáció legmélyebb hatásai Kelet-Németországban és Magyarországon bontakoztak ki. Az első esetben az elégedetlenség fegyveres összetűzésekhez vezetett, míg a második esetben a kommunista pártnak sikerült az irányvonal teljes megváltoztatásával elébe mennie a népi tiltakozásoknak. Sztálin csalódott volt a Németország újraegyesítésére tett javaslatainak visszautasí-

87 Judt, T.: *Dopoguerra* i. m. 209.

88 Craveri, M.: *Resistenza nel Gulag. Un capitolo inedito della destalinizzazione in Unione Sovietica*. Rubbettino, Soveria Mannelli, 2003.

89 *Uprising in East Germany, 1953*. Ed. Ostermann, C. Central European University Press, Bp.–New York, 2001. 111–127.

90 Uo. 86–89.



„Szabadok akarunk lenni!”  
A berlini felkelés jelszava,  
1953. június 17.

tása miatt, ezért nyomására a Német Szocialista Egységpart 1952 júliusában a „szocializmus következetes felépítésének” megindítása mellett döntött. Ezáltal igyekeztek felzárkóztatni az NDK-t az agrár- és ipari szektor területén a szovjet tömb más államaihoz. Ezenkívül egy lehetséges katonai konfliktustól való félelem a katonai-védelmi szektor kiadásainak növekedését eredményezte, miközben az életkörülmények negatív változása több mint 300 ezer főt, elsősorban fiatal értelmiségieket kényszerített Nyugat-Németországba.

A Walter Ulbricht keményvonalas politikáját ellenző Berija félelme valóra vált, 1953. június 16-án elégedetlenség tört ki Kelet-Berlin munkáskerületeiben, amelyet a gyártási normák újabb, június 30-án soron következő emelése váltott ki. A felkelés egyre inkább terjedt, míg végül már 560 települést és közel félmillió munkást érintett, akik megtámadták a partházakat és megölték a kommunista vezetőket, illetve informátorokat.<sup>91</sup> A megmozdulás elfojtásának feladata főképp a megszálló szovjet csapatokra hárult, amelynek során legalább 125-en életüket veszítették. A hatóságok a júniusi felkelésre számos gazdasági-társadalmi engedménnyel reagáltak, mialatt a háborús jóvátételnek a szovjetekkel összehangolt megfizetése az elkövetkező esztendőkből a bérek és a munka termelékenységének jelentős növelését tette lehetővé. Később megszilárdult Ulbricht primátusa, akinek az állambiztonsági szervek hatásos közreműködésével sikerült leraknia 1971-ig tartó egyszemélyi „uralkodásának” alapjait.<sup>92</sup>

Közben június 13. és 15. között kiemelkedő jelentőségű változás lehetősége rajzolódott ki Magyarországon. A rendszer legfelsőbb vezetőit „konzultációra” Moszkvába rendelték, amelynek során Berija és Malenkov Rákosi szemére vetették a gazdaságpolitikai hibákat, főként a vidéken túlzásba vitt állami erőszakot. Rákosi főtitkári címét megtarthatta ugyan, de a miniszterelnöki megbízatás rivalisához, Nagy Imréhez, a népszerű egykori földművelési mi-

<sup>91</sup> Uo. 164.

<sup>92</sup> Fowkes, B.: *L’Europe orientale dal 1945 al 1970 i. m. 94.*



Nagy Imre látogatása  
egy szőlősgazdánál, 1953

niszterhez került, akit a szovjetek személyes kvalitásai és „magyar” (paraszti, református) származása miatt részesítettek előnyben a „zsidó királynak” csúfolt Rákosival szemben. Kramer kiemeli, hogy bár a Kreml egységet mutatott az önkritikára hívott magyar vezetőkkel szemben, ebben az időszakban már formálódott Hruscsov és Malenkov Berija elleni összeesküvése. Utóbbi letartóztatására június 26-án a szovjet tömb számára kényes, új diplomáciai lehetőségek (július 27-én írták alá a koreai háborúnak véget vető fegyverszünetet) és a kelet-európai politikai krízis közepette került sor.<sup>93</sup>

Berija bukása, aki 1953 tavaszán a reformok informális pártfogója lett, csökkentette a július 4-én hivatalba lépett Nagy Imre-kormány mozgásterét. A kormányfőnek e pozícióban eltöltött 18 hónapja során – Rákosi sztálinistáinak hatalomba történő visszatéréséig – nem sikerült végigvinni reformprogramját (liberalizáció, az életszínvonal emelése), amelynek 1953 nyarán történő bejelentése felszította a várakozásokat. Az első hónapok lendületét (a rendőrségi szorítás lazítása, a hadiipari kiadások csökkentése, illetve az ipari fejlesztések békés célokra való áthangolása, a termelőszövetkezetek önkéntes feloszlata) 1954–1955-ben a párton belüli immáron két, világosan definiálható irányvonal közötti konfliktus elmélyülése követte. Az egyik irányvonalat a Nagy Imre által képviselt reformszárny jelentette, amely a népfrontos értelmiségiek széles társadalmi támogatottságával rendelkezett, a másik, sztálinista irányt Rákosi képviselte. Ezt a vonalat 1954 nyarán Moszkva újra támogatni kezdte Jurij Andropov követ javaslatára. 1954 őszén kiéleződtek azok az ellentmondások, amelyekkel Nagy Imre kinevezése óta küzdött. A köztörvényes és politikai foglyok szabadon bocsátása (15 ezer fő, köztük számos, Kádárhoz hasonló korábban vezető politikus) felszínre hozta a kommunisták által elkövetett törvénytelenések arányait, miközben az emberek minden alkalmat kihasználtak, hogy elégedetlenségük-

<sup>93</sup> Kramer, M.: The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe. Internal-External Linkages in Soviet Policy Making. *Journal of Cold War Studies*, 1999. I. 3–55.

nek hangot adjanak. 1954. július 4-én a magyar labdarúgó-válogatott váratlanul elveszítette Nyugat-Németországgal szemben a világbajnoki döntőt. Budapesten összecsapásokká és rombolássá fajuló tömegtüntetést váltott ki az „aranycsapat” bukása. A feldühödött szurkolók azzal vádolták a labdarúgó-szövetséget és a politikai vezetőket, hogy a gazdasági haszon érdekében eladták a mérkőzést Nyugat-Németországnak. Ugyanebben az időszakban számos tömegtüntetést jelentettek Budapest munkáskerületeiben, ahol a rendőrség kilakoltatta az önkényes, jogcím nélküli lakásfoglalókat (Budapest néhány év alatt lett másfél milliós nagyváros, úgy, hogy semmilyen lakásépítési programmal nem rendelkezett). A tömeg megfékezéséhez a rendőrség a fegyverekhez nyúlt. Rainer M. János szerint az olykor erőszakos tüntetések a közhangulat visszafordíthatatlan változását jelezték. Az emberek nem féltek többé a rendszertől, a minden ideológiai hűség-komplexustól megszabadult értelmiség vélemény- és kritikai szabadságot követelt.<sup>94</sup>

Sztálin halála Romániában nem jelentett politikai fordulatot: a bukaresti hatóságok a szovjet iránymutatás követésére szorítkoztak. Miután 1952-ben a moszkovita csoport vezetőit, Paukert, Lukát és Georgescut eltávolította a hatalomból, Gheorghiu-Dej első titkár – presztízsének növelése érdekében – általános amnesztiát hirdetett, amely a politikai foglyokon kívül további 525 ezer köztörvényes kegyelmi esetet jelentett. 15 ezer elítéltet szabadlábra helyeztek, akik között 21% volt a munkás és 37% a szegény- vagy középparaszti származásúak aránya.<sup>95</sup> A központi bizottság plénuma előtt Gheorghiu-Dej visszafogást ígért az ipari szektorban, azonban a magyarhoz hasonló politikai fordulat megtételétől elzárkózott: Romániában, hangoztatta, a politikai torzulásokat már kijavították. Az elkövetkezőkben a rendszer ideológiai alapjait nem érintő desztalinizációba kezdett. Felszámolták a kőolaj- és ásványipart ellenőrző román–orosz vegyes vállalatokat, felfüggesztették a Duna–Fekete-tenger-csatorna építését (1973-ban folytatja majd Nicolae Ceaușescu), a hús és tej kivételével lazítottak a parasztokat érintő beszolgáltatási kötelezettségeken. A kollektív vezetés elvének tiszteletben tartásával 1954 áprilisától 1955 októberéig Gheorghiu-Dej – miniszterelnöki tisztségének megtartása mellett – távozott a párt első titkári pozíciójából, helyére Gheorghe Apostol került. 1955 augusztusában ő javasolta Hruscsovnak a szovjet csapatok Romániából történő kivonását, arra való hivatkozással, hogy jelenlétük értelmét veszítette az osztrák békeszerződés aláírását követően. Nem kis meglepetésére, Hruscsov – egy szélesebb nemzetközi enyhülési konjunktúra részeként – beleegyezett a kivonásba.<sup>96</sup>

94 Rainer, J. M.: Imre Nagy. A Biography. I. B. Tauris, London, 2009. 74–81.

95 Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. Tom 2. Dokumenti. Szerk. Volokitina T. V. et al. Moszkva, Roszpen, 2002. 302. sz. dokumentum. 785. Lavrentiev bukaresti nagykövet és Jurij Andropov a Román helyzet, 1953. július 4. címet viselő jelentéséről. Köszönet Fedinec Csillának a dokumentum fordításáért.

96 România. Retragerea trupelor sovietice-1958. Ed. Scurtu, I. Editura didactică și pedagogică, București, 1996. 43–44.



Lengyelországban Berija bukása a keleti tömb más részeihez képest ellentétes reakciót váltott ki, a rendőri elnyomást ideiglenesen megszigorították, ami 1953. szeptember 26-án, Wyszyński bíboros letartóztatásában csúcsosodott ki, aki 1956-ig – egyéb eljárás lefolytatása nélkül – egy kolostor foglya maradt.<sup>97</sup> Mindazonáltal 1954 őszén olyan szenzációs hírt közölt a Szabad Európa Rádió, amely jócskán fölkaparta az állóvizet a bizonytalan lengyel desztalinizáció körül. A lengyel Biztonsági Minisztérium X. osztályának helyettes vezetője, az 1948-tól a nyugati titkosszolgálatoknak dolgozó Józef Światło 1953-ban Nyugat-Berlinbe menekült. A németek átadták a CIA helyi irodájának, ahol hosszas kihallgatásnak vetették alá. A müncheni rádió lengyel részlege így képes volt egy magas rangú tiszt vallomását közölni a biztonsági szolgálatok működéséről és az általuk elkövetett bűnökről. Vallomásai megrázták a társadalmat, amely gyűlölte ezeket a szerveket, a lengyel hatóságokat pedig arra kényszerítette, hogy újjászervezésükhöz mihamarabb hozzákezdjenek.<sup>98</sup>

#### 2.4.2. Moszkva és Belgrád ismételt közeledése és a Varsói Szerződés megkötése

Sztálin halála a politikai és diplomáciai stratégiák újragondolására kényszerítette a Szovjetuniót és a nyugati hatalmakat. A koreai háború vége távolivá tette a Kelet és Nyugat közötti fegyveres konfliktus kirobbanását, ugyanakkor megnyitotta a lehetőségét – még ha korlátozott formában is – a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok újrafelvételének. Az enyhülés első eredménye 1955 júliusában mutatkozott meg Genfben, ahol a leszerelés és a szemben álló rendszerek főbb kérdéseinek megtárgyalására gyűltek össze a világháborúban győztes országok állam- és kormányfői. Habár a konferencia konkrét egyezmény nélkül zárult, „Genf szelleme” új korszak kezdetét jelentette a nemzetközi kapcsolatokban. Közben 1954 őszén olyan helyi válságból európai problémává szélesedő konfliktusban is kompromisszum született, mint a Trieszt miatti olasz–jugoszláv versengés. Olaszország újra birtokba vehette a kikötővárost és az úgynevezett A zónát.<sup>99</sup>

Miközben Nyugat-Európa az európai politikai és gazdasági integrációt támogatva (1957-ben a római szerződésekkel megszületett az európai Közös Piac) tovább fejlődött, Hruscsovnak konstatálnia kellett, hogy a Szovjetunió elszalasztotta a valós integrációt, és a Titóval való konfliktus miatti gazdasági embargo és ideológiai nyomás sem volt igazán eredményes. 1953 végétől Moszkva

<sup>97</sup> Rothschild, J.: Return to Diversity i. m. 86.

<sup>98</sup> Kramer, M.: The Early Post-Stalin Succession Struggle i. m. 48. Fontosabb részletek: Gluchowski, L. W.: The Defection of Josef Swiatlo and the Search for Jewish Scapegoats in the Polish United Workers' Party, 1953–1954. Intermarium. Columbia University Electronic Journal of Modern East Central European Postwar History, [www.columbia.edu/cu/sipa/REGIONAL/ECE/intermar.html](http://www.columbia.edu/cu/sipa/REGIONAL/ECE/intermar.html) (Utolsó letöltés 2010. szeptember 6.).

<sup>99</sup> Vö. Cattaruzza, M.: L'Italia e il confine orientale, 1866–2006. il Mulino, Bologna, 2007. 312–326.





A trieszti kikötő fölött  
újra az olasz trikolór leng,  
1954. november 4.

megkezdte a Jugoszláviához történő közeledés titkos előkészítését. 1955. május 26-án Hruscsov a hibák és az immár kívánatos jugoszláv modell elismerése céljából Belgrádba látogatott. A politikai és gazdasági fejlődés elérését mint a sztálinizmussal szembeni ideológiai ellentámadást 1950-től kezdődően ígérte Tito. A stratégia lényegét a munkás-önkormányzatokon keresztül irányított tervgazdálkodás feladása, a választott munkástanácsokon keresztül bürokráciacsökkentés és az állami tulajdon „társadalmi” tulajdonná alakítása jelentette. 1953-ban Tito felhagyott a mezőgazdasági kollektivizálással. Ezzel megelőzte a kelet-európai kommunista vezetők önkritikáját. Ugyanezen év január 13-án Jugoszláviában új alkotmányt fogadtak el, amely létrehozta a különböző gazdasági szektorokban dolgozó munkások által választott képviselőkkel álló Termelők Tanácsa intézményét. Az államszövetséget alkotó hat köztársaság számára formálisan biztosították a belső szabadságot gazdasági ügyekben, és csak néhány érzékeny hatáskör (védelem, belbiztonság, külpolitika) maradt meg a központi kormányzat illetékességében. John Lampe szerint azonban végrehajtott rendeletek hiányában az alkotmány szövegében megfogalmazott decentralizáció széles körben mellőzött maradt.<sup>100</sup>

Külpolitikai téren a jugoszláv különutasság bonyolult, folyamatosan bővülő kapcsolathálózatban jelentkezett. 1953-ban Jugoszlávia, Görögország és Törökország aláírták a Balkán-paktumot, amelynek helyébe 1954-ben politikai együttműködésről és kölcsönös segítségnyújtásról szóló szövetséges szerződés lépett. Jugoszlávia így közvetve része lett a nyugati védelmi rendszernek, bár Hornyák Árpád szerint a jugoszlávok sikerrel tértek ki a tömbösítő törekvések elől.<sup>101</sup> 1955-ben Tito előmozdította egy transznacionális, az egyiptomi Nasszer és az indonéz Sukarno vezette, Ázsia és Afrika „el nem kötelezett” országait magában foglaló mozgalom létrejöttét. Tito engedékenységeinek határai a gyakorlatban rövid időn belül megmutatkoztak. 1954-ben

100 Lampe, J. R.: *Yugoslavia as History* i. m. 260–261.

101 Lásd Hornyák Árpád ismertetőjét: *A Balkán-paktum (1953/1954)*. Múltunk, 2007/3. 291–296.

Milovan Gyilaszt, Tito egykori jobbkezét, az 1940-es évek jugoszláv távolságtartásának ideológiáját kiszorították a hatalomból, és letartóztatták a kommunista rendszert bíráló cikksorozatai miatt. Ezek az írások jelentik majd az alapját a *Nova Klasa* (Új osztály) című könyvnek, amely az Egyesült Államokban és számos nyugat-európai országban 1957-ben jelent meg, és az új rendszer egyik legalaposabb bírálatát adja. Gyilasz szerint a kelet-európai kommunizmus egyáltalán nem volt egalitárius, és az egykori montenegrói politikus megvetően „állami kapitalizmusnak” nevezte a pozíciójukból adódó anyagi előnyökhöz ragaszkodó pártbürokraták oligarchiáját, amely hatalmát a kiváltságosok „új osztályának” megteremtésére használta.<sup>102</sup>

Az ismételt közeledés Belgrádhoz a Szovjetuniót olyan „politikai ritmuszavar” pillanatában érte, amely végigfutott a leggyengébb szövetségeseken is, így Magyarországot sem kerülte el. 1955 februárjában Malenkov kormányfőt, aki Berija halálát követően a nukleáris leszerelés, a belső és az ipari javak fogyasztása liberalizációjának egyedüli támogatója maradt, Berijához való közeledése miatt lemondatták. Ennek következményeként Nagy Imre is távozott a kormány éléről, őt Hegedüs András, Rákosi szovjetek számára megfelelő pártfogoltja követte. A volt miniszterelnököt 1955 decemberében a pártból is kizárták. Miközben a sztálinista vezetés újra az elnyomás eszközához nyúlt, a kegyvesztett egykori kormányfő személye körül értelmiségiek gyülekeztek, akik néhány hónappal később az elégedetlen egyetemistákkal és munkásokkal karöltve robbantották ki az 1956-os forradalmat.

1955 májusában egymás után több esemény előkészítése is gyorsította a szocialista tömb szorosabb katonai integrációját. Május 14-én jelentették be a Varsói Szerződés létrejöttét, amelynek tagjai (Szovjetunió, Lengyelország, NDK, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária és Albánia) a nemzeti szuverenitás megtartásával a kölcsönös védelem mellett kötelezték el magukat. Végkifejletként október 6-án Nyugat-Németország belépett a NATO-ba. A Varsói Szerződést a nyugati tömb katonai szövetségének szimmetrikus struktúrája-

Dzsaváharlál Nehru (India),  
Kwame Nkrumah (Ghana),  
Gamal Abden-Nasszer  
(Egyiptom), Sukarno  
(Indonézia), Josip Broz Tito  
(Jugoszlávia) megbeszélése  
az el nem kötelezett  
országok mozgalmáról.  
New York, 1960



102 Gilas, M.: La nuova classe. Una analisi del sistema comunista. il Mulino, Bologna, 1957.



Jubileumi keletnémet tízmarkás.  
Hátlapján a Varsói Szerződés tagjainak címerei  
a 20. évforduló emlékére, 1975

ként értelmezték, bár valójában a cél már nem az ausztriai megszálló szovjet csapatok anyaországgal való összeköttetésének biztosítása volt a magyarországi és romániai állomásoztatással, hanem az, hogy szovjet csapatok maradhassanak továbbra is ezekben az országokban. Az osztrák államszerződés május 15-i aláírását követően (amikor Ausztria önálló, „örök semlegességet” vállaló ország lett és megszűnt a négyhatalmi megszállása) a szovjet csapatok kivonultak Ausztriából.<sup>103</sup> A Varsói Szerződésnek és az 1954-ben – megalakulása után közel öt esztendővel – újra működésbe hozott KGST-nek azonban nem voltak hosszú távú stratégiai perspektívái. Az első években a szovjetek a Varsói Szerződést igyekeztek nyomatékossító eszközként használni, hogy elérjék a hidegháború demilitarizálását, miközben a gazdasági együttműködési szervezet egyrészt a valuták konvertibilitásának hiányától, másrészt a részt vevő országok közötti termelési specializáció rendezetlenségétől szenvedett. Az 1950-es évek közepe táján Kelet-Európa és maga a Szovjetunió is nehéz időszakon ment keresztül. A Sztálin által erővel létrehozott egység válságba került a diktátor halálát követően. Hruscsov megértette a nyugatiakkal való békés versengés szükségességét, de hű maradt a sztálini nómenklatúrához. Politikai síkon a desztalinizáció ellentmondásos módon ment végbe Magyarországon, Lengyelországban, Bulgáriában, Jugoszláviában, vagy el sem kezdődött Csehszlovákiában, Romániában, az NDK-ban és Albániában.

Gazdasági téren a kollektivizálás lassítására mint ideiglenes leállásra tekintettek, anélkül hogy elemezték volna a vidék elnéptelenedésének társadalmi következményeit és milliók városokba áramlását, amely túlszűfoltta tette – az egészségügyi szolgáltatások terén is hiányokkal küzdő – ezen településeket. Mark Pittaway szerint az 1950-es évek közepén „a kommunista hatalom alapjai mindenhol csaknem láthatatlannak tűntek”.<sup>104</sup> A totalitárius alapú egység megteremtésének nehézségeihez kapcsolódnak majd 1956-ban az SZKP XX. kongresszusának politikai hatásai.

103 A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991. Eds. Mastny, V.–Byrne, M. Central European University Press, Bp.–New York, 2005. 2–6.

104 Pittaway, M.: Eastern Europe, 1939–2000 i. m. 121.

### 3. POLITIKAI VÁLSÁGOK ÉS TÁRSADALMI KONSZOLIDÁCIÓ (1956–1972)

#### 3.1. LENGYELORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG – 1956

##### 3.1.1. A XX. kongresszus hatása és a „lengyel október”

1956. február 25-én Nyikita Szergejevics Hruscsov, a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) első titkára előre be nem jelentett, többórás felszólalást tartott az SZKP XX. kongresszusának záróakkordjaként, és részletesen ismertette a sztálini rendszer alatt elkövetett törvénytelenégeket. A „beismerő vallomással” is felérő beszéd valósággal sokkolta a hallgatóságot, megrendítette a sztálini típusú szocializmusba vetett – addig megkérdőjelezhetetlennek tűnő – hitet, és a következő hónapokban az addigi legsúlyosabb politikai válságot indította el a szovjet táborban. Áprilisban föloszlott a Titóval történt kibékülést követően minden funkcióját elvesztő Kominform. Június 6-án a jugoszláv vezető Moszkvában viszonzta Hruscsov egy esztendővel azelőtti belgrádi látogatását. Lengyelországban és Magyarországon a hibák és a törvénytelenések beismerése megerősítette a reformer irányvonalat és megkérdőjelezte a hatalmon lévők politikai legitimitását. Varsóban a hruscsovi „titkos” beszéd – Bolesław Bierut kommunista vezetőnek március 12-én, a XX. kongresszusról hazatérőben bekövetkezett halála után –



Hruscsov beszéde a XX.  
pártkongresszuson.  
Moszkva, 1956

gyorsan közismertté vált.<sup>1</sup> A tavasz során megtartott nyilvános viták a lengyel párt két részre szakadásához vezettek, a közvetítő szerepét Edward Ochab, a LEMP KB új első titkára vállalta magára a sztálinizmus intézményrendszerét megújítani kívánók és a „konzervatívok” között. Lazult a cenzúra szorítása, a parlament visszaszerzett valamit a közfunkcióiból, számos ellenzékit szabadon engedtek, miközben az egyre népszerűbb Władysław Gomułka többéves politikai száműzetést követően újra megjelent a politikai életben. Megkockáztathatjuk, hogy 1956 tavaszán–nyarán a lengyel társadalom nem a szocializmust utasította el, hanem annak „emberi” és „nemzeti” változatáért küzdött: éppen ez volt Gomułkanak és szövetségeseinek programja.<sup>2</sup>

Az e program jegyében kialakuló „ellenőrzött liberalizáció” illúzióját semmissé tette a június 28-án Poznańban kitört felkelés. A Sztálin nevét viselő kohászati központ munkásainak gazdasági jellegű szakszervezeti konfliktusa június 29–30-án alakult népfelkeléssé, amelyet speciális lengyel erők és szovjet kontingensek támogatásával fojtottak vérbe 74 halott, több mint 500 sebesült, több száz letartóztatás árán. Az események Varsóra és Moszkvára is hatással voltak. Július 18-án a lengyel párt központi bizottsága meghatározta a „törvényesség” helyreállításának mértékét, a poznańi felkelés hivatalos értékelése pedig szorgalmazta a különbségtételt a „néhány provokátor” viselkedése és a munkakörülmények javulását, valamint a kompromittált vezetők elmozdítását követelő „tisztességes tömegek” között. Az elégedetlenséget jelezte, hogy augusztus 25–26-án a hagyományos częstochowai Mária-zarándoklaton egymillió hívő vett részt. Októberre pedig a nyugtalanság már az egész országra kiterjedt, magával rántva nemcsak a választott munkástaná-



Gyónás a częstochowai  
zarándoklat alatt, 1956

1 Taubman, W.: Kruschev. The Man and His Era. Norton, New York, 2003. 279–280. A XX. kongresszus hatása. In: Graziosi, A.: L'URSS dal trionfo al degrado i. m. 191–207. A lengyel reakciókról lásd Orlandi, F.: 1956. I due rapporti segreti e la primavera in autunno. Nuova Storia Contemporanea, 2008. 6. 81–102.

2 Rothschild, J.: Return to Diversity i. m.



csoakra tömörült munkásokat, hanem a gazdálkodókat és a diákokat is. A tiltakozók elviselhető munkanormát, a javak igazságosabb elosztását és a mezőgazdasági kollektivizálás befejezését követelték.

A „moszkovita konzervatívok” már szeptemberben szimbolikus engedményeket helyeztek kilátásba: Gomulka kooptálását a központi bizottságba, Wyszyński bíboros szabadon engedését, 50%-os béremelést, számos zsidó származású káder eltávolítását a párt és az állam felső vezetéséből. Az utca nyomása immár szerte az országban gyűlésekben és tüntetésekben nyilvánult meg, amelyeken szabad folyást kapott a rendszerrel szembeni elégedetlenség és az ország Szovjetuniótól való függésének elutasítása. Az október 19-re összehívott VIII. központi bizottsági plénium résztvevői – Gomulka és egy magas rangú szovjet delegáció (a katonai vezetők mellett Hruscsov, Molotov, Bulganyin, Kaganovics és Mikojan) jelenlétében – a kölcsönös vádaskodással és megfélemlítéssel voltak elfoglalva, miközben a szovjet csapatok Varsó felé nyomultak. Október 20-án, a szovjetek tudta nélkül, a Moszkvából röviddel azelőtt visszatért Ochabot Gomulka váltotta a párt első titkári posztján, miközben a Konsztantyin Rokoszoszskij vezette „sztálinisták” egy részét kizárták a párt felső vezetéséből. Ez a manőver feldühítette Hruscsovot, aki katonai beavatkozást fontolgatott a lengyel engedetlenség elfojtása érdekében, végül a kialakult válság politikai megoldása mellett döntött, Lengyelország Varsói Szerződésen és a szovjet tömbön belül maradásáért cserében.<sup>3</sup> 1956. október 24-én Gomulka, az őt nemzeti hősként ünneplő hatalmas összegyűlt tömegtől minden tüntetés beszüntetését és a munka felvételét kérte.

A lengyel október vérontás nélkül és három alapvető követelés mentén megszületett politikai kompromisszummal zárult: 1. a már kollektivizált termőföldek egy részét magántulajdonba adták vissza, ami lehetővé tette a kisbirtokos parasztság túlélését; 2. megszüntették a lengyel katonai struktúra fölötti szovjet ellenőrzést, a szovjet katonai tanácsadókat visszahívták és Rokoszoszskij védelmi miniszter lemondott; 3. végül megerősítették a katolikus egyház által kialakított *modus vivendi*, amely magában foglalta Wyszyński bíboros szabadon engedését. A válságot követő hónapokban a belpolitikai vitákban és az októberi tüntetéseken felszabadult indulatok és energiák a „szabályozott liberalizáció” medrébe terelődtek. Az 1957. január 20-án megtartott parlamenti választásokon a kommunista párt, a népfront vezető ereje a szavazatok 52%-át szerezte meg. A mandátumok több mint harmadán a szövetséges parasztpárt (26%) és a demokraták (8%) osztoztak, 11% jutott a független jelölteknek és 2,6% (12 parlamenti hely) az állami hatóságok által megtúrt és az egyházi vezetők által támogatott Znak (Szimbólum) mozgalomnak.<sup>4</sup> Egészen a szovjet tömb

3 Az 1956. októberi lengyel–szovjet tárgyalásokról, *Kramer, M.*: The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland. Reassessments and New Findings. *Journal of Contemporary History*, 1998. 2. 161–174.

4 Az 1947 és 1957 közötti lengyel választásokról lásd *Staar, R. F.*: Elections in Communist Poland. *Midwest Journal of Political Science*, 1958. 2. 200–218.



1989. évi felbomlásáig az 1957-es lengyel választás jelentette Kelet-Európában a legszélesebb politikai pluralizmust. A gomułkai nyitás azonban rövid életűnek bizonyult. 1957–1958-ban megújuló támadások érték a párt „revizionista” (avagy a liberális) szárnyát, ami folyamatosan szűkítette a társadalom számára „engedélyezett” autonómiát. Ez alatt az idő alatt közel 30 ezer párttagot zártak ki a pártból, és fokozódott a küzdelem a hivatalos szakszervezeti vezetők által megfélemlített munkástanácsok ellen is. A támadások ellenére azonban a desztalinizáció hatása olyan mély volt, hogy a korszak mai mérvadó kutatói Gomułka és utódai Lengyelországot ugyan autoriter, de többé már nem totalitárius rendszerként jellemzik.<sup>5</sup>

### 3.1.2. Válság és forradalom Magyarországon

A lengyel tüntetések híre Magyarországra is hatással volt, de végső soron a magyar forradalom egy 1953-tól zajló politikai küzdelem tetőfokán következett be. 1956 elején a Rákosi és Gerő vezette sztálinistáknak sikerült a reformer Nagy Imrét és követőit háttérbe szorítani, de az SZKP XX. kongresszusát követően a belső ellenzék a Petőfi Kör segítségével újra erőre kapott. 1956. június 27-én a sajtószabadság ügyében megindult vita ezeket vonzott, a rendezvény nem engedélyezett tüntetéssé alakult át. A törvénytelen ségekért és gazdasági hibákért elsősorban Rákosit okolták, akit a nyártól kezdődően már a Kreml sem támogatott, így első titkári tisztéről az MDP Központi Vezetősége előtt 1956. június 18-án lemondott, majd a Szovjetunióba menekült, ahol 1971-ben elhunyt.<sup>6</sup>

A budapesti pártvezetés azonban elkövetett egy politikai hibát, amely kétségesse tette a megújulást: figyelmen kívül hagyták a belső ellenzék kérését, Nagy Imre visszavételét a pártvezetésbe, és Rákosit a dogmatikus, a bukott Rákosi-féle politika továbbfolytatásában érdekelt Gerővel helyettesítették. Mikközben Lengyelországban a változtatás hitelességét az engedmények és az új vezető népszerűsége biztosította, Magyarországon Rákosi elmozdítása nem csillapította, hanem éppen ellenkezőleg, csak táplálta a társadalmi elégedetlenséget. Ennek kettős oka volt: egyrészt érzelmi és „nemzeti”, amely a megszálló szovjet csapatok jelenlétét és a magyar gazdaság kizsákmányolását sérelmezte; másrészt társadalmi-gazdasági, amely az életszínvonalnak a második világháborút megelőző időszakhoz képest történt visszaesésére vezethető vissza.

A nemzetközi helyzet is hozzájárult a bizonytalanság fennmaradásához. A társadalom nagy része a Lengyelországban tüntetők pártjára állt, remény-

5 Linz, J. J.–Stepan, A.: *L'Europa post-comunista*. il Mulino, Bologna 2000; Staniszkis, J.: *Poland's Self-Limiting Revolution*. Princeton University Press, Princeton (NJ) 1984.

6 Rákosi bukásáról és Mikojan szovjet megbízott ezzel kapcsolatos szerepéről lásd Granville, J.: *The First Domino. International Decision Making during the Hungarian Crisis of 1956*. A&M University Press, College Station (TX), 2004. 32–33.

kedéssel tekintett Tito visszatérésére a nemzetközi szocialista közösségbe, és mindenekelőtt a változás előhírnökeként értelmezte (sajnos tévedve) az osztrák államszerződéssel bekövetkezett szovjet csapatkivonást Ausztriából, illetve Magyarország csatlakozását az ENSZ-hez 1955 decemberében. E megalapozatlan várakozás kialakulásában közrejátszottak a NATO ismételt szimbolikus akciói (a vasfüggönyön átküldött, antikommunista röpcédulákkal megpakott léggömbök), valamint a nemzetközi sajtóban olvasható nyilatkozatok a „rab nemzetek” felszabadításának szükségességéről. Az amerikai levéltári iratokból azonban egy sokkal óvatosabb politika mutatható ki: a Nemzetbiztonsági Tanács (National Security Council) 1956. júliusi határozata egyenesen kizárta a kelet-európai tömegforradalmak lehetőségét, és az ellenzéki mozgalmak radikális változásokat nem okozó támogatására biztatta a washingtoni kormányzatot.<sup>7</sup> Az összekuszálódott magyar viszonyok megriasztották Jurij Andropov magyarországi orosz nagykövetet, aki a magyar párton belül széles körű információs hálózattal rendelkezett és magával Rákosival is jó kapcsolatokat ápolt. Ő inkább Gerőékre támaszkodott, semmint Nagy Imrére és a reformerek csoportjára.<sup>8</sup>

Az elégedetlenség, a külső és belső feszültség októberben a párt soraiban tetőzött. Október 6-án hatalmas tömeg, illetve a párt vezetői – Nagy Imrét is beleszámítva – jelenlétében megrendezték a sztálini tisztogatások áldozatává vált Rajk László egykori belügyminiszternek és társainak ünnepélyes újratemetését. Október 16-án a lengyel események miatt fokozódott a nyugtalanság a szegedi egyetemen és a Budapesti Műszaki Egyetemen is. Október 22-én az egyetemisták nagygyűlést hívtak össze Budapesten, amelyen szociális, politikai és szimbolikus kérdésekkel foglalkozó 16 pontot terjesztettek elő (köztük a munkabérek és az ösztöndíjak emelését, szabad választásokat, szovjet csapatkivonást, a Kossuth-címer visszaállítását követelve). Másnapra pedig a lengyel diákokkal rokonszenvező megmozdulást hirdettek. A hatóságok ingadozó álláspontra helyezkedtek: az első pillanatban betiltották, ám utána mégis engedélyezték a megmozdulást, amely százvezrek, diákok, munkások és munkából hazatérő hivatalnokok tiltakozó menetévé alakult. A tüntetések nem szorítkoztak kizárólag a fővárosra: az események első halálos áldozatáról a délelőtti órákban Debrecenből érkezett a hír.<sup>9</sup>

A fővárosban a fegyveres harcok este kezdődtek a Parlament előtt egy 200 ezer fő részvételével lezajlott tömeggyűlést követően. Nagy Imrét a válság kínálókozó megoldásaként a pártvezetés visszahívta a hatalomba, neki azonban nehezen sikerült közös hangot találnia a rendőrség látható visszahúzóda- sa nyomán felbátorodó tömeggel: a hazatérésre és az 1953-ban megkezdett

7 The 1956 Hungarian Revolution. A History in Documents. Eds. Békés, Cs.–Byrne, M.–Rainer, J. M. Central European University Press, Bp.–New York, 2002. 156.

8 Andropov manővereit részletesen bemutatja: Szovjet iratok Magyarországról, 1953–1956. Szerk. Baráth M. Napvilág Kiadó, Bp., 2002.

9 Filep T.: Debrecen, 1956. Csokonai, Debrecen, 2000. 28–31.



A Sztálin-szobor darabolása.  
Budapest, 1956

reformok folytatására tett felhívását határozott elutasítás fogadta. Néhány kilométerrel arrébb a tüntetők ledöntötték a szovjet elnyomást szimbolizáló hatalmas Sztálin-szobrot. A fegyveres összetűzés a Rádió épülete előtt robbant ki, ahol a tiltakozók a diákság pontjainak beolvasását követelték, ehelyett azonban a Rádió Gerőnek a tüntetőkkel szemben megfogalmazott, meglehetősen provokatív beszédét közvetítette. Az éjszaka során Nagy Imre kormányfői megbízatást kapott, miközben az MDP Központi Vezetősége a szükségállapot és a kijárási tilalom bevezetéséről döntött. A két esemény egybeesése számos félreértésre adott okot: sokan éppen a reformpolitikát szorgalmazó Nagy Imrere hárították a felelősséget a szovjet csapatok behívásáért.<sup>10</sup> A magyar hadsereg parancsba kapta, hogy nem hagyhatja el laktanyáit. A tisztek közül kevesen követték Maléter Pál ezredes és alakulatának példáját, akik október 28-án a felkelőkhöz csatlakoztak.

Az államapparátus felbomlásának gyorsasága a konfliktus minden résztvevőjét megdöbbenetted és megbénította. Október 24. és 31. között Budapesten hadüzenet nélküli háború zajlott, amelyben a politikai rendőrség a túlerőben lévő, ám a városi gerillaharcban járatlan szovjet egységek támogatását élvezve kegyetlen küzdelmet folytatott a 10-15 ezer főre becsült, civilekből és egykori katonákból álló felkelő csoportokkal szemben. A harcok könyörtelemek voltak: október 25-én a Parlament előtt megközelítőleg száz halálos áldozatot követelt a vérengzés – ezt követték a miskolci, mosonmagyaróvári és más városokban leadott sortűzek; a budapesti pártszékház elfoglalása után lincselés történt, amely során közel húsz rendőrt és kommunista funkcionáriust gyilkoltak meg a felkelők. A legtöbb vidéki településen a forradalom békésebb, „tárgyalásos” jelleget öltött. A közigazgatási központokban forradalmi bizottságok alakultak, amelyek magukhoz ragadták a kormányservek

<sup>10</sup> Borhi L.: Hungary in the Cold War, 1945–1956 i. m. 244.



Nagy Imre Vas Zoltán kíséretében megérkezik a Parlamentbe, 1956. október 23.

fölötti irányítást. A mérsékeltebb, a helyi közösség által „becsületes embernek” ismert kommunisták is bekerültek az új szervezetekbe.<sup>11</sup>

A forradalom főszereplőinek (reformkommunisták, fegyveres polgárok, munkások, volt katonák) különböző elképzelései voltak a szocializmus és a többpártrendszer tekintetében, ez a körülmény pedig gyengítette a korábban senki által meg nem jósolt, nem tervezett forradalom erejét. Nagy Imre szovjet támogatással október 24-én megalakított kormánya kaotikus viszonyokat örökölt, és a végrehajtó apparátus bizalmát sem élvezte. Rainer M. János szerint nem meglepő, hogy november elejéig Nagy Imre nem állt a szovjetellenes felkelés élére, inkább lépéskényszerbe kerülve követte az események gyors alakulását. Nagy Imre kommunista funkcionárius volt, aki 15 éves moszkvai emigráció után tért haza, és csak fokozatosan válhatott a Szovjetuniótól elfordult ország nemzeti vezetőjévé. Teljes azonosulást a forradalom ügyével akkor vállalt, amikor egyértelművé vált számára is a szovjetek árulása.<sup>12</sup>

Az MDP erkölcsi megsemmisülése megkésetté tette a vezetésben bekövetkező változásokat: bár október 25-én Kádár váltotta a népszerűtlen Gerőt, aki a szovjetek felé megmaradt a befolyását Nagy Imre ellen igyekezett felhasználni. Október 28-án, az Anasztasz Mikojan és Mihail Szuszlov szovjet megbízottakkal lefolytatott titkos tárgyalást követően, Nagy Imre bejelentette a nemzeti kormány megalakulását, amely felvállalta a felkelők követeléseinek némelyikét: a szovjet kontingens Budapestről történő kivonását, tűzszünetet, az ÁVH felosztatását és helyére a felkelők soraiból is verbuvált új rendőrség felállítását, amnesztiát az összes felkelő számára.

11 A vidéki 1956-ról A vidék forradalma, 1956. I–II. kötet. Szerk. Szakolczai A.– Á. Varga L. I. kötet: 1956-os Intézet, Bp., 2003; II. kötet: Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2006.

12 Rainer, J. M.: Imre Nagy i. m. 100–117.

Október 30–31-én a forradalom irányváltása a Magyarország jövőjével kapcsolatos döntések meghozatalára készítette a szovjeteket. A közvélemény nyomásától kísértve Nagy Imre október 30-án bejelentette a többpártrendszer visszaállítását, új kormányt alakított az 1945–1947-es rövid életű demokratikus átmenet pártjainak részvételével, és a spontán fegyveres csoportokból Nemzetőrséget igyekezett szervezni. Mikojan és Szuszlov elfogadták a második Nagy-kormány első rendelkezéseit, és a kommunista párt feloszlására és újjáalapítására – a Kádár vezette Magyar Szocialista Munkáspárt október 31-ei megalakítására – buzdítottak. Kádárt a 800 ezer párttag közel egynegyede követte is ebben a fordulatban. A nemzetközi helyzetben közben drámai változás következett be. A szovjet politikai vezetés, amely az október 30-ai értekezleten még kifejezte bizalmát Nagy Imre, a „magyar Gomulka” által vezényelt reformok iránt, irányvonalát megváltoztatta a szovjet csapatok kivonásával kapcsolatban. A moszkvai döntésre hatással voltak a magyar felkelőkkel nyíltan szolidáris lengyel és jugoszláv vélemények, amelyekhez csatlakoztak még a Temesvárról érkező hírek, ahol október 30-án 2000 diák vonult utcára kifejezve szolidaritását magyarországi társaikkal.<sup>13</sup> A nyugtalanság Erdély magyar többségű és Dél-Szlovákia Magyarországgal határos vidékein is jelentkezett. A hatóságok mindkét területen elrendelték a határok lezárását, kijárási tilalmat vezettek be és megerősítették a sajtócenzúrát.

A szovjet döntéshozatali folyamatban ezen felül nem a felkelők által október 30-án elkövetett atrocitások, mint inkább a közben zajló szuezi krízis játszott szerepet. A Gázai övezet és a Sínai-félsziget elleni izraeli támadás október 29-én vette kezdetét, amelyet később a Szuezi-csatorna angol–francia katonai megszállása követett az egyiptomi Gamal Abden-Nasszer szovjetbarát rendszerének megdöntése érdekében. Hruscsovot a második magyarországi intervenció során az a tény motiválta, hogy ilyen körülmények között is határozottságot mutasson befolyási övezetének megóvásában.<sup>14</sup> Miközben november első napjaiban jelentős szovjet haderő indult meg Magyarország irányába és vette ostromgyűrűbe Budapestet (és a Nyugat tiltakozása elmaradt),<sup>15</sup> Hruscsov politikai körútba kezdett. Három nap alatt Brestben Gomulkával tárgyalt, Bukarestben román és bolgár vezetőkkel találkozott, és végül november 3-án Brioni szigetén sikerült Tito beleegyezését is megszereznie. Dulles amerikai külügyminiszter október 26-án elmondott beszédében nem tekintette potenciális szövetségesnek a Szovjetunió megszállta országokat. Sem a politikai vezetés, sem pedig az Egyesült Államok katonai hírszerzése nem szorgalmazta a beavatkozást, vagy nem volt olyan eszközök birtokában,

13 A temesvári eseményekről *Sitariu, M.*: Oaza de libertate. Timișoara, 30 octombrie 1956. Polrom, Iași, 2004. 1956 szlovákiai következményeiről lásd *Maďarská revolúcia 1956 a Slovensko. Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia.* Szerk. *Ivančíková, E., Simon, A.* Forum, Šamorín, 2006.

14 *Békés, Cs.–Byrne, M.–Rainer, J. M.*: The 1956 Hungarian Revolution i. m. 307–310.

15 A szovjet katonai műveletekről, *Soviet Military Intervention in Hungary, 1956.* Eds. *Györkei, J.–Horváth, M.* Central European University Press, Bp., 1999.



A Telenews amerikai  
forgatócsoport  
személygépkocsija  
Budapesten  
a Luther utcánál, 1956



hogy beavatkozzék a magyar konfliktusba. Az amerikai követelés, amely a magyar helyzetnek az ENSZ Biztonsági Tanácsában történő megtárgyalására vonatkozott, nem jelentett fenyegetést a szovjet érdekekre, inkább csak taktikai engedmény volt a keményebb fellépést követelő hazai közvélemény számára.<sup>16</sup>

A forradalom elfojtásával kapcsolatos szovjet döntés csak erősítette az események radikalizálódását. A nemzetközi támogatásban reménykedő Nagy Imre miniszterelnök november 1-jén bejelentette Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből és kikiáltotta a semlegességet. Eközben a párt titkárává éppen csak kinevezett Kádár eltűnt, és sokan attól féltek, hogy a szovjetek elrabolták. Valójában a szovjet nagykövetségre ment, ahonnan repülőgép szállította a Szovjetunióba.<sup>17</sup> Kelet-európai politikai misszióját megelőzően ugyanis Hruscsov őt nevezte meg a leendő rendszer fejeként. Közben Magyarországon a november 1-jét követő napok valószerűtlen nyugalomban teltek. Kiskunhalason egyenesen szabályos szavazást tartottak az új helyi önkormányzat összetételéről, amelyet a szavazatok 76%-ával a kisgazdák nyertek. A szociáldemokraták 14%-os, a nemzeti parasztpártiak 6%-os, a kommunisták 4%-os eredménnyel gyakorlatilag megismételték az 1945. novemberi választási eredményüket.<sup>18</sup>

A fővárosban, amelynek lakossága a győzelemben immáron nem bízhatott, tűzszünet lépett életbe, és megélénkült az egypártrendszer bevezetését követően feloszlott pártok aktivitása. Nagy Imre a második szovjet intervenció előestéjén, november 3-án alakította át utoljára a kabinetjét. Harmadik kormányába bekerült államminiszterként Bibó István politikai

16 Gati, C.: *Failed Illusions. Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian Revolt*. Stanford University Press, Stanford (CA), 2006. 200.; Békés, Cs.–Byrne, M.–Rainer, J. M.: *The 1956 Hungarian Revolution* i. m. 378–379.

17 Kádár október 31–november 4-i mozgásáról lásd Gough, R.: *A Good Comrade. János Kádár, Communism and Hungary*. I. B. Tauris, London, 2006. 87–102.

18 Szakolczai A.–A. Varga L.: *A vidék forradalma, 1956*. I. i. m. 56.





**Romok a harcok után:  
Üllői út – József körút  
kereszteződése,  
szemben a Corvin köz, 1956**

gondolkodó és honvédelmi miniszterként Maléter Pál ezredes, a Nemzetőrség egyik fő szervezője. Ugyanezen a napon a fogságából pár nappal előtte, néhány száz politikai fogollyal együtt kiszabadított Mindszenty József bíboros kemény hangvételű kommunistaellenes beszédet olvasott fel a rádióban, amelyben a katolikus egyház kárára elkövetett sérelmek (a földbirtokok elvétele, egyházi iskolák államosítása) jóvátételét követelte. Későbbiekben az a megalapozatlan vélekedés alakult ki a beszéddel kapcsolatban, hogy Mindszenty ezzel jelentősen hozzájárult a Nagy Imre-kormány lejáratásához.

A második szovjet intervenció lehetetlenné tett minden politikai egyezkedést, és nullára csökkentette a magyar döntéshozók mozgásterét. November 3-án este a szovjet kivonulással kapcsolatos tárgyalások előkészítésének folytatására érkező magyar delegációt a szovjet biztonsági erők letartóztatták. A másnap reggel megindult „Vihar” fedőnevű katonai akció néhány nap alatt megtörte a civilek és a felkelők mellett harcoló kevés számú katonai egység fegyveres ellenállását. Az utolsó katonai állás november 11-én esett el a Csepel-szigeten. Miután november 4-én reggel rádióbeszédében még a védekezés folytatására biztatott, Nagy Imre a legfontosabb politikai vezetők kíséretében a jugoszláv követségre menekült. Diplomáciai mentességük ellenére, amelyet a belgrádi kormány is elfogadott, november 22-én a szovjet különleges erők letartóztatták a menekülteket, és egy Bukarest melletti helységbe hurcolták, majd hónapokig fogságban tartották őket (Nagy Imrét 1958. februárig). Mindszenty az Egyesült Államok követségére menekült, amelyet csak 1971-ben tudott elhagyni.

Ezalatt Kádár november 4-én, a szovjet ellenőrzés alatti Szolnokon bejelentette a „forradalmi munkás-paraszt kormány” megalakítását. November 7-én támogatói szovjet katonai egységek kíséretében Budapestre érkeztek, és megkezdődött a kommunista hatalmi struktúra újjáépítése. A harcok három hetének mérlege a felkelők oldalán több mint 2500 halott és több mint 10 ezer

sebesült: ebből a munkásszármazású áldozatok száma meghaladta a 80%-ot, akiknek fele 30 évesnél fiatalabb volt. A szovjet veszteségek, leginkább a forradalom első időszakában, szintén súlyosak voltak: 720 halott és 1500 sebesült, vagy eltűntnek nyilvánított katona.<sup>19</sup> Budapest egyes kerületei még évekig viselték a pusztítás nyomait, miközben 1956. decemberig, mikor a hatóságok újból lezárták a nyugati határokat, közel 200 ezren hagyták el Ausztria vagy Jugoszlávia felé az országot. A munkástanácsok miatt bizonytalan hatalmának megerősítése több hónapjába telt az új kormánynak. Csak 1957 tavaszán, a későbbi nyelvezet szerint az „októberi ellenforradalom” alatti „bűnök” megtorlásának fokozódásával indult meg a konszolidáció.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc története 1989 előtt, a Kádár-rendszerben az utolsó igazi tabutémának számított, azt követően azonban széles történeti és társadalmi vita tárgyává vált. A hivatalos kádári interpretáció sokáig külföldről támogatott ellenforradalomnak bélyegezte,<sup>20</sup> de az 1970-es évektől kezdve a Kádár-rendszer fő célja a kollektív emlékezet 1956-tól való eltávolítása, egyfajta irányított amnézia volt. A másként gondolkodók és a nyugati megfigyelők értelmezésében azonban a forradalom a kezdeti szocialista indulásból nyíltan antikommunista jellegű, szovjetellenes, demokratikus és nemzeti megmozdulás lett. A holokauszttagadóként ismertté vált David Irving brit publicista odáig jutott, hogy hosszú „hivatalos” magyarországi tartózkodását követően egy, a magyar hatóságok biztosította dokumentumok felhasználása alapján megírt kötetben az 1956-os forradalom antiszemita felkelés jellegét hangsúlyozta.<sup>21</sup> Mások, mint például Bill Lomax vagy Heller Ágnes kiemelték a munkástanácsokat jellemző humanitárius utópiát és ismételten a szocialista karaktert hangsúlyozták. 1956 baloldali interpretációját különösen elleneztek hivatalos szinten, mivel veszélyeztette a kádári propaganda igyekezetét, amellyel le kívánta tagadni a munkásság aktív szerepét a forradalom napjaiban és november 4-ét követően is az elért legfontosabb eredmények megvédésében.<sup>22</sup>

A legújabb történeti kutatásokból a felkelők politikai pozícióinak igen jelentős eltérése derül ki: a nemzeti függetlenség és a Moszkvától történő elszakadás tekintetében mutatkozó nemzeti egyetértéstől eltekintve politikai törekvések az antisztálinista szocializmustól a „harmadik úton” át a kapitalista demokrácia helyreállításáig széles körben mozogtak. Nagy Imre, 1989-et követően gyorsan mártírrá és a haza atyjává alakult, szerepét visszavetített mó-

19 Soviet Military Intervention in Hungary. Eds. Györkei, J.–Horváth, M. i. m. 187–188.

20 Berecz, J.: La controrivoluzione ungherese. Napoleone, Roma, 1972.

21 Heterodox, antiszemita interpretáció lásd Irving, D.: Ungheria 1956. La rivolta di Budapest. Mondadori, Milano, 1982. Irving és a magyar hatóságok kapcsolatáról lásd Mink, A.: David Irving and the 1956 Hungarian Revolution. The Hungarian Quarterly, 2000, Winter, 117–128.

22 Lomax, B.: Hungary 1956. St. Martin's Press, New York, 1976; Uő: Hungarian Worker's Councils in 1956, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, Boulder (CO)–Highland Lakes (NJ), 1990.; Heller, Á. (with Fehér, F.): Hungary 1956 Revisited. The Message of a Revolution a Quarter of a Century after. Allen & Unwin, London, 1983.

don vizsgálták, kiemelve a forradalomhoz történő hozzáállásának ellentmondásait. Egyesek politikai alkalmatlanságának jelét vélték felfedezni abban, hogy nem volt képes megfékezni a bukásra ítélt fegyveres felkelést. Mások azt vetették a szemére, hogy miért nem kezdeményezte a magyar hadsereg beavatkozását a második szovjet intervenciót követően. Az elemzésekben emellett egyre nagyobb hangsúly esik a forradalom nemzetközi kontextusára: a szovjet döntéshozatali folyamatra, a Nyugat verbális és éppen ezért elhanyagolható támogatására, Jugoszlávia kétértelmű szerepére, valamint a magyar 1956-nak a szomszédos országokra és a nyugati kommunista pártokra gyakorolt hatására.

A forradalom bukása mély társadalmi átrendeződéshez és hosszú távú kollektív lélektani válsághoz vezetett Magyarországon. A régi/új hatalom propagandája nemcsak elítélte az „ellenforradalmat”, hanem azt éreztetette állampolgáraival, hogy nincs értelme az ellenállásnak; a normális élet többet ér a hősi tettnél. Évtizedekig a magánszféra maradt az egyetlen hely a hivatalosan tagadott és elnyomott igazságra való emlékezésre. 1956 „titkos” emlékezete nemcsak az emigrációban, hanem a nem hivatalos Magyarországon is tovább öröklődött.<sup>23</sup> Mindazonáltal 1956 alternatív emlékezete elveszítette eredeti társadalmi bázisának nagy részét (hiszen magyarok milliói már a forradalmat követően is őrizték az októberi napok pozitív emlékét), hogy a későbbiekben szinte kizárólag egymással versengő, kis létszámú értelmiségi csoportok örökségévé váljon.

### 3.2. FOLYAMATOSSÁG ÉS TÖRÉS HRUSCSOV IDŐSZAKÁBAN

Az 1956-os magyar forradalmat gyakran értékelik a szovjet tömb általános válságának indikátoraként. Máig él az a mondás, mely szerint a magyar forradalom „ütötte az első szöveget a szocializmus koporsójába”. Hosszú távú perspektívában, az emlékezetet meghatározó helyi és érzelmi sajátosságokat kiiktatva, az SZKP XX. kongresszusának, a lengyel októbernek, de legfőképpen a magyar forradalomnak a történelmi fontossága erősen átértékelődik. Mark Kramer szerint 1956 egyáltalán nem előlegezte meg az 1970-es, 1980-as évek válságát, miközben igaz ennek az ellentéte: Hruscsov október 31-én meghozott döntése a katonai beavatkozásról ismételten egy táborba tömörítette a széthúzó kommunista országokat, és több mint három évtizednyi fennmara-

23 A forradalom után elítéltek gyermekeinek magánemlékezetéről: *Kőrösi, Z.–Molnár, A.*: Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa. 1956-os Intézet, Bp., 2000.



Szovjet bélyeg  
P. Lumumba elnök  
képével, 1961



Szovjet plakát  
az űrprogramhoz,  
1963 körül

dást biztosított a szovjet tömb számára.<sup>24</sup> A Szovjetunió és szövetségesei túl-  
jutottak 1956 válságán, és az 1970-es évek első harmadáig gazdaságilag élet-  
képes, szociálisan stabil időszakot mondhattak magukénak. 1956-tól kezdve  
különböző összetevők (például stratégiai-katonai tényezők) határozták meg a  
keleti tömb növekedési politikáját, amely a nehézipar vezető szerepét tovább-  
ra sem tagadta, de immár nagyobb figyelmet szentelt a lakosság alapvető igé-  
nyeinek. A lengyel és a magyar válságra adott visszafogott amerikai reakció  
biztosította, hogy Washington elfogadja a szovjet vezetés politikáját az euró-  
pai hidegháborús egyensúlyra való tekintettel. Hruscsov időszakában a Szov-  
jetunió szakított a sztálinizmus Európa-központú dimenziójával, és az ázsiai  
és afrikai függetlenné váló országok irányába kezdett el a birodalom terjesz-  
kedni. Sokukban sikerült is befolyását megszilárdítania „a haladás és a béke  
táborának” megalapítása, valamint a Nyugattal történő gazdasági és techno-  
lógiai versengés nevében.

A Szovjetunió képes volt hamar jelentős sikereket felmutatni: az 1917.  
októberi forradalom negyvenedik évfordulója alkalmából, 1957. október 4-én  
felbocsátott Sziputyik műholdat 1961-ben Jurij Gagarin űrutazása követte –

24 The World in 1989 – M. Kramer felszólalása a „The Year 1989” konferencián (2009. október 20.  
Bp., MTA).

és ezzel a világon elsőként ember járt az űrben. Hruscsov az érdes kedélyességével, a politikai tapintattal ellenkező – de összességében – ártalmatlan dühkitöréseivel a Sztálin sugározta határozottan gyászos képtől alapvetően különböző Szovjetunió-imázst közvetített a világ felé.<sup>25</sup>

A hruscsovi időszak politikája belülről a rögtönzött és kudarcos kezdeményezések viharos sorozatával jellemezhető. A pártapparátust mélyen megrázták a XX. kongresszus történései és a belső zűrzavar, amit tovább fokozott a bizonytalanság miatt elgyötört pártapparátus palotaforradalma 1957 júniusában, amely az első titkár eltávolítását célozta. Az összeesküvés sikerét Georgij Konsztantyinovics Zsukov védelmi miniszter határozott beavatkozása hiúsította meg. Ez később megteremtette Hruscsov számára a kellemetlen ellenfelekkel (magával Zsukovval is, illetve Malenkovval, Molotovval, Kaganovicssal – az úgynevezett „pártellenes csoport”-tal) való leszámolás és elsősorban az ideológia terén egy második reformfordulat elindításának lehetőségét.<sup>26</sup> Hruscsov engedélyezte a tudósok, írók, művészek és egyszerű állampolgárok számára a külfölddel való kapcsolattartást; biztatta (legalábbis az avantgárd festészet 1962-es nyilvános megtámadásáig) a Sztálin idején megtiltott művészi irányzatok visszatértét; inspirálta Borisz Paszternak korszakos műveit, és hozzájárult az egykori politikai elítélt, Alekszandr Szolzsenyicin első, *Ivan Gyenyiszoovics egy napja* címet viselő regényének megjelenéséhez, mely széles olvasóközönség előtt tárta fel a sztálini munkatáborok mindennapjait. Hruscsov volt az, aki 1961 októberében az SZKP XXII. kongresszusán az 1956-ban elmondottakhoz képest mélyebb és részletesebb beszédben ítélte el ismét Sztálin bűneit. Hruscsov az 1950-es évektől az enyhülés és a közelmúlt kritikájának időszakáig az Andrea Graziosi által „kis ugrás”-ként<sup>27</sup> aposztrofált ideológiai-szociális offenzívát folytatta, amely kevésbé radikális formában ugyan, de a kínai maoista



Szovjet esküvő  
az anyakönyvvezető előtt.  
A. Pavliuk festménye,  
1967

25 A szovjet vezető mesteri politikai és intellektuális portréja, *Taubman*, W.: Kruschev i. m.

26 *Graziosi*, A.: L'URSS dal trionfo al degrado i. m. 215.

27 Uo. 226.



modellből merített ihletet. 1958-tól kezdődően a rendszer bukásáig a szovjet hatalom újból nagy hangsúlyt fektetett az ideológiára (a „revizionizmus” elítélése, az első disszidens értelmiségiek, mint a történész Alekszandr Ginzburg üldözése) és erősítette a vallás elleni harcot (templom- és kolostorbezárások és -lerombolások, egyházi személyek letartóztatása, hívők megfélemlítése, ateista és evolucionista propaganda az iskolákban és a munkahelyeken). Az állam fokozta a beavatkozást a polgárok magánéletének legintimebb részleteibe, és például az élet fontos eseményeit (születés, házasság, temetés) „polgári”, hangsúlyozottan nem vallásos szertartásokká alakította.

A második világháború végére a szovjet politikai rendszerbe integrálódó ortodox egyház ismét a támadások középpontjába került. Az 1950-es évek végén tomboló ateista kampány célja azonban nem az egyház megsemmisítése, hanem társadalmi szerepének drasztikus csökkentése volt. A külföld felé folytatott propagandában ugyanis változatlanul fontos legitimáló szerepet játszott a Moszkvai Patriarchátus, sőt a Vatikánnal folytatandó ökumenikus párbeszéd elindítása fokozta az államilag ellenőrzött egyház politikai jelentőségét.<sup>28</sup> Andrea Riccardi szerint Hruscsov ideológiai célja a „leninizmushoz”, azaz a sztálini túlzásoktól megtisztított modernizáló bolsevizmushoz történő visszatérés volt. Ezzel a Szovjetunió képes lett volna megfelelő választ adni a Nyugat által folytatott fellazítási stratégiára.<sup>29</sup>

Az orosz nacionalizmus „szovjet” újjáértelmezése jelentette a következő témát, amely a szovjet vezetőt szembesítette a sztálini örökséggel. 1954-ben egy sokáig vitatott döntéssel az ukrán származású Hruscsov Ukrajnának ítélte a döntően orosz lakta Krím félszigetet, kiváltva ezzel az orosz értelmiség rosszsallását. Néhány évvel később azonban, az 1958 decemberében Hruscsov javaslatára közzétett oktatási reform súlyos csapást mért a kisebbségi nyelvhasználatra. Az intézkedés egyik bevallott célja az „iskola és a munka közötti távolság csökkentése” volt. Az egyetemi felvételt a középiskolai tanulmányok elvégzése után többéves „polgári szolgálattól” tették függővé: a rendelkezés széles körű ellenállást váltott ki a városi középrétegek körében. A reformintézkedés lényege azonban a kétnyelvűség felszámolása volt a nem orosz többségű köztársaságok tanintézetében. Ezzel együtt minden téren megerősítette az orosz mint kommunikációs nyelvet, valamint támogatta az etnikai tartalmában semleges „szovjet néphez” való tartozás ideológiáját. Az 1930-as évektől kezdődően Sztálin ugyanis meg volt arról győződve, hogy az orosz nyelv ismerete kulturális, asszimilációs és szociális támogatási eszközt jelent.<sup>30</sup> A Hruscsov szorgalmazta „békés” oroszosítás mindazonáltal Ukrajnában, a balti köztársaságokban, a Kaukázusban, valamint Közép-Ázsiában tiltakozási hullámot okozott.<sup>31</sup> Az 1960-as években majd a kulturális integráció naciona-

28 Uo. 209.

29 Riccardi, A.: *Il Vaticano e Mosca*. Laterza, Roma-Bari, 1992. 206–207.

30 Martin, T.: *The Affirmative Action Empire* i. m. 405.

31 Graziosi, A.: *L'URSS dal trionfo al degrado* i. m. 227–229.





Hruscsov és Nixon  
találkozója, 1959

lista torzója ihleti meg Kelet-Európában az egységes nemzeti identitás („a szocialista nemzet”) támogatását, amelyet a nemzeti kisebbségek viszont jogaik csorbításaként élnek meg.<sup>32</sup>

Hruscsov külpolitikája ellentmondásos és zavaros volt. A Nyugat felé nyitás látványos elemeivel (például: látogatása 1959-ben az Egyesült Államokban, az 1961. évi bécsi találkozója Kennedy elnökkel, a XXIII. János pápával folytatott udvarias levélváltása, vejének 1963-as római látogatása) szemben a sikertelen, sőt kontraproduktív diplomáciai kezdeményezések álltak. Az a próbálkozása, amellyel Berlin státusát próbálta rendezni egy békeszerződés aláírásával, diplomáciai összeütközésbe torkollott. Ez arra készítette az alig több mint tíz esztendő alatt hárommillió polgár disszidálása miatt végső-kig kétségbeesett keletnémet kormányzatot, hogy határozott szovjet támogatás mellett 1961. augusztus 13-ától kezdődően az „antifasiszta védelem” közel 150 kilométeres védelmi vonalát megépítse. A „Fal”, amely 1989 novemberéig elzárta egymástól Kelet-Berlint és a város nyugati területeinek lakosságát, Európa megosztottságának és a város keleti oldalán élő polgárok rendkívül korlátozott szabad mozgásának (illetve annak hiányának) tökéletes szimbólumává vált.<sup>33</sup> Egy évvel később, 1962 októberében súlyos diplomáciai-katonai válságot okozott Hruscsov próbálkozása, amellyel a kubai szovjet befolyási övezet szélesítésére adandó amerikai választ próbálta kipuhatolni. Hogy meggátolja az Egyesült Államok Európán kívüli stratégiai elsőbbségét, Hruscsov az USA-t is elérni képes közép- és nagy hatótávolságú nukleáris ballisztikus rakétákat telepített a szigetre. A kemény amerikai reakció a Szovjetunió elleni konkrét atomcsapás lehetőségében csúcsosodott ki, és megalázó visszavonulásra, illetve a rakétaállások leszerelésére készítette Moszkvát. A kínos kudarcok sorozata kiélezte a nemzetközi kommunista mozgalmon belüli

32 Továbbra is alapvető: King, R. R.: *Minorities under Communism. Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*. Harvard University Press, Cambridge (MA), 1973.

33 *Falanga, G.*: *Non si può dividere il cielo. Storie dal Muro di Berlino*, Carocci, Roma, 2009.

konfliktusokat: a kínai párt, amellyel évek óta feszült volt a kapcsolat, nem mulasztotta el Hruscsovot revizionizmussal és önfeladással vádolni. Peking szerint Moszkva engedett az imperializmusnak, és ebben Enver Hodzsa Albániájában európai szövetségesre is talált.

1962–1963-ban Hruscsov pozíciója súlyosan meggyengült, országa gazdasági állapotának fényében megalapozatlannak bizonyult az az ambíciója, mely szerint húsz év alatt a Szovjetunió utoléri és meghaladja az Egyesült Államok fejlettségét. Az ipari termelés növelése – elsősorban a hadi szektorban – továbbra is abszolút prioritást élvezett. Csúfos kudarcot vallott azonban Hruscsov Kazahsztánban végrehajtott, nagyra törő „szűzföld”-programja, melynek célja a nomádok legelőiből a Szovjetunió fő gabonatermő vidékének kialakítása volt, és több százezer ember betelepítését irányozta elő. Az 1961-es kitűnő termést 1962–1963-ban aszályos időszak követte, amely hatalmas mennyiségű termés és élelmiszer nyugatról történő behozatalára kényszerítette a Szovjetuniót és több kelet-európai országot. Az 1930-as és 1940-es évekhez képest kiemelkedő és feltűnő életszínvonal-javulás ellenére az összes főbb statisztikai mutató (várható átlagélettartam, lakhatási körülmények, iskolázottsági szint, a szociális és kulturális szolgáltatásokhoz való hozzájutás), az ideológiai restriktciók, a tulajdon elleni bűnöket és a korrupciót egyszer és mindenkorra megszüntető folyamatos erkölcsjavító kampányok társadalmi repressziót okoztak, és egy Hruscsov elmozdításában érdekelt keresztirányú front létrejöttét eredményezték. Ezt az érdekközlőket vezette Leonid Brezsnyev, aki 1964 októberében a belbiztonsági apparátus és a felső pártapparátus támogatásával átvette a hatalmat az SZKP vezetésében.



Szétszakított német családok a falon keresztül mutatják a gyermekeiket, Berlin, 1961

### 3.3. ELNYOMÁS ÉS KONSZOLIDÁCIÓ (1956–1967)

#### 3.3.1. A szovjet tömb egység és válság között

Az 1956. évet követő évtizedben a kelet-európai kommunista országok fejlődése differenciálódni kezdett: a folyamat egyaránt érintette a gazdasági és a művelődési életet, valamint a Nyugattal ápolt kapcsolatokat. A Sztálin alatt monolitikus nemzetközi kommunista mozgalom több központú, komplex szervezetté alakult, ahol a belső dialektika a Moszkvától való függés ellenére vitákat generált.<sup>34</sup> Az 1950-es évek vége összetett időszakot jelentett Kelet-Európa számára, amelyben az elnyomás fokozása, egyértelműen nemcsak Magyarországon a forradalmat követően, hanem Romániában és Bulgáriában is, a társadalmi-gazdasági helyzet általános konszolidációjával társult. A vidéki társadalom ellenállását végleg letörték, a korábban jelentős paraszti munkaerővel rendelkező országokat sajátos modernizációs kísérletnek vetették alá. A felduzzasztott nagyvárosokba költöző tömegek összetett, növekvő egyéni szükségleteit (lakás, munka, szociális ellátás, oktatás, szabadidő) az állam garantálta és szabályozta.<sup>35</sup>

Csehszlovákia (1968) és Lengyelország (1980–1981) kivételével Kelet-Európában 1956-ot követően nem szembesült a társadalom a megelőző évtizeddel összevethető méretű tömegmozgalmakkal, forradalmakkal vagy utcai összefutásokkal. A vezető kommunista társadalmi réteg valódi transznacionális, érdekeiket tekintve összetartó, más gazdasági és politikai természetű kérdésekben viszont megosztott elitte alakult. A kommunista hierarchia felső vezetését



Tatabánya,  
Újvárosi lakótelep,  
Kőrösi Csoma Sándor tér,  
1965

34 Brzezinski, Z.: The Soviet Bloc i. m. Az elkövetkezők tekintetében, Gati, C.: The Bloc that Failed. Soviet East European Relations in Transition. Indiana University Press, Bloomington, 1990.

35 Schöpflin, G.: Politics in Eastern Europe, 1945–1992. Blackwell, Oxford, 1993. 134–135.

1956-ig gyakran átrajzoló személyi változásokat (és személyes leszámolásokat) Lengyelország kivételével rendkívül stabil összetételű kormányzás váltotta fel.

Magyarországon a Kádár-rendszer konszolidációját széles körű megtorlás kísérte, amely nemcsak a forradalomban részt vettek, hanem a „lappangó” ellenzékiet (volt csendőrök és katonatisztek, papok, arisztokraták) is sújtotta. 1956 decembere és 1963 márciusa között, amikor az általános amnesztia immár a tömegelnyomás végét jelezte, a népbíróságok 229 esetben szabtak ki halálos ítéletet, több mint 20 ezer főt vetettek börtönbe és 13 ezer főt sújtottak egy-két éves adminisztratív internálással. A forradalom legfontosabb résztvevőit, Nagy Imrével együtt 1958. június 16-án Kádár és csoportjának kívánságára kivégezték. Számos értelmiségit tartóztattak le és ítélték el 1956-os szerepvállalása miatt. Köztük volt Bibó István, Déry Tibor, Háy Gyula, Tardos Tibor és Zelk Zoltán is.<sup>36</sup> 1959–1960-ban a katolikus klérus közel száz tagját tartóztatták le és vonták eljárás alá, mivel nem voltak hajlandók a szovjetbarát kormány elismerésére. A Kádár János vezette kormány éveken keresztül munkálkodott azon, hogy legitimitását megteremtse egy nagyrészt ellenséges érületű társadalom szemében. Lengyelország kivételével 1958 és 1961 között a tömb többi országában is meghatározta a kampányokat a kollektivizálás második hulláma, amelynek végén magyar viszonylatban a művelhető földek 92%-ára tettek szert az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek. Noha a kollektivizálás második hullámát Ö. Kovács József kutatása szerint,<sup>37</sup> jóval kiterjedtebb erőszak jellemezte, mint amennyi eddig a szakirodalomban szerepelt, a Kádár-rendszer az 1950-es évek első feléhez képest rugalmasabb és okosabb agrárpolitikát folytatott: a parasztok számára, akik az aktív népesség egyharmadát jelentették, háztájit engedélyezett, felszereléssel és háziállatokkal. A termelőszövetkezeti tagok számára 1961-től szociális ellátást és öregségi nyugdíjat biztosított.<sup>38</sup>

Ugyanezen év decemberében, Hruscsov antisztálinizmusából ihletet merítve Kádár a Hazafias Népfrent kongresszusán átfogalmazta Rákosi kedvenc mondásainak egyikét („aki nincs velünk, az ellenünk van”), és az „aki nincs ellenünk, az velünk van” mottóval mintegy megelőlegezte az enyhülést. Az MSZMP 1962-ben, a VIII. kongresszusának idején, 500 ezer tagot számlált, amely majdnem tizedét jelentette a felnőtt lakosságnak, az első titkár pedig bejelentette, hogy Magyarország immáron „lerakta a szocializmus alapjait”. Miután eltüntették a szervezett ellenzékiesség minden nyomát, egy „inkluzív”, kevésbé dogmatikus, a minimumprogramot elfogadó, a politikai legitimitását meg nem kérdőjelezők közül bárkit befogadó szocializmus felépítésének ötletét kedvezően fogadta a társadalom, amelyet kimerítettek a háborúk és az erőszakos hatalomváltások. Az átlagember egyetlen kívánsága az volt, hogy az

36 Az 1956-os forradalmat követő megtorlásokról lásd 1956 kézikönyve. 3. kötet. Megtorlás és emlékezés. Főszerk. Hegedűs B. A. 1956-os Intézet, Bp., 1996.

37 Ö. Kovács J.: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete. Libri, Bp., 2012.

38 Varga Zs.: Politikai, paraszti érdekvéonyesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967. Napvilág, Bp., 2001.

állam mindennapos beavatkozása és megfélemlítése nélkül normális életet tervezhessen magának és családjának. Az 1960-as években a kádári normalitás szimbólumaivá a maximált áron, közel két évtizedig kilónként 3,60 forintért eladott kenyér, valamint az Aczél György vezette, a „támogatni, túrni, tiltani” elven működő kultúrpolitika váltak.

Egyedül a nemzeti kérdés kezelhetetlensége okozott némi ideológiai fejfájást a Kádár-rendszernek. 1958-ban a párt heves kampányt indított a szocialista hazafiság ellenségévé kikiáltott kispolgári nacionalizmus maradványainak letörésére. Egészen az 1960-as évek végéig a külhoni magyar kisebbségek helyzete, amelyet a népi irányzathoz tartozó értelmiségiek és határon túli rokonsággal rendelkező egyszerű emberek jól ismertek, illetve az ország kétoldalú kapcsolatai a többi népi demokráciával hivatalosan tabutémának számítottak. Mégis, ezt követően a kádári kultúrpolitika érdekes keverékké alakult át, amelynek részeivé váltak a Szovjetunióhoz való lojalitás mellett a nemzeti kultúra népi értékei, illetve politikai manipulációra, nacionalista követelésekre kevésbé érzékeny elemei (népzene, kóruséneklés, a műemlék- és tájvédelem támogatása).<sup>39</sup> 1963-ban eltörölték a felsőoktatásban a felvételiknél az osztályalapú korlátozást, amely addig megtiltotta vagy jelentősen megnehezítette az „osztályidegenek” számára a továbbtanulást.

Ugyanezen év szeptember 15-én a magyar kormány megszerezte azt, amely a későbbiekben is a Kádár-rendszer propagandájának egyik legnagyobb sikere maradt: aláírták a Vatikánnal a „részleges megállapodást”, amely az első ilyen jellegű szerződés volt egy kommunista ország és a Szent-szék között, és amely megerősítette a XXIII. János pápasága alatt a kelet-európai kommunista hatóságokkal elkezdett párbeszédet.<sup>40</sup> Függetlenül – 1971-ig – csak Mindszenty bíborosnak, a budapesti amerikai követség egyre kényelmetlenebbé váló vendégének ügye maradt. A megegyezés, amelynek teljes szövege évtizedekig titkos maradt, lehetővé tette Róma számára új püspökök kinevezését. A kommunista rendszer tevékenységének eredményeképpen politikailag lojális egyházi személyeket hoztak helyzetbe kompromisszumokra nem hajló püspökök helyett. A Magyar Püspöki Konferencia az állam ellenőrzése alá került, mivel 1964-ben és 1969-ben is olyan püspököket és segéd-püspököket neveztek ki, akik különböző szinteken és feladatkörben támogatták a Kádár-rendszer politikáját és/vagy titkos együttműködést vállaltak az állambiztonsági szervekkel.<sup>41</sup> Moszkva számára Magyarország vált az állam

39 A kádárizmus 1950–1960-as évekbeli ideológiájáról lásd *Kalmár M.*: Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája. Magvető, Bp., 1998.

40 Az 1964-es megegyezésről hasznos, noha apologetikus: *Casaroli, A.*: Il martirio della pazienza. La Santa Sede e i paesi comunisti (1963–1989). Einaudi, Torino, 2000. 77–103.; *Barberini, G.*: L’Ostpolitik della Santa Sede. Un dialogo lungo e faticoso. il Mulino, Bologna, 2007. 157–171.

41 A Kádár-rendszer a Szentszékekkel 1964-ben megkötött részleges megegyezést követő egyházpolitikájáról *Szabó Cs.*: A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai az 1960-as években. Szent István Társulat–Magyar Országos Levéltár, Bp., 2005. és *Ungváry, K.*: The Kádár Regime and The Roman Catholic Hierarchy. The Hungarian Quarterly, 2007. Autumn. 80–91. Óvatos



és egyház közötti kapcsolat pozitív példájává a szocialista országok között. Annak ellenére, hogy a vallásos emberek zaklatása (cenzúra, megfélemlítés, letartóztatások, perek) nem szűnt meg, 1965 elején pedig – mindössze néhány hónappal a megállapodás aláírását követően – újabb letartóztatási hullám kezdődött, a Szentszék diplomatái mégis úgy döntöttek, hogy a magyar állammal fenntartandó jó kapcsolatok érdekében inkább nem tulajdonítanak e negatív fejleményeknek különleges jelentőséget.<sup>42</sup>

Romániában Gheorghe Gheorghiu-Dej rendszere az Erdély magyar népességének körében a magyar forradalom hatására keletkezett feszültségeket arra használta fel, hogy határozottan elhallgattassa politikai ellenfeleit és a szocializmussal szemben leginkább ellenálló társadalmi csoportokat: a parasztokat és a városi kispolgárságot. Egy későbbi kimutatás szerint 1956 októbere és 1963 decembere között országszerte 24 472 személyt tartóztattak le politikainak minősített kihágás címén (ilyen volt például a tiltott határátlépés vagy a „nemzetgazdaság megkárosítása”). A bírósági szakaszba került ügyekről csak az 1957. január 1. és 1959. július 31-i időszakra vonatkozóan rendelkezünk részletes kimutatással: ebben az időszakban 9959 elmarasztaló ítéletet hoztak a katonai törvényszékek. 1957-ben és 1958-ban 45 végrehajtott halálos ítéletről van tudomásunk, ezek valódi száma azonban ennél lényegesen magasabb lehet. Megjegyzendő, hogy noha az összes elítéltnak csak mintegy 10-12%-a volt magyar nemzetiségű, a legsúlyosabb büntetéseket az 1958–1959-ben megrendezett „magyar” perekben rendelték el (*Szoboszlai-per*: 10 végrehajtott halálos ítélet, *Sass Kálmán-per*: két végrehajtott halálos ítélet, *EMISZ-per*: 77 súlyos ítélet).<sup>43</sup>

A letartóztatási hullámot követően túlszűfoltta váltak a börtönök, mindennaposak voltak a járványok és a halálesetek: csak a közép-erdélyi Szamosújváron 1960-ig több mint 200 fogvatartott vesztette életét a szigorú körülmények miatt. 1958 júniusában lázadás tört ki a 12 ezresre duzzadt börtönben, amit a kivezényelt katonai egységek géppuskák használatával vertek le. További zendülésektől tartva a hatóságok még azon a nyáron több ezer politikai foglyot irányítottak a Duna-delta mocsaras területén létrehozott munkatáborokba, ahol

---

becslések szerint 1987-ben a Magyar Püspöki Konferencia 13 tagja közül 10 volt korábban vagy még mindig ügynöke/informátora az állambiztonságnak. A szervezett magyar katolicizmus átalakulásáról lásd *Balogh M.*: A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. I–II. kötet. METEM, Bp., 2008. A csehszlovák helyzetről nagyon hasznos a volt diplomata műve: *Bukovsky, J.*: Chiesa del martirio, Chiesa della diplomazia. Memoria tra Cecoslovacchia e Vaticano. A cura di F. Strazzari, Edizioni Dehoniane, Bologna, 2009.

- 42 Az 1960-as évek közepén a pápa sokkal eltökéltebb volt Lengyelország irányában (és erre a legjobb példa talán az 1965. szeptember 12-én a Domitilla-katakombáknál elmondott beszéde lehet). VI. Pál pápának a kommunista ideológiával szemben elfoglalt álláspontját illetően lásd *Melloni, A.*: L'altra Roma. Politica e S. Sede durante il Concilio Vaticano II (1959–1965). il Mulino, Bologna, 2000. 352–357. és 368–371.; *Casaroli, A.*: Il martirio della pazienza i. m. 67–76.
- 43 Bukarest, ACNSAS, Dosar 53, vol. 3.100. A román belügyminisztérium „C” szolgálatának statisztikai füzeté az 1944–1959 között az állami szervezetek által letartóztatott és elítélt ellenforradalmi személyekről. A romániai 1956-ról részletesen: Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959). Szerk. *Bottoni S.* et al. Pro-Print, Csíkszereda, 2006.





Ceaușescu látogatása  
a Maros–Magyar Autonóm  
Tartományban. Homoród,  
1966. augusztus 12–14.

1964-ig embertelen körülmények között éltek. Az elítéltek semmilyen kapcsolatot nem tarthattak rokonaikkal, akik azt sem tudták, hozzátartozóik élnek-e még egyáltalán. A haláleseteket gyakran nem regisztrálták vagy csak évekkel később közölték az elhunyt családjával. Az 1956 utáni bírósági megtorlásoknak kettős funkciót tulajdonítottak: az egyéni felelősség megállapítása mellett egyre jelentősebb szerepet kapott az egész (nemzeti, vallási vagy falusi) közösségnek szánt figyelmeztetés. A magyar „ellenforradalomra” való hivatkozással megindított romániai megtorlások egyik hosszú távú eredménye a ceaușescui hatalmi szerkezet megszületése, majd annak megerősítése lett. A „forradalom nélküli” megtorlást méreteiben a magyarországihoz lehet hasonlítani. Mások voltak azonban a két országban az 1956 utáni rendcsinálás középtávú céljai. Az 1960-as évek elején Romániában fel sem merült a konszolidált rendszer fokozatos liberalizációja, mivel a magyar forradalmat követően itt új államépítési folyamat indult, amivel a totalitárius állam egyszerre válaszolt a „lentről” és a „kívülről” érkező kihívásokra.<sup>44</sup> A nemzeti kisebbségekkel szemben folytatott politikában a bukaresti kormányzat az 1950-es évek végétől a teljes szakítást hangsúlyozta az elmúlt évtized gyakorlatával. Ahogyan azt Lucian Boia az „antinationalista” szakasz lezárásának elemzésében kiemelte: a rendszer olyan ideológiai támogatást keresett, amely helyettesítette a kezdeti időszak internacionalizmusát, és ezt meg is találta azokban az elvekben, amelyek a Szovjetunióban szabályozták az oroszok és nem oroszok közötti kapcsolatokat.<sup>45</sup> Ez veze-

<sup>44</sup> Bottoni, S.: *Transilvania rossa* i. m. 171–196.

<sup>45</sup> Boia, L.: *History and Myth in Romanian Consciousness*. Central European University Press, Bp.–New York, 2001. 70–82.

tett az 1952-ben létrejött Magyar Autonóm Tartomány átszabásához és a székelvöldi közigazgatási-területi autonómia gyakorlati megszüntetéséhez is.

1959-ben Gheorghiu-Dej és a román rendszer második emberévé avanzsált Nicolae Ceaușescu az új szovjet oktatási rendelkezéseken felbuzdulva és a magyar nemzetiségű kommunista elit ellenkezése ellenére egyesítették a kolozsvári magyar és román nyelvű egyetemeket. Az eredmény egy formálisan kétnyelvű, valójában azonban román dominanciájú új struktúra lett. 1959–1960-ban a románosítási kampány kizárólagosan román nyelvű intézetekké vonta össze a magyar és német nyelvű iskolákat, miközben 1960 decemberében a Magyar Autonóm Tartományt úgy rajzolták át, hogy román többségű területeket is hozzásatoltak. A kisebbségek „kulturális szeparatizmusa” elleni küzdelem jelentette ideológiai kiindulópontját annak a nemzeti kommunista fordulatnak, amelyet Ceaușescu 1965. évi hatalomra jutását követően hajtottak végre.<sup>46</sup> Az 1950-es évek végén, az 1960-as években egy széles körű tisztogatási akció eltávolította az államapparátus érzékeny pontjairól (gazdaság, politikai rendőrség, kiemelt kulturális intézetek) a pártapparátus személyi állományának magyar és zsidó származású tagjait. 1958 januárjában a kormány ismét megnyitotta a zsidók előtt az 1952-ben megszüntetett kivándorlás lehetőségét, és szerződésben állapodott meg Izraellel. 1965-ig több mint 100 ezer romániai zsidó hagyta el az országot és költözött Izraelbe. Sokan vándoroltak ki az Egyesült Államokba és Nyugat-Európába. A zsidó közösség exodusa egyáltalán nem volt spontán folyamat. A hatóságok ellenséges légkört teremtettek a zsidók körül (sajtótámadások, munkahelyi megfélemlítések, adminisztratív szankciók és büntetőkerek) a kulturális és szakmai elit összetételének megváltoztatása céljából.<sup>47</sup>

Gheorghiu-Dej külpolitikája célul tűzte ki, hogy növeli az ország autonómiáját, erőfeszítése az 1960-as évek elejéig összhangban is volt a szovjet stratégiával. 1958 májusában Hruscsov bejelentette a szovjet csapatok kivonását a megbízható és támadás esetén könnyen védhető szövetségesnek tekintett Romániából (35 ezer fős csapatlétszám), valamint az NDK-beli, lengyelországi és magyarországi szovjet csapatkontingens további 84 ezer fős csökkentését. A szovjet lépéssel együtt járt a kínai csapatok kivonása Észak-Koreából, a szovjet kivonulás azonban hiába próbálta hasonló lépés megtételére ösztökélni a NATO-t Nyugat-Európában. A szovjet katonai alakulatok távozása Romániából, amelyet számos elemző a román függetlenségi politika előfeltételének tart, nem jelentett teljes felszabadulást. Dennis Deletant rámutat, hogy Moszkva továbbra is fenntartott repülő- és tengerészeti bázisokat román területen és hadrendbe állított csapatokat a Moldovai Szovjet Köztársaságban, a Prut folyón túli területen és Dél-Ukrajnában.<sup>48</sup> Gheorghiu-Dej ügyessége abban állt,

46 Verderey, K.: *National Ideology under Socialism Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. University of California Press, Berkeley, 1991.

47 Ioanid, R.: *The Ransom of the Jews. The Story of the Extraordinary Secret Bargain between Romania and Israel*. Ivan R. Dee, Chicago, 2005.

48 [www.php.isn.ethz.ch/collections/coll\\_romania/introduction.cfm?navinfo=15342](http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_romania/introduction.cfm?navinfo=15342) (utolsó letöltés 2010. november 18.).

hogy a szovjet engedményt a román külpolitika önállósulásának eredményeként mutatta be. A Szovjetunióval való kapcsolatokban 1964-ben súlyos válságot okozott a román párt által közzétett „Áprilisi tézisek” megjelenése, amely a szovjet szupremáciát tagadva egyenlő jogokat követelt minden kommunista párt számára. A Moszkvával folytatott ideológiai vita mindazonáltal elfedett – ahogyan ezt látni fogjuk – gazdasági és stratégiai okokat, és nem vezetett végleges szakításhoz. Gheorghiu-Dej halálával, illetve Nicolae Ceaușescu első titkárrá választásával 1965 márciusában Románia folytatta kétarcú politikáját: korlátozott együttműködés a szovjet tömbön belül, fokozott aktivitás a Nyugat és a fejlődő országok irányában.

Miközben belpolitikai téren az 1960-as évek közepéig alig látszottak az enyhülés jelei, sőt az állambiztonsági ellenőrzés is egyre szorosabbá vált (a Securitate 1956-ban 15 ezer informátorral rendelkezett, ez a szám 1961-re 43 ezerre, majd 1967-re több mint 119 ezerre emelkedett),<sup>49</sup> külpolitikai vonalon látványos nyitás történt. Bukarest a többi szocialista országot megelőzve normalizálta diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatait az Egyesült Államokkal és a többi nyugati országgal. Románia volt az első a keleti tömb országai közül, amely 1967-ben diplomáciai elismerésben részesítette Nyugat-Németországot, és az egyedüli, amely nem szakította meg diplomáciai kapcsolatát Izraellel a hatnapos háborút (1967. június 5–10.) követően, amelynek során a zsidó állam vereséget mért az Egyiptomból, Szíriából, Jordániából álló, szovjet támogatású arab koalícióra. Ennek az előrelátásnak jelentős gazdasági okai voltak: Radu Ioanid évi százmillió dollárra becsülte azt a profitot, amelyre a román állam szert tett 1989-ig bezárólag saját lakosságának „kiárúsításával” Izraelnek és Nyugat-Németországnak.<sup>50</sup>

Bulgáriában az SZKP XX. kongresszusának nagy hatása volt a belpolitikai fejleményekre. 1956 áprilisában a párt plénuma előtt, az 1954-ben első titkárrá választott Todor Zsivkov lemondásra kényszerítette Vulko Velev Cservenkov miniszterelnököt és konszolidálta egyszemélyes hatalmát. Az 1956-os magyar forradalom mindazonáltal lehetetlenné tett minden, a rendszer liberalizálására tett próbálkozást. A represszió 1957–1958-ban új csúcst ért el, és csak 1964-ben, a többezernyi politikai elítélt szabadon bocsátásával járó általános amnesztia következtében csökkent. Az amnesztia során szabadságukat visszanyertek közül sokan tapasztalták meg az egykori lovecsi kőbánya területén folyó „munkaterápiás átnevelést”.<sup>51</sup> Ezekben az években a bolgár vezetés a szovjet gazdaságpolitikához hasonló stratégiát folytatott. A mezőgazdaság kollektivizálása gyorsan haladt, bár a folyamatot a törpebirtokok és az állattállomány megtartását célzó rendeletek enyhítették,

49 *Deletant, D.*: Romania. In: *A Handbook of the Communist Security Apparatus in Eastern Central Europe 1944–1989*. Eds. *Persak, K.–Kamiński, Ł.* Institute for National Remembrance, Warsaw, 2005. 315.

50 *Ioanid, R.*: The Ransom of the Jews i. m. 84–87, 120.

51 *Il libro nero del comunismo europeo...* A cura di *Courtois, S.* i. m. 277–282.

amit szükségessé tett az is, hogy az országban megtermelt hús és tej fele érkezett ilyen magánparcellákból. A még mindig kezdetleges ipari szektorban az 1958 elején megindított relatív modernizáció az élelmiszeripart, valamint a tartós javakra fókuszáló harmadik ötéves tervet jellemezte. A pártvezetés 1958. októberi–novemberi kínai útját követte a kínaiak „nagy ugrás” politikájának átvételéről hozott döntés, amely az ötéves terv radikális revízióját és a vezetésen belüli ellentétek erősödését okozta. Ezek később, 1962-ben a szovjetek támogatta Zsivkov győzelméhez vezettek Anton Jugov felett.<sup>52</sup>

Az 1950-es évek második felétől Bulgáriában is szovjet inspirációra tört ismét felszínre a nemzetiségi kérdés. Az 1956-os népszámlálás közel 200 ezer fő macedón származását írt össze (elsősorban a mai Macedón Köztársaság határához közel található Petrics körzetében). A kormány ekkor újakezdte a két világháború közötti kulturális asszimilációs politikát abból a célból, hogy a helyi lakosság bolgárnak vallja magát. Ez ismételten a jugoszláv kapcsolatok elhidegüléséhez vezetett, amelyet Szófia 1955 után igyekezett rendezni. A következő összeírás alkalmával alig 8000 fő szállt szembe a hatóságokkal, hangsúlyozva macedón identitását.<sup>53</sup> Súlyosabb következményei lettek a muszlim vallású, 1965-ben mintegy 750 ezer főre tehető (dél-dobrudzsai törökök, pomákok, iszlám hitre tért bolgárok, romák) nemzetiségekkel az 1950-es évek vége felé folytatott politikának. A kommunista párt 1958-ban összehívott plénuma megerősítette a török nyelvű iskolák megszüntetését és kétnyelvű, majd később „bolgárosított” intézetekké alakításukat. A vallási és a kulturális életet (egyesületek feloszlata, színházak bezárása, török helységnevek tiltása a sajtóban) is növekvő korlátozás jellemezte. 1964-ben, amikor a török nyelvet minden rendű és rangú oktatási intézményben betiltották, a hatalom belekezdett a nyugat-rodopei pomákok bolgárosításába, amelyet csak az érintett népesség energikus tiltakozása tudott megakadályozni. A hidegháború miatt amúgy is feszültségekkel teli viszony a közeli Törökországgal tovább romlott. Az ankarai kormány 1962–1963 során közel 400 ezer bolgár állampolgár kivándorlási kérelmének adott helyet. Bulgária csak 1968-ban, szovjet sürgetésre kötött kétoldalú egyezményt Törökországgal, amely túl azon, hogy rendezte a két ország diplomáciai kapcsolatait és megkönnyítette a kétoldalú kereskedelmet, hozzájárult 130 ezer fő Bulgáriából Törökországba történő áttelepüléséhez.<sup>54</sup>

A hruscsovi időszak politikai ellentmondásai, a nyitások és bezárkózások nagymértékben befolyásolták a lengyelországi, csehszlovákiai, de leginkább a kelet-németországi politikai fejlődést. Gomulka nagyon hamar csalo-

52 Belső hatalmi küzdelmekről részletesen: *Marceva, I.*: Change of the Guard. The Struggle for Power in Bulgaria, 1953–1962. *Études Balkaniques*, 2000. I. 59–78. (Part I.); 2. 36–57. (Part II.).

53 *Jelavich, B.*: History of the Balkan. 2. kötet: Twentieth Century. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. 364–369.

54 *Petkova, L.*: The Ethnic Turks in Bulgaria. Social Integration and Impact on Bulgarian–Turkish Relations, 1947–2000. *The Global Review of Ethnopolitics*, 2002. I. 45–46. Az 1968-as meg egyezés szövege elérhető: [www.untreaty.un.org/unts/I\\_60000/22/4/00042180.pdf](http://www.untreaty.un.org/unts/I_60000/22/4/00042180.pdf).

dást keltett mindazokban, akik reményeket fűztek személyéhez. A politikai és gazdasági reformok leállítása az 1960-as évek elején nyílt konfliktust eredményezett a hatóságok és a dogmatikus marxizmussal dacoló, a párt vezető szerepét megkérdőjelező „revizionista” filozófusok között. Vezéralakjuk Leszek Kołakowski volt, akinek az 1957-ben írt *Felelősség és történelem* című tanulmánya a lengyel október leghitelesebb megnyilatkozása.

A lengyel politika a felszínre törő szociális elégedetlenségre a nacionalista propaganda hangsúlyozásával válaszolt, leginkább az Odera–Neisse-határt el nem ismerő Nyugat-Németországgal szemben. Ezzel párhuzamosan 1964-től erősödött meg a kommunista párton belül Mieczysław Moczar vezetésével a partizánemléket ápoló munkásszármazású káderek alkotta frakció. A csoport az antiszemita szélsőségesek erőszakos értelmiségellenességével tűnt ki. Két értelmiségi, Jacek Kuroń és Karol Modzelewski *Nyílt levél a Párthoz* című folyamodványukban – Milovan Gyilasz védelmében – elítélték a bürokratizálódást, a rendszer osztályjellegét, amely ahelyett, hogy az életszínvonal javításán dolgozna, vezetői meggazdagodásához vezet. A következő esztendőben a szerzőket bebörtönözték és elítélték. 1967 nyarán a hatnapos háború kiváló ürügyet szolgáltatott a zsidó származású értelmiség régóta tervezett megregulázásához. A következő hónapokban megszáporodtak az antiszemita hangvételű cikkek és megnyilatkozások. Moczar nem is habozott kihasználni az 1968-as diákmegmozdulásokat egy „anticionista” kampány kirobbantására, amely arra kényszerítette a Lengyelországban maradt, hontalanná nyilvánított és munkahelyüktől megfosztott zsidók nagy részét, hogy



1962-ig Európa legnagyobb,  
30 méteres Sztálin-szobra állt  
a prágai Letna-parkban, 1955



Szigorúan ellenőrzött  
vonatok, 1966.  
Egy kocka a filmből.  
Írta: Bohumil Hrabal,  
rendezte: Jiří Menzel,  
Oscar-díjat kapott 1968-ban



elhagyják az országot.<sup>55</sup> Néhány évvel később ez az exodus a legjelentősebb lengyel értelmiségiek közül jó néhányat, köztük magát Kołakowskit is magával ragadta.

Muriel Blaive szerint Csehszlovákiában 1956 ki nem használt lehetőség maradt a reformok megindítására. Lengyelország és Magyarország kivételével, ahol eltérő módon és időben, de a vezetés megpróbált reagálni az utca kihívásaira, Antonín Novotný rendszere nem kényszerült rá a sztálinizmus felülvizsgálatára.<sup>56</sup> A magyarlakta Dél-Szlovákiában csekély számban előfordultak a magyar forradalommal szolidáris utcai megmozdulások, amelyek letartóztatásokkal és ítéletekkel jártak, ám minden különösebb nyom nélkül múltak el. Az 1960-as évek második feléig Csehszlovákia Bulgáriával és az NDK-val együtt a Szovjetunió legmegbízhatóbb szövetségesét jelentette. A szovjet tömb többi államát néhány évvel megelőzve Prága 1960-ban elfogadott egy új alkotmányt, amely munkások, parasztok, értelmiségiek szövetségére épülő, a kommunista párt vezette „szocialista államként” határozta meg az országot.

Fontosabb, és politikai következményeit tekintve fajsúlyosabb volt a szlovák autonómia csökkentése és a bürokrácia Novotný által szorgalmazott központosított átszervezése. A kormány szlovák részlegét felszámolták, szerepét a valós hatalom nélküli Szlovák Nemzeti Tanács vette át.<sup>57</sup> Az intézkedést a szlovák értelmiségiek körében végzett tisztogatás követte, amely az 1960-as években nemzeti alapú ellenkezést váltott ki. 1962-ben a reformer Ale-

55 Tonini, C.: *Operazione Madagascar. La questione ebraica in Polonia*, Clueb. Bologna, 1999. 242–269. Az 1968-as antiszemita kampányról vö. 1968: *Forty Years After* (Polin volume 21. *Studies in Polish Jewry*). Ed. Gluchowski, L.–Polonsky, A. The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford, 2008.

56 Blaive, M.: *Une déstalinisation manquée. Tchécoslovaquie 1956*, éditions Complexe. Paris–Bruxelles, 2005.

57 Kirschbaum, S.: *A History of Slovakia* i. m. 237.



xander Dubček lett a CSKP Elnökségének tagja, egy évvel később pedig a Prága által favorizáltakat legyőzve lett a párt szlovák szekciójának első titkára. Dubček felemelkedéséhez óvatos kulturális liberalizáció társult, amelynek első jele a korábban dekadensnek bélyegzett Kafka rehabilitációja (1963) és a Bohumil Hrabal elbeszéléséből Jiří Menzel által rendezett – később a legjobb külföldi film kategóriájában Oscar-díjat nyert – *Szigorúan ellenőrzött vonatok* című film megjelenése volt (1966). A csehszlovák történetírás ezt a kulturális erjedést *předjarónak* (tavaszt megelőző állapot) nevezte.<sup>58</sup> 1963-ban politikai amnesztiával köztörvényesek és politikai foglyok ezrei szabadultak ki a börtönökből.

A gazdaságpolitikát viszont ezzel ellentétben a teljes merevség jellemezte. A mezőgazdaság kollektivizálása szisztematikusan, engedmények nélkül folytatódott. Az 1960–1965 közötti ötéves terv, amely lényeges agrárterméknövekedéssel számolt, időjárási, de leginkább szervezési okokból kudarcot vallott. A nehézipar megsemmesítette a központi tervgazdálkodáshoz kapcsolódó működési zavarokat, az ágazatot ugyanis nem érintette az 1958-ban elfogadott racionalizálási csomag. 1962–1963 között a szovjet tömb legiparosodottabb és legfejlettebb országában a bruttó hazai össztermék nominálisan is csökkent, miközben a kereskedelmi mérleg erős passzívumot mutatott, az ország pedig kénytelen volt eladósodni, hogy biztosítsa polgárainak az alapvető fogyasztási javakat. Az elmaradt politikai és kulturális desztalinizáció, a szociális tényezők, a béremelés hiánya csak növelték az elégedetlenséget, ami politikai instabilitásba torkollott, de 1967-től átfogó reformkísérlethez is vezetett.

Kelet-Németországban az 1968-at megelőző évtized, elsősorban a berlini fal megépítését (1961) követően, a kommunista rendszer hatalmi struktúrájának megkésett konszolidációját jelentette. Az 1950-es években az NDK kettős legitimációs válságban szenvedett. A belső krízist a polgárok folyamatos nyugati irányba történő menekülése adta, míg a „külsőt” az, hogy Nyugat-Németország, amely saját magát tartotta az egyetlen legitim német államnak, nem volt hajlandó elismerni diplomáciai szinten a keletnémet államot. Walter Hallstein diplomata, az Európai Bizottság első elnöke olyan külpolitikai doktrínát dolgozott ki, amelynek középpontjában a fiatal német demokrácia Nyugat-Európa szövetségi rendszerébe való beilleszkedése állt. Ennek megfelelően a Szovjetunió kivételével Bonn nem ismerte el azokat a kormányokat, amelyek diplomáciai kapcsolatokat tartanak fenn a kelet-berlini rezsimmel.

Az 1960-as években a keletnémet állam stabilizálása lett az ulbrichti politika sarokköve, a kölcsönös diplomáciai elismerésre azonban a Willy Brandt szociáldemokrata kancellár és egykori nyugat-berlini polgármester által elindított *Ostpolitik*ig kellett várni. A keletnémet állam stabilizálását nevezi Mary Fulbrook a rendszer „normalizálásának”, amely majd az 1960-as, 1970-es

<sup>58</sup> Clementi, M.: Cechoslovacchia i. m. 177.

években a társadalom által elviselt és magáévá tett „inkluzív totalitarizmus”<sup>59</sup> felé való átmenetet jelenti. Az 1960-as évek végén az NDK-t sújtó gazdasági válság ellenére, amely egyébiránt hozzájárult az idős Ulbricht és Erich Honecker közötti hatalmi váltáshoz is, az évtized modernizációs esélyt és mérsékelte jólétet kínált a konfliktusokba belefáradt társadalom számára. 1970-ben a keletnémet lakosság több mint 70%-a rendelkezett televízióval, hűtőszekrényvel és mosógéppel: ez magasabb arány, mint bármely másik szocialista országban.<sup>60</sup> Ugyanakkor a kelet-berlini rendszer a tétlenség és a ridegség állapotába merevedett. A politikai rendőrség szoros szimbiózisban működött a szovjet hatóságokkal, és így lett a kelet-európai tömb legerősebb és leghatékonyabb erőszakszervezete.

### 3.3.2. A „tömbön kívüli” szocializmus: Jugoszlávia és Albánia

Az 1960-as években Jugoszlávia külön utas politikája és az 1956-os magyar forradalom következményei próbára tették a Szovjetunió körül kialakult szocialista tömb egységét, amelyet a későbbiekben végérvényesen semmissé tett az SZKP és a kínai kommunisták közötti kapcsolat megromlása. Ideológiai (Peking a Nyugattal folytatott enyhülési politikai folyamatokban a leninizmushoz képest revizionizmussal vádolta Moszkvát), stratégiai (Moszkva nem támogatta Pekinget az Indiával kialakult konfliktusában) és gazdasági ellentétekről volt szó. Mao Ce-tung 1958-ban megindította a „nagy ugrás” politikáját: a mezőgazdaság teljes kollektivizálása 1961-ig több tízmillió áldozatot követelt. 1960-ban a szovjetek visszahívták Kínából tanácsadóikat; a következő évben a kínaiak „revizionista áruló csoportnak” nevezték a szovjet vezetést; Moszkva azonnal replikázott, kalandoroknak és nacionalistáknak bélyegezte Maót és európai követőit. 1962-ben a két párt megszakította a kapcsolatát, 1969-re pedig a két legnagyobb kommunista ország közötti konfliktus fegyveres összetűzéshez vezetett az Usszuri folyón. A kínai–szovjet ellentét, amelyben Tito nem foglalt állást Moszkva mellett, véget vetett Moszkva és Belgrád közeledésének. 1958 áprilisában a Jugoszláv Kommunista Szövetségének VII. kongresszusán Tito meghirdette a gazdasági önrendelkezési modellt, amelyet a szovjetek az SZKP XXI. kongresszusán, 1959-ben revizionistának minősítettek. A kapcsolatok elhidegülése azonban nem vezetett második hidegháborúhoz a szocialista táboron belül, sőt ideiglenesnek bizonyult. Az 1960-as évek elején Hruscsov ismételten megpróbálta közelíteni Jugoszláviát a szovjet tömbhöz, az ezt követő évtizedekben a Moszkva–Belgrád közötti kapcsolat a gazdasági együttműködés elfogadható szintjén és korlátozottabb

59 Power and Society in the GDR, 1961–1979, The „Normalisation of Rule”? Ed. Fulbrook, M. Berghahn Books, New York, 2009. 1–30.

60 Fowkes, B.: L’Europa orientale dal 1945 al 1970 i. m. 115.

politikai mértékben stabilizálódott. A konfliktusokkal terhes periódusok Jugoszláviában általában a belső reformok időszakát jelentették, míg minden Moszkvával történő kiegyezést erős ideológiai represszió követett.<sup>61</sup>

Társadalmi-gazdasági téren a jugoszláv modell kiváltotta a kelet-európai országok irigységét. A szovjet típusú hierarchikus struktúrák lebontását, a vállalatokban a munkatervet kialakító, a profit visszaforgatásáról döntő, a bérdifferentiálást a termelékenység alapján szabályozó munkástanácsok és a munkás-önigazgatás alapján működő választott bizottságok megalapítását követően 1957–1965 között rendeletek sora teremtette meg a tényleges decentralizáció alapját. A bürokratikus apparátusok irányítása (néhány jelentős kivétellel, mint például a védelmi minisztérium) köztársasági hatáskörbe került, miközben a vállalatok menedzsmentje szabadságot élvezett a profit szétosztásában. A „társadalmi tulajdon” kategória alatt újrafogalmazták a kollektív, szövetkezeti és önigazgatási gyári tulajdont úgy, hogy felszámolták az állami tulajdon koncepcióját az állami vagyonban is. Az állami ellenőrzés a védelmi politikával kapcsolatos szektorokra, az infrastrukturális beruházásokra, a regionális fejlesztésre, tudományos kutatásokra, az árukészlet vásárlására és eladására, a külkereskedelemre, illetve a valutakereskedelem befolyásolta bérpolitikára szorítkozott.<sup>62</sup>

Az 1963 áprilisában kihirdetett harmadik alkotmányt nem véletlenül nevezték „az önigazgatás alkotmányának”, miközben 1965-ben a rendszer fő teoretikusa, Edvard Kardelj ösztönzésére elindult gazdasági reform felszabadította az árak többségét, megerősítette a minden szintre és termelési szektorra kiterjedő önigazgatási autonómiát és legfőképpen eltörölte az állami támogatást a nem megfelelő termelékenységű üzemek esetében. Ez az intézkedés a későbbiekben a köztársasági szolidaritási alap legfőbb kedvezményezettjeinek számító déli köztársaságokban hozzájárult a munkanélküliség növekedéséhez és a baloldaltól érkező kemény kritikákhoz. Már 1959 nyarán Ernesto Che Guevara jugoszláviai látogatása alkalmával lesújtó véleményének adott hangot a titói kísérletről, amely szerinte nem volt más, mint „vállalati kapitalizmus a javak szocialista újraelosztásával”.

Az 1960-as években Jugoszlávia, az immár élethossziglan elnökké választott Titóval, dübörgő és ellentmondásokkal teli gazdasági fejlődést tudhatott magáénak. Az egy főre eső jövedelem elsősorban a fejlett köztársaságokban (Szlovénia, Horvátország, Észak- és Közép-Szerbia) jelentős mértékben emelkedett, miközben a tartós fogyasztási cikkek az évtized végén szintén csak nyugati importból, elsősorban amerikai támogatással sikerült biztosítani. Az ország valutatartalékait nagymértékben javította a gyorsan fejlődő turizmus, amely főleg Horvátország tengerpartját vette célba, és az, hogy a nyugat-európai jugoszláv vendégmunkások megtakarított pénzüket hazautalták. 1967-ben Jugoszlávia eltörölte a vízumkötelezettséget az országba belépő

61 Uo. 119.

62 L'autogestione jugoslava. A cura di Bianchini, S. Franco Angeli, Milano, 1982.



Jugoszláv divat  
az 1960-as évek végén.  
A Vartek (Varaždin, Horvátország)  
cég modelljei

nyugati és keleti állampolgárok esetében, és a kormányzat ettől kezdődően bárkinek, aki szerette volna, megadta az engedélyt az országba való beutazásra. A belgrádi és a bonni kormány közötti megegyezés pedig jugoszláv állampolgárok tömegeinek legális – és akkor még ideiglenesnek szánt – kivándorlását tette lehetővé.<sup>63</sup>

Jugoszlávia a gazdasági reformok útjára lépő Magyarország számára is példának számított. Magyar részről a közeledéshez komoly gazdaságpolitikai érdekek fűződtek. A nehézipar extenzív fejlesztésén alapuló koncepció kifulldadása és a növekvő külföldi adósság reformokra kényszerítette a szocialista országokat. Jugoszlávia gazdasága ekkor már lényeges piaci elemeket tartalmazott, és az ország tagja volt az IMF-nek, valamint a Világbanknak. 1967 decemberében Nyers Rezső Jugoszláviába látogatott, hogy tapasztalatokat gyűjtsön a gazdasági reformról. A magyar tárgyalódelegációt láthatóan meglepte a mélyreható reformok üteme: három év alatt több tízezer munkahely szűnt meg, több száz vállalatot egyesítettek, több ezer termék gyártását szüntették meg vagy indították el; megjelent az infláció és a munkanélküliség, ugyanakkor lehetőség nyílt a külföldi munkavállalásra. Az 1971. évi jugoszláv népszámlálás egymillióra becsülte azon állampolgárok számát, akik Nyugaton dolgoztak. Sok vajdasági magyar is munkát vállalt külföldön, és a velük egyre intenzívebben érintkező magyarországi rokonok, barátok is közvetlen tapasztalatot szerezhettek a nyugati életformáról, mivel a külföldi munkavállalók luxusnak számító értéktárgyakkal lepték meg szeretteiket (modern ház-

63 *Uő*: Le sfide della modernità. Idee, politiche e percorsi dell'Europa orientale nel XIX e XX secolo. Ribbettino, Soveria Mannelli, 2009. 192–193.



Magyar turisták  
a Deák Ferencz gőzhajón.  
Jugoszlávia, 1964

tartási gépek, színes televízió, magnó, később videokamera). A határok átjárhatóságának és a turisztikai fejlesztéseknek köszönhetően (az 1960-as években már közvetlen buszjárat kötötte össze a magyar fővárost a jugoszláv tengerparttal) az átlag magyar állampolgár az 1970-es évekbeli Jugoszláviát „majdnem nyugati” státusba emelte.<sup>64</sup>

A fejlett nyugati társadalmakkal való intenzív érintkezés azonban magával vonta új, máshol ismeretlen problémák megjelenését. A tömeges munkanélküliség, a magas infláció, a piaci összetevők bevezetése a szabályozott gazdaságba az 1960-as évek közepétől kiélezte a párton belüli ideológiai konfliktusokat, amelyekhez ekkor adódtak hozzá az egyre nyíltabb formában jelentkező etnikai feszültségek. 1966-ban meglepetést keltett a titkosrendőrség rettegett vezetőjének, a konzervatív ideológiájáról ismert Alekszandar Rankovićnak az elmozdítása. Titóval és Kardeljel a gazdasági reformok gyorsításának szükségességéről folytatott heves viták főszereplője volt, végül az államelnök elleni összeesküvéssel vádolták meg. Ranković testesítette meg a területi entitások szemében (különösen Szlovéniában, Horvátországban és Koszovó tartományban) azt a szerb pártelitet, amely ellenezte a Jugoszlávia föderalizációjával és az alkotmány által is elismert széles körű nemzetiségi jogokat. A Ranković lemondását követő vizsgálatból kiderült, hogy horvátok, albán nemzetiségű koszovóiak ezreit tartották nyilván a szerb nép potenciális ellenségeként.<sup>65</sup>

A belbiztonsági apparátus átszervezését gyors liberalizáció kísérte. A külföldre utazás lehetőségének bővülése ráadásul egybeesett a nyugat-európai diákmegmozdulásokkal: olyan eseményekkel, amelyekről a jugoszláv fiatalok kortársaikhoz képest sokkal több információval rendelkeztek. 1968 júliusában több ezer diák lépett sztrájkba Belgrádban, majd ezt követően Ljublja-

64 Bottoni, S.: „Majdnem Nyugat” a szomszédban. A magyar–jugoszláv kapcsolatok az 1950–1980-as években. *História*, 2010. 1–2. 44–47.

65 Privitera, F.: *Jugoslavia*. Unicopli, Milano, 2007. 103. A témában fontos kutatást végez Edwin Pezo, a regensburgi Institut für Ost- und Südosteuropaforschung munkatársa.





Híppik Dubrovnikban, 1969

nában és Zágrábban. A megmozdulások során – a rendőrség megfigyelte a résztvevőket, de csak ritkán avatkozott be, mivel utasítást kapott, hogy akadályozza meg az események utcai összecsapássá fajulását és kerülje el a fizikai kontaktust. A megvalósult politikai nyitást visszafordította az 1971–1972-ben az egyetemi világban és az értelmiség körében végbement tisztogatás. Kifejezetten politikai és etnikai-kulturális jellege volt a koszovói, szlovéniai és horvátországi tiltakozásoknak. Az albán többségű tartományban, amely a teljes föderáció legelmaradottabb területe volt, 1968 novemberében erőszakos tüntetések robbantak ki, amelyek nagyobb autonómiát követeltek Szerbiától, és kulturális közeledést sürgettek ahhoz az Albániához, amelynek kapcsolatai Jugoszláviával az 1948-as szakítást követően ekkor még nem rendeződtek.

A vita részleges sikerrel zárult: Koszovó autonóm tartomány és a „föderáció konstitutív eleme” lett – a státust később az 1974-es alkotmány is megerősítette –, még akkor is, ha nem vált köztársasággá, amely pedig Szerbiával azonos szintre emelte volna.<sup>66</sup> Lehetővé tették a zászló és az albán nemzeti szimbólumok használatát, 1969-től pedig Koszovó fővárosában, Pristinában kétnyelvű egyetem kezdte meg működését, amely azután alapvető szerepet játszott az albán kultúra és politikai öntudat terjesztésében. Az albán elit a közigazgatás helyi elemeinek arányosabb képviselésére is szert tett, a gazdaságélénkítő központi alapok több mint harmadához jutott hozzá (amelyhez a szubszidiaritás elvei szerint a legfejlettebb köztársaságok járultak hozzá).

1969-ben egy autópálya körül kirobbant hatásköri konfliktus hosszú vitákhoz vezetett Szlovénia és a belgrádi kormányzat között. Ljubljana azzal vádolta a központi hatóságokat, hogy szándékosan elhanyagolják a tagköztársaság számára kulcsfontosságú kelet-nyugati közlekedést (a jelenlegi 5. számú páneurópai közlekedési folyosót, amely Spanyolországból indul, Északkelet-Olaszországon és Szlovénián át Ukrajnáig vezet). Helyette egy Jugoszlávián belüli észak–déli irányú útrendszer kiépítését erőltetik, a *Bratstva i*

<sup>66</sup> *Malcolm, N.*: Storia del Kosovo i. m.



*Jedinstva* – Testvériség és Egység – elnevezésű utat, mely ezer kilométeren keresztül szelte át az országot az osztrák határtól egészen Görögországig.

A horvát követeléseknek részben gazdasági (a turizmusból származó valutabevétel felének megtartása, a Belgrád által szabályozott addigi 7% helyett), részben pedig identitáspolitikai összetevői voltak. 1967-ben nyelvészek egy csoportja a „Jelentés a horvát irodalmi nyelv aktuális helyzetéről” című munkában nagyobb védelmet kért a horvát nyelvnek, miközben az 1968-as diákmegmozdulások után megjelenő követelések már a világháború előtti nemzeti szimbólumok és a betiltott nemzeti énekek használatának engedélyezését is tartalmazták. A *Maspok*ban (Nemzeti Tömegmozgalom) – a „Matica Hrvatska” folyóirat körül – egyre több ellenzéki értelmiségi, uszta érzelmű vagy tapasztalatú nacionalista, aki azonban egyidejűleg pártkader is lehetett, illetve egyetemista vett részt. Az 1971-es „horvát tavasz” ideje alatt a köztársaság homogén etnikai és nyelvi viszonyainak elismerésén túl az ellenzékiek külön mandátumért fordultak az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez. A mozgalom radikalizálódása nemcsak Szerbiában váltott ki tiltakozásokat, de a szlavóniai és a krajina szerbek körében is. 1971-ben Tito katonai fenyegetéssel, a vezető csoportban elindított tisztogatással, a *Maspok* neves képviselőinek letartóztatásával és elítélésével (köztük volt többek között a későbbi horvát elnök, az egykori partizán és hadtörténész Franjo Tuđman) letörte a horvát tömegmozgalmat. Az 1972. évi „normalizációnak” sikerült ugyan csillapítania a feszültséget, ám az elfojtott harag megmaradt és megválaszolandó politikai kérdéseket hagyott maga után, amelyeket az 1974-es alkotmány sem tudott megoldani.<sup>67</sup>

Az 1950-es években Albánia teljes egészében a Szovjetunió politikai, katonai és gazdasági támogatásától függött, amelynek nem kerülte el figyelmét a Jugoszláviával és Görögországgal határos kis balkáni állam stratégiai fontossága. A Tito-ellenes tisztogatásokat követően a kommunista párt belső stabilitását a muszlim középosztályból érkező Enver Hodzsa személyes hatalma szilárdította meg. A jugoszláv vezetéssel történő kiegyezést követően azonban a Szovjetunió elveszítette érdeklődését az elhanyagolható termelési potenciállal bíró ország iránt. Az ellentétek Moszkvával a XX. kongresszus után kezdődtek, amelynek a sztálinizmussal szemben megfogalmazott kritikáit Tiranában nyugtalansággal és bosszúsággal fogadták. Az albánok nem lelkesedtek azért, hogy Moszkva és Tito kapcsolatai újjáéledtek, és elterjedtek a békés egymás mellett élés és a szocializmushoz vezető különböző nemzeti utak koncepciói. Mindezekre a sztálinizmus klasszikus változatának megerősítésével reagáltak. A mezőgazdaság kollektivizálását néhány esztendő alatt, 1957–1961 között véghezvitték. Az albán vezetés számára súlyos veszélyt jelentett ugyanakkor a Hruscsov által pártolt KGST-integrációs terv, amely a keleti tömb gazdasági

67 Banač, I.: Political Change and National Diversity. Daedalus, 1990. I. 153–154. A „horvát tavaszról” részletesen: Irvine, J.: The Croatian Spring and the Dissolution of Yugoslavia. In: State-Collapse in South-Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration. Eds. Cohen, L. J.–Dragović-Soso, J. Purdue University Press, West Lafayette (IN), 2008. 131–178.

fejlődésének szélére sodorta Albániát. Ezért bányászati és ipari komplexumok építéséről határoztak, ahol új munkásgenerációk nőhetnek fel.

1960-ban Tirana feltűnően közeledni kezdett Kínához, amely a szovjet vezetőkkal először júniusban, a Román Kommunista Párt III. kongresszusán vezetett nyilvános összetűzéshez. A szakítás Moszkvával novemberben következett be, azon a csúcstalálkozón, amelyen utoljára volt együtt jelen 81 kommunista párt és ahol az Albánia által támogatott kínaiak erőteljes támadást intéztek a szovjet szupremácia ellen. Megtorlásképpen 1961 decemberében a Szovjetunió – egyedül a keleti tömb országai közül – megszakította Tiranával a diplomáciai kapcsolatokat, és visszahívta az országból a tanácsadóit, valamint felfüggesztette gazdasági segélyprogramjait. 1962-ben Albánia hazarendelte képviselőit a KGST-ből és a Varsói Szerződésből, ahonnan hivatalosan 1968-ban lépett ki.<sup>68</sup> Hodzsa ezt követően Peking felé fordult, a Kínával folytatott albán külkereskedelem 1964-ben már 46%-ra emelkedett. A maoista „kulturális forradalom” politikájához történő albán csatlakozás leginkább zavaró következménye egy vallás ellen indított hadjáratban jelentkezett (Albánia hagyományosan többvallású ország volt, amelyben békésen élt együtt a muszlim többség és az ortodox, valamint katolikus kisebbség). A vallásellenes kampány 1967 novemberében érte el csúcspontját, amikor a tiranai parlament a világ első ateista államának nyilvánította Albániát. Sem az alkotmány, sem pedig a büntető törvénykönyv nem ismert el semmilyen vallást, és halálbüntetéssel (általában börtönbüntetéssel kiváltva) szankcionált minden vallási szertartást és rendezvényt. Az ország 2169 templomát és mecsetét lerombolták, vagy iskolaként, moziként, üzletként használták. Száz és száz felbecsülhetetlen értékű épület esett áldozatul ennek az értelmetlen üldözésnek.<sup>69</sup>

### 3.4. A „LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS” EREDMÉNYEI ÉS KUDARCAI

#### 3.4.1. Gazdasági és katonai integráció

A Sztálin halálát követő bizalmi válság, valamint a Nyugattal szemben kialakult stratégiai hátrány (a NATO megalakítását a római egyezmények aláírása követte 1957-ben, amelyek lerakták az alapjait az európai Közös Piacnak) leküzdése végett a Szovjetunió Hruscsov alatt a gazdasági együttműködés erősítésébe kezdett. Az 1960-as években a KGST nemzetközi szervezetként részt

<sup>68</sup> Jelavich, B.: *History of Balkans*. 2. kötet: Twentieth Century i. m. 378–384.

<sup>69</sup> Részletek: Tönnies, B.: *Religious Persecution in Albania*. Religion, State and Society, 1982. 3. 242–255.

vett az ENSZ munkálataiban, és minden tagállam képviseltette magát Moszkvában a multinacionális szakapparátust foglalkoztató szervezetben.

1962-ben az intézményi centralizáció, a gazdasági tervek összehangolásának a jegyében létrehozták a KGST döntéshozó csúcsszervét, a végrehajtó bizottságot (ezzel egyidejűleg újabb állandó bizottságokat alakítottak s átszervezték a titkárságot is). A nemzetközi versenyképesség növelése érdekében, a KGST már 1958-ban hivatkozásként kezdte alkalmazni a nemzetközi piac eszközeit a tagországok közötti kereskedelmi műveletekben. A Hruscsov szakértői által megfogalmazott jelszavak a specializáció és a komplementaritás voltak. Kelet-Európát két makroterületre osztották: egy fejlettebb északi részre (NDK, Csehszlovákia, Lengyelország), ahol az ipari beruházások koncentráálódtak, és egy délre (Románia, Bulgária, Albánia), amelyet a mezőgazdasági és élelmiszer-ipari szektor, illetve a könnyűipar fejlesztésével bíztak meg. Magyarország köztes pozíciót foglalt el.

1962-ben egy igen kemény vitát követően a KGST III. konferenciája megállapodástervezetet fogadott el a „Nemzetközi szocialista munkamegosztás alapvető elveiről”. A Romániát Kelet-Európa magtárává lefokozó tervhez Bukarest negatívan viszonyult, ami jól illeszkedett az új román „nemzeti” kurzusba. 1964 februárjában a szovjetek bemutatták az úgynevezett Valev-tervet, amely a Fekete-tenger körzetébe gazdaságilag beillesztett, szovjet, román és bolgár területeket tartalmazó fejlesztési régió létrehozását célozta. A határozott román visszautasítást a keleti tömb gazdasági integrációjától való folyamatos távolodás követte. A KGST-t nem elhagyva Gheorghiu-Dej és utóda, Ceaușescu megőrizték maguk számára a lehetőséget, hogy alkalomról alkalomra mikor és hogyan vegyenek részt a meghirdetett tervekben, valamint hogy önállót és az iparosítást gyorsító politikát folytassanak. Ez, a gépipar fejlődésén túl a kohászati, a vegyi és olajipari szektor fejlődését is maga után vont. 1960-ban a román külkereskedelem 66%-a esett a KGST-országokra; két évtizeddel később ez az arányszám alig haladta meg a 35%-ot, míg a fejlett kapitalista országok súlya 40% fölé emelkedett.<sup>70</sup>

A román és albán elpártolás okozta politikai nehézségeken túl, az 1960-as években a KGST legsúlyosabb gondja a szervezet „hibrid” természetéből fakadt, mivel az ideológiai sémák és a hatalmi konstellációk változása gyakori irányváltásokra vagy gazdaságilag irracionális döntésekre kényszerítették az együttműködő tagokat. A saját tervgazdálkodásukat féltő gonddal őrző, de közben a különböző rendszerek konszenzusos alapját szélesíteni szándékozó tagállamok elutasítottak minden, a KGST-t valóban nemzetek fölötti tervezési intézetté alakítani szándékozó tervezetet. A nemzeti valuták, amelyeknek a dollárhoz vagy az aranyhoz képest meghatározott valós átváltási rátája jócskán a hivatalos árfolyam alatt ingadozott, sokáig egymás között és a rubellel szemben is átválthatatlanok maradtak. Csak 1963-ban született meg a moszk-

<sup>70</sup> Lavigne, M.: *International Political Economy and Socialism*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991. 17.

vai Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankban, az adósság és a hitel közötti egyszerűbb kompenzáció elősegítése érdekében, a virtuálisan „konvertibilis rubel”. A kereskedelmi forgalomból mindenestre nem tűnt el a kétoldalúság, és a klíringben (vagy kompenzációs mechanizmusokkal) szabályozott kereskedelem részesedése sosem érte el a kívánt szintet. Ahogyan Marie Lavigne hangsúlyozta, a KGST szintű specializáció a Szovjetunióhoz (amely alacsony áron szállította a nyersanyagokat: a kőolajat, gázt, szenet, vasat) képest előnyben részesítette Kelet-Európát. Utóbbi azonban nagy mennyiségben exportált a Szovjetunióba gépipari termékeket rögzített és igen kedvezményes áron. A bányáikkal kapcsolatban nem kevesebbről, mint „betervezett veszteségről” lehet beszélni: olyan gazdasági abszurditásról, amelyet a maga összességében a tervgazdaság összköltségének csökkentése céljából alkalmaztak.<sup>71</sup>

Az összes veleszületett hibája ellenére az 1960-as évek második felében a KGST a gazdasági integráció lendkerekévé vált. Az 1959–1964 között megépített Barátság kőolajvezeték (Nefteprovod Druzsba) látta el a Szibériából érkező szovjet kőolajjal Lengyelországot, Kelet-Németországot (északi leágazás), Magyarországot, Csehszlovákiát (déli leágazás). Az 1966–1970 között megépült transzkontinentális gázvezetékek, az elektromos vezetékek összekapcsolása, a közúti és vasúti fejlesztések pedig hozzájárultak a szovjet tömb gazdasági kapcsolatainak megerősítéséhez, és Kelet-Európa világ gazdaságba történő visszakapcsolódásához. 1969-ben foglalták írásba a „teljes integráció” programját, amelyet a tagállamok 1971-ben fogadtak el. Ugyanebben az esztendőben, Moszkvában megkezdte a működését az 1958-ban alapított Európai Befektetési Bank kelet-európai változata, a Nemzetközi Beruházási Bank (NBB), amely közép- és hosszú lejáratú kölcsönökön keresztül finanszírozta a nemzetközi együttműködési terveket. A megvalósított projektek összértéke azonban meglehetősen csekély maradt. A tervgazdálkodás sajátos működése miatt a befektetési bank kénytelen volt a nemzetközi piacon kölcsönöket keresni, anélkül hogy bármilyen lehetősége lett volna hitelezőként megjelenni. Az egyetlen nagy vállalkozás, amelynek létrehozásában szerepelt az NBB, az 1973 és 1978 között megépült orenburgi gázvezeték volt, amely jelenleg a kontinentális Európa elkerülhetetlen ellátója. Ám ebben az esetben is a legfontosabb szerepet a nyugati hitelezők játszották, akik közel hárommilliárd dollárnyi hitelt nyújtottak a KGST-tagállamoknak.<sup>72</sup>

A szocialista integráció másik motorja a katonai együttműködés volt. A Varsói Szerződést Hruscsov kezdeményezésére hozták létre, egyfajta nyomásgyakorló „eszközként”, hogy ezzel ériék el a hidegháború befejeződését. Mivel ez a várakozás nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, a szovjet ve-

71 *Uő*: The Socialist Economies of the Soviet Union and Europe. Martin Robertson, London, 1974.

72 *Zwass, A.*: The Council for Mutual Economic Assistance. The Thorny Path from Political to Economic Integration. Sharpe, London, 1989. 68–69.

zető új szuggesztív ideológiai panellel állt elő (a világűr meghódításában az USA-val indított verseny), és kevés sikerrel, de megpróbált erőt mutatni diplomáciai és katonai téren.

A védelemre szánt költségvetés jelentős növelése mellett Moszkva azt is elvárta a Varsói Szerződés tagállamaitól, hogy szükség esetén állítsák át gazdasági szerkezetüket háborús üzemmódra.<sup>73</sup> Vojtech Mastny és Malcolm Byrne szerint ettől a pillanattól 1987-ig a korábbi védelmi katonai stratégia offenzív jellegre váltott a fő iránycsapásnak tekintett északi (Nyugat-Németország, Lengyelország és az NDK, valamint Csehszlovákia), illetve a másodlagos déli fronton (az Ausztria és Olaszország ellen felsorakozó Magyarország, illetőleg a Görögország és Törökország elleni hadműveletek lefolytatásával megbízott Bulgária).<sup>74</sup>

A tervek nyugati fenyegetés vagy támadás esetén gyors, a földi egységek Nyugat-Európába, Németország és Észak-Olaszország irányába történő elmentésével számoltak. A szárazföldi erőket, a lengyelországi összekötő csapatokon kívül 400 ezer NDK-ban és közel 100 ezer Magyarországon állomásozó szovjet katona, illetőleg nagyszabású, Nyugat-Európára irányított rövid és közép-hatótávolságú rakéta támogatta volna. A rakétákat a magyarországi szovjet bázisokról az észak-olaszországi városok felé, Csehszlovákiából és Kelet-Németországból pedig az NSZK-ra irányították volna. 1959 óta ugyanis ezekben a Varsói Szerződéshez tartozó országokban nukleáris fejekkel ellátott ballisztikus rakétákat telepítettek és tároltak nagy mennyiségben.<sup>75</sup> Germuska Pál rámutat arra, hogy az 1960-as évek „háborús játéka” olyan mértékben terhelte meg a Szovjetunió kisebb szövetségeseinek költségvetését, hogy csak a következő évtized során sikerült részben kiszabadítani magukat e szakosodási politika szabta keretektől, és saját hadiiparukat fejleszteni, amelynek termékeire elsősorban a Közel-Kelet országáiban találtak dollárban fizető vevőkre.<sup>76</sup>

A katonai integráció nem mindig működött olajozottan. 1964-ig a Varsói Szerződés Egyesített Parancsnoksága igen kezdetleges szervezeti felépítéssel rendelkezett, de ezt követően is a szovjet katonai doktrína gyakran szembekevert a politikai stabilitásukért aggódó tagállamok óvatosságával. Az 1953 előtti időszakkal ellentétben a szövetséges államok szembeszegülése immár eleendő volt ahhoz, hogy megakassza a szovjet kezdeményezést. Albánia a szovjet–kínai feszültségeket követően eltávolodott a Varsói Szerződéstől, mi-

73 A Cardboard Castle? ... Eds. Mastny, V.–Byrne, M. i. m. 116–117.

74 Uo. 18.

75 A nukleáris fejjel ellátott rakéták kelet-németországi telepítéséről lásd Uhl, M.–Ivkin, V. I.: „Operation Atom”. The Soviet Union’s Stationing of Nuclear Missiles in the German Democratic Republic. Cold War International History Project, Working Paper no. 12–13. Washington DC, 2001. 299–307. A magyar esetről a katonai hatóságok első hivatalos értesítése: Népszabadság, 1991. április 25.

76 Germuska, P.: Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között. Argumentum, Bp., 2010.

közben Románia katonai hűsége is hagyott némi kívánnivalót: 1963 októberében a Nyugat-barátnak tartott román külügyminiszter, Corneliu Mănescu bizalmasan közölte az Amerikai Egyesült Államokkal, hogy országa egy Kelet és Nyugat között esetlegesen kirobbanó fegyveres konfliktus esetén semleges marad.<sup>77</sup> A következő évtizedekben tehát Románia megengedhette magának azt, hogy csak esetenként (vagy éppen csak megfigyelőként) képviseltesse magát a Varsói Szerződés hadgyakorlatain és a fő döntéshozatali fórumon, a Politikai Tanácskozó Testületben. De az is előfordult, hogy Románia, noha tagállam volt, a szövetségből való kizárás veszélye nélkül visszautasíthatta a részvételt a Varsói Szerződés egyetlen „éles” körülmények között végrehajtott katonai műveletében, Csehszlovákia 1968-as megszállásában.<sup>78</sup>

Az 1950-es évektől kezdődően a szovjet tömbön belüli együttműködés különleges területének számított a titkosszolgálatok és politikai rendőrségek ügye. Az első időszakban a kapcsolat a Kelet-Európa országaiban állomásozó szovjet tanácsadókhoz (vagy a szovjet biztonsági szolgálatok környezetéhez kapcsolódó személyekhez) volt köthető, 1956-ot követően azonban megteremtették a szervezett keretek közötti együttműködést. Noha a szovjet típusú állambiztonsági intézmények szervezeti felépítésükben és ideológiai célkitűzéseikben is Moszkva irányítása alatt álltak, a szovjet tömb országai igyekeztek összekapcsolni saját rendszereiket a horizontális információcsere és az operatív együttműködés céljából. Feladatuk rendkívül nehéznek bizonyult, mivel a szocialista államközösség egyik íratlan szabálya volt az egymás belügyeitől való távolmaradás.

Bár a nem diplomáciai típusú információszerzés „baráti” minőségben is tiltottnak számított, a legtöbb ország – közöttük az élenjáró Románia – egyre gyakrabban tért el az előírástól, és hagyományos nemzetállami szemlélettel irányította kémelhárító és hírszerző szerveit.<sup>79</sup> Krahulcsán Zsolt szerint, aki elsőként tárta fel a magyar Belügyminisztérium nemzetközi kapcsolatrendszerét, a szerves együttműködés igénye már 1956 tavaszán felmerült, de Moszkva (részben az októberi forradalom hatására) csak 1957-ben kezdeményezte szövetségeseinél a többoldalú állambiztonsági kapcsolatokért felelős szervezet felállítását. Az első rádió-összeköttetés 1957 elején jött létre a magyar, a keletnémet, a csehszlovák és a román állambiztonsági szervek között. Kétoldalú szerződést Magyarország elsőként 1958-ban a Német Demokrati-

77 Garthoff, Raymond L.: When and Why Romania Distanced Itself from Warsaw Pact. CWHIP „Bulletin”, Issue 5. Spring, 1995.

78 A román helyzetről: Deletant, D.–Ionescu, M.: Romania and Warsaw Pact, 1955–89. Cold War International History Project, Working Paper no. 43, Washington DC, 2004.

79 Andrew, C.–Mitrokhin, V.: The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West. Penguin, London, 1999. A Kelet-Európáról szóló részletes értekezés: Handbuch der kommunistischen Geheimdienste in Osteuropa, 1944–1991. Hrsg. Kamiński, L.–Persak, K.–Gieseke, J. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2009; NKVD/KGB Activities and Its Cooperation with Other Secret Services in Central Eastern Europe, 1945–1989. Ed. Grúňová, A. Anthology of the International and Interdisciplinary Conference, Nation’s Memory Institute, Bratislava, 2008.



kus Köztársaság (NDK) Állambiztonsági Minisztériumával kötött, amit aztán a lengyel (1960), a szovjet (1962), majd a csehszlovák (1964) társszervekkel kialakított egyezmények követtek.<sup>80</sup>

Állambiztonsági területen nemcsak Magyarország, hanem a többi szocialista ország sem tudott tartós és hatékony együttműködést kialakítani Romániával. Különösen érdekes a viszony a keményvonalasnak tartott NDK-val, amelyet Georg Herbristrit és Stejărel Olaru dolgoztak fel. A két belügyi apparátus együttműködése ígéretesen indult az 1950-es évek második felében, és 1964-ig a román állambiztonságnak „operatív csoportja” működött a kelet-berlini román nagykövetségen. Ennek feladata a Nyugat-Berlinben élő román menekültek megfigyelése és (több esetben bizonyított) elrablása és hazaszállítása volt. A töréspontot a Román Munkáspárt által 1964 áprilisában kiadott „függetlenségi” nyilatkozat jelentette. Ezt követően a KGB tanácsadói elhagyták Bukarestet, 1989-ig Románia volt az egyetlen a Varsói Szerződés tagállamai közül, amelynek állambiztonsági szervei fölött a szovjetek nem gyakorolhattak közvetlen irányítást, és amelynek együttműködése a szocialista tömb országainak rendőri és hírszerző szerveivel meglehetősen rendszertelen volt. A keletnémet állambiztonsági iratokban 1965 után alig találunk utalást a román állambiztonságra, sőt az 1970-es évektől az NDK már potenciális ellenségként kezelte Romániát az NSZK-val kialakított szívélyes viszonya miatt.<sup>81</sup>

A téma kutatói szerint az NDK Állambiztonsági Minisztériuma (Stasi) rendkívül önálló, határozott politikát folytatott, és gyakorlata leginkább a szovjet társszerveéhez hasonlított. A Stasi hivatásos munkatársai és ügynökei „baráti” országokat is művelleti területként kezeltek, ami nemtetszést váltott ki a szovjet tömb többi országában. Magyar vonatkozásban ismert és immár kimerítően feltárt az úgynevezett „Balaton-brigád” tevékenysége: 1964–1989 között az operatív csoport nyíltan beavatkozott Magyarország belügyeibe, szoros megfigyelés alá véve a magyarországi üdülőhelyeken rendszeresen találkozó nyugatnémet és keletnémet családok tagjait.<sup>82</sup>

Az 1960-as évek második felétől a Varsói Szerződés országai nagy erőfeszítést tettek annak érdekében, hogy meggyengítsék a Szentszék erkölcsi befolyását, és a Nyugatot támogató, konzervatív teológiai és társadalmi ál-

80 Krahulcsán Zs.: A magyar politikai rendőrség és a szocialista országok állambiztonsági szervei közötti kapcsolatok szabályozása (1956–1989). Levéltári Szemle, 2009. 3. 3–19.

81 Herbristrit, G.–Olaru, S.: Stasi și Securitatea. București, 2005; Herbristrit, G.: Refused Cooperation. The Relation Stasi-Securitate and Romania's Aspirations to Independence. In: NKVD/KGB Activities i. m. (3. jz.) 287–298.; Uő: Az NDK Állambiztonsági Minisztériumának „Balkáni ügyirata”. A nyugat-németországi magyar emigráció elleni titkosszolgálati intézkedések. Történelmi Szemle, 2008. 1. 109–125.

82 Slachta K.: A Stasi Magyarországon. Az egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztérium operatív csoportjainak magyarországi tevékenysége, együttműködés a magyar és a keletnémet állambiztonsági szervek között, 1964–1989. Pécsi Tudományegyetem, PhD-értekezés, 2013.

laspontját elmozdítsák a kapitalizmus és szocializmus között különbséget nem tevő ideológiai el nem kötelezettség irányába. Ennek érdekében a szovjet tömb biztonsági szervei együttműködtek főleg az Egyesült Államok, Nyugat-Németország, a Vatikán és a „reakciós” menekült kommunista körök irányában kifejtett Nyugat-ellenes kémtevékenységben. Magyarország különösen érdekelt volt a vatikáni „vonalba”, amely az 1970-es években a budapesti hírszerző szervek sikerágazatává vált. A magyar Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnökségének 4. osztálya<sup>83</sup> foglalkozott Olaszországgal és a Szentszékkel. Az 1973 és 1977 közötti időszakra vonatkozó egyik összefoglaló jelentés szerint a magyar hírszerzés 860 hírszerzési adatot és jelentést gyűjtött össze a vatikáni szállal kapcsolatban, melyek közül 686-ot „használhatónak” minősítettek. A hálózati személyek további 295 hírszerzési adatot gyűjtöttek 1973 és 1977 között (melyből 216-ot értékelték az operatív feladatok szempontjából hasznosnak). Az 1970-es évek közepére a legtöbb jelölt és operatív kapcsolat már olasz újságíró volt, vagy a Vatikánban dolgozó személy, aki bizalmas információkkal látta el a magyar hírszerzést a Szentszék külpolitikájának alakulásáról, vagy olyan közpolitikai vagy személyes jellegű belső konfliktusokról szállított híreket, amelyeket a szovjet tömb érdekei szerint lehetett felhasználni.<sup>84</sup> A kelet-európai titkosszolgálatok rendszeresen kicserélték a külföldi egyházi személyek személyes adatait és a rájuk vonatkozó operatív információkat. Intenzív kétoldalú kapcsolat jött létre Lengyelországgal és az NDK-val, Rómában dolgozó diplomataik és/vagy hírszerzőik rendszeresen találkoztak magyar kollégáikkal. A magyar hírszerzéshez fordult a Varsói Szerződés több országa is – így például Csehszlovákia, Bulgária és a Szovjetunió. Ezek rossz viszonyban voltak, vagy kapcsolatuk sem volt a Szentszékkel, és ezért igen nehezen értek hozzá annak titkaihoz. A sorból Románia „lógott ki”, a Varsói Szerződés különböző titkosszolgálatai csak minimális operatív kapcsolatot áptak a román hírszerzéssel, amely önállóan működött és maga is nagy érdeklődést mutatott a Szentszék és Olaszország iránt.<sup>85</sup>

83 A Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségének 1962 és 1989 közötti felépítéséről részletes leírást ad *Tabajdi G.–Ungváry K.*: Elhallgatott múlt i. m. 51–143.

84 ÁBTL, 3.2.5. 0-8-552/13, 159–173. A magyar hírszerzés Olaszországban dolgozó legfontosabb külföldi ügynöke a Vatikánba akkreditált nyugatnémet újságíró, bizonyos „Von Schiller” volt. Bizalmas forrásai (akik egészen biztosan nem voltak tisztában az ő valódi céljaival) között találjuk a következő személyeket: „T-1” – az NSZK nagykövetség diplomatája, „V-2” – a Jezsuita Rend generálisának helyettese és „V-4” a Keresztény Egység Titkárságának magas rangú tisztviselője. Értékes forrásnak bizonyult még „Bertold”, az ANSA hírügynökség vezető újságírója, „Braun Franz”, a Szabad Európa Rádió római tudósítója, „Heine”, az ADISTA baloldali katolikus hírügynökség igazgatója, „Ágel”, a baloldali Olasz Szocialista Párt parlamenti képviselője, „Müde”, „Scherring” és „Böhm” (utóbbi a Lateráni Egyetemen tanító ciszterci atya). Társadalmi kapcsolat volt még Hansjakob Stehle újságíró, a „Die Zeit” és az ARD római tudósítója és a Vatikán keleti politikájának elismert szakértője.

85 Erről részletesebben: *Bottoni, S.*: Egy különleges kapcsolat története. A magyar titkosszolgálat és a Szentszék, 1961–1978. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből 1945–1989.* Szerk. *Bánkúti G.–Gyarmati Gy.* Bp., 2010.

### 3.4.2. Modernizációs viták és rendszerkorrekciós javaslatok

Az 1950-es évek végétől az 1970-es évek elejéig a Szovjetunió és Kelet-Európa teljes egészében felvállalta a gazdasági versenyt a nyugati világgal. Stefano Bianchini véleménye szerint ez az időszak „lendületes történelmi konjunktúrát jelentett, amelyben a Nyugaton bevett viszonyokhoz képest, attól eltérő módon egy modern gazdaságú, transznacionális modell körvonalazódott”.<sup>86</sup> 1957–1958-tól kezdődően a Kelet-Európában (és jóval kevesebb háttározottsággal magában a Szovjetunióban is) megkísérelt gazdasági reformintézkedések egy széles körben osztott állításból indultak ki: a központosított tervgazdálkodás megfojtja a technológiai innovációt és akadályozza mind az együttműködést, mind pedig a versenyt. A tervgazdálkodásról folytatott elméleti vita az 1919. évi Tanácsköztársaságot követően Szovjetunióba menekült tehetséges magyar közgazdász-ideológusnak, Varga Jenőnek az 1930-as, 1940-es években megfogalmazott kritikus véleményéig nyúlt vissza. Varga 1927–1947 között a Szovjet Tudományos Akadémia Világ gazdasági és Világpolitikai Intézetének igazgatói posztját töltötte be. Több alkalommal lett kegyvesztett, mert elismerte – utoljára 1946-ban egy tanulmányban –, hogy a kapitalizmus nem élte át a Lenin megjósolta „végső válságot”. A „polgári kozmopolitizmus hatása alá kerülés miatt” megalázó önkritikára kényszerített Varga 1964-ben bekövetkezett haláláig nagyon nagy hatást gyakorolt a Moszkvában tanuló külföldi, elsősorban magyar és lengyel közgazdászokra.<sup>87</sup> Magyarországon, állapítja meg Berend T. Iván a gazdasági reformról szóló könyvében, a piaci folyamatok visszacsempészése a közgondolkodásba központi szerepet játszott a kommunista rendszer logikájával szemben megfogalmazott kritikai gondolat kidolgozásában. Az 1956-os forradalom után alakult munkástanácsok nyomása alatt, a párt nekifogott egy olyan új gazdasági rendszer kidolgozásához, amely képes lenne megakadályozni a társadalmi elégedetlenség ismételt felszínre törését.<sup>88</sup> Ehhez társult még a külső eladósodás növekvő terhe, amely már 1963-ra meghaladta a nem KGST-országok irányában a 4 milliárd dollárt. Ez az összeg elérte a teljes magyar export több mint felét.<sup>89</sup>

Az első liberalizációs próbálkozásokra azonban az 1963-as recesszióig várni kellett, amely különösen súlyosnak mutatkozott az iparosodott Csehszlovákiában, és amely leszámolt az olcsó és gyakorlatilag korlátlan munka-

<sup>86</sup> Bianchini, S.: *Le sfide della modernità* i. m. 231.

<sup>87</sup> *Dizionario del comunismo* nek xx secolo. II. kötet: M–Z. A cura di Pons, S.–Service, R. Einaudi, Torino, 2007. 508–509.

<sup>88</sup> Berend, I. T.: *The Hungarian Economic Reforms, 1953–1988*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. 38.

<sup>89</sup> Uo. 114.

erőn alapuló extenzív gazdasági modell illúziójával.<sup>90</sup> 1962. szeptember 9-én az úgynevezett „harkovi iskola” vezetője, Evsej Liberman szovjet közgazdász a *Pravda*-ban jelentette meg „Terv – profit – prémium” című tanulmányát, amelyben síkraszállt a tervgazdálkodás visszaszorítása, valamint – a profitot rehabilitálva – a megnövelt vállalati döntési autonómia érdekében. 1963-ban a szocialista országok közül először az NDK kezdte meg a tervgazdálkodás új rendszerének bevezetését a libermani recept alkalmazásával, amelynek sikertelensége azonban 1968–1970-ben a kommunista pártot a központosított tervgazdálkodás mechanizmusainak ismételt bevezetésére, illetve a támogatások, valamint a magas technikai potenciállal rendelkező ipari szektor (vegyipar, elektronika, precíziós optika) fejlesztésére kényszerítette.

A Szovjetunióban 1965 szeptemberében, egy évvel Hruscsov eltávolítását és a gazdasági hatékonyságra sokkal érzékenyebb vezetői csoport felemelkedését követően, korrekciós reform lépett életbe. A reformok támogatói Leonid Brezsnyev, aki 1982-ig főtitkárként vezette a Szovjetunió Kommunista Pártját, az 1980-ig a Minisztertanács elnöki tisztét betöltő Alekszej Koszigin, valamint a KGB (*Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasztnosztji*) új igazgatója, Jurij Andropov voltak. A Koszigin elindította a reformok a vállalatoknak biztosított autonómia engedélyezésére szorítkoztak, és érintették a tervgazdálkodási rendszer alapvető koordinátáit: a gazdaságilag nem racionális gyártási költségeket, a fogyasztói árak kiszámítását és az „általános” termelési indexet, amely elhomályosította az árak és adott termék hozzáadott értékének alakulását.<sup>91</sup>

Az 1960-as évek második felében gazdaságpolitikai fejlesztések sora vette kezdetét. Lengyelországban és Bulgáriában a szovjet modellben javasolt mérsékelt átalakításokat utánozták, miközben Románia egy önálló iparosítási stratégiát valósított meg a KGST általános irányvonalával szemben. A nehézipari fejlesztéshez (kőolajipar, műtrágyaipar) – az 1967–1971 során foganatosított és merev tervutasítás jellemezte reform ellenére – hozzákapcsolódott a nyugati országok piaci és a nemzetközi pénzügyi szervezetek felé történő nyitás. Románia volt az első kelet-európai ország, amely 1971-ben csatlakozott az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezményhez (GATT), és 1972-ben a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF), valamint a Világbankhoz. Az 1960-as, 1970-es években Románia számtalan kétoldalú együttműködési megállapodást kötött a technológia importja és fejlett gépi berendezések ügyében. Többek között például a Franciaországgal 1966-ban aláírt szerződés tette lehetővé két évvel később a Renault által biztosított licenc alapján a Dacia személygépkocsik gyártásának megkezdését, amely később alapvető módon járult hozzá az ország motorizációjához.

<sup>90</sup> Az elméleti vitáról lásd *Bianchini, S.*: Le sfide della modernità i. m. 178–181. A gazdasági reformok komplex értékelése: *Talheim, K. C.*: Balance Sheet. In: *The New Economic Systems of Eastern Europe*. Eds. *Höhmman, H. H.* et al. Hurst, London, 1975. 529–568.

<sup>91</sup> *Graziosi, A.*: L'URSS dal trionfo al degrado i. m. 306–311.



Nicolae Ceaușescu  
az első Daciát vezeti, 1968

Az új gazdasági mechanizmusnak nevezett magyar reformpróbálkozás végső formájában 1966 májusában született meg, érvénybe pedig 1968. január 1-jén lépett. Ez jelezte a „szocialista piacgazdálkodás” kezdetét, még akkor is, ha a kapitalizmus döntő elemei – pénzkihelyezésre alkalmas bankrendszer, integrált állami költségvetési rendszer – hiányoztak belőle. Eltörölték a termelőeszközök állami tulajdonát és a tervgazdálkodás központi szerepét a források kihelyezésének esetében; az árak és bérezések tekintetében a profit alapján bizonyos fokú önállóságot biztosítottak a vállalatok számára, engedélyezték a munkásrészvételt a termelési célok és beruházások meghatározásában, a vállalatok közötti közvetlen csereügyleteket, valamint nagyobb szabadságot kaptak a kisüzemek és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek. Utóbbiak évtizedekig a magyar export húzóágazatait jelentették a nyugati piacok felé.<sup>92</sup>

Az új gazdasági mechanizmus kezdetben sikeresnek bizonyult: 1969-ben a növekedési ráta az 1968-as 4,5%-os szintről több mint 6%-ra szökkent, miközben a külkereskedelem 14%-ra emelkedett, és a fizetési mérleg hosszú esztendő után egyensúlyba került. A reformfolyamat azonban növekvő ellenszenvet keltett a szakszervezeti és nehézipari vezetők körében, akiket a párt konzervatív szellemű politikusai támogattak. Moszkva és leghűségesebb követői, az NDK és a „normalizáció” útjára lépett Csehszlovákia ferde szemmel nézték a piaci folyamatok térnyerését egy szocialista országban. Hatásos szovjet támogatással, Biszku Béla egykori belügyminiszter és az MSZMP KB titkára vezette „munkás” szárnynak 1972-ben sikerült elérnie az új gazdasági mechanizmus leállítását. A reformkísérlet bukása rövid ideig a magyar pártvezető pozícióját is megingatta; végül Brezsnyev kompromisszumos megoldásként

<sup>92</sup> Berend, I. T.: *The Hungarian Economic Reforms* i. m. 111. 83.

hozzájárult Kádár János maradásához; az apparátus középső szintjén azonban komoly személycserék kísérték az ideiglenes hatalmi visszarendeződést.

Hosszú távon az új gazdasági mechanizmus a párt hatalmi pozícióinak fokozatos átengedésével járt, amely a mérséklő felügyelet megtartása mellett a gazdasági tevékenység irányítását a „technokraták” (vállalatirányító, közgazdász, mérnök) széles rétegére ruházta át. A szocialista menedzserek-től megkövetelte a gazdasági és pénzügyi szakértelmet (ami tíz évvel ezt megelőzően elképzelhetetlen lett volna), cserébe egy bizonyos döntési függetlenséget kínált. Így jött létre a kádári apparátus azon rétege, amelyet már nem kizárólag az ideológiai hűség elvén, hanem szakmai rátermettség alapján választottak ki. Nigel Swain úgy tartja, hogy az 1980-as években a magyar új gazdasági mechanizmus, jóllehet csak részben valósult meg, és több alkalommal (1972–1973, 1985–1986) minden gazdasági racionalitástól idegen külső ideológiai diktátum miatt megbicsaklott, de megmentette Magyarországot a gazdasági összeomlástól, amely felé Lengyelország rohant, mivel ott nem sikerült életre kelteni olyan erőket, amelyek egy szociáldemokrata vagy „harmadik utas” megoldást támogattak volna.<sup>93</sup> Romsics Ignác mindamelllett megjegyezte, hogy noha a magyar gazdaság ismétlődő reformpróbálkozásoknak volt alávetve 1950 és 1980 között, ennek ellenére teljesítménye csak 2,8-szorosára nőtt, és ez az érték alig haladja meg a 2,5-es csehszlovák és a 2,4-es lengyel szintet.<sup>94</sup>

A bátor, de akkor még a tervutasításos gazdasággal összeegyeztethető gazdasági reformok, amelyekkel megpróbáltak választ adni a válságra, csak a „klasszikus rendszer”<sup>95</sup> egyenlőtlenségét mélyítették el. Az 1973-as első olajválság előestéjén, a kelet-európai országok félperiferikus pozícióban és termelési ciklusoktól függve, de visszaintegrálódtak a világgazdaság vérkeringésébe. A kemény valutában lebonyolított exporttevékenység immáron jelentős hányadát képviselte a nemzeti jövedelemnek (Magyarországon közel a felét, Lengyelországban, Jugoszláviában és Romániában a GDP 20–25%-át). Ha az 1970-es évek gazdasági nehézségeinek voltak külső okai is (olajválság, a nyugati gazdaságok stagflációja, a dollár leértékelése), a legfőbb problémát a nehéziparon alapuló extenzív fejlődés természeti és emberi forrásainak kimerítése jelentette.

93 Swain, N.: Hungary. The Rise and Fall of Feasible Socialism. Verso, London–New York, 1992.

94 Romsics, I.: Economic Reforms in the Kádár Era. The Hungarian Quarterly, 2007, Autumn, 69–79.

95 Berend, I. T.: From the Soviet Bloc to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973. Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 23.



## 3.5. AZ UTOLSÓ UTÓPIA: A CSEHSZLOVÁK 1968

## 3.5.1. A „prágai tavasz”

1963-ban Csehszlovákia óvatos desztalinizációs folyamatba kezdett, amelynek során egyre feltűnőbbé vált az értelmiségi lelkesedés és a politikai mozdulatlan-ság közötti ellentét. Kieran Williams, a „prágai tavasz” egyik legkiválóbb kutatója több tényezőt felsorol, amely közrejátszott a reformerek és konzervatívok harcának kiéleződésében: az 1965-ben meginduló, a gazdaság élénkítését célzó decentralizáló gazdaságpolitika, amelyet Ota Šik dolgozott ki; a párt konzervatív szárnyának gazdasági reformokkal szembeni ellenállása; a csehek és szlovákok kiéleződő ellentéte, utóbbiak a szlovák gazdasági és kulturális érdekek elhanyagolásával vádolták meg Prágát; a régi kommunisták és a korábbi politikai tisztogatások haszonélvezői legitimációs válságot éltek át, bennük a társadalom egy erősen kontrasztektált, tehetségtelen elitet látott. A csehszlovák politikai vezetés – eleinte értelmiségi nyomásra – 1967 őszén meghozott döntése a liberalizációról akkor már a vezetésen belül is széles belső konszenzussal bírt, mégis „stratégiai választást” jelentett, amely elindította a radikális, az „emberarcú szocializmus” megvalósítását célzó reformfolyamatot.<sup>96</sup>

1968. január 5-én a liberális értelmiség és a pártreformerek elérték addigi legnagyobb sikerüket. Moszkva beleegyezésével megszabadultak a me-rev Novotnýtól, és Dubčeket választották első titkárrá, aki nyomban megindította a kulturális és politikai liberalizációt. A marxista szocializmusból kiinduló programjával nem szándékozta átlépni a Szovjetunió által rögzített határokat. Azonban jócskán túlhaladva Nagy Imre 1953-ban és Gomułka 1956-ban kilátásba helyezett engedményeit olyan intézkedéseket hozott, mint a megelőző cenzúra felszámolása, amely gyakorlatilag valódi szólás-szabadságot eredményezett, vagy az állambiztonsági szolgálat szerepének szigorú korlátozása (megfosztva azt az állampolgárok megfigyelési lehetőségétől). 1968 márciusától hirtelen megszűnt a társadalomra nehezedő rendőri kontroll és pszichológiai nyomás. Bár Dubček nem vonta kétségbe a szövetségi rendszer legitimitását, valamint a kommunista párt azon vezető szerepét, amelyet az 1960-as alkotmányban szentesítettek, a liberalizációnak élénkítő hatása volt a társadalom „lelkiállapotára”. A csehszlovák politikai átalakulásra a gazdasági és politikai változások miatt szimpátiával tekintettek Belgrád és Budapest reformpolitikusi közül sokan, ahogyan a szovjet-ellenes függetlenedési tendenciákat látva még a nemzeti-kommunista vona-

96 Williams, K.: *The Prague Spring and Its Aftermath, Czechoslovak Politics 1968–1970*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 8–11.

lon haladó román párt is rokonszenvezett azzal.<sup>97</sup> Ezzel ellentétben az intézkedések aggodalmat okoztak Moszkvában, de mindenekelőtt Lengyelországban, illetve Kelet-Németországban, és hamarosan döntés született az „ellenséges és antiszocialista hatások” visszaveréséről. Március 23-án Drezdában, a Brezsnyev által összehívott szövetséges kommunista vezetők rendkívüli csúcstalálkozóján igen éles támadást intéztek a csehszlovák delegáció ellen. Kivételt képezett Románia és a reformokat óvatosan támogató kádári Magyarország, amely tudatában volt, hogy hosszú távon a magyar gazdasági reform sorsa is a csehszlovák folyamatok alakulásától függhet.<sup>98</sup> A drezdai fenyítés nem ijesztette meg Dubčeket, aki április 5-én akcióprogramot hirdetett. Ebben a kommunista pártot a megújulás zálogaként tüntette fel, és kimondta a csehek és szlovákok egyenlőségét. Több száz országos és helyi vezetőt nyugdíjaztak, akikről köztudott volt, hogy hosszú éveket töltöttek a Szovjetunióban, helyüket fiatal reformpolitikusok foglalták el.

Az 1956-os magyar forradalomhoz hasonlóan a csehszlovák 1968 megítélésében is némi megosztottság jellemezte a szovjet vezetést: Andropov és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöke, Nyikolaj Podgornij a katonai beavatkozást sürgették; Brezsnyev és Szuszlov kompromisszumos megoldásban reménykedtek. Áprilisban a szovjet Politbüro a hadműveleti tervek kidolgozására szóló felhatalmazással látta el a Kelet-Európában állomásozó szovjet fegyveres erőket és hozzákezdett a „Duna” fedőnevű katonai akció előkészületeihez. Moszkva attól tartott, hogy a csehszlovákiai reformok felborítják a szocialista táboron belüli egyensúlyt. Ha a radikális reformerek teljes győzelmet aratnak, az Prágát akár egy jugoszláv típusú semlegesség felé szoríthatta volna. Májusban szovjet és lengyel csapatok a csehszlovák határhoz közelítve hadgyakorlatba kezdtek, és a „háborús játékok” júniusban is folytatódtak. A csehszlovák hadsereg vezetői semmit nem tudtak az akció részleteiről, amelynek célja tisztán taktikai volt: a csapatokat a lehető legnagyobb mértékben bejuttatni csehszlovák területre és biztosítani a párt és a hadsereg „tisztes” tagjait, hogy a szovjet intervenció szándék csak a *status quo ante* állapotának visszaállítását célozza.<sup>99</sup>

A szovjet magatartásban fordulatot hozott a június 27-én megjelent „Kétezer szó” című kiáltvány is, amely az elmozdított Novotný és Moszkvához közel álló személyek eltávolítására, az új irány sztrájkokkal történő támogatására szólította fel a pártot, fegyveres intervenció esetén pedig nem zárta ki a passzív ellenálláshoz, a bojkotthoz és más szabotázscelemeknekhez való állampolgári jogot. A nyílt kihívásnak tűnő helyzetben a szov-

97 Ceaușescu függetlenségi vonaláról: Munteanu, M.: When the Levee Breaks. The Impact of Sino-Soviet Split and the Invasion of Czechoslovakia on Romanian-Soviet Relations, 1967–1970. *Journal of Cold War Studies*, 2010. I. 43–61.

98 A magyar álláspontról: Békés, Cs.: The „Prague Spring”. Hungary and the Warsaw Pact Invasion. In: *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968*. Ed. Stolarik, M. M. Fort Years Later, Bolchazy–Carducci, Mundlein (II), 2010. 203–224.

99 Williams, K.: *The Prague Spring and Its Aftermath* i. m. 116–117.



Kádár János  
és Alexander Dubček,  
a CSKP KB első titkára  
a komarnói járási  
pártbizottság épületében  
tárgyalnak.  
Révkomárom  
(Szlovákul Komarno),  
1968. február

jet vezetés az intervenció mellett döntött. Július 15-én a Varsói Szerződés öt tagállama (Szovjetunió, NDK, Lengyelország, Magyarország és Bulgária) találkozóra ült össze Moszkvában. Csehszlovákiát meg sem hívták, míg Románia visszautasította a részvételt. Brezsnyev júliusi erőfeszítései a csehszlovákok rábeszélésére, hogy tagadják meg „eretnkségüket”, kudarcot vallottak, miközben szövetségesei – különösen Ulbricht és Gomulka – egyre erősebb nyomást fejtettek ki Moszkvára a katonai intervenció érdekében. A július 22-i és a 26–27-i két tanácskozáson végül is a legfelső szovjet vezetés jóváhagyta „a rendkívüli intézkedéseket”, életbe léptetésüket pedig egy hónapon belül rendelte el.

Július 29-én a csehszlovák–szovjet határ közelében, Tiszacsernyőnél az utolsó tárgyalások megegyezésre vezettek, amelyet augusztus 3-án írtak alá Pozsonyban a Varsói Szerződés tagállamai, Románia kivételével. Az imperializmus elleni szocialista „testvéri együttműködést” hangoztatta, de másképpen értelmezte Dubček és Brezsnyev. Előbbi a „prágai tavasz” ígényeinek szovjet elismeréseként értékelte a megállapodást, utóbbi még augusztusban is azon munkálkodott, hogy Dubčeket eltérítse szándékaitól. A csehszlovák kommunisták a szeptember 9-re összehívott rendkívüli kongresszuson kívántak választ adni a szovjet kifogásokra, és azon a fórumon is megerősíteni a reformok iránti elköteleződésüket. Eközben megkezdődtek az invázió katonai előkészületei: Szovjetunió-szerte és a tagállamokban is behívták a tartalékosokat; a Csehszlovákiának címzett üzemanyag-szállítmányokat a katonai ellenállás megzavarása érdekében Kelet-Németországba térítették.

A szovjetekkel való összetűzés hiábavalóságáról utolsóként Kádár János próbálta meggyőzni a csehszlovákokat, aki augusztus 17-én Révkomáromban hosszú négy szemközti megbeszélést folytatott Dubčekkel. Kádár békéltetési kísérlete azonban hiábavalónak bizonyult: a csehszlovák vezető nem kívánt meg-

hajolni a szovjet diktátum előtt.<sup>100</sup> A következő napokban a feszültség katonai válsággá eszkalálódott. Augusztus 18-án a szovjetek a szövetséges tagállamokat értesítették szándékukról. A Varsói Szerződésnek a katonai bevonulást megelőző csúcstalálkozóján Brezsnyev felolvasta azt a levelet, amelyben a Csehszlovák Kommunista Párt öt dogmatikus képviselője az országban jelen levő „ellenforradalmi” helyzetről, valamint az immáron szovjetellenes „szovinizmustól” áthatott pártról tett jelentést. A Borisz Jelcin orosz elnök kezdeményezésére az 1990-es években nyilvánosságra hozott feljelentő levél azt is igazolja, hogy a csehszlovák párt szovjetbarát szárnya lényegesen erősebb és megbízhatóbb volt, mint a hasonló lengyel vagy magyar frakció 1956-ban.

### 3.5.2. A Varsói Szerződés katonai beavatkozása és a „normalizáció”

Augusztus 20–21-re virradó éjszaka, egy közel félmillió főre becsült katonai kontingens (közel 350 ezer szovjet katona és a katonai hírszerzés különleges egységei, a Felderítő Főcsoportfőnökség [GRU], 80 ezer támogató lengyel, magyar, bolgár katona és egy összekötő keletnémet egység) három irányból szállta meg Csehszlovákiát. A katonai művelet csak szórványosan ütközött fegyveres ellenállásba (az azonosított, döntően civil halottak számát 108 főben állapították meg).<sup>101</sup> Már augusztus 21. első óráitól a Varsói Szerződés csapatai ellenőrzésük alá vonták az út- és telekommunikációs hálózatot, a középületeket és a kommunista párt irodáit, míg az egyik szovjet kommandó Dubčeket és más vezetőket próbálta letartóztatni. A „Duna” hadművelet katonailag sikeres volt, de a Szovjetunió és csatlósai igen magas politikai árat fizettek érte.

A nemzetközi közvélemény tiltakozása azonnali és heves volt: nemcsak az antikommunista és szociáldemokrata politikusok csatlakoztak hozzá, mint 1956-ban, hanem Jugoszlávia és Finnország is, valamint Kína, Albánia és Románia (utóbbi a KGST és a Varsói Szerződés teljes jogú tagja volt). Ceaușescu augusztus 21-én Bukarestben egy tömeggyűlésen ítélte el a szovjet beavatkozást és vette védelmébe a függetlenségre törő csehszlovák politikát. Ezzel a nagy hatású gesztussal a román vezető hosszú időre megnyerte saját belső közvéleményét, de Nyugaton is sok lelkes támogatót szerzett külön utas külpolitikájához. A román lépésre adott szovjet reakció igen kemény volt: heteken át jelentős számú szovjet és román egység nézett farkasszemet egymással a közös határszakaszon. A feszültséget kölcsönös provokációk és kisebb fegyveres incidensek fokozták.<sup>102</sup>

100 Kádár és Dubček viszonyáról részletesen lásd *Mitrovits M.*: Kádár és Dubček 1968-ban. In: Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok. Szerk. Földes Gy.–Mitrovits M.: Napvilág, Bp., 2012. 125–146.

101 *Williams, K.*: The Prague Spring and Its Aftermath i. m. 158.

102 21 auguszt 1968. Apoteoza lui Ceaușescu. Ed. Betea, L. Polirom, Iași, 2009.



Tüntető a szovjet tankokkal szemben:  
Prága, 1968. augusztus

A csehszlovák belpolitika tekintetében a visszarendeződés (korabeli eufemizmussal a helyzet „normalizálása”) igen összetett folyamat volt. Az 1968 márciusában köztársasági elnökké választott Ludvík Svoboda megtagadta a szovjetek által kieroszakolt új kormány kinevezését, míg egy gyár területén illegálisan ülésező XIV. pártkongresszus kizárta az irányító testületekből a konzervatív szárnyat és jóváhagyta a reformok folytatását. Mindez azonban nem akasztotta meg a Szovjetunió terveit. A bevonulást követő napokban a teljes csehszlovák vezetőséget, Dubčekkel az élén Moszkvába szállították, ahol néhány nap tárgyalást követően augusztus 27-én aláírták azt a megegyezést, amelyben a hatalmon maradás és a szovjet csapatok kivonásáért cserébe a csehszlovák vezetők lemondtak a reformokról. Bár Dubček elfogadta a szovjetek által kiosztott „normalizáló” szerepet, a társadalom ellenállása még hónapokig folytatódott. A spontán szerveződésbe a legkülönbözőbb rétegek kapcsolódtak be: a munkástanácsok által meghirdetett sztrájkok megbénították az ipari termelést, a diákmegmozdulásokban részt vevő fiatalok pedig hasonlóképpen léptek fel a hatóságokkal szemben, mint nyugati társaik. Az első néhány héten civilek által végrehajtott szabotázsakciók és erőszakmentes performanszok is kísérték a „normalizáció” folyamatát. Eközben több mint 70 ezren kerestek menedéket Nyugaton, köztük a televízió egykori igazgatója, Ota Šik és az újságíró Jiří Pelikán, aki Olaszországban kapott politikai menedékjogot, majd később a Szocialista Párt színeiben jutott be az Európai Parlamentbe.<sup>103</sup> A „prágai tavasz” egyik szimbóluma lett Jan Palach egyetemista gesztusa, aki 1969. január 16-án a tiltakozás extrém formáját választotta: benzinnel leöntötte és felgyújtotta magát a prágai Vencel téren, ezzel tiltakozva a szabadságjogok eltiprása ellen. Az elkövetkező hónapokban példáját – amelynek híre külföldre is eljutott – több fiatal követte, nemcsak Csehszlovákiában, hanem Magyarországon és Romániában is.

<sup>103</sup> Caccamo, F.–Pelikan, J.: *Un lungo viaggio nell'arcipelago socialista*. Marsilio, Venezia, 2007.



1969 tavaszán végül a „normalizáció” második fázisát egy látszólag jelentéktelen ürügyre alapozták: a szovjet diplomáciai képviselő feldúlására, amit nagy valószínűséggel provokátorok követtek el, amikor a stockholmi jégkorong-világbajnokságon Csehszlovákiának a szovjetek fölött aratott győzelmét ünnepelte a tömeg. Moszkva azzal vádolta Dubčeket, hogy képtelen fenntartani a közrendet, és elérte hivatalából történő elmozdítását. Helyét egy kevésbé ismert, szintén szlovák politikus, Gustáv Husák foglalta el. Kádárhoz hasonlóan Husák neve sem kötődött a sztálini időszak megtorlásaihoz, sőt az 1950-es évek elején koncepciós per áldozata lett, és „burzsoá nacionalizmus” vádjával halálra ítélték, de nem végezték ki. 1960-ban szabadult, és három évvel később éppen Dubček kezdeményezésére rehabilitálták.<sup>104</sup> 1969 szeptemberében a megszállás első évfordulója alkalmából Prágában és más városokban kirobbant zűrzavart követően Dubčeket minden hivatalától megfosztották, majd a pártból is kizárták. Egy év múlva Szlovákiába költözött, ahol egy erdészeti üzem kétkezi munkásaként dolgozott egészen 1989-ig, szigorú rendőri felügyelet alatt.<sup>105</sup>

Az 1969–1971 közötti időszakot a társadalom minden részére kiterjedő tisztogatás jellemezte. Karel Kaplan szerint a bíróságok összesen 47 887 elmarasztaló ítéletet hoztak politikai vétség miatt.<sup>106</sup> Több mint 300 ezer embert zártak ki a párt soraiból (a tagság közel harmadát), mások tiltakozásból önként kiléptek. Gyakori büntetési forma volt a munkahelyen történő szankcionálás, a tiltakozókkal szembeni „kellemetlenkedés”: az ideológiai bizottságok bárkit önkritikára vagy felmondásra kényszeríthettek. A tisztogatás különösen jelentős volt az értelmiség körében: az Írószövetség tagjainak kétharmadát kizárták a szervezet soraiból, 900 egyetemi tanárt elbocsátottak, bezártak 21 egyetemi kutatóintézetet, 1971-ig semmilyen irodalmi sajtóorgánum nem jelent meg sem Csehországban, sem pedig Morvaországban.

A Husák vezette új rendszer ezzel egy időben megpróbálkozott a munkásrétegek támogatásának visszaszerzésével, elsősorban a politikai tisztogatásoktól kevésbé érintett szlovákiai területen. Ehhez az úgynevezett bérkiegyenlítés politikáját használta fel, amely a kétkezi munkásokhoz képest hátrányosan érintette a „fehér galléros” műszaki dolgozókat és az értelmiségieket. Az ország közigazgatási rendszere olyan változáson ment keresztül, amelynek jelentőségét sokáig alábecsülték: 1969. január 1-jén Csehszlovákia föderális szocialista köztársasággá alakult, és Szlovákia, immáron Szlovák Szocialista Köztársaságként visszakapta az 1960-ban elveszített területi autonómiáját. Felállították a Szlovák Nemzeti Tanácsot és egy széles közigazgatási hatalommal bíró szlovák kormányt. Bár a későbbiekben újra történtek próbálkozások a rendszer ismételt

104 Williams, K.: *The Prague Spring and Its Aftermath* i. m. 208.

105 Kirschbaum, S.: *A History of Slovakia* i. m. 245.

106 Idézi Clementi, M.: *Cecoslovacchia* i. m. 227.



centralizálására, a szlovák politikai és kulturális elit sokat profitált a „normalizáció” keretében felkínált érvényesülési lehetőségekből.<sup>107</sup>

A korlátozott szuverenitást hirdető, úgynevezett „Brezsnyev-doktrínát” formálisan csak 1968. szeptember 26-án ismertette elméleti „igénnyel” a moszkvai *Pravda*, majd novemberben, a lengyel LEMP kongresszusán elhangzott beszédében Brezsnyev kifejtette, hogy egy keleti tömbhöz tartozó országban a kapitalista restauráció irányában tett kísérlet a teljes szocialista táborral szembeni fenyegetéssel ér fel, amelyre a szövetség tagjai politikai és katonai eszközökkel válaszolhatnak.<sup>108</sup> Az 1956-os magyar felkelés, majd 1968-ban a „prágai tavasz” kudarca azonban már világosan jelezték, hogy Kelet-Európa országai nem képesek a második világháború után kialakult hatalmi egyensúly megváltoztatására, ha ehhez nem nyerik meg a Szovjetunió hozzájárulását. Az általános közvélekedés, miszerint a szocialista rendszer politikai alapjain a hidegháború korszakában és a szovjet hegemonián belül lehetetlen a változtatás, Csehszlovákiában és a keleti tömb többi országában – Lengyelország kivételével – elősegítette a politikai aktivitással szemben kialakuló ellenérzés felerősödését. Az „antipolitikus” (vagy pontosabban apolitikus) magatartás jellemzői a közügyek iránti érdektelenség, a hivatalos rendezvények semmibevétele és az egyenruhásoktól való ösztönös félelem volt. A „köznép” számára, amely folyamatos rendőrségi megfigyelés alatt állt, nem volt célszerű akár a legártatlanabb gondolatok nyílt megfogalmazása sem, inkább nyilvánosan tudomásul vett egy megváltoztathatatlanul itélt szocialista valóságot, amellyel zárt körben esetleg nem értett egyet. Francesco Leoncini olasz történész véleménye szerint a „prágai tavasz” a 20. század utolsó nagy szocialista utópiájaként is értelmezhető.<sup>109</sup> Ezzel együtt Lukács György marxista filozófus halála előtt egyik barátjának elismerte, hogy a csehszlovák események nagy valószínűséggel „bukásra ítélték az 1917-ben indított kísérletet”.<sup>110</sup>

107 Eyal, G.: The Origins of Postcommunist Elites. From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia. University of Minnesota Press, Minneapolis, 2003. 51–53.

108 Ouimet, M.: The Rise and the Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy. The University of North Carolina Press, Chapel-Hill–London, 2003. 66–69.

109 Che cosa fu la „Primavera di Praga”? Idee e progetti di una riforma politica e sociale. A cura di Leoncini, F. Cà Foscara, Venezia, 1989; *Uő*: Alexander Dubcek e Jan Palach. Protagonisti della storia europea, Rubbettino Soveria Mannelli 2009. A csehszlovák 1968 történeti jelentőségéről: Primavera di Praga e dintorni Alle origini dell' 89. A cura di Leoncini, F.–Tonini, C. Cultura della Pace, San Domenico di Fiesole, 1999; Era sbocciata la libertà? A quaranta anni dalla Primavera di Praga (1968–2008). A cura di Guida, F. Carocci, Roma, 2009.

110 Pike, D.: Lukács and Brecht. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1985. 189.

### 3.6. HÚSZ ÉV SZOCIALIZMUS MÉRLEGE

A második világháborút követő huszonöt évben Kelet-Közép-Európa döbbenetes gazdasági, társadalmi és kulturális változáson ment keresztül. Angus Maddison számításai szerint az 1945–1970 közötti időszakban a szovjet tömb a bruttó hazai össztermék évi 3,9%-os növekedését érte el, ez a világgazdaság történetének egyik legkiemelkedőbb eredménye. Annak ellenére, hogy a termelésre és a gazdasági növekedésre vonatkozó szovjet statisztikai adatok súlyos torzításon estek át, a Kelet- és Nyugat-Európa közötti gazdasági különbség jócskán csökkent az 1950-es, és hangsúlyozottan az 1960-as években. 1948-ban a kelet-európai egy főre jutó átlagjövedelem nem haladta meg az angol szintjének 30–35%-át, miközben húsz évvel később 36% (Románia és Albánia) és 74% között (Csehszlovákia és az NDK) állt.<sup>111</sup>

Különösen dinamikus volt a növekedés az 1950-es évek második felében, és néhány esztendő szünet után 1966–1970 között az elfogadott reformoknak köszönhetően is. A hagyományosan agrárországok jelentős ipari szektort teremtetek, elsősorban a fémkohászat, vaskohászat és a vegyipar ágazataiban. 1970-re a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 20% alá csökkent Csehszlovákiában és az NDK-ban, kevesebb mint harmadára esett Magyarországon és Lengyelországban, illetve kevesebb mint felére Romániában és Bulgáriában. A bruttó hazai össztermék 45–55%-a ipari termelésből adódott, s csak 20%-a az agrárszektorból.<sup>112</sup> A mezőgazdasági kollektivizálás által kisemmi-zett vagy a városi lét előnyeit vonzóknak találó őstermelők milliói özönlöttek a nagyvárosokba. A hatóságoknak szembesülniük kellett azzal, hogy miképpen biztosítsák a városba költözött tömegek számára az olcsó lakhatási lehetőséget, a szociális szolgáltatásokat és a szükségesnek ítélt kulturális asszimilációhoz, az „akkulturációhoz” a megfelelő színvonalú programokat. A külvárosokba hatalmas alvó kerületeket (lakótelepeket) terveztek (az 1960-as évekig a négy-öt emeletes épületek téglából készültek; az 1970-es évektől kezdődően azonban már előnyben részesítették a nyolc-tíz emeletes, előre gyártott vasbeton alapú panelekből álló tömbházakat). Az új városrészek szűrkeségük és elhanyagolt esztétikájuk miatt gyakran gúny és részvét tárgyát képezték Nyugaton, ám a kommunista Kelet-Európa külvárosai társadalmi felemelkedési lehetőséget kínáltak több millió egykori földműves számára, akik ezt megelőzően nem ismerték az angolvécé fogalmát sem, nem laktak a jóságoktól elkülönült lakóhelyen, nem vettek igénybe tömegközlekedést, nem küldték gyermekeiket iskolába vagy orvoshoz. Raynar Banham egyik írását idézve Tony Judt megjegyzi, hogy végeredményben a második világháborút követő építészeti nyerseség (négyoszögletes formák, vasbeton használata) jellemezte *new*

111 Fowkes, B.: *L'Europa orientale dal 1945 al 1970* i. m. 149.

112 Berend, I. T.: *Storia economica dell'Europa nel XX secolo* i. m. 195.

*brutalism* a teljes európai kontinenst áthatotta. A nyilvánvaló politikai és gazdasági különbségek ellenére az olasz vagy francia nagyvárosok új építésű lakótelepei sokkal inkább emlékeztettek Kelet-Európa szocialista realizmusára, mint a középosztály által preferált központi fekvésű elegáns negyedekre.<sup>113</sup>

A kelet-európai társadalmak hatalmi megrendszabályozása teljes és tökéletes ellenőrzést kívánt. Ennek szerves része lett többek között az állampolgárokról vezetett nyilvántartási rendszerek kialakítása; a munkanélküliség és a koldulás rendeleti úton történő betiltása, büntetőjogi tétellel nyilvánítása; a kollektív cselekvés előnyben részesítése, vagy a „szocialista” kultúra tömegkommunikációs eszközökön keresztül propagálása. Ugyanakkor a megkésett iparosításon átesett országokra jellemző módon azon igényeknek is igyekeztek megfelelni, amelyek megteremtették a modern társadalom működésének minimális feltételeit. A szociológusok és demográfusok által használt összes indikátor, amellyel értékelni lehet egy ország általános állapotát (várható átlagéletkor, gyermekhalandóság, az étrend mennyisége és minősége, alapvető betegségek előfordulása, az írástudatlanság rátája, a rendelkezésre álló tartós fogyasztási javak) határozott javulást mutatott az 1950-es évektől az 1970-es évekig. A társadalmi „deklasszációra” ítélt, politikailag megbélyegzett rétegek kivételével a társadalmi mobilitás esélye szinte minden csoportnak megadatott. Az 1960-as évektől kezdődően régi eliten (nagybirtokosok, arisztokraták) számára lehetővé vált a szakmai tudás kamatoztatása, valamint a társadalmi presztízs korlátozott visszanyerése.<sup>114</sup>

Az állam összetett szociális ellátórendszert tartott fenn, amely „a bölcsőtől a sírig” elkísérte tagjait. A prevenció célú alapvető egészségügyi ellátás a munkahelyeken és az iskolában biztosított volt: egyre több dolgozó asszony számára ajánlották föl az ingyenes bölcsődei és óvodai szolgáltatást. Az állam minden percében megszervezte állampolgárainak életét, sőt a szórakozásról sem feledkezett meg. Minden helységben, még a legkisebb vidéki településen is a kultúrház, a mozi vagy a helyi folklórcsoport tette vidámmá az ünnepi összejöveteleket. A motorizáció kezdetével és az úthálózat fejlesztésével az 1960-as években megjelent a külföldi turizmus. A Nyugat számára biztosított turistavízumok és a nyugati látogatók fogadásánál érezhető ideológiai korlátozások enyhítése azt mutatta, hogy a kommunista államok végre megértették, hogy a turizmus jövedelemforrást jelent (elsősorban kemény valutában), és kiváló alkalom a szovjet tömb pozitív és nyitott képének bemutatására. Mindamellet a Nyugatra történő magánutazások korlátozása és szigorú szabályozása 1989-ig érvényben maradt.<sup>115</sup> A rendszerváltásig tehát a kelet-európai állampolgároknak csak szűk csoportja – és az állambiztonsági szervek

113 Judd, T.: *Dopoguerra* i. m. 478.

114 A kelet-európai elitcsoportokat érintő drasztikus változásokról, majd fokozatos rekonverzióról: Le communisme et les élites en Europe Centrale. Ed. Bauquet, N.–Bocholier, F. Presses Universitaires de France, Paris, 2006.

115 Alapvető munka: Bencsik P.–Nagy Gy.: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Typico Design, Bp., 2005; Regio (English issue), 2002. I. 51–70.

megelőző jóváhagyásával – élhetett a nyugati, elsősorban a legfőbb ideológiai ellenségnek tekintett Egyesült Államokba és Nyugat-Németországba történő utazási lehetőségekkel.

A vasfüggöny mögött azonban virágzó „szocialista” turizmus született, amelyet az állami szervek irányítottak és rendkívül nagy népszerűségnek örvendtek, hiszen lehetőséget adtak a határátlépésre és egy kis világlátásra. Ahogyan azt a jelenség kutatói is hangsúlyozták, a kelet-európaiak kedvelte vidékek egyre népszerűbbek lettek a nyugat-európaiak között is (a jugoszláv tengerparton kívül a Fekete-tenger bolgár és román partvidékei, a magyar Balaton, a Tátra-vidék Csehszlovákiában vagy Zakopane térsége Lengyelországban), és így váltak a hidegháborúban elszakított családok egyik kedvenc találkozóhelyeivé. Ezekben a protokapitalista laboratóriumokban, az állami kezelésű és gyakran kifogásolható színvonalat nyújtó komplexumok mellett megjelentek a magántulajdonban levő vendéglátó egységek és panziók. Ez nem volt más, mint egy be nem vallott jövedelmeken alapuló gazdasági alrendszer, amelynek velejárója lett a feketemunka, az ellenőrző szervek korrupciós célú „megolajozása”, valamint az illegálisan szerzett jövedelmek elrejtése.<sup>116</sup> A tömegturizmus megindulása a szocialista rendszer és a kollektivistika üzenetre kevésbé érzékeny társadalom kiegyezésének legláthatóbb jeleként szolgált.

A szocialista modernizáció pozitív hatásait valójában azonban európai kontextusban lehet elemezni. A társadalmi és kulturális mutatók a Közép- és Nyugat-Európában, valamint a mediterrán területeken, elsősorban Olaszországban elért eredményekhez hasonló mértékben javultak. Feltételezhető, hogy a történetileg elmaradottabb országokban (Albánia, Románia, Bulgária és Jugoszlávia) a nyugati kapitalista segélyezési modell (*Welfare State*) bevezetése olyan eredmények elérését tette lehetővé, amelyek legalábbis összevethetőek lettek volna a szocialista modernizáción keresztül elért eredményekkel. Fejlettebb országok, különösen Csehszlovákia esetében a tervgazdaság megfojtotta és deformálta a némethez és osztrákhöz hasonló termelési szerkezetet, ezzel pedig Nyugat-Európához képest kisebb növekedési rátát eredményezett.<sup>117</sup> A társadalmi kiegyenlítődés a legszegényebb, ásványi kincsekben szegény balkáni országok számára volt igen előnyös, miközben a közép-európai országokat gátolta, hogy az európai standard közelében maradhassanak.

116 „Schleichwege”. Inofizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989. Hrsg. Borodziej, W.–Kochanowski, J.–Puttkamer, J. von. Böhlau, Köln, 2010. Lásd még Kochanowski, J.: Pioneers of the Free Market Economy? Unofficial Commercial Exchange between People from the Socialist Bloc Countries (1970–1985). *Journal of Modern European History*, 2010. 2. 196–220. A lengyelországi turizmusról lásd Zakopane 1972: enclave polacca tra Oriente e Occidente? In: Da Berlino a Samarcanda... A cura di Marchi, M.–Tonini, C. i. m. 165–168.

117 Hardt, J. P.–Kaufman, R. F.: East-Central European Economies in Transition. M. E. Sharpe, London, 1995. 17.

Néhány mutatót elemezve az előre eltervezett fejlődéshez és társadalmi-kulturális alkalmazásukhoz kötődő ellentmondások hozhatók felszínre. A nők kulturális emancipációját és szakmai előrehaladását például nemcsak az esélyegyenlőségi politika ösztönözte, hanem bizonyos kispolgárinak tartott foglalkozások – például a tanári vagy az orvosi pálya – ideiglenes társadalmi leértékelése és csekély anyagi megbecsülése. A kétkeresős családmódel elterjedésével válságba került a hagyományos férfi szerep is. A bérek nivellálása miatt sokan úgy érezték, megfosztották őket családfői attribútumaiktól, miközben a nők munkába állása átírta az addigi szerepköröket. A családpolitika is nehézségekkel teli utat követett. Olaszországhoz képest a kiindulási helyzet sokkal liberálisabb volt. A polgári házasság, a megegyezésen alapuló válás már az első világháború előtt beépültek az Osztrák–Magyar Monarchia jogrendszerébe. A művi terhességmegszakításhoz való jog Kelet-Európában a kérdésben kifejtett szovjet ingadozást követte (1920-ban engedélyezték, 1936-ban Sztálin betiltatta, és egészen haláláig az abortuszt bűncselekménnyé nyilvánították). A döntően katolikus Lengyelország első európai orszákként 1932-ben nemi erőszak és a születendő gyermek mentális problémái esetében korlátozottan engedélyezte az abortuszt. A kommunista rendszerek hatalomra kerülésével Kelet-Európa alkalmazkodott a Szovjetunióban elrendelt megszigorításokhoz, és az abortuszt az 1950-es évek második feléig betiltották (Magyarországon 1956-ig, Jugoszláviában 1960-ig, az NDK-ban pedig 1965-ig). A szexuális felvilágosítás és a fogamzásgátlás az 1980-as évekig – az NDK kivételével, ahol a szexualitás és a test megmutatása (naturizmus) nem jelentett tabut – gyakorlatilag ismeretlenek maradtak. Romániában az abortusz 1957. évi liberalizálása demográfiai hullámvölgyet okozott, amire a Ceausescu-rendszer 1966 októberében a terhességmegszakítást büntető rendelettel válasszolt. A 770-es dekrétum rendkívül szigorú büntetéseket írt elő mind a terhességét megszakító nő, mind az abortuszt végrehajtó orvossal szemben. Gail Kligman antropológus számításai szerint az országban 1966 és 1989 között 10 ezerre tehető az illegális abortuszban életüket veszített nők száma.<sup>118</sup> Ha nem is követte a román modellt, a többi kelet-európai állam is megpróbálkozott szembeszállni a – tipikusan városi és iparosított társadalmi jelenséggként kialakuló – népességsökkenéssel, méghozzá egy sor gazdasági ösztönzéssel (családi pótlék, gyermekgondozási segély), valamint a gyermekvállalás érdekében a társadalomra erőltetett adminisztrációs szigorításokkal. Az eredmény azonban sehol sem igazolta vissza az erőfeszítéseket: az 1960-as évektől kezdődően a születések száma mindenütt csökkent.

118 Kligman, G.: *The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*. University of California Press, Berkeley, 1998. 214.

## 4. A SZOVJET TÖMB HANYATLÁSA ÉS BUKÁSA (1973–1991)

### 4.1. A NEMZETKÖZI HELYZET: AZ ENYHÜLÉSTŐL A „MÁSODIK HIDEGHÁBORÚIG”

Az 1960-as évek első felében a hidegháború mélyreható változáson ment keresztül. A Kelet–Nyugat közötti szembenállás egy kapcsolatokat is magában foglaló versengéssé alakult. Az egyre szűkebb korlátok közé szorított konfliktus nem zárta ki a párbeszédet és az együttműködést sem. Az úgynevezett *Ostpolitik* gyökerei 1963-ig nyúlnak vissza, amikor Egon Bahr nyugatnémet szociáldemokrata az „újraközeledésen keresztüli változtatást” ajánlotta a két német állam számára, és Nyugat-Németország kereskedelmi egyezményeket írt alá több kelet-európai állammal. 1966–1969 között, a kereszténydemokrata és szociáldemokrata nagykoalíció idején, a Hallstein-doktrínát fokozatosan felváltotta egy óvatos párbeszéd az NDK-val és a többi szocialista országgal. Ennek következménye lett a diplomáciai kapcsolatok felvétele Romániával (1967), majd 1973-ig a szovjet tömb összes országával. XXIII. János (1958–1963) és VI. Pál (1963–1978) pápasága alatt Agostino Casaroli diplomata útján a Szentszék is párbeszédet kezdeményezett a kelet-európai kommunista rendszerekkel. A Magyarországgal és Jugoszláviával kötött részleges megállapodások ellenére Rómának azonban nem sikerült elérnie legfőbb célját, a Vatikán diplomáciai elismerését és a vallásszabadság visszaállítását. A Vatikán nyitási politikájának nehézségei és ellentmondásai, amelyeket a szovjet tömb kihasználta, az 1970-es években nagyobb körültekintésre készítette a nyugati kormányokat.<sup>1</sup>

A nyugatnémet *Ostpolitik* Willy Brandt kormányzása alatt (1969–1974) érte el csúcspontját. Paradox módon a csehszlovák reformpróbálkozás elfojtása volt az, amely az együttműködést lehetővé tette a két tömb között, a kooperáció tartós fenntartásának szükségességét senki nem vonta többé kétségbe.

---

1 Az *Ostpolitik* nemzetközi kontextusáról lásd Il filo sottile. L'Ostpolitik Vaticana di Agostino Casaroli. A cura di Melloni, A. Il Mulino, Bologna, 2006 (különösen A. Melloni és G. Roccucci tanulmányai). Nagy jelentőségűek Casaroli titkos dokumentumai, lásd La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana. A cura di Barberini, G. il Mulino, Bologna, 2008. A nehézséget jelentő *Ostpolitik*–NDK-kapcsolatról lásd Faggioli, M.: *Ostpolitik vaticana e „questione tedesca”, 1956–1968. Contemporanea*, 2007. 3. 403–417.



Az 1970. augusztus 12-én aláírt moszkvai szerződéssel a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) elismerte a lengyel határt az Odera–Neisse-vonalon, míg a Szovjetunió nekilátott Berlin státusának megoldásához. Még ugyanezen év decemberében a nyugatnémet és a lengyel kormány Varsóban külön is megállapodott az Odera–Neisse-határvonal elismerésében. Közben 1971 májusában a keletnémet kommunista párt vezetésében Erich Honecker váltotta az egyre népszerűtlenebb Ulbrichtot. Az NDK lemondott az újraegyesített és szocialista Németország illúziójáról. Az új jelszó a nyugati világgal javuló kapcsolatok jegyében a két Németország „eltérő fejlődése” lett. 1972 decemberében írták alá azt az alapvető jelentőségű egyezményt, amely egészen 1990-ig szabályozta az államközi kapcsolatokat. Berlin a hidegháború végéig megosztott város maradt, és többtucatnyi keletnémet állampolgárt lőttek le, miközben megpróbált a „falon” keresztül Nyugatra szökni. Az 1970-es évektől azonban az NDK lehetővé tette a kivándorolt családtagok időszakos meglátogatását, valamint a postai és telefonforgalom újrafelvételét, miközben zavartalanul áradt az országba a „másik” Németország tömegkommunikációja. Néhány év alatt az NSZK a szovjet tömb összes országával rendezte diplomáciai kapcsolatait. Ezzel párhuzamosan az NDK-t a nyugati országok egymás után részesítették diplomáciai elismerésben.<sup>2</sup> 1973 szeptemberében mindkét német államot felvették az ENSZ-be.

1974 májusában azonban Brandt kancellár lemondani kényszerült, miután személyi titkárát, Günther Guillaume-ot a keletnémet titkosszolgálatral való együttműködéssel vádolták meg (mint ahogy 1989-et követően a Stasi-aktákból kiderült, nem is alaptalanul). Az *Ostpolitik* kutatói szerint azonban nem elsősorban a Guillaume-botrány okozta Brandt bukását, hanem a nemzetközi gazdasági környezet romlása az első, 1973-as olajárrobbanást követően, valamint azok a politikai nehézségek, amelyeket a keleti tömbbel kötött megállapodások gyakorlatba ültetése okozott.<sup>3</sup>

A német *Ostpolitik* azzal a globális enyhülési folyamattal járt együtt, amely az 1973-ban megalakított Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ, a mai EBESZ elődszervezete) úgynevezett helsinki záróokmányának aláírásakor érte el csúcspontját 1975. augusztus 1-jén.<sup>4</sup> Albánia kivételével a szerződést 35 ország állam- és kormányfője írta alá az Egyesült Államoktól Kanadáig, a Vatikántól a Monacói Hercegségig. A dokumentum három, úgynevezett „kosara” az erőszak mint eszköz használatáról való lemondás kölcsönös garanciáit, a határok sérthetetlenségének, a szuverén államok területi integritásának elismerését, a viták békés rendezésének, illetőleg a belügyekbe való be nem avatkozásnak kimondását (1.); a technikai-tudomá-

2 Az olasz–keletnémet kapcsolatokról: *Martini, M.*: La cultura all’ombra del muro. Relazioni culturali tra Italia e DDR, 1949–1989. il Mulino, Bologna, 2007.

3 *Ostpolitik, 1969–1974. European and Global Responses.* Eds. *Fink, C.–Schaefer, B.* German Historical Institute, Washington DC, 2009.

4 Helsinki 1975 and the Transformation of Europe. Eds. *Bange, O.–Niedhart, G.* Berghahn, New York, 2008.



Kártyanaptár népszerű  
Videoton termékekkel, 1978

nyos együttműködés fejlesztését (2.); az emberi és az alapvető szabadságjogok, beleértve a lelkiismereti és vallásszabadság kimondását tartalmazta (3.). Az okmányok elfogadása az Egyesült Államok számára a Watergate-botrány és a saigoni visszavonulást követő zavaros időszakra esett. A Szovjetunió és szövetségesei a záróokmányt a határok és Európa két, sérthetetlen befolyási övezetre való osztásának nyugati elismeréseként üdvözölték, miközben az emberi jogokra és az európai polgárok szabad mozgására vonatkozó pontokat tisztán szimbolikus engedményként értékelték, olyan kötelezettségként, amelynek betartásával kapcsolatban senki nem számoltatja el őket.<sup>5</sup>

Az 1970-es évek első felében a szovjet tömb nemzetközi befolyása elérte történeti csúcspontját. A szocializmus a fejlődő országokban Latin-Amerikától a Közel-Keletig, illetőleg Fekete-Afrikaig terjeszkedőben volt, miközben a kelet-európai „normalizált” rendszerek élvezték a globalizálódó és folyamatosan növekvő gazdaság előnyeit. Számukra a megkötött egyezmények lehetővé tették a nyugati (ahova Kelet-Európa élelmiszer-ipari termékeket exportált) és a közel-keleti (ahonnan viszont fegyverszállítmányokért cserébe kőolajszármazékokat importált) piacokon kereskedelmi termékeik volumenének és minőségének növelését. Így léptek ki a nyugati kommunista pártokhoz köthető közvetítőcégek által lebonyolított nyersanyagexport és a „védett” cserék szabta szűk keretek közül. A hadiipar a gazdasági fejlődés egyik húzóágazata lett. Az NDK és Csehszlovákia a nehézfegyverekre, többek között tankokra és rakétákra szakosodott, miközben Magyarország virágzó elektronikai és telekommunikációs ipart fejlesztett, amely az 1980-as években a katonai mérleg több mint háromnegyedét tette ki.<sup>6</sup> 1986. április 1-jén éppen egy magyar gyártmányú, az amerikai katonai rádióadásokat észlelni képes radar-

5 *Graziosi, A.*: L'URSS dal trionfo al degrado i. m. 418. Részletesen *Savranskaya, S.*: Human Rights Movement in the USSR after the Signing of the Helsinki Final Act, and the Reaction of Soviet Authorities. In: *The Crisis of Détente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985*. Ed. *Nuti, L.* Routledge, London, 2009. 26–40.

6 *Albrecht, U.*: *The Soviet Armaments Industry*. Harwood Academic Press, Philadelphia-Reading, 1993. 258–259.



Szilveszter családi körben, 1977. A lakásokban már nem ritkaság a tv

berendezés – amely ellátmányként a líbiai hadsereg tulajdonában volt – mentette meg a bunkere elleni légicsapás idején Mohammed Kadhafi líbiai vezető életét.<sup>7</sup> A Varsói Szerződés tagállamai – Romániát kivéve – 1977-től a katonai együttműködés olyan egyesített információs adatbázisát is használhatták, amely fizikailag Moszkvában volt, és amely az 1980-as évekre már majdnem 200 ezer szocialistaellenes tevékenységgel gyanúsított állampolgár adatait tartalmazta.<sup>8</sup>

Különböző aggasztó jelek azonban aláaknázták a szovjet tömb elért látványos stabilitását. Gazdasági téren a szovjet kezdeményezésre 1972-ben megindult tárgyalások a KGST és az Európai Gazdasági Közösség között évekig eredmény nélkül folytak: az első kölcsönös elismerés csak Gorbacsov hatalomra kerülését követően következett be.<sup>9</sup> A nemzetközi enyhülés határai az 1970-es évek második felétől kezdtek kirajzolódni: a Helsinkiben aláírt, az emberi jogok tiszteletben tartására vonatkozó, a szocialista országok által kezdetben nem eléggé értékelt „harmadik kosár” alapvető érdekérvényesítési eszközzé vált a Nyugat kezében. 1974-ben az amerikai Szenátus elfogadta a kereskedelmi törvényekhez benyújtott Jackson–Vanik-módosítást, miszerint a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény nem adható meg olyan államoknak, amelyből nem lehet szabadon kivándorolni. Ez az irányelv az elkövetkező évtizedben lehetetlenné tette a Szovjetunió és szövetségesei számára ennek a

7 *Germuska, P.*: Eastern Intelligence with Western Components. Development of Radio Reconnaissance Instruments in Socialist Hungary. *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte/Journal of Business History*, 2008. 2. 177.

8 A Varsói Szerződés integrált információs rendszeréről lásd *Baczoni, G.–Bikki, I.*: Egyesített állambiztonsági adattár – a SZOUD. In: *Trezor 3: Az átmenet évkönyve 2003. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2004. 217–225.*

9 *Romano, A.*: The Main Task of the European Cooperation. Fostering Détente in Europe. In: *Perforating the Iron Curtain. European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985.* Eds. *Villaume, P. O.–Westad, A.* Museum Tusculanum Press, København, 2010. 133.

kedvezménynek a megadását: Romániát kivéve, amely 1988-ig – a legalapvetőbb jogok nyilvánvaló megsértése ellenére – megtartotta a maga számára az 1960-as évek első esztendeiben megszerzett kedvezményt. Paradox módon a Nyugat éppen abban a pillanatban kezdett újból csapást mérni, méghozzá szelektíven a szovjet tömb gazdasági érdekeire, amikor a kommunista rendszerek szakítottak a tömegelnyomás gyakorlatával. Az Egyesült Államok külpolitikájában a Carter-adminisztráció (1977–1980) és Ronald Reagan első elnöksége (1981–1984) alatt észlelhető volt a Richard Nixon és külügyminisztere, Henry Kissinger nyers realizmusához képest bekövetkezett változás. A számos kérdésben megosztott baloldali liberális (például Zbigniew Brzezinski, Jimmy Carter lengyel származású biztonságpolitikai főtanácsadója) és republikánus neokonzervatív szakértelmiségiek (például Paul Wolfowitz és Richard Perle) egy dologban egyetértettek: az emberi jogok eltiprását számon kérő értékorientált antikommunizmusban.

Az 1970-es évek végétől a nemzetközi hangulatban érezhető romlás következett be, amely a kelet–nyugati kapcsolatok alakulását a „második hidegháborúnak” is nevezett időszakhoz vezette. Az afganisztáni szovjet invázió (1979), Irán és Nicaragua Nyugat-ellenes forradalmi, Krakkó püspökének pápává választása 1978-ban, a lengyel válság és Wojciech Jaruzelski tábornok ezt követő államcsínye – elsősorban a retorika és a jelképek szintjén – újra az 1950-es évek frontális szembenállásának szintjére taszította a nemzetközi kapcsolatokat. Ráadásul a Szovjetunió és szövetségesei több ízben próbálkoztak a nyugati világ destabilizálásával. Levéltári források szerint a keleti tömb fővárosai 1978–1986 között menedéket és logisztikai támogatást nyújtottak a korszak meghatározó nemzetközi terrorcsoportjának, az Iljics Ramirez Sánchez vagy más néven Carlos<sup>10</sup> vezette *Separat* csoportnak. 1981 februárjában a román kormány megbízásából az ismert terrorista Nyugat-Németországban pusztító erejű merényletet hajtott végre a Szabad Európa Rádió román szerkesztősége ellen, amely a Ceaușescu-ellenes emigráció legjelentősebb orgánuma volt.<sup>11</sup>

Annak ellenére, hogy Kelet-Európa kormányai politikailag stabilak voltak és a Kelet–Nyugat konfliktus határain helyezkedtek el, a térség erősen megcsínylette az ideológiai feszültségek kiéleződését. Eközben a szovjet modellnek egy váratlan, a szocialista táboron belülről érkező kihívással kellett szembenéznie. 1978-ban az új kínai vezető, Teng Hsziao-ping megfogalmazta a gazdasági fenntarthatóságon, politikai presztízszen, „szociálkapitalista” kísérleten alapuló társadalom igényét, és nekilátott a szükséges reformok előkészítéséhez.

10 A Kenedi-bizottság jelentése, Bp., 2008. 260, 268, 320. [www.kim.gov.hu/misc/letoltheto/jelentes\\_I\\_Pdf](http://www.kim.gov.hu/misc/letoltheto/jelentes_I_Pdf) (utolsó letöltés: 2010. október 16.).

11 *Cummings, R. H.*: Special Feature. The 1981 Bombing of RFE/RL, Radio Free Europe, 9 February 1996. In: [www.rferl.org/content/article/1080043.html](http://www.rferl.org/content/article/1080043.html) (utolsó letöltés 2010. október 17.). A müncheni merényletről lásd *Uő*: Cold War Radio. The Dangerous History of American Broadcasting in Europe, 1950–1989. McFarland, Jefferson (NC), 2009. 117–121.

## 4.2. POLITIKAI STABILITÁS, GAZDASÁGI ÖSSZEOMLÁS

### 4.2.1. A brezsnyevi szürkesség „diszkrét bája”

A prágai tavasz utáni két évtizedben a kelet-európai országok „a létező szocializmus” helyszíneivé váltak. Az 1977-es szovjet alkotmány kínálta ideológiai képlet szerint a párt irányítása alatt álló „fejlett szocialista társadalom” mentel az eljövendő kommunizmus felé. A hosszú brezsnyevi időszak (1964–1982) kulturális szürkességet jelentett a keleti tömb számára, amelyet a szovjet vezető gyenge politikai és emberi karizmája is híven tükrözött. A helyi vezetők cselekvőképtelensége és a felülről kezdeményezett reformok hiánya együtt jelentkezett a gazdasági válság első jeleivel, ez pedig arra kényszerítette a bel-földi és külföldi megfigyelőket, hogy a kiharcolt stabilitást egyre többször stagnálásként és hanyatlásként értelmezzék, a kelet-európai társadalmakat pedig „erkölcsi kiüresedéssel” (Gale Stokes), sőt egyenesen „sivársággal” (Ernest Gellner) jellemezzék.<sup>12</sup> 1968-at követően a létező szocializmus legitimációs alapjai nem a sztálini típusú, a társadalom erőszakos mobilizálására épülő kommunizmus, sem pedig az 1950–1960-as évek gazdasági és kulturális reformkísérletei voltak, hanem a mérsékelt fogyasztói szemlélet és a színlelt ideológiai megalkuvás keveréke, amely mögött gyakran ellentétes magánvélemények rejtőztek.<sup>13</sup> Pártfunkcionáriusok, gazdasági és kulturális vezetők éltek luxusvillákban, töltötték külföldön szabadságukat, teniszeztek és vadásztak kizárólagosan a „megfelelő” társadalmi státuszú rétegek számára fenntartott társaságokban, nyugati (luxus) személygépkocsijuk volt, márkás ruhákat hordtak. Ők voltak, akik a feketepiacon felvásárolták az 1980-as évek technológiai újdonságait (személyi számítógép, videokamera, parabolaantenna), nem vetették meg a hazardjátékokat vagy a hivatalosan nem is létező nyilvánosházakat. A nómenklatúra kedvelt szabadidős tevékenysége azonban a *par excellence* nemesi sport, a vadászat maradt, ami az egyszerű emberek számára elérhetetlen volt, hiszen még fegyvert sem tarthattak. A fényűző hajtóvadászaton való részvétel lehetősége és a kevés számú egyesülethez való tartozás meghatározta a méltóságviselő valós befolyását.<sup>14</sup>

Az erkölcsjavító kampányok is egyre gyakrabban ütköztek a magánszférával, és a jólét külső elemeiből az 1970-es évekre sok elérhetővé vált polgárok milliói számára is. Az autóra várakozási idő – ez akár a tíz évet is elérhette – ellenére az 1980-as évekre már a családok több mint negyede – Csehszlová-

12 Vö. Gökey, B.: *L'Europa orientale dal 1970 ad oggi*. il Mulino, Bologna, 2005. 14.

13 Crampton, R. J.: *Eastern Europe in the XXth Century – and after* i. m. 345.

14 A kommunista luxus formáiról Magyarországon Majtényi G.: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009.



kiában és Lengyelországban közel harmada – rendelkezett személygépkocsi-val. A munka egyáltalán nem elviselhetetlen üteme sok szabadidőt biztosított az állampolgárok számára: ott, ahol nem kellett üres üzletek előtt sorban állniuk, a hétvégéket egyszerű vidéki, talpalatnyi földdel rendelkező, a város zajától távol, hosszú évek alatt felépített nyaralókban töltötték. A brezsnyevi időszak legnagyobb újdonsága pontosan a politikai izgalmak hiánya és a magán-, illetve a családi szféra újrafelfedezése volt. Az állambiztonsági ellenőrzés áthatotta a teljes társadalmat, és a megelőző intézkedések vagy az ellenzéki csoportok folyamatos bomlasztása, lejáratása szinte lehetetlenné tette a politikai ellenszegülés nyilvános kifejezését. Az ellenállás hiábavalóságának tudatában a társadalom – amennyire csak lehetséges – a „normális” és emberhez méltó egzisztencia megteremtésére használta fel a kommunista rendszer ideológiai válságát és a keretek részleges fellazulását.

A néhány tudatos másképp gondolkodó természetesen ellenezte a kulturális konformizmust, a politikai vezetők olykor már groteszk személyi kultuszát és a nacionalizmust vagy antiszemitizmust takaró hivatalos ideológiát. Az ellenzéki hálózatok a helsinki záróokmány és Mihail Gorbacsov hatalomra kerülése közötti évtizedben erősödtek meg a leginkább. Jobbára demonstratív és szimbolikus akcióikat értelmiségi mozgalmakba szerveződve hajtották végre (ilyenek voltak Lengyelországban 1976–1977-ben a KOR, Csehszlovákiában 1977-ben a Charta ’77 vagy Magyarországon a „demokratikus ellenzék”). Nyelvtudásuknak és megfelelő külföldi médiakapcsolatoknak köszönhetően a másképp gondolkodók jelentős szereplési lehetőséget kaptak a nyugati tájékoztatási rendszerben. Az ellenzéki csoportok szellemi és erkölcsi tanúságtételt jelentettek, mivel a nyugati közvéleménynél cáfolták a kommunista rendszerek immár univerzális elfogadásának képét. Társadalmi szerepük és politikai lehetőségeik azonban igen korlátozottak maradtak. A prágai vagy budapesti hatóságok a rendszer propagandagépezetét zavaró, de kezelhető jelenségnek tartották az ellenzéki csoportosulásokat, és megelégedtek terjedésük megelőzésével. Az egyetlen kivételt Lengyelország képezte, ahol az 1970-es évek második felétől szövetségre lépett az addig egymástól elszigetelten tevékenykedő értelmiség és a gyári munkásság. Az összefogás lehetővé tett egy addig ismeretlen jelenséget a szovjetizált Kelet-Európában: egy több társadalmi réteget képviselő független szakszervezet létrehozását, a Szolidaritást (Solidarność). Ezzel ellentétben Magyarországon a Kádár-rendszer „balról” érkező kritikája (maoizmus, anarchizmus) mindvégig marginális és hatástalan maradt. Egyrészt nem tudta megszólítani a nagyvárosi munkásrétegeket, másrészt érzéketlen maradt arra az egyetlen témára, amire az értelmiség és a középosztály jelentős része fogékony volt: a nemzeti kérdés és a szomszédos országokban élő magyarok egyre nehezebb helyzete.

Egyes országokban jelentős tömegeket vonzottak a fiatalok által szervezett hazafias/ nacionalista mozgalmak. Őket azonban jóval könnyebb volt „eltüntetni”, mint a demokratikus ellenzékben szerveződő másképp gondolkodókat, mivel spontán tiltakozásuk nagyon ritkán érte csak el a nemzetközi



média ingerküszöbét. Magyarországon (1972–1974), majd Lengyelországban az 1980-as években sokszor fordultak elő nem engedélyezett tüntetések és alternatív rendezvények, amelyek rendszerint több száz fő letartóztatásával és széles körben alkalmazott fizikai és lelki erőszakkal végződtek. A rendbontások általában a szocialista rendszer által betiltott vagy elhallgatott nemzeti ünnepek idején zajlottak: Magyarországon március 15-én, Lengyelországban pedig május 3-án, a lengyel alkotmány hivatalosan nem ünnepelt napján. Máskor a közelmúlt tragikus eseményei inspirálták az ellenzéki csoportokat. Csehszlovákiában és Magyarországon egészen 1989-ig életbe lépett a „rendőrségi riadó” minden augusztus 21-én, a „prágai tavasz” elfojtásának évfordulóján és október 23-án, a magyar forradalom kitörésének napján.<sup>15</sup> 1972. május 18–19-én Litvánia fővárosában, Kaunasban egy gimnazista öngyilkosságát hatalmas tüntetések és összecsapások követték, amelyek alapjai nemzeti (szovjetellenes) érzelmek és egy nemzedéki forradalom voltak.<sup>16</sup>

Michel Foucault már az 1980-as években megjegyezte, és ezt a szovjet rendszer bukását követően számos szerző megerősítette, hogy az ellenzéki értelmiségieknek és pártdiszidenseknek jóval több társadalmi befolyást és presztízszt tulajdonítottak Nyugaton, mint amivel valóban rendelkeztek. A legsúlyosabb értelmezési hibát azok követték el, akik a szovjet típusú társa-



Évzáró a MÁV Nevelőintézet udvarán, Kőszeg, 1980

- 15 A magyarországi kommunista időszak március 15-i ünnepségeinek visszhangjáról lásd *Freifeld, A.*: *The Cult of March 15. Sustaining the Hungarian Myth of Revolution, 1849–1999.* In: *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present Europe.* Eds. *Bucur, M.–Wingfield, N. M.* Purdue University Press, Lafayette (IN), 2001. 276–277.
- 16 *Swain, A.*: „Freedom for Lithuania” or „Freedom for Hippies”? Nationalism, Youth Counter-culture and De-stalinization in Soviet Lithuania – a „Memories of Stalinism” című szemináriumra benyújtott tanulmány (Bolognai Egyetem, 2010. szeptember 25–27.).



Punk fiatalok. Óbuda, 1983

dalmak elemzésében szembeállították az abszolút rosszként ábrázolt „államot” (egy idegen, ellenséges entitás) a „civil társadalom”-nak nevezett állampolgári közösséggel.<sup>17</sup> Stephen Kotkin amellet érvel, hogy az „érett” szocializmusban éppen a sokszor leírt állam volt az egyetlen organikusan működő, társadalomszervező képességgel bíró és legitimnek tartott entitás. A sokat emlegetett civil társadalom pedig képzelt kategória maradt, amely a pártállam megszabta kompromisszumok és előjogok hálóját borította az állampolgárookra.<sup>18</sup> A politikai hatalom és a társadalom közötti kapcsolat éppen a megvalósult szocializmus utolsó két évtizedében érte el a legmagasabb függőségi szintet. Gyakorlatilag megszűnt az 1945–1956 közötti időszakban gyakran tapasztalt alulról szerveződő ellenállás (parasztlázadások, spontán tömeges tiltakozások),<sup>19</sup> a lakosság többsége beletörődött a létező szocializmus megváltoztathatatlanságába, és élvezte annak gazdasági előnyeit, elsősorban a szociális biztonságot. Gail Kligman szerint a kelet-európai társadalmakban végbement egyfajta „disszociációs személyiségzavar”. Az „ellenállás strukturális mechanizmusa”<sup>20</sup> ugyanis lehetővé tette az egyéni alkalmazkodási stratégiák kialakulását. Sokan abban az illúzióban éltek, hogy lehetséges elkülöníteni a fennálló rendszer melletti nyilvános, ámbár formális kiállást és a magánszférában megengedett „kommunistázást”, azaz a régi *ius murmurandi* modern – és a hatalomra nemigen veszélyes – változatát.

A szovjet típusú redistributív államban a fejlett technológia és oktatás együtt élt egy primitív és preindusztriális jellegű munka- és társadalmiélet-szer-

17 Colas, D. et al.: L'Europe post-communiste. PUF, Paris, 2002. 35.

18 Kotkin, S.: Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment. Modern Library, New York, 2009. 11–16.

19 Graziosi, A.: Guerra e rivoluzione in Europa, 1905–1956. il Mulino, Bologna, 2001. 79.

20 Kligman, G.: The Politics of Duplicity i. m. 15.

vezéssel. Az állam inkább a zárt társadalmi osztályok piramisához, mintsem a modern ipari társadalmak osztályaihoz hasonló társadalmi rétegződést hozott létre.<sup>21</sup> Az 1970-es és 1980-as években a Szovjetunió és a vele szövetséges államok olyan rendszerekké váltak, amelyben az emberek sok problémája (a gyermekek egyetemi felvételijétől a beszerezhetetlen javak megvásárlásáig) a közhitvatalnokok csekély megvesztegetésével vagy megfelelő társadalmi/baráti hálózatok útján rendezhető volt. Az orosz *blat* kifejezés azt az apró, de összetett korrupciós rendszert jelöli, amely személyes megegyezések és kölcsönös szívesességek sűrű szövetét takarja, és amely a társadalom számára lehetővé tette a bürokrácia lassú kerekeinek a „megolajozását”.<sup>22</sup> A brezsnyevi időszak társadalomtörténetét újra föllapozva levonható a következtetés, miszerint a köznép az elitnél is nagyobb becsben tartotta a „megvalósult szocializmus” monoton megbízhatóságát.<sup>23</sup> Mindazonáltal a rendszer szűrkesége megnövelte – különösen a fiatalokban – a zűrzavar és a jövőbe vetett bizalmatlanság érzését. A pangás és a szociális biztonság megfelelt az 1920-as, 1930-as évek szülötteinek, a háborút magán viselő generáció elvárásainak, de nem az 1946–1953 között született *baby boom*-korosztálynak. A politikai rendszer megváltoztatásába vetett illúziók – képviselői ekkor már a hatvanas éveikben jártak – szertefoszlottak, ami sok fiatal hazája elhagyására késztetett: sőt a „liberális” kádári Magyarországon minden évben tanult és rendezett társadalmi helyzetű fiatalok ezrei, gyakran az engedélyezett ausztriai tartózkodást követően tagadták meg a hazatérést és kértek menedékjogot. A nyugati viselkedésmód utánzása exponenciálisan megnövelte a szabálysértő, adminisztratív úton vagy büntetőjogilag szankcionált magatartásformákat (rock- és punkzene hallgatása és játéka, szexuális túlkapások, élenkítő és kábítószeres használata, fiatakorúak galeribe szerveződése, futballhoz köthető huligánkodás). Számptalan statisztika (az alkoholizmustól, a kábítószer-függőségtől az öngyilkossáig, illetve az erőszakos bűncselekményekig) az 1970-es évek második felétől fokozódó társadalmi válságot mutatott egész Kelet-Európában.<sup>24</sup> A Szovjetunió európai területein, Lengyelországban és Magyarországon az alkoholizmus és a hozzá köthető népbetegségek ekkor már a férfilakosság jelentős részének fizikai ellenálló képességét veszélyeztette. Magyarország világelső volt az éves öngyilkosságok tekintetében,<sup>25</sup> miközben az NDK-ban ezt a statisztikát már államtitokként kezelték az 1980-as években.

21 *Zaslavsky, V.*: *Storia del sistema sovietico: l’ascesa, la stabilità, il crollo*. Carocci, Roma, 2001. 264.

22 *Ledeneva, A. V.*: *Russia’s Economy of Favours. Blat, Networking, and Informal Exchanges*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

23 *Brezhnev Reconsidered*. Eds. *Bacon, E.–Sandle, M.* Palgrave, Basingstoke, 2002. Összehasonlító szovjet és kelet-európai perspektívában lásd *Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–1985*. Eds. *Klumbyte, N.–Sharafutdinova, G.* Lanham, MD: Lexington Books, 2012.

24 A magyarországi ifjúsági szubkultúrákról lásd *Horváth S.* úttörő munkáját: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009.

25 *Romsics, I.*: *Hungary in the Twentieth Century* i. m. 386–387.

## 4.2.2. Stagnálás és eladósodás

1973 fordulatot jelentett a szovjet tömb történetében. Izrael győztes hadjárata (jom kippuri háború, október 6–22.) az Egyiptom és Szíria vezette és a szocialista országok által katonailag támogatott arab koalíció ellen arra kényszerítette az OPEC- (Organization of the Petroleum Exporting Countries) tagállamokat, hogy leállítsák a nyugati importot. A retorzió váratlan és igen jelentős kőolaj-áremelkedést okozott a világpiacon: két hónap alatt 3-ról 12 dollárra nőtt a kőolaj hordónkénti ára. Elhúzódó „olajsokk” vette kezdetét, amely 1974-ben, majd 1980–1982-ben, az iráni forradalmat követően stagflációs válságot okozott a világ gazdaságban. A nyersanyag árának emelkedése világszerte az energiatermelők előnyére vált. Mindamellett a szocialista országokban a KGST sajátos gazdasági integrációja a Szovjetuniót – látszólag az energetikai árak drágulásának fő kedvezményezettjét – arra készítette, hogy mesterségesen alacsonyan tartsa a Kelet-Európába exportált olaj és gáz árát. 1973-tól Moszkva támogatta a kelet-európai gazdaságokat a szövetségeseknek nyújtott politikai támogatás rendszeréhez kapcsolva. A közvetlen segíyekhez a 250 milliós szovjet piac létezéséből adódó kedvezmények társultak, amelyek „szocialista munkamegosztást” határoztak meg, azaz a tömb többi részéből érkező ipari és mezőgazdasági termékek felvásárlására köteleztek.<sup>26</sup>

Az 1970-es években a kelet-európai gazdaságok duális formát öltöttek magukra: számos nagyvállalat küldött nagy mennyiségű, de szerény és technológiai szempontból elavult minőségű árut a Szovjetunióba vagy a KGST más tagországaiba, miközben egy növekvő kisebbség a világpiacon és kemény valutáért próbálta állni a versenyt a globalizálódó kereskedelemben. A tervutasításos rendszer működési zavarain túl a legnagyobb nehézséget a nyugati vetélytársakkal való lépéstartás jelentette, amelynek akadályai az alacsony termelékenység és a technológiai lemaradás volt.<sup>27</sup> A termékek, szabadalmak, „feketelistája”, azoké, amelyeknek exportálása a Szovjetunióba szigorúan tilos volt, egy nyugalmi időszakot követően 1977-től ismét bővülni kezdett.<sup>28</sup> A technológiát az iparilag fejlett országoknak (Szovjetunió, Kelet-Németország, Csehszlovákia) drága licencek formájában kellett megvásárolniuk.<sup>29</sup> Miközben az Egyesült Államokban elkészítették az Arpanetet, az első informatikai hálózatot számítógépek számára (1969), a személyi számítógépet (1974), a szocialista tömbben a gazdasági szektor informatikai fejlesztése az ígéretes kezdést követően a politikai akarat, anyagiak és a fejlett technológiához való hozzáférés hiányában megrekedt. 1989-ben az egyetlen, legalább

26 Crampton, R. J.: Eastern Europe in the XXth Century – and after i. m. 345–346.

27 A keletnémet helyzetről lásd Stokes, R. G.: Constructing Socialism. Technology and Change in East Germany, 1945–1990. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2000.

28 Berend, I. T.: From the Soviet Bloc to the European Union i. m. 29–30.

29 Vö. a Külkereskedelmi Minisztérium iratai, a KGST háromhavonta megjelenő értesítője, MOL XIX-G-3-p.



**Az áremelések  
következtében állandósulnak  
az ellátási gondok,  
a sorban állás. Varsó, 1981**

részen digitalizált szektor továbbra is a hadiipar volt. Az 1980-as években a Nyugattal szembeni infrastrukturális és technológiai lemaradás több évtizedben volt mérhető: mind az út- és vasúthálózat, mind pedig az energetikai vagy technológiai és informatikai potenciál (személyi számítógépek, telefax, fénymásolók és telefonos hálózat) tekintetében.

Mivel a „második hidegháború” lelassította a nyugati és a fejlődő világ felé irányuló exportot, Kelet-Európa az 1970-es évek második felétől súlyos gazdasági válságba sülyedt. Egyes országokban (Magyarországon 1980-tól, Jugoszláviában 1983-tól, Romániában 1982-től) még a hivatalos statisztika is negatív vagy nullához közelítő növekedést mért. A Szolidaritás szakszervezet elismerésének köszönhetően rendszerszintű válságot élő Lengyelországban a bruttó hazai össztermék egyenesen 15%-os zuhanást szenvedett el 1981–1982-ben.<sup>30</sup> Összességében 1973-tól 1989-ig a tervgazdaságok a nyugati és mediterrán országok 2%-os növekedésével szemben csupán 0,7%-os növekedési rátát mutattak. Maddison számításai szerint 1973-tól 1989-ig az egy főre eső jövedelem a nyugati országokhoz képest (Jugoszlávia kivételével, ahol 34%-ról 35%-ra nőtt) mindenhol csökkent, átlagosan 49%-ról 37%-ra. Romániában (28-ról 23%-ra), Magyarországon (45-ről 40%-ra) – és az árolló 5 ponttal növekedett –, Csehszlovákiában 6 ponttal (57-ről 51%-ra), a Szovjetunióban 7 (49-ről 42%-ra), míg Lengyelországban 10 ponttal (43-ről 33%-ra).<sup>31</sup>

A gazdasági válság várható társadalmi következményeinek elkerülése végett, a kelet-európai országoknak rendezni kellett a növekvő passzívumot, és a nemzetközi pénzügyi piacokon – kezdetben alacsony kamatláb mellett – adósodtak el. Az 1970-es években a külföldi eladósodással sikerült elkerülni a költségvetési kiigazítást és a szigorú intézkedéseket, valamint ezáltal lehetővé vált az életszínvonal időleges növelése az államszocialista rendszerekben. 1970 és 1980 között a nettó külső adósság 6 milliárd dollárról 79 milliárdra emelkedett Kelet-Európában, 1990-re pedig elérte a 110 milliárdot: a legna-

<sup>30</sup> Berend, I. T.: *Storia economica dell'Europa nel XX secolo* i. m. 205.

<sup>31</sup> Berend, I. T.: *From the Soviet Bloc to the European Union* i. m. 35.



gyobb adóssággal Lengyelország, Jugoszlávia, Bulgária és Magyarország küzdött. Magyarország 1988-ra elérte az egy főre jutó eladósodás világcsúcsát. Az 1980-as évek második felében a lengyel (42 milliárd dollár) és a magyar adósság (körülbelül 20 milliárd dollár) a két ország teljes exportja összértékéhez képest annak kétszerese, illetve ötszöröse volt. A jelenség kevésbé érintette a konzervatívabb gazdaságpolitikát folytató és a szovjet nehéziparhoz erősen kötődő Csehszlovákiát és az NDK-t.

Az 1980-as évek elején az eladósodási spirál egyre tarthatatlanabbá vált. 1981 tavaszán a nyugati hitelezők kivonták betétjeiket a magyar bankokból, ezzel a magyar kormányt arra kényszerítették, hogy a Nemzetközi Valutaalap személyében megtalálja adósságának új finanszírozóját. A nélkülözhetetlen szovjet beleegyezés megszerzése után Magyarország 1982. május 6-án a Valutaalap tagja lett, ez pedig az évtized során növekvő mértékben hatással volt az ország gazdasági életére. A további (a világpiachoz képest drágább kamatozású) hitelek folyósítását az IMF és a Világbank szakemberei ugyanis az elindított gazdasági reformok, az úgynevezett piaci szocializmus elmélyítésétől, illetve a fogyasztói árak emelésétől tették függővé.<sup>32</sup>

A román eset, ami a Ceaușescu-rendszernek a lakossággal szemben alkalmazott drákói szigorával jellemezhető, a lépcsőzetes piaci nyitás magyar politikájának a szélsőséges ellentéte. Az 1980-as évek román gazdasági és társadalmi válságának legalább egy részét a kereskedelmi partnereknek vagy a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz hasonló olyan nemzetközi szervezeteknek tulajdonítják, amelyeknek Románia 1972 decemberétől kezdődően tagja lett. Ezek közel egy évtizedig garantálták Ceaușescu számára a könnyített hitelek elköltését, amelyeket a belső fogyasztás és az 1960-as években meghirdetett erőltetett iparosítás támogatására használt fel.<sup>33</sup> A helyzet 1979 után súlyosbodott, amikor a második olajsokk következtében hirtelen felborult az ország. A szocialista országok és a pénzügyi szervezetek kapcsolatáról írt munkájában Marie Lavigne leírja, hogy 1981 szeptemberében Románia nem hivatalosan kérte adósságának átütemezését. A Világbank jóváhagyott egy 1,2 milliárd dollárnyi, három év alatt felhasználható hitelkeretet az ország számára, de a beruházások és a fogyasztás visszafogását, a pénz leértékelését és a bérrendszer reformját tartalmazó stabilizációs programot követelt. 1981 novemberében, miközben más blokkbeli országok (Lengyelország, Magyarország) súlyos gazdasági-pénzügyi válságba sodródtak, a Valutaalap

32 Botos K.: Magyarország IMF-csatlakozásának előtörténete. Valóság, 2005. 10. 82–102. Számos új levéltári forrást használ Mong A.: Kádár hitele. A magyar államadósság története. Libri, Bp., 2012.

33 Schröder, K.: The IMF and the Countries of the Council for Mutual Economic Assistance. Inter-economics, 1982. 2. 87–90.; Gabanyi, A. U.: Ceaușescu Admits Economic Failures, Eschews Responsibility. In: Radio Free Europe Research [München], 44. 1987. November 6. 3–8.; Kablinski, J.: How World Bank Bailouts Aid East European Regimes. Heritage Foundation, Washington DC, 1988. Paper, [www.policyarchive.org/handle/10207/bitstreams/12626.pdf](http://www.policyarchive.org/handle/10207/bitstreams/12626.pdf) (utolsó letöltés: 2010. június 26.).



felfüggesztette az összeg folyósítását, mivel a román kormány visszautasította a nemzetközi szakértők által előkészített, súlyos áldozatokat követelő intézkedések meghozatalát. A pénzügyi alapok folyósítását csak 1982 júniusában indították újra, amikor Bukarest vállalta a megszorító programot és az ország valódi pénzügyi helyzetének részletes ismertetését.<sup>34</sup>

Ceaușescu, aki az 1970-es években komoly belföldi támogatást és nemzetközi szimpátiát öltött, kovácsolt magának a Szovjetuniótól való függetlenedési politikájában, 1986-ban úgy döntött, hogy „felszabadítja magát” a Valutaalap „védelme” alól is. Miután befejezte együttműködését mezőgazdasági téren és visszafizette a húsz év alatt felhalmozott 12 milliárd dollárnyi szuverén adósságát, bejelentette visszavonulását a nemzetközi gazdasági szervezetekből.<sup>35</sup> Cornel Ban szerint az adósság erőltetett iramú visszafizetése súlyosan érintette a lakosságot, mert Ceaușescu neosztálinista rendszere már nemcsak a nyers erőszakra építette társadalompolitikáját, hanem a széles néptömegeknek társadalmi felemelkedést ígérték, ezzel elősegítve a rendszer „jutalomdíjas” legitimációjának fenntartását. Az életszínvonal-csökkenés, a jegyrendszer bevezetése és a mindennapos áramszünetek éppen a Ceaușescu-rendszer oly gondosan felépített „nemzeti” és egyben gazdasági legitimációját kérdőjelezték meg.<sup>36</sup> Több elemző úgy véli, hogy a román kommunista rendszer mélyrepülésének vizsgálatában szükséges figyelembe venni a nemzetközi pénzügyi szervezeteknek és a nyugati országok kormányainak szerepét és felelősségét is. Jacek Kalabinski kiemelte, hogy Romániában a nemzetközi szervezetek durva hibákat követtek el a folyósítandó segélyek elbírálásában. Az 1981–1985 közötti ötéves tervben a Világbank közel 200 millió dollárral támogatott egy már akkoriban elavultnak és irracionálisnak tartott mezőgazdasági modernizációs programot, mivel az az állami szektorban folyó termelésre összpontosított és jelentéktelenné tette a magánszektor. A terv nélkülözhetetlen előfeltevése az úgynevezett „területrendezés” volt, ezer és ezer falu elpusztításának 1988-ban bejelentett tervezete. A nyugati politikai és pénzügyi világ tehát akaratlanul is értékes támogatást nyújtott a Ceaușescu-rendszer abszurd politikájának.

34 *Lavigne, M.*: International Political Economy and Socialism i. m. 344–345.

35 A Nemzetközi Valutaalap kelet-európai politikájáról a nyolcvanas években *Boughton, J. M.*: Silent Revolution. The International Monetary Fund, 1979–89. International Monetary Fund, Washington DC, 2001. 320–325.

36 *Ban, C.*: Sovereign Debt, Austerity, and Regime Change: The Case of Nicolae Ceausescu's Romania. East European Politics & Societies, 2012. vol. 26. No. 4. 743–776.

### 4.3. A VÁLSÁG SZAKASZAI ÉS KIUTAK A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUSBÓL

Az 1970-es és 1980-as években a szovjet tömb történelme összefüggött az egyes országokban zajló belpolitikai és társadalmi átalakulásokkal. Mivel a gazdasági, politikai és társadalmi téren egyaránt jelentkező válságjelek lehetetlenné tették a bajok koherens, rendszerszintű kezelését, a szovjet típusú rendszerek egymástól eltérő túlélési stratégiákat dolgoztak ki. A szélesedő skála egyik szögletén álltak azon államok (Románia, enyhébb formában Bulgária), ahol a társadalomra gyakorolt nyomás együtt járt a kirekesztő nemzeti retorika fokozásával. Az NDK és Csehszlovákia az egalitárius mítoszon alapuló társadalmi egyenlőség megteremtésével és az ideológiai fegyelem szigorú ellenőrzésével igyekeztek megelőzni a belső dezintegrációt. A mély gazdasági válságban levő Lengyelország és Magyarország számára azonban nem maradt más, mint a megbukott szocialista fejlődési modellből való kiútkeresés. Jugoszláviában a Tito halálát követő politikai legitimációs krízis világossá tette, hogy az ország transznacionális elitei képtelenek a társadalmi és etnikai feszültségek megfékezésére. Enver Hodzsa külön utas Albániája, mely túlélte a negyven évig uralkodó párttitkár 1985-ben bekövetkezett halálát, maradt az utolsó igazán elszigetelt ország.

Kelet-Európa hanyatlása szorosan kötődött a Szovjetunió alkonyához. Breznyev 1982 novemberében bekövetkezett haláláig Moszkva visszafogó tényezőt jelentett minden reformpróbálkozással szemben. Kijelölt utóda, a tapasztalt Jurij Andropov, a biztonsági szolgálatok vezetőjeként bárki másnál jobban ismerte a szovjet birodalom valós állapotát. Bizonytalan egészségi állapota és a befolyásos reformellenes tábor (a katonai-ipari komplexumokhoz tartozóktól kezdve az egyes esetekben személyes kapcsolataik révén évtizedek óta hatalomban lévő regionális titkárokig) alig titkolt rosszallása 1983–1984-ben véget vetett az andropovi próbálkozásnak.<sup>37</sup> Mindenesetre figyelemreméltó Andrea Graziosi megjegyzése: még az 1980-as évek közepén is nagyon kevés elemző volt képes felismerni a szovjet típusú rendszerek belső törékenységét és megjósolni a Szovjetunió közelgő bukását. Közéjük tartozott Igor Birman közgazdász, aki az összköltségvetés 25%-ára becsülte a katonai apparátus fenntartására fordított kiadásokat (ezt a becslést igazolják a legújabb kutatások is), valamint a kérlelhetetlen antikommunizmusáról ismert Richard Pipes történész.<sup>38</sup> A szovjet állam belső válsága megmagyarázza, hogy miért gyengült a centrifugális folyamatokra adott válaszképessége. Az 1980-as években Moszkva nem irányította többé a szatellit államokat, hanem meg kellett elégednie azzal, hogy koordinációs szerepet vállal, és alkalomadtán megfékezi szövetségesei nemzetállami törekvéseit.

37 Részletesen vö. *Graziosi, A.: L'URSS dal trionfo al degrado* i. m. 477–498.

38 *Graziosi, A.: I perché del colasso dell'URSS. Storica*, 2010. 43–45, 348.

### 4.3.1. Lengyelország: a Szolidaritástól Jaruzelski katonai juntájáig

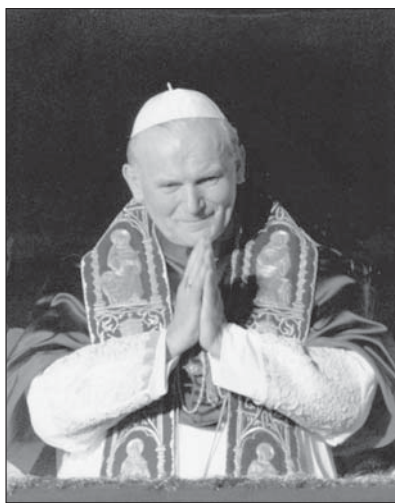
Az 1968. évi gazdasági és politikai válságot követően, amikor a varsói diák-tüntetések gyors leverése érdekében Gomulka kiengedte a palackból az addig elfojtott nacionalizmust és antiszemitizmust, Lengyelország számára hosszú, társadalmi nyugtalansággal teli időszak következett. 1970 decemberében a belső helyzet az alapvető fogyasztási cikkek drágulásának hírére – a Nyugat-Németországgal aláírt békeszerződés ellenére – újra feszültté vált. A gdański hajógyárban sztrájkot hirdettek, amely hamarosan a tengerparti városokra (Sopot, Gdynia), majd Szczecinre is áttért, végül a rendőrség és a munkásmilíciák 40 halott és több száz sebesült árán fojtották vérbe a tiltakozásokat. Az immáron hitelét veszített Gomulkát Edward Gierek, a Nyugat-Európáról is személyes tapasztalattal rendelkező technokrata követte. Gierek sokáig bírta Moszkva támogatását, és az 1970-es évek első felében a nemzetközi enyhülést kihasználva arra törekedett, hogy modernizálja a lengyel termelői rendszert, valamint együttműködést alakítson ki a nyugati vállalatokkal (például az olasz FIAT autókonzernnel), és nemzetközi kölcsönök segítségével újra kialakítsa a megtépzott társadalmi konszenzust.<sup>39</sup>

Gierek az első időben számos egyszerű polgár szimpátiáját volt képes visszaszerezni azáltal, hogy szívélyes kapcsolatokat ápolt a katolikus egyházzal, amelynek vezetésében az idősödő Wyszyński mellett immáron a fiatal, dinamikus és karizmatikus krakkói érsek, Karol Wojtyła tűnt ki. Anélkül hogy nyíltan konfrontálódott volna a hatalommal, Wojtyła szívósan védte, sőt megerősítette az egyházi intézményeket. 1975-ben egy magyar hírszerzői jelentés Wojtyła bíborost már a súlyosan beteg VI. Pál pápa posztján, a legvalószínűbb három-négy jelölt egyikeként emlegette. A magyar elemzők szerint amennyiben Wojtylát választják meg, és ezt a magyar titkosszolgálatok „talán a legveszélyesebb” lehetőségnek tartották, ez „komoly következményekkel jár majd a világpolitikára nézve”, és komoly változások várhatóak Lengyelország szempontjából is.<sup>40</sup>

Gierek ezenfelül ösztönözte a magánfogyasztást és az olcsó néplakások építését; végül pedig nyugdíjba küldte Moczar egykori belügyminisztert, a „kozmodolitaellenes” kampány felelőseinek egyikét, az 1972-ben kudarcot vallott államcsíny értelmi szerzőjét. A társadalom számára a Gierek által megalkotott kompromisszum kiállta az 1973-as olajválság próbáját, de három évvel később válságba jutott, mikor a növekvő eladósodás miatt már nem lehetett elrejtetni a még mindig a nehéziparon, különösen az acél- és széniparon alapuló gazdasági fejlődés mesterkélt jellegét. 1976 júniusában a kormány

<sup>39</sup> Rothschild, J.: Return to Diversity i. m. 196–198.

<sup>40</sup> Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.2.5. fond, 0-8-552. dosszié, 15. kötet, 90. Értékelő információ VI. Pál pápa esetleges utódairól. Bp., 1975. augusztus 15.



II. János Pál hivatalos portréja  
pápává választása után, 1978

hirtelenjében az élelmiszer-ipari termékek árának 60%-os emeléséről döntött. A társadalom dühödten, utcai összetűzésekkel és a pártszékházak ellen indított támadásokkal reagált. 1956 és 1970-hez képest az ellenzék társadalmi beágyazottsága jóval erősebb volt, olyannyira, hogy ekkor indult meg a párttól független önálló politikai szervezetek kiépítése is. Az utcára vonuló tömegek ösztönözték a korábban már aktív ellenzéki értelmiségi csoportokat, hogy Helsinki szellemében megalakítsák a Munkások Érdekvédelmi Bizottságát (Komitet Obrony Robotników – KOR),<sup>41</sup> a független szakszervezet elődjét. Az első társadalmi önszerveződési kísérlet sikeresnek bizonyult, a KOR-t hamarosan más csoportok követték, mint például az Ember és Polgár Védelmi Mozgalom. Tevékenységük és elterjedésük alapvető jelentőségű volt abban a tekintetben, hogy a kritikus marxista értelmiség (például Adam Michnik és Jacek Kuron) általuk nyitott a katolikus világ felé.

1978 októberében Wojtyła pápává választását a lengyel hatóságok büszkeséggel vegyes aggodalommal fogadták, míg a szovjet tömb titkosszolgálati intenzív monitorozásba kezdtek II. János Pál pápa tevékenységét és szándékait illetően. 1979. január 2-án a Szentszék belső történéseiről jól informált magyar szolgálatok jelentést továbbítottak szovjet kollégáiknak, amely igen pesszimista hangon szólt II. János Pál pápaságának lehetséges politikai következményeiről: „Wojtyła – mint lengyel bíboros – nem értett egyet VI. Pál keleti politikájával. Úgy látta, hogy a Szentszék lényegesebb kompromisszumokba ment bele az egyes szocialista országokkal szemben, mint amilyenek feltétlenül szükségesek voltak. Külön kifogásolta, hogy a Vatikán közvetlenül – a helyi püspöki kar feje felett – tárgyalt az állammal, ezáltal gyengítette a nem-

41 A mozgalomról vö. *Lipski, J. J.: KOR, A History of the Worker's Defence Committee in Poland, 1976–1981. University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 1985. alapvető munkája.*

zeti egyház pozícióit. Elítélte a magyar püspöki kar magatartását, opportunista-nak és árulónak nevezve. Komoly szerepe volt abban, hogy a lengyel egyház nem volt hajlandó közvetlen kontaktust létrehozni a magyar egyházi vezetőkkel.”<sup>42</sup>

A destabilizálódás kockázata 1979 júniusában megvalósulni látszott II. János Pál lengyelországi látogatásakor, mikor a pápát milliók fogadták, ez pedig számos megfigyelő szerint egy erkölcsi forradalom kezdetét jelentette. Egy évvel később, 1980-ban újabb sztrájkhullám terjedt szét hihetetlen gyorsasággal a gdański hajógyárból az egész országra, amely így egyesítette az ellenzéki értelmiséget és az országban meglévő társadalmi elégedetlenséget. Augusztus 31-én a hatalom 21 pontos megegyezés aláírására kényszerült a Lech Wałęsa villanyszerelő vezette sztrájkolókkal. A kormány nemcsak a gazdasági jellegű követeléseket és a sztrájkjogot ismerte el, de ígéretet tett az 1970–1976 közötti rendőri túlkapások során eljárás alá vont politikai foglyok szabadon bocsátására, illetve a vasárnapi szentmisék rádióközvetítésével is nagyobb teret adott a katolikus egyház számára.<sup>43</sup> Ám mindenekelőtt elismert és törvényes keretek között kezdett működni a Szolidaritás szakszervezet, amely 1981-ben, 9 millió regisztrált tagjával, az ország legjelentősebb társadalmi és egyben politikai szervezetévé nőtte ki magát. 1980 szeptemberében Giereket Stanisław Kania váltotta a párt élén, aki támogatta a rendszer önkritikáját és megpróbált párbeszédet folytatni a szakszervezettel. Piotr Wandycz szerint a Szolidaritás olyan politikai természetű mozgalom volt, amelynek nem a hatalom megragadása volt a célja. Történelmi jelentősége abban a tényben leledzett, hogy az ellenzékiiség más mozgalmaival ellentétben, ez nem egyetlen pártból született, hanem a párbeszédre és a katolikus lelkiséghez közel álló erkölcsi bázisokon nyugvó erőszakmentességet hirdetve az eddiektől teljesen eltérő politikát testesített meg.<sup>44</sup>

1980 nyarától a szovjet vezetés növekvő nyugtalansággal követte a lengyel helyzetet. Augusztusban az SZKP PB keretén belül különleges, Lengyelországgal foglalkozó bizottság jött létre Szuszlov, majd Andropov vezetésével. 1981 során Moszkva nyomásgyakorlásba kezdett abból a célból, hogy a lengyel kormányt „az ellenforradalmi erők számára biztosított végtelen kedvezmények” visszavonása érdekében különböző intézkedések életbe léptetésére bírja.<sup>45</sup> Ez ügyben megszerezte a tömb országainak támogatását, amelyek a számtalan

42 ÁBTL, 3.2.5., fond 0-8-5-52 dosszié, 14. kötet, 72. A kelet-európai hírszerzésről és különösen a Szentszékkal szembeni magyar tevékenységről vö. *Bottoni, S.: A Special Relationship. Hungary Intelligence and the Vatican (1961–1978)*. In: *NKVD/KGB Activities and Its Cooperation with Other Secret Services in Central and Eastern Europe, 1945–1989...* Ed. *Grúňová, A.* Nation's Memory Institute, Bratislava, 2008. 147–176.

43 *Rothschild, J.*: Return to Diversity i. m. 198.

44 *Wandycz, P. S.*: Il prezzo della libertà. Storia dell'Europa centro-orientale dal Medioevo a oggi. il Mulino, Bologna, 2001. 168.

45 *Kramer, M.*: Soviet Deliberations during the Polish Crisis, 1980–1981. Cold War International History Project, Working Paper no. I. Washington DC., 1999. 15.



Mąka 1000 g XI 82	Cukierki 250 g XI 82	Cukier 500 g XI 82	Cukier 1500 g XI 82	Papierosy 6 pacz. XI 82
P. zbożowe 1000 g XI 82	<b>W. Z. Nr</b>  nazwisko i imię adres: gmina-miasto-dzielnica			Papierosy 6 pacz. XI 82
Proszek 200 g XI 82				Alkohol 1 but. XI 82
Proszek 100 g XI 82	R-Pili 10 XI 82	Tluszcze 375 g XI 82	Czekolada 100 g XI 82	R-Pili 20 XI 82

Lengyel élelmiszerjegy, 1982

sztrájktól amúgy is megbénult lengyel gazdaság támogatásának felfüggesztésével fenyegetőztek. Az NDK, Csehszlovákia, Bulgária politikai retorzióképpen jelentősen csökkentették kedvező áruexportjukat, miközben Magyarország és Románia – mindketten a folyamatos fizetésképtelenséggel küszködve – vonakodtak végrehajtani a megkövetelt intézkedéseket. A szovjetek a maguk részéről arra kényszerültek, hogy támogassák Lengyelországot, mert aggódtak amiatt, hogy azt a Nyugat gazdaságilag bekebelezi.<sup>46</sup> Nyugtalanította a szovjeteket a tiltakozás esetleges elterjedése a keleti tömb többi országában is: leginkább az NDK-ban, ahol tízezrek dolgoztak legálisan Lengyelországból és más szocialista országokból, valamint a Szovjetunió olyan nyugati tagköztársaságaiból (Ukrajna és a balti régió) származók, ahol a KGB a nacionalista és szovjetellenes mozgalmak megerősödésétől tartott.<sup>47</sup> Annak ellenére tehát, hogy eddig semmilyen írásos bizonyíték nem került elő a szovjet tömb állambiztonságainak közvetlen érintettségéről a II. János Pál ellen 1981 májusában elkövetett merényletben, több elemző egyértelműen Moszkvát és szövetségeseit sejtí az ügy hátterében.<sup>48</sup> A pápa elleni támadás ráadásul két héttel előzte meg Wyszyński bíboros halálát: a két esemény hozzájárult Lengyelországban a belpolitikai viták kieleződéshöz, demoralizálta a Szolidaritást és elegyengette az utat az egy pártrendszer restaurálása felé. 1981 októberében Wojciech Jaruzelski tábornok, egy arisztokrata családból származó hivatásos tiszt, miután kinevezték miniszterelnöknek, elfoglalta a pártfőtitkári pozíciót is. 1981. december 13-án a hadsereg és a rendvédelmi erők támogatásával katonai államcsínyt hajtott végre. A gondosan előkészített akció meglepte és megbénította az ellenzéki erőket. A társadalmi ellenállás kemény megtorlásban részesült (45 halott, 1200 sebesült),

<sup>46</sup> Uo. 21–22.

<sup>47</sup> Uo. 25–33.

<sup>48</sup> A bolgár és szovjet titkosszolgálatok szerepéről vö. Mitrokhin, V.–Andrew, C.: *The Sword and the Shield* i. m. 897–898.; Frissebb és részletesebb: Kohler, J. O.: *Spies in the Vatican. The Soviet Union's Cold War against the Catholic Church*. Pegasus Books, New York, 2009. 88.



miközben szakszervezeti aktivisták és értelmiségiek ezreit internálták. A kormány statáriumot hirdetett, amit csak 1983-ban vont vissza, a Szolidaritást törvényen kívül helyezték. Vezetői közül néhányat – köztük Wałęsát – 1982-ben szabadon engedtek, míg más támogatóik csak 1986-ban nyerték vissza szabadságukat.

Jaruzelski államcsínyre, amit a tábornok később azzal igazolt, hogy csak a „kisebbik rossz” tudta megakadályozni a már előkészített szovjet rendteremtő beavatkozást, közel egy évtizedre megtörte az ország demokratikus fejlődését, ám nem jelentett visszatérést a „klasszikus” kommunista rendszerhez. A végrehajtó hatalom a Nemzeti Megmentés Tanácsához került, míg a párt szerepe immár visszavonhatatlanul a minimumra csökkent. 1989-ig a Szolidaritás illegalitásban működött, kihasználva a lengyel társadalom legkülönbözőbb szegmensei által adott támogatást, sőt egyes funkcionáriusok szolidaritását is. Jelentős szerepe volt ebben a Nyugatról érkező politikai és anyagi segítségnek is. Jaruzelski rendszere az 1980-as években stabilizálni igyekezett a megelőző évtizedekhez képest elszegényedett ország pénzügyi és társadalmi helyzetét. A katonai junta népszerűtlen volt, de a közel egy évtizede folyamatos feszültségben élő, kimerült társadalom mégis elviselte létét. A kíváncsi vízum liberalizálása százezrek számára tette lehetővé az ország elhagyását. Az 1980-as évek második felében, a külföldi adósság nyomása alatt Jaruzelski Lengyelországot beléptette a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba, s ezzel elindította a Nyugathoz való közeledést.

#### 4.3.2. Stabilitás és nyugtalanság: Csehszlovákia, Magyarország, NDK

A szovjet tömb fejlettebb országaiban az 1970-es és 1980-as évek viszonylagos nyugalomban teltek. Csehszlovákiában egy konzervatív és a szovjet vezetéshez hű oligarchia irányította az országot 1987 decemberéig, amikor Husák átadta a vezetést egy másik apparátusbeli politikusnak, a cseh Miloš Jakešnek. Ennek az elitnek a jelszava sokatmondóan a „semmi meglepetés, semmi megújítás” volt.<sup>49</sup> Csehszlovákia a keleti tömb többi országához képest felelősebb gazdaságpolitikát folytatott: a hatóságok őrkdtek, hogy a nehézipari beruházások (különösen a kimagasló kapacitású hadiiparban) ne vigyék adósságba az országot és ne váljanak a fogyasztók kárára. Az NDK-val együtt Csehszlovákia 1989-ig olyan ország maradt, amelyben a tervutasításos gazdasági modell megtartott valamiféle ideológiai koherenciát. A közalkalmazottak és a kishivatalnokok, valamint a rendkívül széles munkásrétegek alkotta csendes koalíció sikeresen akadályozta meg a csehszlovák ellenzék azon igyekezetét, hogy társadalmi bázisa túlterjeszkedjen a prágai és brnói értelmiségi és diákkörökön. Jó tíz esztendeig a másképp gondolkodók motorja Dubček egykori külügyminisztere, Jiří

<sup>49</sup> Rothschild, J.: Return to Diversity i. m. 210.

Hájek és Václav Havel író, valamint a Jan Patočka filozófus vezette *Charta '77* (alapítói által 1977. január 1-jén publikált kiáltvány címéből) maradt.<sup>50</sup> Patočka, aki egy néhány száz szimpatizánssal rendelkező mozgalom szóvivője volt, még ebben az esztendőben egy erőszakos kihallgatást követően életét veszítette. Utóda, Havel összességében öt évet ült börtönben a szellemi és művészi szabadságért, elsősorban a hatóságok által a „nyugati hatás” kifejeződésének tekintett rock- és a dzsesszzené érdekében kifejtett tevékenységéért. A *Charta '77* nem követelt politikai fordulatot, amelynek megvalósítása lehetetlennek tűnt a Husák vezette fegyvelmezett rendőrállamban, viszont az ellenállás erkölcsi és etikai példáját mutatta a „hatalom nélküli” tömegek számára a rendszer cinizmusával szemben.

Szlovákiában a husáki „normalizáció” ellenzéke 1978-ig a „*Pacem in teris*” kommunistabarát egyházi mozgalommal szemben fellépő földalatti katolikus egyház köré szerveződött.<sup>51</sup> Párhuzamosan születtek meg a magyar kisebbségen belül azok az apró, de befolyásos ellenzéki mozgalmak, amelyek kifogásolták a pozsonyi kormány politikai és kulturális asszimilációs politikáját. A tiltakozás tárgyát képezte a bős–nagygyarosi vízlépcső, azaz a Duna magyarországi és szlovákiai közös szakaszának komplex hasznosítására tervezett építmény is, melynek megvalósításáról hosszú tárgyalások után Magyarország és Csehszlovákia 1977-ben írt alá államközi szerződést. – Az egyezmény értelmében a beruházás az áramtermelés és az árvízvédelem fejlesztése mellett a hajózóút mélységének növelését tűzte ki célul. A Duna elterelésének terve azonban sorozatos ellenzéki tiltakozást váltott ki. 1982 novemberében Duray Miklós geológus és közíró, a vízlépcső egyik ellenzőjének letartóztatása nagy visszhangot váltott ki nemzetközi szinten

Tüntetés a Kossuth Lajos  
téren a bős–nagygyarosi  
vízlépcsőrendszer felépítése  
ellen, 1988



50 A *Charta '77*-ről lásd a *Samizdat. Rivista di culture dei paesi slavi* monografikus számát, 2007. 3.

51 A csehszlovákiai egyházpolitikáról és a Vatikán keleti politikájáról az 1970-es években: *Stehle, H.: Eastern Politics of the Vatican 1917–1979*. Ohio University Press, Athens, 1981. 331–341.

és Magyarországon is.<sup>52</sup> Az 1980-as években a környezetvédelem kérdésköre különösen érintette az 1968 utáni konszolidáció során számos nehézipari központtal ellátott Szlovákiát. Éppen az életminőségért folytatott harc teremtett etnikailag semleges közös nevezőt a kulturális ügyekben egyébként szemben álló helyi szlovák és magyar értelmiség körében.

Az 1980-as évek második feléig a kádári Magyarország a prágai kormányzathoz képest nem nevezhető liberálisnak, de kétségkívül megengedőbb rendszert működtetett. A magyar kommunista vezető a belpolitikában ügyesen használta ki a nyugati világban megszerzett bölcs reformer mítoszt. Magyarország sikeresen ellensúlyozta a szovjet hivatalos állásponton alapuló külpolitikát a gazdasági és kulturális téren elért mozgástér folyamatos kiszélesítésével. A tisztelet, amelyet Kádár a tömbön belül kivívott magának, lehetővé tette a számára, hogy megghiúsítsa a párt Moszkva támogatását élvező balszárnyának elmozdítási kísérletét. A szovjetek meghagyták Kádárt a vezetésben, de arra kötelezték, hogy vizsgálja felül reformjainak legmerészebb elemeit. Az 1970-es években a rendszerrel szembeni konszenzus (vagy legalábbis a társadalom formális integrálódása a hatalmi struktúrába) megvalósult célkitűzés volt, amely az 1980-as évek közepéig stabillá tette a rendszert. Jelentős eredménynek számított ez egy olyan országban, ahol 1956-ban több tízezen fegyverrel a kézben harcoltak a szovjet kommunizmus ellen. A konszenzus első helyen a gazdasági és szociális engedményekhez kötődött. A magyar kommunisták megtanulták az immáron 1956 októbere „tragikus eseményeként” meghatározott leckét: a modern társadalmak fogyasztásra vonatkozó törekvését megszüntethetetlen szükségletként, elkerülhetetlen rosszként kell kezelni. 1978-ban a válság nyomása alatt – Moszkva ellenállásával – Kádár újra visszatért a reformokhoz. A magánkezdeményezések előmozdítása céljából csökkentették a kiskereskedők adóját, a tömegfogyasztási cikkek árát a gyártási árhoz arányosították (és felemelték), miközben a nagy állami konzorciumok részére engedélyezték a Nyugattal való kereskedelmet.

1982-től kezdve az IMF- és világbanki tagság következményeként bizonyos megszorításokat vezettek be. Különösen érzékenyen érintették a társadalom alsó rétegeit a folyamatos (gyakran bújtatott, hivatalosan be nem jelentett) áremelések, és a munkapiac rugalmasságát elősegítő adminisztratív intézkedések. Ez gyakran a „felesleges” munkaerő elbocsátását jelentette, ami az addig szinte ismeretlen munkanélküliség újbóli felbukkanását idézte elő. 1984-ben a Központi Bizottság egyik határozata középtávú célként jelölte meg egy olyan vegyes gazdaság megteremtését, amelyben kölcsönösen befolyással rendelkezik az állam (erőpozícióból), a szövetkezeti mozgalom és a növekvő magánszektor. Három évvel később a kétszintes bankrendszer megteremtésével lerakták egy monetáris gazdaság működésének alapjait. Az eddig a Magyar Nemzeti Bankra bízott kereskedelmi funkciókat decentralizálták az újonnan létrejött pénzintézetek között, amelyekben a külföldi partner biztosí-

52 Lásd *Duray M. önéletrajzát*: Kutyaszorítóban. Püski, New York, 1983.

totta tőke mellé olyan protokapitalisták és technokraták társultak, mint az ország első modern bevásárlóközpontját, a Skálát létrehozó Demján Sándor.<sup>53</sup>

Magyarország az 1980-as években a szovjet tömb Nyugat felé legjobban nyitó országa lett. Az egyéni fogyasztás és kezdeményezés bátorítása, az úgynevezett „második gazdaság”<sup>54</sup> – vagy párhuzamos gazdaság – születése köz támogatást teremtett a rendszernek, és pluralizmust a gazdasági és a magánszféra magatartásában. Csizmadia Ervin a késő Kádár-kor értelmiségi vitájáról szóló munkájában bemutatta, hogy az elit nagy részének deklaráltan Nyugat-barát irányultsága nem az opportunizmus pusztá megnyilvánulása, inkább egy húszéves időszak természetes kitörési pontja volt. A viták fő témája az az elképzelés volt, miszerint a Nyugat nem elsősorban az emberi jogok tiszteletben tartása miatt demokratikus viszonyítási pont, hanem a gazdasági szabadság miatt. A reformközgazdászok, az MSZMP-n belüli fiatal technokraták és külpolitikai szakértők, valamint a demokratikus ellenzékhez tartozó humán értelmiség egyetértettek abban, hogy egy nemzetek feletti politikai és gazdasági integráció jelenti Magyarország számára az egyetlen kiutat a szovjet típusú rendszer bukását követően.<sup>55</sup>

A Kádár-rendszer érzékenyen figyelt a közvélemény változásaira, ez magyarázza azt a könnyedséget, amellyel a „puhának” mutatkozó, de társadalmi konszenzusát tekintve korántsem gyenge magyar diktatúra az 1980-as évek második feléig bánt az ellenzéki hálózatokkal. A baloldali ellenzéket a „budapesti iskola” marxista filozófusai vezették. 1978-ban született meg az úgynevezett „repülő egyetem”: résztvevői magánlakásokban gyűltek össze,



Solt Ottília és ifj. Rajk László  
1989-ben, a vízlépcső elleni  
tüntetésen

53 A magyar eset egy általános kelet-európai képbe illeszkedik, lásd *Szelényi, I.*: The New Grand Bourgeoisie under Post-Communism. Central Europe, Russia and China Compared. UNU World Institute for development Economics Research, Working Paper no. 63., Helsinki, 2010.

54 *Kemény, I.*: The Unregistered Economy in Hungary. *Soviet Studies*, 1982. 3. 349–366.

55 *Csizmadia E.*: Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben. Századvég, Bp., 2001.

és a nem konvencionális vagy egyenesen tiltott témáról (elsődlegesen az 1956-os forradalomról) előadásokat és vitákat hallgattak. Szovjet, lengyel és csehszlovák minta nyomán 1981-ben megjelent az első közel ezer példányban nyomott, és Rajk László egykori belügyminiszter fia által terjesztett magyar *szamizdat*, a „Beszélő”.<sup>56</sup> Az önmagát demokratikus ellenzékként meghatározó csoport legfiatalabb tagjai sokszor a budapesti polgári középosztályból származtak vagy a főváros kommunista funkcionáriusainak gyermekei voltak. Ezek a fiatal másképp gondolkodók a rendszerrel való szembenállásukban a párizsi, milánói és nyugat-berlini korosztálytársaikhoz hasonló véleményeket fogalmaztak meg.

Az állambiztonsági szolgálat igen hamar beépült az ellenzéki hálózatokba, és a velük szemben foganatosított rendőri megfigyelés ellenére a mozgalmakat még maga Kádár is ártalmatlannak ítélte. Ellenzéki hírével ellentétben Konrád György író az 1970-es évek második felében hosszú tartózkodásra szóló vízumot kapott Nyugat-Németországba, az Egyesült Államokba és Franciaországba: mindez egy olyan korszakban, amikor a Nyugatra való utazás tudományos konferenciára vagy ösztöndíjjal a „hivatalos” értelmiség szinte kizárólagos előjoga volt. De a nemzeti hagyomány kifejeződése sem kínált politikai alternatívát. A népi írók az urbánus másképp gondolkodóknál is otthonosabban mozogtak a létező rendszer koordinátáin belül, bár történelmi és nemzeti legitimitását vitatták. Nagyobb teret követeltek a nemzeti értékeknek a közbeszédben; tiltakoztak a magyar kisebbségeket ért sérelmek és atrocitások miatt; keresték a kapcsolatot az emigrációval. Az egyetlen, mindkét szellemi oldal által elismert és csodált személyiség az 1956-ot követően évekre börtönbe került, és haláláig szigorú rendőri ellenőrzést (ez maga után vonta a külföldre történő utazás tiltását is) elszenvedő Bibó István volt.<sup>57</sup> 1979 májusában Bibó temetésén több százan jelentek meg, ami a korabeli politikai környezetben nyílt ellenzéki kiállásnak számított. 1981-ben pedig a több mint száz szerző közreműködésével készült és illegálisan terjesztett „Bibó-émlékkönyv” az egymás ellen feszülő népi és urbánus értelmiség utolsó igazi közös fellépésének is tekinthető.<sup>58</sup>

Az 1970-es években Kelet-Németországnak hatalmas hasznót hozott a Brandt nevével fémjelzett *Ostpolitik*. Ahogyan Mary Fulbrook hangsúlyozta, az Erich Honecker irányította rendszer „participatív diktatúra”-ként értelmezhető, mivel az átlagemberek, a csendes többség „egészen normális” életet élt, anélkül hogy valaha is érintkezett volna az elnyomó hatalom bármely

56 Intellectuals and Politics in Central Europe. Ed. Bozóki, A. Central European University Press, Bp., 1999.

57 Bibó, I.: Il problema storico dell'indipendenza ungherese. A cura di Argentieri, F.–Bottoni, S. Marsilio, Venezia, 2004. 9–21.

58 A liberális és népnemzeti vitákról az 1980-as években, valamint a politikai elit ezt követő polarizációjáról lásd Körösnéyi, A.: The Hungarian Political System. Central European University Press, Bp., 1999.



megnyilvánulásával, így például a kiutazási tilalommal vagy a Stasival.<sup>59</sup> Ezzel szemben Jens Gieseke kétségesnek tartja, hogy az NDK lakosságának többsége egy józan önvizsgálatot követően arra a végeredményre jutna, hogy soha nem érezte az államhatalom rejtett jelenlétét, s ez az érzés soha nem határozta meg cselekedeteit. Éppen ellenkezőleg, pontosan a lehetőség szerinti „normális”, feltűnés nélküli életvitelre való törekvést értelmezhetjük a felszín alatti politikai nyomás egyik jeleként.<sup>60</sup> Szerinte a „participáció” rubrikáját a hagyományos német társadalomszerveződés figyelembevételével inkább az „alattvalói viselkedés” reprodukciójaként kell értelmeznünk. Fennállásának utolsó tizenöt esztendejében a „második német állam” bármely más szocialista országnál következetesebben alakult modern, jócskán városiasodott és iskolázott ipari társadalommá. A hatalom elnyomó természetét a párt, a SED (Német Szocialista Egységpárt) ideológiai szigora, valamint az elnyomó apparátus, a Stasi mutatta meg, amely a 17 milliós társadalomban több tízezer szakembert (köztük tiszteket és altiszteket) és 170–180 ezer informátort alkalmazott. Ugyanekkor a keletnémet társadalom kimagasló arányban vett részt a szakszervezeteken, kulturális és sportegyesületeken keresztül a rendszer szabályozta közéletben. Mint fentebb láttuk, a történetírás ma is vitatja, hogy a német szocializmusban való részvétel automatikusan egyet jelentett volna az NDK ideológiai értékeinek elfogadásával. Egyáltalán nem ritkák azok az esetek, amikor az egyén aktivitása frusztrációs érzéseket és családi drámát takart (elég csak a *Good Bye Lenin* című film édesanya-szereplőjére gondolni, aki orvos férjének Nyugat-Németországba való szökése miatt érzett elkeseredettségében veti bele magát a példás állampolgár szerepkörébe). Lehetséges volt egy bizonyos szintig a hatalom szerkezetébe betársulni, és azt sok összetevőjében kritizálni.<sup>61</sup> Az ellenzékiesség ritka jelei a folyamatosan ellenőrzött és féken tartott szűk vitakörökből (például az 1973-tól működő jénai Kultúrszalonból) származtak. 1976 novemberében kiutasították az országból a népszerű énekest, Wolf Biermann, ezt követően 1981-ig pedig újabb több tíz, addig elfogadott, de azután a rendszer számára kényelmetlenné vált értelmiségit.<sup>62</sup> Az evangélikus egyház, amelyhez a keletnémet lakosság túlnyomó része tartozott, az 1978. márciusi egyezmény ellenére a hivatalos ideológiával szembeni egyetlen kulturális ellensúlyként nyíltan bírálta a rendszert.

Az immáron megszilárdult NDK számára az 1960-as évektől kezdődően a fő politikai kérdés a nyugati médiában és közvéleményben megjelenőhöz képest egy „másik” német identitás kialakítása volt. 1976 májusában a SED

59 Fulbrook, M.: *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*. Yale University Press, New Haven (CT), 2005. 12., 297.

60 Gieseke, J.: Állambiztonság és társadalom – érvek az együttes vizsgálat szükségessége mellett. Betekintő, 2010. 3. [http://www.betekinto.hu/en/node/32#\\_ednref17](http://www.betekinto.hu/en/node/32#_ednref17). (Utolsó letöltés: 2013. október 15.)

61 Fulbrook, M.: *The People's State* i. m. 236.

62 *Uő*: *Anatomy of a Dictatorship: Inside the GDR, 1949–1989*. Oxford University Press, Oxford, 1997. 83–85.





Heidi Krieger keletnémet súlylökő 1986 körül. A kötelező állami hormonkezelés miatt az NDK sportolónők súlyos károsodásokat szenvedtek el. Heidi Kriegeren a kezelések miatti elváltozások olyan mértékűvé váltak, hogy végül férfivá operáltatta magát

IX. kongresszusa határozatot hozott, amely fontos újdonságot tartalmazott az addigi pusztán antifasiszta állam képéhez képest. Az NDK magát nyilvánította a német–porosz monarchia hagyományai egyetlen örökösének, és az 1980-as években a kelet-berlini kormányzat elkezdte Nagy Frigyes és más, a munkásmozgalomhoz nem kapcsolható politikus, például Bismarck kancellár hazafias kultuszának ápolását. A „porosz” hagyományok „nemesítése” nem tette szükségessé a Honecker-rendszer és a kelet-német társadalom számára a közelmúlttal való szembenézést, amit éppen a náci rendszer örökösének kiáltott Nyugat-Németország gőzerővel végzett az 1960-as évektől.<sup>63</sup>

A nemzeti büszkeséget táplálta a mindenki számára hozzáférhető szociális biztonság, valamint az NDK sportolói által elért kimagasló teljesítmény számos olimpián és világversenyen. Az 1989 után végzett kutatások megerősítették a korábbi gyanút, miszerint a sikerek mögött nemcsak a keletnémet (főleg női) sportolók tehetsége, hanem sokkal inkább egy államilag szervezett és könyörtelenül végrehajtott doppingprogram állt.<sup>64</sup>

Az 1980-as évek elejéig a gazdasági stabilitás jelentette az NDK-ban a társadalmi konszenzus fő motorját. Az 1963–1970 közötti reformpróbálkozásokat követően az ipar szerkezetét – az NDK ipar a legfejlettebb volt egész Kelet-Európában – átalakították, közel száz, ágazatonként működő és 25–30 ezer dolgozót foglalkoztató nagyüzemet hoztak létre. Minden *Kombinat*

63 A keletnémet kommunista rendszer Izraellel és a zsidókérdéssel való kapcsolatáról lásd Lorenzini, S.: *Il rifiuto di un'eredità difficile. La Repubblica Democratica Tedesca, gli ebrei e lo Stato di Israele*. Giuntina, Firenze, 1998.

64 A sportbéli dopping politikai szerepéről: Ungerleider, S.: *Faust's Gold. Inside the East German Doping Machine*. Thomas Dunne Books-St. Martin's Press, New York, 2001.

vállalatvezetője számára szinte teljes menedzseri hatalmat biztosítottak, ez időlegesen javította a termelés szervezetségét.<sup>65</sup> A vámilletékekkel és -tarifával nem terhelt német–német kereskedelem megindulása volt az 1972-es államközi szerződést követően az NDK egyik legjelentősebb sikere. A német „belkereskedelem” nemcsak jó árú és nagy mennyiségű fogyasztási cikk, nyugati gépi berendezés és technológia importját (az NSZK lett a Szovjetunió után az NDK második legfontosabb kereskedelmi partnere), hanem kedvezményes hiteleket és finanszírozást is garantált. A „pénz nélküli politikai rendszer” gazdasági kultúrájáról szóló elemzésében Jonathan R. Zatlin bemutatja, hogy a kemény valuta iránt megmutatkozó növekvő szükséglet a berlini kormányzatot a vásárlói szemlélet irányában tett engedményekre kényszerítette. Az *Intershop* boltokban, az 1974-ben kifejlesztett speciális üzlethálózatban a nyugati valutát birtokló ügyfelek a helyszínen vásárolhattak luxusnak számító árucikkeket. A KoKo-nak becézett Kereskedelmi Koordinációs Részleg (*Be-reich Kommerzielle Koordinierung*) vezetője, Alexander Schalck-Golodkowski pártfunkcionárius és gazdasági szakember, a belügyminisztériummal szorosan együttműködve közel két évtizedig irányította ezt a sajátos gazdasági-kereskedelmi szerkezetet. Az *Intershop* hálózata évi százmillió dollárral járult hozzá az állami költségvetéshez.<sup>66</sup> A KoKo, amelynek működése a kommunista rendszer végéig titkos maradt, jelentette a motorját egy hatalmas méretű „szürke”, sőt kifejezetten illegális gazdaságnak. Az NDK bármelyik más kelet-európai országnál hatékonyabban hangolta össze a hagyományos puritanizmust és a „fejlett szocialista társadalom” vezető rétegeiben felmerülő új igényeket. Az NDK utolsó két évtizedében egyre nagyobb teret nyertek a nyugati partnerekkel létrehozott és „szürke” jogi környezetben működő vegyes kereskedelmi társaságok. Az ipari kémkedésből, a pénzügyi paradicsomokban elkövetett adócsalásokból és nem utolsósorban a Közel-Kelet országaiba irányuló illegális fegyverexportból óriási mennyiségű valutához jutottak a keletnémet elit tagjai, ezzel is javítva az NDK belső kohézióját.

#### 4.3.3. Az etnikai kérdés előtérbe kerülése: Románia, Bulgária, Jugoszlávia

A Balkánon a szovjet típusú rendszer válsága, illetve magának a kommunizmus rendszerének fokozódó ideológiai kiüresedése együtt járt a nemzetiségi feszültségek újbóli kiéleződésével (Jugoszlávia) vagy az etnikai-vallási kisebbségekkel szemben alkalmazott diszkriminatív rendelkezések alkalmazásával (Románia, Bulgária). Ahogyan azt az előző fejezetekben már kifejtettük, a nemzeti proble-

65 A kombinátokról és a termelési rendszerről lásd *The East German Economy*. Eds. Jeffries, I.–Melzer, M.–Breuning, E. Croom Helm, London, 1987.

66 Zatlin, J. R.: *The Currency of Socialism. Money and Political Culture in East Germany*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 253.



Utcapró Bukarestben, 1986

matika kezelhetetlensége végigkísérte a szocialista államok politikáját, és a kisebbségi kérdés több alkalommal destabilizálta a diplomáciai kapcsolatokat még a szovjet tömbön belül is. Az 1970-es években ráadásul megváltozott jelentésének percepciója: a társadalmi kapcsolatokat és feszültségeket etnikai szempontból kezdték vizsgálni. Jugoszláviában Tito halálával az egységes állam válságba került, miközben Romániában és Bulgáriában a vezető réteg az etnikai tekintetben homogén állam utópiájának igazolása érdekében a kisebbségek csoportjainak erőszakos asszimilációját célzó politikai próbálkozásba kezdett.

A román esetben a Ceaușescu által meghirdetett kulturális és politikai liberalizációs politikát (1968–1971) egy autoriter és etnicista irányváltás követte, amely az 1980-as években groteszk méreteket öltött. A „mindörökké sztálinista”<sup>67</sup> rendszernek Szovjetunióval szembeni verbális fellépése Romániát a nyugati kormányok kedvencévé tette. Washingtonban hosszú ideig élt ugyanis az a tévhit, hogy Romániát sikerül leválasztani a szovjet tömből, kiléptetve az országot a Varsói Szerződésből. De Gaulle francia elnök 1968. májusi, majd Nixon 1969. augusztusi bukaresti látogatását, valamint Ceaușescu Washingtonban és a főbb európai fővárosokban tett hivatalos utazásait a nyugati kereskedelmi forgalom növekedése, a belső fogyasztás fejlődése, az érzékelhető belső lazítás, a gazdasági expanzió és relatív jólét időszakát követte. Ceaușescu rendszerében a visszafejlődés első autoriter és „dinasztikus” jelei hosszú, 1971-es kínai és észak-koreai látogatását követően jelentkeztek. Visszatértek Ceaușescu a „júliusi tézisekben” a forradalmi propagandára, valamint a párt és az apparátus szerepének erősítésére alapozott kulturális és politikai programot hirdetett. Különös hangsúlyt kapott a hazafias nevelés a kilátásban lévő „egységes szocialista nemzet” megteremtési szándékának fényében.<sup>68</sup> Az államtitokról szóló 1971. évi 23. törvény megtiltotta a polgároknak a „nem engedélyezett” külföldiekkel való kapcsolattartást, és 1974-ben egy rendelettel szigorú büntetéseket szabtak

67 A kifejezés *Tismăneanu, V.*: *Stalinism for All Seasons* i. m. munkájából származik.

68 A fokozatos kisebbségpolitikai irányváltásról lásd *Novák Cs. Z.*: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája, 1965–1974.* Pro-Print, Csíkszereda, 2011. 64–102.

ki arra, aki lakásában nem szoros rokoni kapcsolatban álló külföldieket lát vendégül (ez a rendelkezés különösen sújtotta az erdélyi magyar kisebbséget). Ceaușescu feleségét, Elenát a Politikai Végrehajtó Bizottság tagjává választották (1973), maga Ceaușescu pedig 1974-ben köztársasági elnök és a fegyveres erők főparancsnoka lett. A diktátor az 1980-as években megszerzi a *Conducător* (Vezér) és a „Kárpátok Géniusza” címeket, miközben gyermekei és testvére a párt vezetőségének lettek tagjai. Felesége pedig túl azon, hogy megszervezte és elnökkölte a „második számú kabinet” néven ismertté vált hatalmi és cselszövési központot, elnöke lett a Tudományos Kutatások Nemzeti Tanácsának, és számos világegyetem díszdoktorrá avatta.<sup>69</sup>

Az 1970-es évek második felében a gazdasági helyzet romlása Ceaușescut a Duna–Fekete-tenger közötti csatorna megépítésének újragondolására készítette. A hatalmas, gazdasági hasznosságát tekintve azonban aggályos beruházást – nagy mennyiségű kényszermunka alkalmazásával – 1984-ben avatták fel. 1979-ben a második olajválság idején a külső eladósodás mértéke arra készítette a kormányt, hogy meghozza az első megszorító intézkedéseket (benzinkorlátozás, váltott közlekedés a páros, illetve páratlan rendszámú járművekkel), majd néhány évvel később, hogy példátlan megszorításokat vezessen be. Ceaușescu rendszerének utolsó időszakát az alapvető szükségleti cikkek általános hiánya jellemezte, ezek beszerzéséről a társadalom a pult alól, vagy a feketepiacról, vagy közvetlenül vidékről gondoskodott. A magánlakások, illetőleg munkahelyek fűtését az 1984–1987 közötti jeges telek ellenére drasztikusan korlátozták, a gyermekhalandóság pedig néhány év alatt megduplázódott. A közvilágítást gyakorlatilag megszüntették, a magánvilágítást gyakori áramkimaradásokkal és 15 wattos kis teljesítményű lámpákkal oldották meg. Kormányzati szakértők „tudományos táplálkozási” programokat dolgoztak ki, a napi élelmiszeradagok nem haladták meg a 2000 kalóriát. Demográfiai téren az abortusz 1966. évi korlátozása gyors népességnövekedést okozott, és a hivatalos propaganda már a 30 milliós lakosságszám elérését tűzte ki célul. A népesség, a várakozástól eltérő ütemben, de érzékelhetően növekedett: az 1966-os 18 millióról a rendszerváltás küszöbén mért több mint 23 millióra. Ceaușescu hasznot húzott az 1977. évi földrengésből, és a fővárosban, illetve más városokban hatalmas „építési rekonstrukciós” programokat indított. Bukarest történelmi városrészének jelentős részét (ortodox bazilikák, nemesi és nagypolgári villaépületek) a földdel tették egyenlővé, hogy 1984–1989 között valóra váltsák az elnöki pár utolsó álmát: a neoklasszicista stílusú elnöki palotát és a hozzácsatlakozó 3 kilométer hosszú, 150 méter széles, a „szocializmus győzelmét” hirdető sugárutat. A 30 ezer odavezényelt munkás közreműködésével felépített komplexum összköltsége mai áron 3,3 milliárd eurót tesz ki. A nagyságában értelmetlen épület a Pentagon után a legnagyobb kiterjedésű a világon, paradox módon ma a román főváros egyik legfőbb turisztikai attrakciójának számít.

69 Ceaușescu kultuszáról lásd *Gabanyi, A. U.: The Ceaușescu Cult* i. m.



**„Kivásárolt” romániai zsidók  
vonata indul Izraelbe,  
1959. március 1.**

Az 1980-as években a Ceaușescu-rendszer szigorított a nemzeti kisebbségi politikáján. A német (szász és sváb), valamint a zsidó lakosságot már az 1950-es évektől kezdve áruba bocsátották a képzett és hálás munkaerőt befogadni kívánó NSZK és Izrael részére. A román és az izraeli felet összekötő kulcsfigura Henry Jacober, egy Munkácson született, 1938-ban Magyarországról Londonba távozott kereskedő volt. Rajta keresztül intézték a „kivásárolt” személyek ügyét: a már kivándorolt családok rokonaikat vagy ismerőseiket „szabadították ki”. Az eljárás rendkívül egyszerű volt. Megkeresték Jacobert londoni irodájában, és átadták neki a kivásárolandó személy adatait. A kereskedő kóddal látta el a személyeket, adataikat pedig Bukarestbe továbbította. A nyugati rokonok a román hírszerző központ által megállapított összeget (személyenként általában 4–6 ezer dollárt) Jacober svájci bankszámlájára utalták. Az egész ügylet alapját egy informális, soha nem rögzített egyezmény képezte, amit Gheorghe Marcu állambiztonsági ezredes, a londoni rezidentúra vezetője kötött a kereskedővel. Gheorghiu-Dej halála után, Ceaușescu első éveiben ideiglenesen csökkent a kivándorlási hajlam, de 1969 nyarán a két állam újabb informális egyezményt kötött, ami 1972-ig 40 ezer zsidó kivándorlását tette lehetővé. Bár az 1980-as években már alig maradtak zsidó polgárok Romániában, a szerződő felek a diktatúra bukásáig folytatták jövedelmező üzletüket. A zsidók kivándorlása óriási bevételt biztosított a román államnak. A rendelkezésre álló adatok szerint (a szerző egy magas rangú izraeli diplomatára hivatkozik) 1968 és 1989 között Ceaușescu több mint 40 ezer romániai zsidó kivándorlását felügyelte, akikért Izrael 112 498 000 dollárt fizetett.<sup>70</sup> Még 1989-ben is több millió dollár érkezett a pártvezető ellenőrzése alá tartozó titkos svájci bankszámlára. Ekkor Ceaușescu már a vegyes házasságban élő román nemzetiségűek kivándorlását is engedélyezte, a zsidó háztárhoz hasonló anyagi feltételek mellett.

<sup>70</sup> Ioanid R.: Răscumpărarea evreilor. Istoria acordurilor secrete dintre România și Israel. Polirom, Iași, 2005. 173.





Három nemzedék.  
Szék, Erdély, 1986

A német lakosság esetében 1962-re datálható az ügylet elindítása, amikor a román hírszerzés vezetője utasítást adott beosztottainak, hogy vegyék fel a kapcsolatot egy stuttgarti ügyvéddel. Így a németek kivásárlása is a már ismert zsidó ügyletnek hasonlóan indult. A kivásárolt emberek nagy részét valamilyen kényszerintézkedés sújtotta: fegyház, kényszerszermunka, kényszerlakhely vagy rendőri felügyelet. Két dolog azonban már a történet kezdeti stádiumában egyértelmű volt: egyrészt az ügyvéd a bonni hatóságok bizalmát és támogatását élvezte, lépéseit előzetesen egyeztetette a nyugatnémet kormány illetékeseivel; másrészt a kivándorlási kvóták bővítését nem a román, hanem éppen a német fél kezdeményezte és szorgalmazta minden későbbi találkozás alkalmával. A pénzüsszegek – 1965-ig összesen 7 millió dollár és körülbelül 30 millió марка – a román belügyminisztérium egyik zürichi bank-számlájára érkeztek.

Érdekes módon éppen Ceaușescu hatalomra jutásával állították le ideiglenesen a németek kivándorlását is. Az az álláspont kerekedett felül, miszerint nem szabad engedni a magasan képzett munkaerő ellenőrizhetetlen kiutazását. Végül 1968 elején Bukarest beleegyezett a tárgyalások folytatásába, és február 12-én megszületett az első írásos egyezmény. A fizetendő összeget a következőképpen határozták meg: 1700 марка minden egyes személyért (kortól és foglalkozástól függetlenül), 10 ezer марка az egyetemi végzettséggel rendelkezőkért, 5000 марка az egyetemi hallgatókért. 1970-ben a tárgyalók megegyeztek a folyamat nagymértékű felgyorsításában: a következő 3 évben Románia 40 ezer fő kiutazását engedélyezte. 1975-től a helsinki záróokmány aláírása, és ezen belül az európai állampolgárok szabad mozgáshoz való jogát rögzítő harmadik kosár meghirdetése fokozta a romániai német lakosság körében a kivándorlási lázat. 1978. január 6–7-én Helmut Schmidt nyugatnémet kancellár romániai látogatása felgyorsította a németek kivándorlását.

Az 1980-as évek elején már évi 10–15 ezer fő hagyta el az országot, és az értük ajánlott összeg is folyamatosan nőtt: 1978-ban 4000 марка, 1981-ben már 5000. Miközben a kivándorlások már közel harmadával csökkentették a ko-



rábban 400 ezres romániai német közösség létszámát, 1988. november 8-án Bukarestben aláírták az utolsónak bizonyult titkos egyezményt, mely 1993. június 30-ig rögzítette a két fél kötelezettségeit. A személyenként fizetendő összeg ekkor már 8950 márkára emelkedett; a nyugatnémet fél háromhavonta utalt 8 millió márkát a román külkereskedelmi bank számlájára.<sup>71</sup> 1980-tól 1993-ig 223 ezer német hagyta el az országot; számítások szerint a kommunista rendszer bukásáig a német kisebbség kiengedése nem kevesebbet, mint 1,4 milliárd nyugatnémet márkát hozott a román államkasszába.<sup>72</sup>

Veszélyesebb volt a Ceaușescu-rendszer számára az 1,7 milliónyi erdélyi magyar pozíciója, akik az 1977-es népszámlálás adatai szerint a teljes népesség csaknem 8%-át, Erdély lakosságának negyedét alkották. Velük szemben a hatóságok nem alkalmazhatták a németek és zsidók esetében ismertetett tömeges kivándorlási forgatókönyvet. Egyrészt Magyarország formálisan szövetségesnek számított, tehát ilyen jellegű népmozgás számításba sem jöhetett. Másrészt pedig az erdélyi magyarok eltávolítása veszélyes precedenst szolgáltatathatott volna a Szovjetunióban élő többmilliós román közösség számára. Ceaușescu és köre 1989-ig soha nem beszélt nyíltan Besszarábia státuszáról és a Moldovában élő románok egyre nehezebb helyzetéről, de a színpalak mögött az 1940-ben, majd 1947-ben ismét elvesztett területek ügye állandó feszültséget keltett a román–szovjet kapcsolatokban.

Az 1950-es években sikeresen integrálódó erdélyi magyarsággal szemben 1983-ig rugalmas és differenciált politikát alkalmazott a román vezetés, majd éles váltással a teljes kulturális felszámolást és a társadalmi dezintegrációt célozta meg. Ez azonban fokozta a belső ellenállást, és első ízben komoly nemzetközi tiltakozást váltott ki nemcsak Nyugaton, ahol folyamatosan csökkent a Ceaușescu-rendszer vonzereje, hanem Keleten is. Budapest és Moszkva ismételten jelét adták, hogy nem nézik szívesen a román nacionalista politikát, amely például „zárt városnak” nyilvánította a legfontosabb erdélyi településeket, ezzel elősegítve a román többség megteremtését, és etnikai alapon diszkriminált, amikor adminisztratív úton megakadályozta a fiatal magyar értelmiség társadalmi és anyagi érvényesülését. A Moszkva által szorgalmazott kétoldalú megbeszélések ellenére (Debrecen/Nagyvárad, 1977; Arad, 1988), a magyar–román kapcsolatok folyamatosan romlottak az 1980-as években. Romániában az erdélyi kérdés politikai ügyből első számú állambiztonsági problémává vált, míg nemzetközi szempontból a menekültkérdés váltotta ki a legnagyobb visszhangot. 1985-ig a legálisan Magyarországra áttelepülők (orvosok, mérnökök, tanárok) egyfajta elit- vagy rétegmigrációt képviseltek. 1985-től kezdve viszont látványosan felgyorsult a folyamat. 1985 júniusa és 1986 októbere között a romániai magya-

71 Acțiunea „Recuperarea”. Securitatea și emigrarea germanilor din România (1962–1989). Szerk. Dobre, F.–Banu, F.–Banu, L.–Stancu, L. Editura Enciclopedică, București, 2011. XXIX–LXX.

72 Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România. Eds. Tismăneanu, V.–Vasile, C.–Dobrinu, D. i. m. 362–363.

rok lehetőséget kaptak arra, hogy útlevelükkel Nyugatra távozzanak. A magyar hatóságok viselkedése ambivalens volt: a belügyminisztériumhoz tartozó szerv, a KEOKH (a BM Külföldiek Ellenőrző Országos Hivatala) keményen lépett fel velük szemben, mígnem 1988-ban lecserélték és felelősségre vonták a vezetőséget. A magyar hatóságok „megtűrték” a menekülteket, vagy a román fél kérését teljesítve visszatoloncolták a menekülteket. 1989 márciusában azonban Magyarország csatlakozott az ENSZ menekültügyi konvenciójához, és a decemberi fordulatig több mint 30 ezer menekültet fogadott Romániából és biztosította számukra a politikai menekült státusát. A gesztus jelentőségét fokozza, hogy a magyar területre érkezők több mint egyharmada a „zöld határon” át, útlevél nélkül szökött ki Romániából.<sup>73</sup> Friss kutatások több százra teszik azon menekültek számát, akik a román–magyar és a román–jugoszláv határon veszítették életüket az 1970-es és 1980-as években; nagy részüket a román határőrök lőtték le menekülés közben, mások a Dunában fulladtak meg.<sup>74</sup>

A magyarok tömeges menekülése és az általános emberi jogok semmibevétele kikezdte a Ceaușescu-rendszer nemzetközi legitimitását. 1985 májusában David Funderburk Bukarestben szolgáló amerikai nagykövet tiltakozásul az emberi jogok megsértése miatt visszaadta mandátumát és elhagyta az országot.<sup>75</sup> A román kommunista rendszer önizolációt vezetett be. 1988 februárjában az Egyesült Államok kormánya bejelentette, hogy az emberi jogok megsértése miatt július 3-ával megvonja Romániától az 1975 júliusában megadott legnagyobb kereskedelmi kedvezményt. Két nappal később a román kormány bejelentette, hogy ők mondanak le a kedvezményes elbánásról, mivel a Jackson–Vanik-kiegészítés előírta, hogy a legnagyobb kedvezményt élvező ország minden évben köteles alávetni magát egy, az emberi jogok tiszteletben tartásáról szóló vizsgálatnak. Június 28-án a romániai „falurombolási terv” elleni budapesti engedélyezett tömegtüntetést követően, a román hatóságok azonnali hatállyal bezáratták a kolozsvári magyar konzulátust és kiutasították az ott szolgáló diplomatát.

Első látásra meglepőnek tűnhet a Ceaușescu-féle diktatúra ellenálló képessége a politikai változások terén. Sok elemző ezt elsősorban a rendőri és állambiztonsági szervek brutális fellépésének tulajdonítja. Tény, hogy a *Securitate* különleges státust élvezett nemcsak a román kommunista apparátuson belül, hanem a szocialista országok állambiztonságai között is. Mindez

73 *Deletant, D.*: Ceaușescu and the Securitate i. m. 139. A magyar kormány irányultságának megváltozásáról lásd *Révész, B.*: „Out of Romania!” Reasons and Methods as Reflected in State Security. Regio (English issue), 2008. I. 8–66.

74 *Armanca, B.*: Közelmúlt a médiában – Határesetek a szögesdróton. Irodalmi Jelen, Arad, 2011.

75 *Funderburk, D.* érdekes könyvben gyűjtötte össze benyomásait: *Prinstripes and Reds. An American Ambassador Caught between the State Department and the Romanian Communist, 1981–1985.* Selous Foundation Press, Washington DC, 1987. A rendszer elszigetelődéséről szólnak még *Govrin, Y.* izraeli nagykövet *Relațiile israelo-române la sfârșitul epocii Ceaușescu* (Efes, Cluj-Napoca, 2007) emlékiratai is.

geopolitikai okokra, elsősorban Románia „különállására” és a Szovjetunió érdekeitől gyakran eltérő külpolitikájára vezethető vissza. Miután a legtöbb állami hivatalból visszahívták a szovjet szakembereket, 1964 decemberében Moszkva engedett az erősödő román nyomásnak, és Nyikita Hruscsov leváltása után rövidesen visszarendelték az utolsó bukaresti KGB-tanácsost is. Ettől kezdve 1989 decemberéig a román állambiztonság és hírszerzés selektív, gyakran korlátozott módon működött együtt a Varsói Szerződés országaival. Számos területen a román kommunizmust képviselő *Securitate* súlyos konfliktusba került a Szovjetunióval. 1968 augusztusában, a csehszlovákiai válság napjaiban Ceaușescu parancsot adott a már korábban létrehozott 0920/A nevű katonai egység megerősítésére, amely alakulat a Varsói Szerződés ellen folytatott hírszerző és elhárító munkát, például a szocialista országok bukaresti külképviseleteinek telefonjait hallgatta le. Innen eredhet tehát a *Securitate* szerepével kapcsolatos félreértés. A román közvélemény egy jelentős része ma is úgy tekint a „második”, az 1968 utáni állambiztonsági szervezetre, mint egy új és sok tekintetben legitim, „normális” titkosszolgálatra, melynek fő célja az ország szuverenitásának és egységének megvédése volt, elsősorban a szovjet és a magyar destabilizációs kísérletektől. Mentalitásában és módszereiben azonban az 1970-es és az 1980-as évek román állambiztonsági gépezete jóval közelebb állt a sztálini modellhez, mint bármelyik más kelet-európai országé. A másképp gondolkodókat nem zárták munkatáborokba, vagy nem végezték ki titkos katonai pereket követően, de folyamatosan zaklatták, nemegyszer öngyilkosságba kényszerítették az áldozatokat. A „civil” rendőrség, a határőrség és a munkásőrség pedig brutálisan fellépett mindazok ellen (nemcsak az illegális határátlépők, hanem a hosszú haját növesztő fiatalok, a rockerek, a munkanélküliek, az illegálissá minősített abortuszra jelentkező nők, a nyugati rádióadások hallgatói), akik megszegték a „szocialista együttélés” írott és íratlan szabályait. Helyesebb lenne tehát úgy fogalmazni, hogy az erőszak bele volt kódolva a *Securitate* működésébe: az első évtizedekben nyíltan és tömegesen, míg az utolsó húsz évben válogatott célpontok ellen alkalmazta azt, nagyobb teret engedve a pszichológiai nyomásgyakorlásnak és az egyszerű állampolgárok magánéletébe történő behatolásnak.

Ezenfelül a 40 ezer operatív tiszttel<sup>76</sup> megerősített *Securitate* összetett nemzetközi gazdasági-pénzügyi műveleteket irányított az illetékessége alatt álló, külföldre telepített kereskedelmi társaságokon<sup>77</sup> keresztül, jelentősen befolyásolta a nemzeti-kommunista rendszer ideológiai irányvonalát és a legmodernebb „operatív pszichológiát” alkalmazta a napi munka során.

<sup>76</sup> Oprea, M.: *Moștenitorii Securității*. Humanitas, București, 2004. 48.

<sup>77</sup> A *România Liberă* című napilap 1994 szeptemberében derítette ki, hogy az 1549 magasabb értékű vállalat tulajdonosának 70%-a kezdte karrierjét a biztonsági apparátusban. Vö. Siani-Davies, P.: *The Romanian Revolution of December 1989*. Cornell University Press, Ithaca (NY)–London, 2005. 40.



Pacepa angol nyelven megjelent,  
leleplező könyvének borítója

1989-ben közel 150 ezer aktív és 500 ezer „pihenő”, vagy már kizárt informátort tartottak nyilván, azaz minden harmincadik állampolgárt érintette az állambiztonsági szervekkel való együttműködés.<sup>78</sup> A rendőri terror, az erőszakos társadalmi nivellálás ugyanakkor egy olyan – mindenki által ismert és kényszerből elfogadott – napi korrupcióval járt együtt, amely sokak számára tette lehetővé a gazdasági megszorítások túlélését. Érdemes tehát röviden vizsgálni a Ceaușescu-rendszer belső legitimációs erőforrásait is, ha komplex és valódi választ keresünk a hosszú uralkodás okaira.

A legtöbb közép-európai kommunista pártrendszerrel eltérően a román pártban soha nem volt helye belső vitáknak „ortodoxok” és „liberálisok” között. A Ceaușescu személyi kultuszával elégedetlenkedők nem törekedtek a rendszer korszerűsítésére, hanem palotaforradalmakat szőttek a két világháború közötti időszak politikai felfordulásainak vagy az Antonescu marsall ellen 1944 augusztusában elkövetett katonai puccsnak a nyomdokain. Példa ezekre a *Securitate* helyettes vezetőjének, Ion Mihai Pacepa tábornoknak 1978-ban bekövetkezett szökése, ami súlyos politikai és biztonsági válságot okozott Bukarestben; az 1984-ben Ceaușescu ellen, egyik nyugat-németországi útja alkalmával megkísérelt katonai összeesküvés, és végül az egykori ENSZ-nagykövet, Silviu Brucan machinációi 1987–1989-ben. Ceaușescu politikai ellenfelei (Ion G. Maurer, Ion Iliescu, Corneliu Mănescu) az 1970-es években marginalizálódtak: ettől kezdve a pártapparátus az elnöki pár alá tartozott. Az értelmiségi ellenzék, Paul Goma író 1977-es egy személyes tanúvallomásától eltekintve, ismeretlen jelenség maradt. Az egyetlen Romániában megjelent szamizdatot, az *Ellenpontot* 1981–1982-ben

<sup>78</sup> Securitatea. Structuri, cadre, obiective și metode, 1948–1989. Ed. Dobre, F. Editura Enciclopedică, București, 2006. 2.; Moldovan, S. B.–Anisescu, C.–Matiu, M.: „Partiturile” Securității. Directive, ordine, instrucțiuni (1947–1987). Editura Nemira, București, 2007.

magyar nyelven szerkesztette értelmiségiek, köztük gimnáziumi tanárok egy csoportja. A kiadvány az élet minden terén tapasztalható állami nyomásról és a nemzetiségi diszkriminációkról adott képet.<sup>79</sup>

A rendszer nagyobb jelentőséget tulajdonított annak a néhány tiltakozó munkásmegmozdulásnak, amelyeken a gazdasági jellegű követelések túlsúlyban voltak a politikai követelésekkel szemben. 1977 augusztusában 35 ezren léptek sztrájkba az erdélyi Zsil-völgy szénmedencéjének bányászai közül. A megmozdulás elfojtására a helyszínre küldött Ilie Verdețet, a párt helyettes titkárát túszul ejtették, így Ceaușescu kénytelen volt a helyszínen tárgyalásokat kezdeményezni a sztrájkolókkal: egyedi pillanat volt ez a román kommunista rendszer történetében. Az első titkár által megadott bér- és társadalombiztosítási engedményeket mindenesetre kemény jogi és szakszervezeti megtorlás követte ezrek elbocsátásával és több mint 150 esetben bírósági elmarasztalással.<sup>80</sup> 1979-ben egy Ploiești-ben dolgozó munkás, Vasile Paraschiv 2400 aláírást gyűjtött össze egy független szakszervezet (Sindicatul Liber al Oamenilor Muncii din România – SLOMR) megalapítása érdekében, a rendőrség azonban elejét vette a kezdeményezés szétterjedésének. Paraschivot letartóztatták és évekig egy pszichiátriai klinikán tartották, miközben az aláírók közül sokakat komoly börtönbüntetésre ítélték. 1987 novemberében a szervezés, a kölcsönös bizalom és a kommunikációs eszközök hiánya vezetett egy több tízezer főt magával ragadó spontán mozgalom, a brassói munkásfelkelés kudarcához. Még az úgynevezett „hatok levele”, a Ceaușescu politikájával szemben a rendszer veteránjai által megfogalmazott és a BBC-n keresztül 1989 márciusában közzétett üzenet sem váltott ki azonnal tiltakozásokat. A temesvári események előestéjén még igaznak tűnt az a régi székely mondás, miszerint „a puliszka nem robban”.

A bolgár helyzet alapvetően eltért a romántól. A hivatalos retorikán túl, miszerint Bulgária és a Szovjetunió „egy testként és ugyanazon orrlukakon lélegezve”<sup>81</sup> cselekednek, Szófia gazdasági és politikai érdekei számos ponton összeegyeztethetőek voltak a szovjetekéivel. A keleti tömb más országainak nyomán (Csehszlovákia 1960-ban, Románia 1965-ben) az 1971-ben elfogadott új alkotmány Bulgáriát fejlett szocialista köztársaságnak nyilvánította, ahol a kommunista párt volt a társadalom és az állam vezetője. Szófia nem utasította el az *Ostpolitikot*, megszilárdította a kapcsolatait Nyugat-Németországgal, és zömében ortodox vallású ország létére Bulgária udvariassági gesztusokat tett a Vatikán irányában: 1975-ben zarándokok egy csoportjának engedélyeztek egy római zarándoklatot, a kormány pedig hozzájárult püspökök és apostoli

79 Ellenpontok 1982. Szerk. Tóth K. A. Pro-Print, Miercurea Ciuc, 2000.

80 A bányászok munkabeszüntetéseiről lásd Rus, A.: Valea Jiului – o capcană istorică. Studiu de antropologie culturală. Editura Realitatea românească, București, 2003.

81 Crampton, R. J.: A Concise History of Bulgaria. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 195.



adminisztrátorok kinevezéséhez olyan egyházkerületekben, amelyek immáron 30 éve üresen álltak.

Zsivkov hosszú uralmára (1962–1989) nem volt jellemző a családi kötődésekből származó degeneráció és a román nemzeti kommunizmus megalomániája. Joseph Rothschild szerint az ország lassú társadalmi-gazdasági hanyatlása inkább Kádár Magyarországaival mutat némi hasonlóságot, ha eltekintünk a minden rendszerkorrekciós próbálkozással szemben megfogalmazott erős bolgár bizalmatlanságtól.<sup>82</sup> Az egyedüli autentikus reformot 1969–1970-ben indították hatalmas agroindusztriális komplexumok létrehozásával, amelyek lehetővé tették a fontos mezőgazdasági szektor gépesítését és elsősorban az 1970-es években megfelelő nyereséget garantáltak az ország számára. Az egyébként összességében tradicionális gazdaság másik kimagasló szektora a turizmus volt: a fekete-tengeri fürdőhelyek évente százezer magyar, szovjet, keletnémet, francia vagy olasz turista kedvelt utazási céljává váltak. A román esethez hasonlóan az életszínvonal javulása, amelyhez az Állambiztonsági Bizottság (Darzsavna sigurnost, Ds) hatékony szigora párosult nem segítette elő szervezett ellenzéki mozgalom felbukkanását. Egyedüli jelentős epizód – sokáig mély nyomot hagyott a nemzetközi híradásokban – Georgi Markov meggyilkolása volt, aki 1969-ben hagyta el az országot, Londonban letelepült, és ott a BBC, illetve a Szabad Európa Rádió bolgár szekciónak dolgozott íróként, újságíróként. 1978 szeptemberében egy a bolgár kommunista rendszer elleni felhíváshoz történt csatlakozását követően Markov a bolgár és a szovjet titkosszolgálatok által kidolgozott merénylet áldozata lett.<sup>83</sup> A bolgár titkosszolgálatok az 1950-es évektől kezdve rendszerint a terrorizmushoz fordultak, ha ellenzékieket vagy az emigráció képviselőit kellett likvidálni. 1973 őszén gyanús autóbalesetet szenvedett az Olasz Kommunista Párt főtitkára, Enrico Berlinguer is, aki hivatalos látogatáson tartózkodott Szófiában. Olaszországban ezzel kapcsolatban a csend csak 1991-ben tört meg, a magyar diplomácia azonban azonnal jelezte az ügy furcsaságát.<sup>84</sup> Berlinguer ugyanis nagy népszerűségnek örvendett Magyarországon, de a „történelmi kompromisszumról” szóló írásai zavart és nyugtalanságot okoztak a szovjet tömb más fővárosaiban.

A bolgár rendszer kisebbségekkel, elsősorban a törökökkel és a muszlimokkal szembeni politikájában megmutatkozott egy a románéhoz hasonló nacionalista visszafejlődés, amely az energikus, kulturális területen diszkriminatív rendelkezésektől kísért asszimiláció irányába orientálódott. Az 1970-es években egészen az 1981-ben gyanús körülmények között bekövetkezett haláláig a rendszer kultúrpolitikáját Zsivkov lánya, Ludmilla irányította. Ve-

<sup>82</sup> Rothschild, J.: Return to Diversity i. m. 215.

<sup>83</sup> Piccadilly Circus. New Evidence about the Murder of a Bulgarian émigré. The Economist, 6 September 2008.

<sup>84</sup> Vö. szófiaai magyar követség jelentése, MOL XIX-J-1-j (Külügyminisztérium 1945–1990) 89. doboz 004519, Enrico Berlinguer 1973. október 23-i bulgáriai látogatása. A balesetről Pons, S.: Berlinguer e la fine del comunismo. Einaudi, Torino, 2006. 33–42.

szelin Dimitrov szerint eklektikus műveltségű személyről volt szó, aki nem nézte jó szemmel a szovjetek által szorgalmazott kommunista ortodoxiát, sőt más KB-tagokkal együtt részt vett egy „fehér testvériség” nevű spirituális közösségben, ahol olyan – hivatalosan tiltott – irányzatokról esett szó, mint a teozófia, az indiai tanítások, az asztrológia. A kulturális miniszter ügyesen váltogatta a Nyugat irányába történő nyitást a háború előtti kulturális nacionalizmus támogatásával.<sup>85</sup> Védelme alatt szerveződött az „1300 esztendőös Bulgária” mozgalma, melynek képviselői az ország vélt kulturális egységét szorgalmazták, és tudományos alapot kívántak adni a törökök és pomákok bolgár etnikai származásáról szóló tételhez.

A román esettől eltérően, ahol a Magyarországgal súlyosbodó konfliktus csak bizonyos mértékben érintette az erdélyi magyarok helyzetét, a bolgár–török ellentét a két tömb közötti szembenállást is magában foglalta, és ez magyarázhatja az 1984–1985 közötti erőszakhullámot. 1984 augusztusában a török kisebbség Ankara által támogatott és felfegyverzett képviselői halálos áldozatokkal járó bombamerényletet követtek el Plovdiv vasúti pályaudvarán, valamint a várnai repülőtéren. Pánikhullám rázta meg az országot.<sup>86</sup> A kommunista rendszer politikai döntést hozott a török kisebbség erőszakos asszimilációjáról, és katonai szintű offenzívát indított a civil lakosság ellen. 1984. december 24–25. éjszakáján több hónapos előkészítés után a rendőrség erői ostromgyűrűvel vették körül a török falvakat. A helyieket nevük bolgárosítására és személyazonossági papírjaik átírására kényszerítették. A legnagyobb titokban végrehajtott akció három hete alatt több mint 300 ezer „hozzájárulás” történt, erős társadalmi ellenállás és számos erőszakos cselekmény árán. Több ezer ellenszegülő került kényszerszermunkatáborokba. Az „új bolgárok” számára a rendszer nemcsak a török nyelv használatát tiltotta meg, de a tradicionális ruha viselését és a népzene is. Speciális egységek még a török nyelvű sírköveket is megsemmisítették, és megváltoztatták az elhunytak neveit is a helyi anyakönyvekben. Sőt az egészségügyi és társadalmi szolgáltatások használatát is a bolgár etnikumhoz való tartozás kimutatásától tették függővé.<sup>87</sup>

Jugoszlávia számára az 1970-es évek ellentmondásos időszakot jelentettek. 1968–1971 között a koszovói, horvát és szlovén megmozdulásokat követő normalizáció új, alkotmányozó szakasszal társult. Következményeit tekintve 1970-ben az egyik legfontosabb reform a területi milíciák bevezetése volt az összes szövetségi köztársaságban. 1974 februárjában elfogadták a jugoszláv állam negyedik és egyben utolsó alapokmányát, amellyel az idősebb Tito és Kardelj egy nagyobb intézményes stabilitást szándékoztak garantálni korporatív (számos szakszervezeti és szakmai szint képviselésével) és et-

85 Dimitrov, V.: In Search of a Homogeneous Nation. The Assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984–1985. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2000. I. 9.

86 Uo. 11–12.

87 Uo. 14–16.

nikai (kvótarendszer) ellensúlyokon keresztül. Az új alkotmány Jugoszláviát nyíltan föderális politikai rendszerben alakította át, amely elismerte a tagköztársaságok önállóságát, kormányaik számára széles körű törvényhozó és végrehajtó hatalmat juttatott. Az alkotmány 4. cikkelyében megfogalmazott alapelvek – „szocialista, társadalompolitikailag, önkormányzatilag autonóm, demokratikus közösségek”, amelyekben „a nemzetek és nemzetiiségek követik a népszuverenitás jogait” – a Szerbiában található két, meghatározott autonóm tartomány (Vajdaság és Koszovó) számára 1988-ig kulturális és adminisztratív területen a föderális szervekkel szembeni vétót is magában foglaló, széles határok között mozgó önkormányzatot biztosítottak.<sup>88</sup> Stevan K. Pavlowitch szerint a Jugoszláv Kommunista Liga alkotmányban kinyilvánított politikai kontrollja nyolc állampárt feudális stílusú vezetési módjának valóságát rejtette magában. Tito, az örökösök nélküli abszolút úr, a szerb, boszniai szerb és montenegrói elemektől meghatározott szövetségi hadsereg maradtak intézményes szinten a nemzeti egység egyedi kezesei. Ennek ellenére ez a föderális rendszer garantálta még egy évtizedig a központi ellenőrzés és a helyi autonómia közötti széles körben elfogadott kompromisszumot.<sup>89</sup> Kardelj (1979) és Tito (1980) halála nem jelentette a jugoszláv bomlás elkerülhetetlen kezdetét és az 1990-es évek „örökösödési háborúinak” kiindulópontját; mégis együtt járt gazdasági nehézségekkel, és mind a Nyugat, mind a szovjet tömb elvesztette stratégiai érdeklődését Jugoszlávia iránt. A karizmatikus vezér hiánya olyan válságot okozott, amellyel a köztársaságok közötti rotációs képviselőten alapuló új hatalmi rendszernek nem sikerült megküzdnie.<sup>90</sup>

Az 1970-es évek második felétől a gazdasági-pénzügyi helyzet is jelentősen megromlott. A munkástanácsok újraindítását célzó, a szövetkezeti munkáról szóló 1976-ban elfogadott törvénnyel elindított próbálkozás, amely szélesítette a munkavállalói és csökkentette a vezetői hatalmat, bonyodalmakat okozott a termelésben. A felek közötti folyamatos tárgyalás olyan, egyébként a jugoszláv gazdaságban jelen lévő jelenségeket mozdított elő, mint a feketemunka és az eufemisztikusan „munkafelfüggesztés”-nek nevezett gyakori sztrájkok, miközben a helyi megegyezések indokolhatatlan fizetési különbségeket teremtettek az egyes köztársaságok között vagy azokon belül. Az 1970-es évek végén minden köztársaságnak felelősséget kellett vállalnia fizetési mérlegéért, a szövetségi kormány pedig a köztársaságok eladósodásának megakadályozása érdekében támogatta az importhoz szükséges valuta exporttevékenységen keresztüli beszerzését.

A jugoszláv gazdasági tér összehangolása inkább csak szándéknyilatkozat maradt, soha nem valósult meg: 1970-ben az áruk és szolgáltatások cseréjének 60%-a az egyes köztársaságokban ment végbe, majd e százalékarány

88 Lampe, J. R.: Yugoslavia as History i. m. 312–315.

89 Pavlowitch, S. K.: Serbia. La storia al di là del nome. Beit Editore, Trieste, 2010. 234.

90 Franzinetti, G.: I Balcani dal 1878 a oggi. Carocci, Roma, 2010. 85–86.

tovább növekedett, és 1980-ban majdnem elérte a 70%-ot. Az 1980-as években az eltérő fejlődési pályák elérték a végső pontot: John Lampe „gazdasági feudalizmus”-nak nevezi az átlagosnál jóval fejlettebb Szlovénia és Horvátország válságmegoldó stratégiáját. A két tagköztársaság ugyanis a turizmusnak és a szolgáltatási ágazatnak köszönhetően gyorsan haladt a teljes pénzügyi önállóság felé.<sup>91</sup>

1981–1982-ben a külső eladósodottság népszerűtlen megszorító intézkedések bevezetésére kényszerítette a belgrádi kormányt. Az 1980-as években az infláció a 100%-ot súrolta, majd 1989-re elérte a 200%-ot; 1986-ban a hivatalosan regisztrált munkanélküliség a szlovéniai 1,7%-tól (a szlovéniai egy főre jutó fizetés az országos átlag kétszerese volt), a bosznia-hercegovinai, macedóniai és montenegrói 25–27–27%, illetve a koszovói 57% között változott. Koszovóban ráadásul a költségvetésben bőkezűen előirányzott fejlesztési alapok ellenére az egy főre eső jövedelem a szlovén jövedelemnek csak egyötöde volt, és alig érte el a szövetségi szintű életszínvonal 40%-át.<sup>92</sup>

A gazdasági válság fokozta a vetélkedések növekvő átpolitizáltságát és nemzetiségi feszültségeket gerjesztett. Az állam vitatott szerbközpontúsága szétmállasztotta azt a két háború közötti időszakból örökölt szerb–szlovén pragmatikus érdekközösséget, amit a jugoszláv politikai egyensúly zálogának tartottak. Az 1974-es alkotmány nemcsak jutalmazta a legfejlettebb területek (Szlovénia, Horvátország, Vajdaság) központtól való gazdasági függetlenedési törekvéseit, ahol a szerbek kisebbségben vagy más nemzetiségekkel együtt éltek, hanem elismerte (Koszovó) és intézményesítette (Bosznia) az addig megtagadott albán és bosnyák politikai identitást. Jugoszlávia létezésének utolsó tizenöt esztendejében az 1974-es alkotmányos berendezkedés által kiváltott szerb frusztráció egész Jugoszlávia számára destabilizáló tényezővé alakult. Koszovóban az albán közösség aránya folyamatosan nőtt a szerbnél jóval magasabb természetes népszaporulat miatt. Másrészt a tartományban élő szerbek körében, elsősorban azok között, akik a második világháború után érkeztek, elvándorlási folyamat indult, amit részben az „etnikai komfortérzet” csökkenése magyaráz. Az 1970-es években ugyanis döntően albán kézbe került a helyi párt- és államapparátus, beleértve a rendőri szervek irányítását is. Ennek eredményeként húsz év alatt, 1961-től 1981-ig a koszovói szerbek aránya felére csökkent, 27%-tól 13,2%-ra.<sup>93</sup>

A szerbek Koszovóból történő elvándorlása, fokozatos pozícióvesztésük Boszniában, ahol számarányuk az 1948. évi 44%-ról 1981-re 32%-ra apadt, a belgrádi politikai és értelmiségi körökben azt a meggyőződést táplálta, miszerint a titói állam Szlovénia és Horvátország aktív közreműködésével tudatosan meggyengítette Szerbiát, a horvátországi, boszniai és koszovói szerbséget pedig elnemzetietlenítette. 1986-ban egy szerb akadémikusok szerkesztette

91 Lampe, J. R.: *Yugoslavia as History* i. m. 320–334.

92 Franzinetti, G.: *I Balcani dal 1878 a oggi* i. m. 87.

93 Pavlowitch, S. K.: *Serbia* i. m. 235.

beadvány túlélésük és az országon belüli fejlődésük döntő kérdéseként beszélt a szerb nép „integritásának és kulturális helyzetének kérdéséről”. A szövetségi kormány igyekezett semlegesnek mutatkozni, ezzel visszafogva a köztársasági szinten erősödő szélsőségeket. A Tito halálát követő esztendőben ítélték el nacionalizmus miatt Vojislav Šešeljt, a leendő radikális szerb vezetőt, valamint a horvát tavasz egyik emblematisztikus személyiségét, Franjo Tuđmant.

Jugoszlávia leginkább vegyesen lakott köztársasága, Bosznia-Hercegovina esetében az 1971-es népszámlálást követően a muszlim vallású bosnyákok elérték, hogy összeírásakor a „muszlimot” jelölhetik meg saját nemzetiségüként. A bosnyák kormány igyekezett szétválasztani a vallási elemeket a nemzeti hovatartozástól, de az iráni iszlám forradalmat követően, az 1980-as évek elején a muszlim vallási vezetők nyíltan kezdték bírálni a kommunista rendszert. 1983 áprilisában a későbbi bosnyák elnököt, Alija Izetbegovićot további 12 boszniai muszlim aktivistával együtt „muszlim nacionalizmusból fakadó ellenséges tevékenység”, pontosabban „az etnikailag tiszta Bosznia-Hercegovina létrehozására irányuló szándék” vádjával Szarajevóban bíróság elé állították. A bíróság – a köznyelvben „szarajevói per” elnevezésű, és a nyugati emberi jogi szervezeteket a kommunista koncepciók perekre emlékeztető eljárása során meghozott – ítéletében Izetbegovićra 14 év börtönbüntetést szabott. A következő év májusában a boszniai legfelsőbb bíróság az ítéletet a vádlott terhére rótt bűncselekmények egy részének hiányában 12 évre mérsékelte. A vasutasként dolgozó Izetbegović már 1970-ben felhívta magára a hatóságok figyelmét, amikor kiadta az *Iszlám deklaráció* című írását, amely az iszlám, valamint az állam és a társadalom közti viszony kérdéseit feszegette. A kommunista vezetés a dokumentumból Bosznia-Hercegovina iszlám állammá való átalakításának programját vélte kiolvasni, és betiltotta. Valójában, amint Noel Malcolm rámutatott, a vitatott szöveg a politika és az iszlám kapcsolatát tárgyalta, és Boszniát nem is említette.<sup>94</sup>

A „szarajevói per”, 1983.  
Alija Izetbegovićot és tizenkét  
boszniai muszlim aktivistát  
„muszlim nacionalizmusból  
fakadó ellenséges  
tevékenység” vádjával  
Szarajevóban bíróság elé  
állították. A kommunista  
koncepciók perek mintájára  
lefolytatott eljárásban 14 év  
börtönt kapott a későbbi  
bosnyák elnök



94 Malcolm, N.: Storia della Bosnia dalle origini ai nostri giorni i. m. 289–290.



Az etnikai partikularizmus fokozatosan nyert teret az addig egymás mellett élő elitekben, és a nemzeti ügyek felkarolása összeforrt egy klánszerű politikai kultúra meghonosodásával. 1987-ben a baromfitenyéssel foglalkozó Agrokomerc nagyvállalat botrányos csődje több ezer dolgozó elbocsátásával végződött, számos tüntetéshez vezetett és ismertté tett egy olyan elterjedt korrupciós rendszert, amelyben leginkább a bosnyák-muszlim vezető réteg volt érdekelt.<sup>95</sup>

Koszovóban a helyzet ellenőrzése évekkel korábban, Tito halálának másnapján kicsúszott a hatóságok kezéből. 1981 márciusában albán egyetemi hallgatók által szervezett tüntetéssorozat indult Pristinában a köztársasági státusz elismeréséért, a jelentős munkanélküliség és a gazdasági elmaradottság felszámolásáért. A felkelésbe torkolló megmozdulásokat katonai erővel verte le Belgrád. Az összecsapások több halálos áldozatot követeltek. Az 1945 utáni legsúlyosabb etnikai összetűzés felgyorsította a szerb kisebbség kivándorlását az ellenőrizhetetlenné vált Koszovóból. Ráadásul a helyi szerbség a belgrádi kormányt is elmarasztalta, amiért tétlenül asszisztált a koszovói helyzet eszkalálódásában.<sup>96</sup>

Az 1980-as évek folyamán igen feszült maradt az autonóm tartomány helyzete, jóllehet az 1981-es erőszak szintjét nem érte el. A szakirodalom részben az 1974-es alkotmány egyes rendelkezéseihez köti a növekvő etnikai feszültségeket, főleg Koszovóban és a részben szerbek lakta Bosznia-Hercegovinában, illetve Horvátországban. Tisztázatlan maradt ugyanis egy kulcskérdés: a jugoszláv köztársaságok közötti határok, valamint ehhez kapcsolódóan a Szerb Szocialista Köztársaság határain kívül élő szerb kisebbség státusza.<sup>97</sup> Minden köztársaságnak ugyanis jogában állt érvényesíteni önrendelkezését, akár ki is lépve a föderációból. Tito uralma alatt nem volt realitása a szeparatista törekvéseknek és a tagköztársaságok közötti területi követeléseknek. Halála után azonban az államfő személye körül egységbe forrt Jugoszlávia olyan mély gazdasági és főleg bizalmi válságba sodródott, hogy minden korábban valószínűtlen forgatókönyv konkrét fenyegetéssé változott. Jugoszlávia esetén 1989 nem a szocialista államrend végét jelentette, hanem pusztá állomásnak tekinthető egy etnopolitikai instabilitással terhelt évtized és az 1990-es évek háborúi között.

<sup>95</sup> Uo. 278.

<sup>96</sup> *Malcolm, N.*: Storia del Kosovo i. m. 334–340.

<sup>97</sup> *Franzinetti, G.*: I Balcani dal 1878 a oggi i. m. 71.

## 4.4. A KOMMUNIZMUS LEBONTÁSA (1988–1991)

### 4.4.1. Peresztrojka a Szovjetunióban és Kelet-Európában

1985. március 11-én, egyetlen nappal az idős Konsztantyin Csernyenko halálát követően az 54 éves Mihail Gorbacsovot választották meg az SZKP főtitkárává. Gorbacsov a pártapparátushoz képest magasabb iskolázottsággal (jogi és agrármérnöki diplomát is szerzett) és a nemzetközi, illetve szovjet helyzetről reális képpel rendelkezett. Gorbacsov ambiciózus terveket készített országa számára, amelyek három összehangolt elemből álltak: gyorsítás (*uszkorenyije*), átalakítás (*peresztrojka*) és átláthatóság (*glasznoszty*). Kormányzásának első két évében Gorbacsov és köre, amelyben nem volt konfliktusmentes a brezsnyevi gárda és a fiatal reformerek képviselőinek együttműködése, elsősorban a hanyatló gazdaságot igyekezett lendületbe hozni. Az 1986-ban indított XII. ötéves terv ugyanakkor olyan hagyományosan masszívan veszteséges ágazatokat is támogatott, mint például a hadicélokot szolgáló nehézipar, amely az állami költségvetés 30%-át emésztette fel. Stephen Kotkin szerint pontosan ez az utolsó kétségbeesett kísérlet mutatta meg a szocialista gazdálkodás alapvető reformképtelenségét.<sup>98</sup> Legfőbb mutatóiban – a gyorsan növekvő külföldi adósságtól az ipari és mezőgazdasági termelés csökkenéséig – a gazdaság az összeomlás felé haladt. Az 1986 áprilisában bekövetkezett csernobili nukleáris katasztrófa ezrek halálát okozta és megmutatta a világnak a szovjet állam tehetetlenségét egy súlyos, emberi mulasztások okozta vészhelyzettel szemben.<sup>99</sup> A baleset valódi következményeiről tudósító tömegkommunikációs eszközök felelőtlen cenzúrája csak súlyosbította a helyzetet. Kelet-Európában a május 1-jei hivatalos felvonulásokon részt vevő, kormányaik által félretájékoztatatott polgárok milliói tették ki magukat a sugárzás veszélyének. A katasztrófa és annak kezelése nemzetközi szinten súlyos csapást mért a szovjet típusú rendszer hitelességére.

<sup>98</sup> Kotkin, S.: A un passo dall'Apocalisse. Il collasso sovietico, 1970–2000. Viella, Roma, 2010.

<sup>99</sup> A katasztrófával kapcsolatban lásd a Chernobyl Forum, az ENSZ szervezetének hivatalos mérlegét: Chernobyl's Legacy. Health, Environmental and Socio-Economic Impacts and Recommendations to the Governments of Belarus, the Russian Federation and Ukraine. The Chernobyl Forum 2003–05, [www.iaea.org/Publications/Booklets/Chernobyl/chernobyl.pdf](http://www.iaea.org/Publications/Booklets/Chernobyl/chernobyl.pdf) (utolsó letöltés: 2010. szeptember 12.). Magasabb adatok (30–60 ezer haláleset) találhatóak az Európa Parlament zöld frakciója által szerkesztett jelentésben, The Other Report of Chernobyl (TORCH). An Independent Scientific Evaluation of Health and Environmental Effects 20 years after the Nuclear Disaster Providing Critical Analysis of a Recent Report by the International Atomic Energy Agency and the World Health Organization, Berlin–Bruxelles–Kiev, April 2006. in [www.greens-efa.org/cms/topics/dokbin/118/118559.torch\\_executive\\_summary@en.pdf](http://www.greens-efa.org/cms/topics/dokbin/118/118559.torch_executive_summary@en.pdf) (utolsó letöltés: 2010. szeptember 15.).



Szovjet bélyeg Gorbacsov főtitkár reformjának kulcsszavaival, 1988

Belpolitikai szinten Gorbacsov kezdeményezései nyomán a társadalomban várakozást keltett a kulturális terület liberalizálása, amelyet Nyugaton az új vezetés politikai nyitásának jelképeként ünnepeltek, ám ezek aggodalmakat és konfliktusokat is szültek. Andropov által 1983–1984-ben alkalmazott rendelkezések nyomán korrupcióellenes kampányba fogtak, leginkább a periférián lévő, nem orosz nyelvű köztársaságokban. Moszkva célja az volt, hogy megtörjék a helyi kommunista pártok klánszerű dinasztikus szerkezetét, és megállítsák az apparátus minden szegletét átszövő korrupciót. A Kaukázusban és Közép-Ázsiában a gorbacsovi újraközpontosító kísérletet azonban oroszosító, kisebbségellenes intézkedésként értékelték, amely egyre több etnikai összetűzést okozott. A főtitkár személyes kezdeményezésére indult országszerte az egyre súlyosabb társadalmi problémát jelentő alkoholizmus elleni kampány, amely együtt járt az ittasság kriminalizációjával. A pénz- és börtönbüntetések néhány év alatt több millió állampolgárt érintettek. Az alkoholelles intézkedések egyik mellékhatásaként rohamosan terjedtek a feketepiacon árult, gyakran egészségkárosító szeszes italok és nőttek az alkoholizmushoz köthető bűnesetek is. Paradox módon a nemes társadalmi célokat fogalmazó kampány olyan elfogadhatatlan mértékben „sértette” a szovjet emberek egyéni érdekeit (például az olcsó vodkához való jogot), hogy a lakosság széles rétegeitől idegenítette el az új vezetést. Az állami propaganda által ügyesen támogatott reformkép külföldön jóval kedvezőbb fogadtatásra talált, mint a Szovjetunióban. A leszereléssel kapcsolatos párbeszéd újraindítása és az afganisztáni katonai kivonulás növelte a szovjet vezető presztízsét a nyugati világban. Kelet-Európában a gorbacsovi irányváltás elmélyítette a szovjet érdekszférán belüli érdek- és nézetkülönbségeket. 1985 és 1988 között Lengyelországban és Magyarországon az új szovjet kurzus jelentős értelmiségi és politikai rokonszervet élvezett. Hivatalos látogatásain Gorbacsov méltányolta Jaruzelski intézkedéseit, mintaként emlegette a magyar reformokat, különösen az agrárszektor modernizációját, amit az 1980-as évek elején tanulmányozott. Az NDK, Csehszlovákia és Bulgária nem léptek túl a helyzet értékelésén, és kitértek azon szovjet igények elől, amelyek a gazdasági reformok elmélyítéséhez és a kulturális liberalizáción keresztül érvényesülő társadalmi kedvezményekhez kapcsolódtak. Ceaușescu Romániája pedig egyszerűen semmibe vett minden tanácsot és figyelmeztetést.



**Antialkoholista plakát a gorbacsovi időkből.**  
Az olcsó vodkához való jogot vitató és az alkoholizmust elítélő kampány ellenkezést váltott ki országszerte

1988 során a kelet-európai országokkal szembeni szovjet politika korszakos jelentőségű fordulaton ment keresztül azzal, hogy lemondott a belügyekben történő beavatkozásról. A szemléletváltást az SZKP 1988. június 28.–július 1. között tartott XIX. tanácskozásán juttatták kifejezésre, majd Gorbacsov nyilvánosan is megerősítette az ENSZ Közgyűlés előtt december 7-én elmondott beszédében, amelyben bejelentette az egyoldalú csapat- és fegyverzetkivonást Kelet-Európából. Szovjet vezető szájából először hangzott el a második világháború óta olyan kijelentés, amely világosan utalt a tömb országainak szuverenitására és a társadalmi-gazdasági berendezkedés megválasztásának jogára.<sup>100</sup> A belső nehézségek arra készítették Gorbacsovot, hogy szabad utat engedjen a Lengyelországban és Magyarországon 1988 őszétől körvonalazódó politikai változásoknak.<sup>101</sup> A szovjet készség a szocialista rendszer revíziójára a tömb országaiban nemcsak elvezetett az 1989-es forradalmakhoz, hanem jelentős mértékben hozzájárult azoknak többnyire békés és tárgyalásos rendezéséhez.<sup>102</sup>

A belső fejlemények is elősegítették a térség fokozatos demokratizálódását: az 1989 márciusában megtartott parlamenti választásokon 1920 óta először lehetett több jelöltre szavazni, és ezzel intézményesült a már informálisan elfogadott politikai véleménykülönbség. Szvetlana Szavranszkaja szerint azonban a Kelet-Közép-Európával szembeni megengedőbb politika nem kizárólag a gorbacsovi gondolkodás demokratikus fejlődéséből fakadt, hanem azt a Szovjetunió belső gazdasági válsága erőszakolta ki. 1989 ja-

100 Massari, M.: La grande svolta. La riforma politica in URSS (1986–1990). Guida, Napoli, 1990; Graziosi, A.: L'URSS dal trionfo al degrado i. m. 503–579.

101 Masterpieces of History. The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989. Eds. Savranskaja, S.–Blanton, T.–Zubok, V. Central European University Press, Bp., 2010.

102 Gorbacsov szerepéről Bettanin, F. elemzése: I costi dell'impero. In: Vent'anni dopo (1989–2009). A cura di Panaccione, A. Unicopli, Milano, 2010. 21–53.

nuárjában az egész Szovjetuniót ellenőrizhetetlenül terjedő társadalmi és etnikai konfliktusok rázták meg. Hegyi-Karabah hovatartozása miatt fegyveres konfliktus tört ki Örményország és Azerbajdzsán között. A fejlett balti térség önrendelkezésre törekedett, míg a stratégiailag kulcsfontosságú dél-kelet-ukrajnai Donbassz vidékén terjedő bányássztrájkok világosan jelezték a helyzet tarthatatlanságát.

A birodalom bomlása hozzájárult tehát a szovjet állam belső válságának elmélyüléséhez, utóbbi pedig teret engedett az elkerülhetetlen átalakuláshoz. Gazdasági téren a csekély hatásfokú cserekereskedelmen – amely államilag szabályozott (tehát központilag szubvencionált) árakkal dolgozott – alapuló kölcsönös függőség minden fél számára veszteséget termelt. Politikai és ideológiai szempontból azonban a Kelet-Európában gyökeret vert szocializmus mély jelentéssel bírt a Szovjetunió számára, és ez akkor mutatkozott meg a leginkább, amikor néhány hónap leforgása alatt darabokra tört a szovjet tömb. Mark Kramer szerint a fejlett közép-európai országok önállósodási folyamata súlyosan aláaknázza a szovjet hatalom legitimációs alapjait.<sup>103</sup> Ha 1985–1988 között a szovjetunióbeli változások felgyorsították a kelet-európai rendszerek válságát, 1989–1990-ben a kommunizmus bukása a szatellit államokban erősen visszahatott a birodalom központjára. A kelet-európai folyamatok döntően befolyásolták a Szovjetunió későbbi szétesését, és teret nyitottak a balti köztársaságok, majd Ukrajna, Fehéroroszország és Moldova függetlenedésének.

#### 4.4.2. Tárgyalásos fordulat, irányított változás: Lengyelország, Magyarország, Bulgária

1988–1990-ben a kelet-európai lavinaszerű politikai átrendeződés felkészületlenül érte a nyugati politikusokat és elemzőket. 1988 májusában a CIA egyik, a Szovjetunió és Kelet-Európa kapcsolatáról szóló elemzése még biztosra vette a következő 3–5 esztendőben a gorbacsovi politikai reformokkal szembeni kelet-európai ellenállást, miközben többször hangsúlyozta a szovjet gazdasági helyzet tarthatatlanságát. Az amerikai hírszerzés elemzői kiemelték a „bizonytalansági tényezők” potenciális növekedését a Kelet-Európára kiterjesztett szovjet peresztrojka következtében, de fel sem vetették a szovjet tömb esetleges felbomlásának lehetőségét. Az írás három „extrém” forgatókönyvet vázolt fel: népfelkelést Lengyelországban, Romániában vagy Magyarországon; a reformoknak a Moszkvával egyeztetett határokon messze túlmenő elmélyítése Lengyelországban és Magyarországon; a konzervatívok forradalma

103 Kramer, M.: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part I). *Journal of Cold War Studies*, 2003. 4. 178–256.



a párton belül és a reformok elutasítása, elsősorban Kelet-Németországban és Romániában.<sup>104</sup>

A gyenge hatalom és a még gyengébb ellenzék konfrontációja Lengyelország és Magyarország számára nem forradalmat, hanem fokozatos és tárgyalásos úton megvalósult változást hozott. A változások kulcsfontosságú esztendeje mindkét országban 1988 volt, amikor a két országot megrázták a politikai és társadalmi megmozdulások, és a még érvényes „Brezsnyev-doktrína” nem zárta ki a szovjet katonai intervenció lehetőségét a változás megállítása érdekében. Májustól egész nyáron keresztül spontán sztrájkok bénították a termelést számos lengyel üzemben egészen az augusztus 31-i fordulatig. Ekkor Lech Wałęsa és a lengyel belügyminiszter egyezsége jutottak a kormány és az akkor még formálisan illegális Szolidaritás közötti tárgyalások megindításában. A kerekasztalnak nevezett tárgyalásokról csak a LEMP Politikai Bizottságának döntését követően értesítették a szovjeteket. Gorbacsov készen mutatkozott a változás elfogadására, amelynek gyorsasága aggasztotta, de amelynek elkerülhetetlenségét megértette és megelégedett a művelet technikai részleteinek megismerésével, például a választások időpontja és módozata, vagy Wałęsa várható szerepe. 1989 februárjában vették kezdetüket a tárgyalások, amelyeket április 4-én aláírt megállapodás zárt le. A feleknek több jelentős pontban sikerült megegyezniük, amivel előkészítették a rendszerváltás forgatókönyvét: a független szakszervezet engedélyezése, egy hatéves – az ellenzék által a kommunista párt hatalmával szemben ellensúlynak tekintett – elnöki mandátum bevezetése, félig szabad választások a képviselőházban (sejm), ahol a kommunista párt jelöltjei számára tartották fenn a helyek 65%-át, tisztán többpárti voksolás az újonnan létesített százfős szenátusban. A június 4-i sorsdöntő szavazás szimbolikus jelentőségéhez hozzájárult az, hogy ugyanazon a napon brutális katonai beavatkozás vetett véget a pekingi diákok tiltakozó megmozdulásának.<sup>105</sup>

Az eredmények értelmezése azonban korántsem egyszerű. A nyugati megfigyelők csodálatra méltónak találták a szenátusra vonatkozó adatokat (és valóban: 100 helyből 99-et a Szolidaritás szerzett meg), azonban Jadwiga Staniszkis szociológus elemzésében jóval árnyaltabb képet festett, és kiemelte a történelmi eseményhez nem méltó, meglepően alacsony (62%) választási részvételt, amely elsősorban azon munkásrétegekre volt jellemző, amelyek részt vettek az 1980–1981 közötti szakszervezeti küzdelmekben. A munkások

104 Soviet Policy toward Eastern Europe under Gorbachev. National Intelligence Estimate, May 1988. [www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/at-cold-wars-end-us-intelligence-on-the-soviet-union-and-eastern-europe-1989-1991/16526pdf/files/NIE1112-9-88.pdf](http://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/at-cold-wars-end-us-intelligence-on-the-soviet-union-and-eastern-europe-1989-1991/16526pdf/files/NIE1112-9-88.pdf) (utolsó letöltés: 2010. november 4.).

105 Június 4. erős szimbolikus jelentését hangsúlyozta *Bianchini, S.*: *L'Europa orientale a vent'anni dal 1989* i. m. 6.



A Szolidaritás választási plakátja az 1989. június 4-i, első szabad lengyel választásról

képviselte a szabad szakszervezetben az 1980. évi 80%-ról, 1989-re 15–20%-ra csökkent.<sup>106</sup>

1989 augusztusában Jaruzelski tábornok, több hónapos halogatást követően hozzájárult a Szolidaritás mozgalom kiemelkedő képviselője, a katolikus értelmiségi Tadeusz Mazowiecki kormányfői kinevezéséhez. Így Lengyelország lett a szovjet tömb első olyan állama, amely először választott nem kommunista, 1991 januárjáig hatalmon maradó kormányt. A Mazowiecki-kabinet olyan alkotmányos változtatásokat hagyott jóvá 1989 decemberében, amelyek Lengyelországot jogállammá alakították, felügyelte a belső titkosrendőrség felosztatását, majd 1990 folyamán a szovjet csapatok kivonását. Ám az új kormány számára a legnagyobb próbatételnek a drámai gazdasági helyzet bizonyult, a közel 600%-os infláció és a bruttó hazai össztermék 65%-át kitevő adósság. Mazowiecki egy ismert közgazdászra, Leszek Balcerowiczre hagyatkozott, akit külföldi szakemberek csoportja, köztük a harvardi egyetem fiatal tanára, Jeffrey Sachs segített. A sokkterápiaként emlegetett gazdasági és pénzügyi mentőcsomagot 1989 őszén hirdették meg. A nemzetközi pénzügyi szervezetek támogatásával született és a neoliberais gazdaságfilozófián alapuló program a lehető leggyorsabban a piacgazdasági feltételek megteremtését célozta meg. Ennek része volt a köztulajdonban lévő termelőegységek privatizációja, illetve az egyéni és társadalmi célokra fordított állami kiadások tekintélyes visszametszése. A mai napig megosztottak az elemzők abban a kérdésben, hogy sikeres volt-e a próbálkozás. Lengyelország kétségtelenül elkerülte a fizetéseképtelenséget, éppen a Sachs által javasolt adósság-jóváírásnak köszönhetően, sőt néhány év alatt a lengyel gazdaság kiheverte a sokkhatást és a növekedés útjára lépett.<sup>107</sup>

106 Staniszkis, J.: *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe. The Polish Experience.* University of California Press, Berkeley–Oxford, 1991. 111–116.

107 Erről bővebben lásd Hardy, Jane: *Poland's New Capitalism.* Pluto Press, London, 2009.

Ugyanakkor a szociális segélyek megnyirbálása vidéken és főleg a délkeleti, Ukrajnával és Fehéroroszországgal határos, gazdaságilag leszakadó tartományokban drasztikus, a 20%-os szintet is tartósan meghaladó munkanélküliséget okozott. Az új rendszerrel szembeni kiábrándulás a kelet-európai posztkommunista társadalmak egyik tipikus jelenségével társult: a kommunista nómenklátúra politikai hatalmának gazdasági-pénzügyi hatalommá történő átalakításával.

Lengyelországtól eltérően Magyarországon a piacgazdaságra történő átmenet megelőzte a többpártrendszer bevezetését. Tőkés L. Rudolf szerint az 1980-as évek második felében felbomlott a magyar társadalommal korábban megkötött kádári kompromisszum, amely bizonyos gazdasági biztonságot nyújtott a rendszerhez történő személyes alkalmazkodásért cserébe. Pontosan a kulturális elit és a szocialista jellegű középosztály voltak azok, akik megfogalmazták az erősen óhajtott célt: a rendszer átalakítását a Gorbacsov által kijelölt irányba.<sup>108</sup> Az első erőpróbát az 1985. évi választás jelentette, amikor kötelezővé tették a kettős jelölés rendszerét. Többes jelölésre ugyan 1967 óta adott lehetőséget a törvény, azonban sokáig nemigen éltek vele. A pártvezetés reformer szárnyának olvasatában ez előrelépést jelentett a képviselőten alapuló helyi öngazgatás felé, míg a reformellenesek olyan engedményként tekintettek rá, melynek nagyobb a látszatja, mint a valós kockázata. A választás nyomán létrejött országgyűlés 387 tagja közül 244 volt új képviselő. Nem választották meg többek között Fock Jenő volt miniszterelnököt, Biszku Bélát, Szurdi Istvánt vagy Komócsin Mihályt, akit Király Zoltán, a reformgondolat népszerű politikusa ütött ki a képviselői székéből. Minden bizonnyal még több ellenzéki, vagy „független”, avagy nem az állampárt támogatásával induló jelölt győzött volna, ha a hatóságok nem akadályozták volna meg a demokratikus ellenzék egyes tagjainak indulását néhány budapesti belvárosi körzetben. Az országgyűlés tagjainak kicserélődése mellett feltűnően nagy volt az érvénytelen szavazatok aránya (5,4%), és meglepetésként hatott, hogy a jogosultak több mint 6%-a egyáltalán nem vett részt a szavazáson. Ez azt jelentette, hogy a választásra jogosultak 12,4%-a fejezte ki tiltakozását ilyen vagy olyan módon a fennálló rendszerrel szemben.

Az elitek csendes lázadása 1987-ben ért fordulópontjához a még illegális *Beszélőben* közölt *Társadalmi Szerződés* című tanulmánnyal, amelyben marxista és liberális közgazdászok arra a következtetésre jutottak, hogy a szocialista rendszer válsága a globalizációhoz való kapcsolódást, a gazdaság gyors liberalizációját teszi szükségessé, és Kelet–Nyugat egymásra utaltságát erősíti.<sup>109</sup> Politikusok, közgazdászok és a rendszer ellenzői egyetértettek abban, hogy a szocialista integráció teher, olyan kötöttség, amelytől minél hamarabb szabadulni kell. „Kádárnak mennie kell” – ez volt a szerzők világos üzenete, és az

108 Tőkés, R. L.: *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succession, 1957–1990*. Cambridge University Press, New York, 1996. 426–427.

109 Csizmadia E.: *Diskurzus és diktatúra* i. m. 78.

MSZMP által meghirdetett reformpolitika új vezetést igényelt. 1988 májusában Kádár távozott a párt éléről, helyét az ellenőrzött átmenetet támogató, technokrata Grósz Károly vette át. A hatalom kétarcúságát jól mutatja az ellenzéki megmozdulások kezelése. 1988. június 27-én Budapesten engedélyezték a Magyar Demokrata Fórum és számos más társadalmi szervezet által rendezett, több tízezres Erdély-tüntetést, de Nagy Imre kivégzésére és az 1956-os forradalom évfordulójára még szigorúan tilos volt emlékezni. A június 16-án és október 23-án összehívott nyilvános – ám nem engedélyezett – spontán tüntetéseket rendőri erőszakkal feloszlatták. Eközben az állambiztonsági szervek folytatták a „gyanús elemek” ellenőrzését, sőt egyre több személyt szerveztek be a formálódó ellenzéki csoportosulásokból is. Az ellenzék szembesülni kényszerült azzal, hogy nincs a háta mögött egy Szolidaritáshoz hasonló szakszervezet, sem pedig a katolikus egyház támogatása, amely nagymértékben együttműködött a hatalommal. Levéltári adatok szerint 1987-ben a Püspöki Konferencia tagjainak, a teológiai szemináriumok rektorainak, sőt a római Pápai Magyar Intézet tanárainak nagy része kapcsolatban állt a politikai rendőrséggel.<sup>110</sup> Az ellenzék gyenge társadalmi legitimitását a karizmatikus személyiségek hiánya és a kulturális elitnek belső megosztottsága is súlyosbította. Az 1985 őszen megrendezett monori találkozó volt az egymással szemben álló (és egymás történeti, politikai, erkölcsi legitimitását nyíltan megkérdőjelező) urbánus és népi értelmiség utolsó közös fellépése. Ezt követően a két irányzat ideológiai-kulturális antagonizmusából nőtt ki a rendszerváltás időszakát meghatározó két politikai formáció, az urbánusokhoz köthető Szabad Demokraták Szövetsége és a népi értelmiség gyűjtőhelye, a Magyar Demokrata Fórum.

A belső pártharc pillanata 1988 végén következett be. November 24-én tette le az esküt a reformer közgazdász Németh Miklós kormánya, amely kabinet egészen az 1990 áprilisában megtartott szabad választásokig hivatalában maradt és lehetővé tette az utolsó egypártrendszerű parlament számára a legfontosabb demokratikus reformintézkedések elfogadását: a sztrájkjog és az ellenzéki mozgalmak (Magyar Demokrata Fórum, Szabad Demokraták Szövetsége, Fiatal Demokraták Szövetsége) legalizálását. Grósz pártfőtitkár igyekezett fékezni a változás folyamatát, egy nagygyűlés alkalmával az ellenforradalmi fehérterror képét idézte fel, ám próbálkozása elszigetelt maradt. 1989. január 28-án Pozsgay Imre államminiszter egy rádióinterjúban 1956-ot „népfelkelésnek” nevezte.<sup>111</sup> Ennek az utolsó nemzeti tabunak a megdőlése felgyorsította a politikai reformokat. A lengyel konszenzuális modell mintájára márciusban megindultak a kerekasztal-tárgyalások, míg májusban megszüntették az egypártrendszer politikai fundamentumát, a Központi Bizott-

110 Tabajdi G.–Ungváry K.: Elhallgatott múlt i. m. 291.

111 Romsics, I.: Hungary in the Twentieth Century i. m. 431.

ság és a Politikai Bizottság vétőjogát a kormány döntéseivel kapcsolatban.<sup>112</sup> Kádár három héttel Nagy Imre és mártírtársainak – akiknek halála miatt az egykori első titkárt közvetlen felelősség terhelte – ünnepélyes újratemetését követően, július 6-án meghalt. Kádár, aki 1956-ban a bevonuló szovjet csapatok oldalán állt és személyesen irányította a forradalom véres megtorlását, három évtizeddel később „minden idők egyik legnagyobb magyar politikusaként”<sup>113</sup> vonulhatott be a kollektív emlékezetbe. A halála után készült közvélemény-kutatások szerint a megkérdezettek háromnegyede nagyra becsülte politikai pályafutását és a vezetése alatt elért eredményeket: sokan válaszoltak így azok közül is, akik 1990-ben valamelyik nyíltan antikommunista párt-ra szavaztak.

Október 23-án Szűrös Mátyás, egykori moszkvai nagykövet, az Országgyűlés elnöke kikiáltotta a köztársaságot, míg a politikai pártok megegyeztek az Alkotmánybíróság felállításában és 1990 tavaszára kiírták a választásokat. Az egyetlen igazán feszült pillanat az 1989-es magyar eseményekben az NDK és Csehszlovákia szította konfliktusban tört a felszínre: nyáron ugyanis több tízezer „turista” érkezett az említett országokból Magyarországra azzal a céllal, hogy magyarországi tartózkodást követően Nyugatra meneküljön. Prága, de leginkább Berlin haragjával szembeszállva a magyar kormány szeptember során közel 30 ezer menekült számára engedélyezte, hogy magyar területről Ausztrián át Nyugat-Németországba távozzon. Budapest határozott lépése és a határnyitás súlyosan gyengítették az NDK társadalmi legitimitását, és Oplátka András szerint korábban „elképzzelhetetlen mértékben” gyorsították fel nemcsak a kelet-berlini rendszer végső válságát,

**A vasfüggöny lebontása:  
NDK-turisták tolják  
át Wartburgjukat  
Hegyeshalomnál Ausztria  
felé, a megnyitott  
határátkelőn, 1989**



112 The Roundtable Talks of 1989. The Genesis of Hungarian Democracy. Ed. Bozóki, A. Central European University Press, Bp.–New York, 2002.

113 Romsics, I.: From Dictatorship to Democracy. The Birth of the Third Hungarian Republic, 1988–2001. Atlantic Research and Publications, Highland Lakes (NJ), 2007. 190–194.



hanem az egész szovjet tömb összeomlását.<sup>114</sup> Noha az 1990-es években német politikusok elsősorban Horn Gyula, akkori magyar külügyminiszter szerepét méltatták, az akció tényleges lebonyolítóit Németh Miklós kormányfő és Horváth István belügyminiszter voltak, akik éppen a keletnémet menekültválság bátor kezelésével győzték meg a nyugati partnereket a magyar reformtörekvések komolyságáról.

Fontos mozzanat ez, mivel sokáig a Szovjetunió iránt túlságosan lojális külpolitika volt a Kádár-rendszer egyik leggyengébb pontja, főleg az Egyesült Államok szemében. Carter utolsó éveiben, majd az első Reagan-adminisztráció alatt a budapesti rendszer stabilitása és mérsékeltisége éppen akkor értékelődött fel, amikor az afganisztáni háború, az 1981-es lengyel válság, Jugoszlávia nehézségei vagy Románia sajátos visszafejlődése arra késztették az Egyesült Államokat, hogy nagyobb ütemben fejlesszék az addig elhanyagolt magyar relációt. Az 1980-as évek második felében, Mihail Gorbacsov hatalomra kerülése után tovább erősödött a magyar–amerikai politikai és gazdasági együttműködés, noha a nyugat-európai országokkal létező amerikai kapcsolatok intenzitását csak a rendszerváltás után érte el. Az 1986–1990 között Magyarországon szolgáló amerikai nagykövet, Mark Palmer új helyzetet teremtett a kétoldalú viszonyban egyéni diplomáciai stílusával. Palmer a párttá szerveződő demokratikus ellenzék politikai támogatásával és a rendőri túlkapások elleni nyilvános tiltakozásával nagy népszerűsége tett szert Budapesten. Tőle függetlenül az MSZMP is építette amerikai kapcsolatait. A párt új főtitkára, Grósz Károly első ízben tett hivatalos látogatást 1988. július 19–28. között az Egyesült Államokba. A kádári diplomácia sikerét azonban árnyalta a hidegháborús szembenállás egyik legkésőbbi példája, az 1988 nyarán kipattant és igen nagy port kavart Clyde Lee Conrad-ügy. A Nyugat-Németországban szolgáló hivatásos amerikai katonatiszt 1974–1985 között kémkedett a magyar katonai hírszerzésnek és jelentős információs veszteséget okozott a NATO-nak. Borhi László rámutat arra, hogy 1988–1989-ben az amerikai fél számára már nem a kémkedés ténye jelentette a legnagyobb gondot, hanem annak haszonélvezője: az amerikaiak előtt nyilvánvaló volt, hogy a magát egyre inkább el nem kötelezett, független országgént ábrázoló Magyarország továbbra is a szovjet birodalom alárendelt szövetségese.<sup>115</sup>

Magyarországon még inkább, mint Lengyelországban, a politikai átmenet előestéje együtt járt az „új kapitalisták” megjelenésével, vagyis a nómenklatúra az „üzlet” felé fordult.<sup>116</sup> 1988 októberében a parlament elfogadta a társasági törvényt, amely lehetővé tette a gazdaság „spontán privatizálásának” tumultuózus folyamatát. Az állami vállalatokat mesterségesen csődbe

114 Oplatka, A.: Egy döntés története. Magyar határnyitás – 1989. szeptember 11. nulla óra. Helikon, Bp., 2008. 263.

115 Borhi L.: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989 i. m. 193.

116 Eyal, G.–Szelényi, I.–Townsley, E.: Making Capitalism without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe. Verso, London–New York, 1998.

vitték, ezt követően felosztották, és az egyes egységeket, szektorokat gyakorlatilag minimális áron privatizálta az előző menedzsment. Az Állami Számvevőszék adatai szerint az 1989–1990-ben privatizált közel 500 vállalatból álló közvagyon, amelyet nem kevesebb, mint 100 milliárd forintért (akkori áron 2 milliárd dollárért) privatizáltak, így került magántulajdonba.<sup>117</sup> Amikor 1989 nyarán a folyamat kezdett botrányossá dagadni, az ellenzék megosztottá vált: a népiek a privatizáció leállítását kérték, a liberálisok azonban a külföldi befektetők távozása miatti aggodalmukban ellenvéleményüknek adtak hangot. 1989 novemberében Kornai János közgazdász egyik tanulmányában óva intett a „piaci szocializmus” hagyományos reformkommunista víziójában előre látott privatizáció veszélyeitől. Kornai a tőkevonzó képesség növelését és egy, a know-how-ra orientált nyugati típusú kapitalizmus bevezetését javasolta.<sup>118</sup> Miközben a nehéziparban már javában zajlottak a több százezer fő elbocsátásával járó átszervezések és leépítések, a gazdasági átmenet jogi környezete és szerkezete már készen állt, jóval az első szabadon választott kormány hivatalba lépése előtt.

Lengyelországhoz és Magyarországhoz képest a bolgár politikai átmenet csak 1989 második felében kezdődött, kevés felkészülési időt engedve az ellenzék megszerveződésére. Az 1980-as évek második felében Bulgária igyekezett megfelelni a szovjet reformkursusnak, és a változtatásokat a belső kommunista vezetőség csoportok kezdeményezték. Az ellenzék a bolgár társadalom két, periferikus pólusa körül csoportosult: a török–muszlim kisebbség és a környezetvédelmi problémákban érdekelt értelmiségi réteg. Egy pusztító hatású iparosításon átment hagyományos agrárországban az ökológia a politikai és társadalmi kérdéseknek előmozdítója lett. 1989 áprilisában megalakult az *Ecoglasnost*’ nevű független szervezet, amely november 3-án – tehát még a berlini fal lebontása előtt – főszereplője lett az első, a kommunista rendszer végét követelő tömegtüntetésnek.

Nemzetközi szinten Zsivkov rendszerét megbélyegezte a muszlim közösség üldözése. 1989 májusában Bulgária, amely Romániától eltérően csatlakozott a bécsi emberjogi és menekültügyi konvencióhoz, a muszlimok kiűzésébe kezdett, amelyet felkelések követtek az északkeleti tartományokban. Augusztusban alig néhány hónap alatt 344 ezer személy érkezett Törökországba; menekülésük diplomáciai és humanitárius válságot okozott.<sup>119</sup> Ezen a ponton Moszkva úgy döntött, hogy elengedi a régi irányító csoport kezét és támogatni kezdi a kommunista párt fiatalabb, Petar Mladenov külügyminiszter vezette generációját.<sup>120</sup> A sokak által hangsúlyozott kelet-európai dominó-

117 Báger, G.–Kovács, Á.: Privatisation in Hungary. Summary Study. Research and Development Institute of the State Audit Office of Hungary, Bp., 2004. 25.

118 Kornai, J.: The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: the Example of Hungary. Norton, New York–London, 1990.

119 Crampton, R. J.: A Concise History of Bulgaria i. m. 210.

120 A tárgyalásokon kialakított bolgár változás leírása Pleshakov, C.: Berlino 1989. La caduta del Muro. Corbaccio, Milano, 2009. 250–255.

effektus nem vonatkozik azonban a bolgár rendszerváltásra. A berlini fal leomlása (november 9.) és a Szófiában végrehajtott békés államcsíny (november 10.) nem következtek egymásból, csak egybeestek.

Utóbbi esetben ugyanis egy Moszkva által előre kitervelt és általa felügyelt váltás következett be. Az ellenzéki tüntetések szerepe szimbolikus maradt egészen addig, amíg ki nem derült, hogy a pártállamban történt váltás valódi célja a hatalom átmentése, és nem egy nyugati típusú demokrácia felépítése. Guido Franzinetti szerint a bolgár eset képviselte annak a „paradigmának a megvalósítását, amelyet a gorbacsovi terv szeretett volna egész Európában elterjeszteni”.<sup>121</sup> Bulgáriában és Kelet-Európa országainak nagy részében (kivéve Romániát, ahol véres forradalom vetett véget a kommunista rendszernek) az igazi – restaurációs és destabilizációs próbálkozásokkal tarkított – politikai harc nem az 1989-es változásokkal, hanem csak azt követően indult meg.<sup>122</sup>

#### 4.4.3. Békés forradalom Berlinben és Prágában

Kelet-Németországban, Csehszlovákiában és legfőképpen Romániában a kommunista rendszerek bukását 1989 novembere és decembere között több együttes tényező tette lehetővé: a gorbacsovi reformokkal ellenséges, ám belső viszonyait tekintve megosztott irányító csoportok felbomlása; az alulról jelentkező társadalmi nyomás – egy túlértékelt, ám kétségkívül fontos elem –; és nem utolsósorban a külső birodalom felbomlására adott szovjet válasz. A kortárs elemzők döbbenet és aggodalommal jegyezték fel mindazt, amit azokban a hónapokban a nyugati kormányok gondoltak és időnként szűk körben el is mondtak. Még 1989 júliusában az MSZMP külügyi osztályának helyettes vezetője meglepetten konstatálta: „Partnereink úgy vélik, hogy az európai stabilitás és a Magyarországon az elmúlt évtizedekben megszerzett *status quo* megőrzése érdekében nem kellene bekövetkeznie semmiféle rendszerváltozásnak és a magyar politikának nem kellene veszélyeztetnie a szovjet biztonságot.”<sup>123</sup>

Szeptemberben következett az amerikai külpolitika egyik vezető személyiségének, Zbigniew Brzezinskinek moszkvai utazása, ahol a Varsói Szerződés megtartását kérte a szovjet ellenféltől az Egyesült Államok érdekeinek megfelelően. A nyugati politikusok és stratégák prioritási listájában a Szovjetunió és Kelet-Európa belső stabilitása kétségkívül megelőzte a térség demokratizálását. Nem egyszerű cinizmusról volt szó. Az USA és szövetségesei négy évtized alatt megtanultak együtt élni a hidegháborúval. A szovjet ellenfél vá-

121 Franzinetti, G.: I Balcani dal 1878 a oggi i. m. 84–85.

122 Crampton, R. J.: A Concise History of Bulgaria i. m. 212–215.

123 Borhi, L.: A Reluctant and Fearful West. 1989 and Its International Context. The Hungarian Quarterly, 2009. Spring. 64.

ratlan és ellenőrizhetetlen eltűnése félelmek szerint politikai vákuumot idézhet elő, mély társadalmi és nemzetiségi konfliktusokkal fenyegethet: a nukleáris fegyverkezés időszakában ez a perspektíva aggodalommal töltötte el az Egyesült Államokat és európai szövetségeseit.

Kelet-Németországban az addig egymástól elszigetelten működő kis ellenzéki hálózatok 1989 őszén fejlődtek politikai mozgalommá. Szeptember 4-én rendezték meg az első csendes „hétfői menetet”, amihez csatlakoztak a lipcsei evangélikus Nikolaikirchében tartott békeima résztvevői. Hétről hétre a gyarapodó hívók egyre élénkebb vitákat rendeztek az aktuális politikai kérdésekről, és a szokatlan társadalmi jelenség riadalmat keltett a hatóságokban. A *Neues Forum* mozgalom körül csoportosuló ellenzék tevékenységében fordulópontot hozott az október 9-i eseménysorozat, két nappal az NDK negyvenéves fennállásának ünneplését követően. A SED vezetése kínai mintára már elő is készítette a nyílt politikai akcióvá vált, több tízezres tömeget vonzó utcai megmozdulás erőszakos felosztatását Lipcsében, de szovjet nyomásra végül elállt eredeti szándékától, miután mérlegelte a tömegvérengzés politikai veszélyeit. Az erőszak felhasználásának visszautasítását a tüntetők és a nemzetközi média is egyaránt a rendszer végleges megingásaként értékelte. A következő hónapban a megmozdulások Honecker lemondása és a politikai vezetés megújítására tett kísérletek ellenére az egész országra kiterjedtek. Végül, november 9-én Günter Schabowski, a SED Központi Bizottságának tagja végzetes kommunikációs hibát követett el, amikor egy nemzetközi sajtótájékoztatón felsőbb egyeztetés nélkül jelentette be a Berlin két fele közötti határok azonnali megnyitását, és ezzel akaratlanul utat nyitott annak a hihetetlen éjszakának, ami alatt ezrek és ezrek szabadon keltek át Európa megosztottságának gyűlölt szimbólumán.<sup>124</sup> Ezzel gyakorlatilag véget ért a bipoláris rendszer és a hidegháború logikája szerint működő világrend.

A szovjet tömb más országaitól eltérően Kelet-Németországban a kommunista rendszer összeomlása együtt járt az államiság legitimációjának kiüresedésével, mivel az NDK 40 esztendőn keresztül egy szocialista terv nevében létezett. Már az elkövetkező hetekben megkezdődtek Bonnban a két német állam lehetséges újraegyesítéséről szóló tárgyalások. November 28-án Helmut Kohl nyugatnémet kancellár figyelmen kívül hagyta a liberális koalíciós partner kételyeit és a szociáldemokrata/zöld ellenzék nyilvános nemtetszését, és bemutatta a német egység „konföderatív struktúrában” való megvalósítását célzó 10 pontos tervét.<sup>125</sup> Nem kizárólagosan a szovjetek ellenezték a terv megvalósítását, akik leginkább az újraegyesített Németország NATO-tag-ságától tartottak, hanem aggodalommal szemlélték azt a francia, brit, olasz establishment és az egykori lengyel és keletnémet ellenzéki csoportok is.

124 Kelet-Németország utolsó éveiről máig alapvető Maier, C. S.: *Il crollo. La crisi del comunismo e la fine della Germania Est.* il Mulino, Bologna, 1999.

125 Sarotte, M. E.: 1989. *The Struggle to Create Post-Cold War Europe.* Princeton University Press, Princeton (NJ)–Oxford, 2009. 76.

A lengyelek attól tartottak, hogy a német újraegyesítés elvonja a nyugatnémet politikusok és üzletemberek figyelmét a Varsóban zajló változásokról. A keletnémet másként gondolkodók viszont egy valóban plurális Német Demokratikus Köztársaságról, vagy egy egyesített, de semleges Németországról álmodoztak. Az amerikai támogatásnak és Gorbacsov éppen hogy nem biztosra vehető egyetértésének köszönhetően Kelet-Németországba megérkeztek a nyugati politikai, gazdasági és pénzügyi szervezetek. Mary Elise Sarotte szerint egy sor „nem tökéletes döntés” eredménye volt az egyszeri és megismételhetetlen történelmi pillanat elmulasztása miatt érzett nyugatnémet sietség és akarat megszabta gyors, de nem fájdalommentes német újraegyesítés. Az európai együttműködési szervezetek és a NATO keleti irányú terjeszkedése tovább mélyítette a gorbacsovi vezetés már régóta húzóódó válságát. Az SZKP főtitkárát otthon azzal vádolták, hogy a német újraegyesítés kérdését pénzügyi segélycsomagra cserélte, amelyet egyébként rögtön felért a gazdasági összeomlás szélén álló birodalom.<sup>126</sup>

1989 novemberében a keletnémet válság destabilizáló hatással volt a közép-európai térség addig legszilárdabb rendszerére, Csehszlovákiára. A pártvezetésben bekövetkezett változás ellenére, mikor 1987 decemberében Miloš Jakeš váltotta Husákot és rendszerkompatibilis reformokat ígért, Prága különösebb meggyőződés nélkül fogadta a peresztrojka kihívását és még fékezni is igyekezett a szovjet nyitást.<sup>127</sup> Különösen aggasztották a csehszlovák vezetést Moszkva első leszerelési tervei. Amikor 1987 márciusában egy memorandum javasolta Gorbacsovnak a szovjet csapatok csehszlovákiai kivonását és az 1968-as reformtörekvések pozitív újraértékelését, éppen Prágában győzték meg Moszkvát a felvázolt terv időszerűtlenségéről. A stagnálástól sújtott csehszlovák gazdaság messze a legstabilabban teljesített a szocialista tömb egészét tekintve. Az ellenzék gyenge, megosztott, szigorúan ellenőrzött és apolitikus volt, miközben Magyarországgal ellentétben a párton belül hiányzott a változásokra nyitott reformcsoport. 1989 őszéig a rendőrség kemény fellépése lehetetlenné tette az utcai tiltakozás eszközét; januárban például a Jan Palach halálának 20. évfordulójára szervezett illegális tüntetést oszlatták fel.

A lengyel és magyar átmenetet követő keletnémet rendszer összeomlása készítette akcióra az állampolgárokat. Azok a százazrek, akik november 16-át követően iskolákat, gyárakat és üzemeket foglaltak el, vagy összegyűltek Prága, Pozsony és más városok terein, nem az éhség és a hideg ellen tüntettek, ahogy tették ezt Bukarestben (1989) vagy Tiranában (1991). A csehszlovák kommunista rendszer bukását az az erkölcsi ellenállási mozgalom okozta, amelyet a *Charta '77* mozgalomban betöltött szerepe miatt ötesztendőös börtönbüntetésre ítélt Václav Havel író irányította *Civil Fórum*nak sikerült politikai tartalommal megtöltenie. A csehszlovák „bársonyos forradalom” decem-

126 Uo. 119–149.

127 *Rothschild, J.*: Return to Diversity i. m. 235.

ber 28-án Havel köztársasági elnökké választásával és egy nem kommunista irányítású kormány megalakulásával zárult. Mindazonáltal az új, demokratikus csehszlovák államban nemsokára ismételten felmerült a csehek és a szlovákok együttélésének kérdése.

#### 4.4.4. Elárult remények? Románia 1989–1990

Az 1989. évi román forradalom megítélése két és fél évtizedes távolságból is igen ellentmondásos.<sup>128</sup> A „politikailag korrekt” interpretáció az események spontaneitását hangsúlyozza. Ezek szerint a forradalom december 15-én kezdődött Temesváron, az állambiztonság által zaklatott Tőkés László református segédlelkész melletti szolidaritási megmozdulásként, majd regionális, bányási és erdélyi (december 17–20.), végül országos méretű (december 21–22.) népfelkeléssé vált. Temesvár lakosságának bátorsága és a város feltételezett „civil” mássága mára toposzá vált, s mint ilyen, számos ellentmondást elfed.<sup>129</sup> Így máig megválaszolatlan az a kérdés, hogy a mindenható politikai rendőrség miért nem oszlatta fel a lelkész melletti kis létszámú szimpátiatüntetést. Ugyanis éppen hogy a hatalom elbizonytalanodása bátorította fel a magyar és román hívőket, majd később a város lakosságát. A hivatalos interpretációt már az 1990-es évek elején számos megalapozott kritika érte elemzők és szemtanúk által.<sup>130</sup> A kritikusok szerint a forradalomnak nevezett vérfürdő



Forradalom Romániában.  
Temesvár, 1989

128 „Frontpárti” interpretáció tekintetében, amely az 1989-es forradalmat történéseiben és politikai céljaiban tiszta eseménynek tartja vö. *Scurtu, I.*: *Revoluția română din decembrie 1989 în context internațional*. Editura Enciclopedică–Editura Institutului Revoluției Române din Decembrie 1989, București, 2006.

129 *Mioc, M.*: *Revoluția fără mistere. Începutul revoluției române: cazul László Tőkés*. Editura Almanahul Banatului, Timișoara, 2002.

130 Az első kritikai interpretációk: *Portocală, R.*: *Autopsie du coup d’État roumain*. Calmann-Lévy, Paris, 1990; *Gabanyi, A. U.*: *Die Unvollendete Revolution. Rumänien zwischen Diktatur und Demokratie*. Piper, München, 1990; *Ratesh, N.*: *Romania. The Entangled Revolution*. Praeger, New York–London, 1991.



könnyen beilleszthető a jelenkori román történelem palotaforradalmainak hosszú sorába. A legtöbb kérdőjel ugyanis nem is a forradalom keletkezése, hanem a folytatása körül adódik. December 22-én, pár perccel dél után Nicolae Ceaușescu és felesége, Elena helikopterre szállt, elhagyta a fővárost, a központi bizottság épületét ostromló tüntetők pedig ünnepelni kezdték a forradalom győzelmét. A diktátor menekülésével azonban a harcok nem értek véget.

Mi több, az erőszak csak ezt követően eszkalálódott: míg december 17. és 22. között „alig” 200 halálos áldozata volt a temesvári, aradi, lugosi, kolozsvári, nagyszebeni, marosvásárhelyi és bukaresti vérontásnak, a következő öt napban közel 1000 civil és egyenruhás személy veszítette életét a jelenkori Kelet-Európa egyik legtitkoszatosabb „polgárháborújában”. Azóta a temesvári antikommunista forradalmárok és a román jobboldali pártok a népfelkelést „eltérített”, „elvetélt” vagy „eltulajdonított” forradalomnak nevezik.<sup>131</sup> Ők december 22-ét, Ceaușescu bukását és a felkelők győzelmét tekintik fordulópontnak. Ezt az álláspontot osztja Radu Portocală, Nestor Rateș, Marius Oprea, Dennis Deletant és Tom Gallagher, akik szerint a későbbi államfő, Ion Iliescu, illetve a szovjet és/vagy nyugati támogatással körülötte csoportosuló „gorbacsovista” reformkommunisták december 22. után magukhoz ragadták a hatalmat és kisajátították a forradalmat a Nemzeti Megmentési Fronton keresztül. Azzal vádolják tehát a Román Kommunista Párt második vonalát, hogy elárulták a népfelkelés eredeti célkitűzéseit, és alkut kötöttek a *Securitate* vezetésével. E kompromisszum része volt az elnöki házaspár hadbíróság elé állítása, majd a december 25-i kivégzése.

A számos rejtélyt őrző történet teret engedett egy harmadik, jóval merészebb hipotézisnek. Volt titkosszolgálati vezetők – például a belső elhárítás 1990 és 1997 közötti irányítója, Virgil Măgureanu, Larry Watts Bukarestben aktív amerikai nemzetbiztonsági szakértő –, illetve több történész – például a nacionalizmusáról ismert Ioan Scurtu és Alex Mihai Stoenescu, vagy a francia Catherine Durandin – egybehangzóan azt állítják, hogy a kommunista diktatúra összeomlása egy katonailag megszervezett, külföldi erők által támogatott puccs eredménye volt. Meglepő, hogy az utóbbi időben erre az álláspontra helyezkedett több elismert politikai elemző (köztük Anneli Ute Gabanyi), és nem utolsósorban Vlagyimir Bukovszki volt szovjet disszidens is. Azt elismerik ugyan, hogy az 1989-es manőverhez szükség volt a tömegek lázadására, hiszen a nagy összeesküvés eredményességét pont a forradalmi hevület garantálta, ám úgy vélik, a „forgatókönyv” írói ezt is jó előre bekalkulálták.<sup>132</sup>

131 A forradalom értelmezéseiről részletes elemzést nyújt *Cesereanu, R.*: Decembrie '89. Deconstrucția unei revoluții. Polirom, Iași, 2009.

132 Vö. *Stoenescu, A. M.* monumentális munkájával: *Istoria loviturilor de Stat din România. Revoluția din decembrie 1989 – o tragedie românească*. IV. Rao Editura, București, 2004–2005. Ugyanezen tartalom: *Stoenescu, A. M.*: De la regimul comunist la regimul Iliescu. Virgil Măgureanu în dialog cu Alex Mihai Stoenescu, Rao Editura, București, 2008. Vö. *Brandstätter, S.*: *Checkmate. Strategy of a Revolution* című, 2004-ben készült dokumentumfilmjét.

Érvelésük az 1990-es évek óta hangoztatott – de kellőképpen soha nem dokumentált – szovjet/magyar diverzió alapul. Korabeli sajtóértésülésekre és a volt román belügyi szervek vezetőinek közléseire hivatkozva a román és külföldi elemzők egy jelentékeny része ma is úgy véli, hogy a temesvári megmozdulást 1989. december 9-től kezdve megelőzte és előkészítette a „turistának” álcázott külföldi (szovjet és magyar) különleges alakulatok beszivárgása Romániába. Ezek a kiképzett erők robbantották ki aztán a temesvári tüntetés-sorozatot, majd 21-én a Ceaușescu által összehívott bukaresti nagygyűlést megzavaró incidenst: a rendezvényen petárdát robbantottak, amely pánikot okozott az összegyűlt tömegben és megszakította az egyenes adásban közvetített beszédet.

Állításuk szerint Ceaușescu rendszerének sorsáról személyesen a két nagyhatalom képviselői döntöttek a december 2–3-i máltai csúcstalálkozón. Jellemző módon azonban az összeesküvés-elmélet legnépszerűbb közvetítője nem egy tudományos – vagy annak tűnő – mű lett, hanem egy kétségkívül hatásos, de rendkívül manipulatív dokumentumfilm.<sup>133</sup> A 2004-ben bemutatott alkotásban megszólal többek között a francia hírszerzés korábbi vezetője és Németh Miklós volt magyar miniszterelnök is. Mindketten utalnak arra – Németh inkább félmondatokban –, hogy nem a szovjet titkosszolgálat, hanem a „nyugatiak”, elsősorban a CIA állt a romániai események mögött. Ám nem egészen világos, hogy mi késztette volna a Kelet-Európával és különösen Romániával alig foglalkozó, reálpolitikusként ismert idősebb Busht arra, hogy kockázatos beavatkozást szorgalmazzon egy elszigetelt országban, amely ráadásul a Varsói Szerződés tagja volt. A film szinte semmire nem ad magyarázatot, csak a kételyek, a mítoszok számát gyarapítja.

A legfrissebb tudományos rekonstrukciók az önálló értékítélet helyett inkább az évek alatt megerősödött mítoszok és legendák lebontásának irányában haladnak.<sup>134</sup> A román forradalomnak eddig szentelt egyetlen tudományos igényű monográfia szerzője, Peter Siani-Davies inkább csak összegzi az ütköző álláspontokat, és nem vállalkozik önálló narratíva megalkotására. A sokat idézett könyvből legfeljebb azt tudhatjuk meg, hogy mi nem volt a romániai forradalom, számos kérdésre – így a forradalom ellen harcoló „terroristák” kilétére – továbbra sincs kielégítő válasz. Részben kivételt képez Richard A. Hall, a CIA volt elemzője, aki a romániai 1989-es eseményeknek szentelt doktori dolgozatát az egykori biztonsági apparátushoz köthető újságírók és személyek által hangoztatott mendemondák és szándékosan elhintett „hamis hírek” módszeres dekonstrukciójának szentelte.<sup>135</sup> Közülük sokan kapcsolódnak a szovjet „turista” csoportoknak (a katonai hírszerzés tisztjei) a

133 *Brandstätter, S.*: Checkmate – Strategy of a revolution i. m.

134 *Siani-Davies, P.*: The Romanian Revolution of December 1989, Ithaca, Cornell University Press, New York–London, 2005.

135 *Hall, R. A.* kutatását a következő tanulmányok foglalják össze: The Uses of Absurdity. The Staged War Theory and the Romanian Revolution of December 1989. *East European Politics and Societies*, 13. 1999. 3. 501–542.; Theories of Collective Action and Revolution. Evidence

forradalomban vélelmezhető felbukkanási pontjaihoz. A nacionalista környezetben elég elterjedt teóriát, a nagyhatalmak és képviselőik – George Bush és Mihail Gorbacsov december 2–3-ai máltai találkozója – alatt megszületett románellenes összeesküvést a rendelkezésre álló dokumentáció is cáfolja. A szovjetek a német újraegyesítés és a Kaukázusban, Közép-Ázsiában, a Baltikumban tapasztalható szeparatista törekvések okozta nyomástól gyötörtén nem emeltek kifogást a románkérdéssel szemben sem. Még akkor sem, ha Gorbacsov személyesen gyűlölte Ceaușescu politikáját, vezetési stílusát, és utolsó, december 4-i moszkvai találkozásuk alkalmával megelégedett azzal, hogy beszélgetőtársát felszólítsa a tömb többi részében zajló reformokhoz hasonló intézkedések megindítására.<sup>136</sup> Megbízható forrás tanúsága szerint a szovjet vezetés nem játszott semmilyen közvetlen szerepet annak a bukaresti rendszernek az erőszakos megbuktatásában, amely nem fenyegette direkt módon gazdasági és katonai érdekeit.<sup>137</sup> Szovjet forrásokat idézve Konstantin Pleshakov hozzáteszi, hogy Moszkva egyenesen visszautasította az amerikai felkérést a Nemzeti Megmentési Front érdekében történő romániai intervencióra vonatkozólag.<sup>138</sup> December 22. után viszont a Gorbacsov-párti kommunista Ion Iliescu vezette ideiglenes kormány a polgárháború napjaiban sűrűn a szovjet szövetséghez fordult – sikertelenül – katonai és politikai segítséget kérve.<sup>139</sup>

A román forradalmi események kétségkívül a többnemzetiségű Bánság fővárosából, a magyar és jugoszláv határhoz közel eső Temesvárról indultak, ahol december 15-én közel száz egyszerű állampolgár gyülekezett Tőkés László református segédlelkész otthona előtt. A 16-i, és legfőképpen a 17-i tüntetést a hatóságok vérbe fojtották: 60 halottról szóltak a hírek, de a következő napokban a nemzetközi hírügynökségek jugoszláv és magyar forrásokra hivatkozva már ezres nagyságrendű áldozatokról beszéltek. Ceaușescu végetes hibát követett el, mikor december 18–20-án Iránba utazott, hogy megkössön egy katonai szállítmányról szóló dollármilliárdos szerződést. Visszatértekor Temesvárt már „szabad várossá” kiáltották ki, a tüntetések pedig már Bukarestre, Kolozsvárra, Nagyszebenre és más városokra is áttértek, ahol december 21-én a hadsereg és a rendőrség lövetett a tüntetőkre. A Ceaușescu által egy Bukarestből élőben közvetített politikai nagygyűlésen megfogalma-

---

from the Romanian Transition of December 1989. *Europe-Asia Studies*, 52. 2000. 6. 1069–1093.

136 A jegyzőkönyv *Betea, L.*: Ultima vizită a lui Nicolae Ceaușescu la Moscova. I–II. *Sfera Politicii*, 2009. 142. 82–88. és 2010. 143. 86–92.; Vö. *Pleshakov, C.* november 4-i megbeszéléseinek rekonstrukciójával a szovjet fogalmazványok alapján. *Berlino 1989 i. m.* 269–272.

137 *Kramer, M.*: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part II). *Journal of Cold War Studies*, 2004. 4. 26.

138 *Pleshakov, C.*: *Berlino 1989 i. m.* 285–286.

139 Iliescu és a leendő miniszterelnök Petre Roman, valamint a bukaresti szovjet nagykövet 1989. december 27-i első találkozásáról szóló jegyzőkönyvet idézi *Manu, F.*: Iliescu și Roman către URSS: „Avem nevoie de sprijin!”. *Adevărul*, 8. martie 2010.

zott, a felkeléseket elítélő vádak azonban groteszk módon bumerángxént hatottak. A tömeg rendszerellenes jelszavakat kezdett skandálni és megrohamozta a központi bizottság székházát. December 22-én a Ceaușescu házaspárt – akaratuk ellenére – helikopterre ültették, hogy elhagyhassák az ostromolt épületet és ezzel együtt a várost. A kör a diktátor elfogásával és a „forradalmi bíróság” által december 25-én meghozott döntéssel, amellyel halálra ítélte az elnöki párt, bezárulni látszott.<sup>140</sup>

Nem a temesvári és bukaresti tüntetések buktatták meg tehát a Ceaușescu-rendszert, annak ellenére, hogy kétségkívül felgyorsították annak végső váltságát. Valójában a román diktatúra 1989 decemberére már olyan mély bizalmi válságba jutott, hogy a legyengült államapparátust – beleértve a belügyi szerveket – egyszerűen meglepte a határ menti város (a romániai átlagnál jóval informáltabb, öntudatosabb) polgárainak megmozdulása. A „szervek” pánikba estek, szakmai mulasztásokat követtek el, amiket brutális megtorlóakciókkal próbáltak eltussolni. A realitásérzékét veszítette diktátor is hibát hibára halmozott: a temesvári vérengzést követően kétnapos iráni látogatásra utazott, majd a visszatérése napján felolvasott televíziós üzenetében a bánási eseményeket „külföldről szervezett terrorista provokációnak” minősítette. Végül a helyzetet rosszul értékelő Ceaușescu 21-ére „forradalmi” nagygyűlést hívott össze a fővárosban, ami a vesztét okozta.

Ugyanakkor az 1989-es népfelkelés kirobbanása és győzelme nemcsak egy egyszeri, gyors lefolyású esemény, hanem egyben egy hosszú folyamat végterméke is. 1982-ben a Nemzetközi Valutaalap javaslatára meghozott takarékosági csomag drasztikusan csökkentette az életszínvonalat, amit a lakosság egyre türelmetlenebbül viselt. Ehhez társult a rendkívül merev, abszurd elemekkel tarkított ideológiai torzulás és személyi kultusz. Ha nem is tagadta a kommunista rendszer létjogosultságát, a romániai átlagpolgár 1989-ben már megkérdőjelezte a nemzeti kommunizmus sikerességét. A rendelkezésre álló levéltári adatok – a politikai bizottság üléseinek jegyzőkönyvei, a *Securitate* háttérelmzései a gazdasági-társadalmi helyzetről – egybehangzóan azt mutatják, hogy 1989-re a Ceaușescu-rendszer kifulladt, szellemileg és gazdaságilag egyaránt leépült.<sup>141</sup>

Az erőszak a Ceaușescu elmozdítása és gyorsított kivégzése közötti három kaotikus napon érte el csúcát. 1989. december 17–25. között legalább 1104 civil és katona halt meg a forradalomhoz kapcsolható események miatt. A nem deklarált polgárháború áldozatainak 85%-a a forradalom győzelmét követő három nap alatt vesztette életét, mikor a felbomlófélben lévő politikai rendőrség egységei (a Nemzeti Megmentési Front vezetője, Ion Iliescu meghatározása szerint „terroristák”) erőszakos harcokba bonyolódtak az akkor

140 Siani-Davies, P.: The Romanian Revolution of December 1989 i. m. 97–99. A folyamatról lásd Falciola, L.: Colpirne uno per salvare cento. Il processo di Ceaușescu e le strategie di transizione nella Romania postcomunista. Contemporanea, 2010. I. 53–78.

141 Hall, R. A.: Theories of Collective Action and Revolution i. m. 1078–1079.

már a forradalom védelmére felsorakozott hadsereg egységeivel. 1989 decemberének fegyveres összecsapásai, amelyeket rögtön belső és külső ellenségeknek tulajdonítottak, megerősítette a Nemzeti Megmentési Front körül kialakult új hatalmi bázist. Alternatív mozgalmak hiányában ez utóbbi jelentette az eseményekből kimaradt emberek számára az egyetlen viszonyítási pontot, akiket az első, az elnyomó diktatúra vége miatt érzett örömet követően az állam összeomlása miatti aggodalom töltött el.<sup>142</sup> Egy 2003-ban készült felmérésből kitűnt, hogy a román polgárok 87%-a semmilyen utcai politikai tüntetésen nem vett részt sem a forradalom, sem az azt követő 13 esztendő alatt.<sup>143</sup>

A politikai, társadalmi és (leginkább Erdélyben előretörő) nemzetiségi feszültségek azt követően robbantak ki, miután maga a Front 1990. január 23-i döntésével politikai párttá alakult a közeledő törvényhozási választások előtt. Az éppen újjáalakított történelmi pártok, a liberálisok és parasztpártiak által szervezett január 29-i és február 18-i hatalmas tüntetéseket a Zsil-völgyi szénbányászok csoportjai támadták meg. A civil forradalmi egyesülések vezetett radikális szárny először március 11-én gyűlt össze Temesvárott. A tüntetés végén felolvastak egy kiáltványt, amelynek 8. pontja megerősítette azt a tiltást, hogy a párt egykori aktivistái nem vállalhatnak közmegbízatást, egyértelmű hivatkozással a Nemzeti Megmentési Front vezetőjére, Ion Iliescúra és a politikai rendőrség munkatársaira.<sup>144</sup> Ezt követően az államapparátus felső szintjein teljesen lefékeződött a múlttal való elszámolás folyamata.

Mint ahogyan fokozatosan lezárult a forradalmat követő időszak is, a magyar kisebbségnek az 1848-as forradalom évfordulójára szervezett ünnepei feszült környezetben zajlottak. Március 19–20-án Marosvásárhelyen súlyos etnikai összetűzések robbantak ki a román és magyar közösség között. A vegyes nemzetiségű erdélyi város kitűnő terepnek mutatkozott. A politikai átmenet kuszasága és a társadalomban felgyűlt igények és érzelmek hozzájárultak ahhoz, hogy egy többnemzetiségű városban minden égető probléma (ellátási gondok, a gazdaság összeomlása, az áremelkedések, a munkanélküliség vagy éppen a külföldi segélyek elosztása) etnikai színezetet öltött. László Márton és Novák Csaba Zoltán szerint az 1990. februártól eszkalálódó konfliktus azonban csapdahelyzetbe hozta az 1950-es években szocializálódott „rég” magyar kádereket és értelmiségieket. Ha meghátrálnak, saját közösségük árulóivá lesznek, míg ha felvállalják a konfliktust, felszámolják a saját bukaresti hátszínüket és kiszolgáltatottá válnak. Román oldalon sem volt egyszerű a képlet. A *Vatra Românească* egyesület önvédelmi szervezetet hozott létre, és román nemzetiségi érdekképviselőt kívánt ellátni egy olyan vidéken – Ma-

142 A forradalom politikai örökségéhez és a nemzeti emlékezethez kapcsolódó interpretációs problémákat jól ábrázolja Murgescu, B. (coord.): *Revoluția română din 1989. Istorie și memorie*, Polirom, Iași, 2007.

143 Stoenescu, A. M.: *Istoria loviturilor de stat în România. Vol. 4 (1) „Revoluția din decembrie 1989”-o tragedia românească*, Rao Editura, București, 2004–2005. 764.

144 Burcea, M.–Bumbeș, M.: *Lustrabilii*. In: *Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România*. Polirom, Iași, 2006. I., 256–257.

ros megyében –, ahol az 1989 utáni időszakban a magyarok pozíciószerezése veszélyeztette az addigi (román) nemzetépítés eredményeit. A kezdeményezők nagy része azonban korántsem volt „civil”, hanem fontos állami pozíciót töltött be. Ez nemcsak a marosvásárhelyi román elit sajátos struktúrájára utal, amit elsősorban katonák, belügyi tisztek, orvosok és mérnökök alkottak, hanem egy látens központ–periféria konfliktusra is. Az állami szervek legitimációs válsága és szervezeti szétesettsége arra készítette a helyi román elitet, hogy „kézbe vegye” saját sorsát.<sup>145</sup> Ez vezetett a konfliktus eszkalálódásához, és egyben csökkentette Bukarest reagálóképességét, amit a március 19-i események pontos rekonstruálása is bizonyít (például az irányítás nélkül maradt helyi rendőrség „felszívódása” az első román támadást követően).

A marosvásárhelyi konfliktusnak olyan mély belső és helyi okai voltak, hogy hiba lenne azt gondolni, hogy felülről (vagy éppen kívülről – Budapestről vagy Bukarestből) szították. Természetesen több körülmény gyanúra ad okot, például a rendőrség rendkívül gyors „újjaszervezése”. Ma már egyértelműen kijelenthető, hogy nem a marosvásárhelyi konfliktus „provokálta ki” a december végén hivatalosan feloszlott belső elhárítás újjaszervezését, hanem a *Securitate* utódszerve januárban és februárban már létezett, és a központi költségvetésből finanszírozták, noha elővigyázatossági okokból konspirált módon működött. Az állami szervezeteknek azonban nem állt érdekében „második Koszovóvá” változtatni Erdély legtarkább vidékét, tekintettel Románia egyébként sem túl fényes nemzetközi hírnevére. A legegyszerűbb magyarázat ebben az esetben közel állhat az igazsághoz: Bukarest túl lassan reagált egy olyan kihívásra, melynek semlegesítésére a májusi választásra készülő új pártoknak nem volt erejük. Csak a hadsereg, amúgy késői beavatkozása volt képes stabilizálni a helyzetet. A konfliktus – amelyet a közelgő választásokat látva a magyar közösség radikális elemei (de leginkább a nacionalista Vatra Românească által támogatott Front) igyekeztek felhasználni – hat halálos áldozattal járt, a sérültek száma néhány százra volt tehető.<sup>146</sup> A május 20-i választás a szavazatok több mint kétharmadát megszerző posztkommunista párt győzelmét hozta. Ion Iliescut 85%-os eredménnyel választották köztársasági elnöknek. A Front védelmében működő nem hivatalos milícia zavartalan tevékenysége a bányászok június 13–15. közötti véres, Bukarestbe vonulásában tetőzött. A bányászok büntető expedíciója az 1989 decemberében kezdődött „hosszú forradalom” végét és egy igen zaklatott átmenet kezdetét jelentette.

145 László M.–Novák Cs. Z.: A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 16–21. Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány–Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2012.

146 Vö. Andreescu, G.: 15 ani de la înfruntările din Târgu Mureș. Ziua, 24. martie 2005; Oprea, M.: Moștenitorii Securității i. m. 106.



## 5. VISSZATÉRÉS EURÓPÁBA? A POSZTKOMMUNISTA DEMOKRÁCIÁK SIKEREI ÉS KUDARCAI

### 5.1. A NEMZETI TÉNYEZŐ

Az 1989–1990-es változások elképesztő gyorsasággal rajzolták újra Európa politikai térképét. Néhány évvel később Ralf Dahrendorf filozófus úgy fogalmazott, hogy a kontinens történelme egy ellenőrizhetetlen forgásba kezdett.<sup>1</sup> Alig egy évvel a berlini fal leomlása után, 1990. október 3-án a két német állam újraegyesült egy 80 millió lakosú országgént. Az NDK megszűnt létezni, lakossága a régi-új Német Szövetségi Köztársaság polgára lett. A náci múlt emlékezete különleges fontossággal töltötte meg az egyesítést, amely nem volt híján a kontinens stabilitásával kapcsolatos veszélyeknek. Éppen ezért nem túlzás állítani, hogy a Helmut Kohl vezette kereszténydemokrata és liberális politikai osztály politikai remekművet alkotott. A francia–német tengelynek és Jacques Delors, az Európai Bizottság elnöke határozott fellépésének köszönhetően az egyesítés, amelyre eleinte sokan a kollektív biztonság fenyegetéseként tekintettek, a maastrichti szerződéssel (1992. február 7.) a politikai, majd a közös pénz, az euró megteremtésével a gazdasági integráció előmozdítójává vált.



Szovjetellenes politikai  
plakátok Vilniusban, a litván  
parlament védelmére emelt  
falon, 1991. január 17.

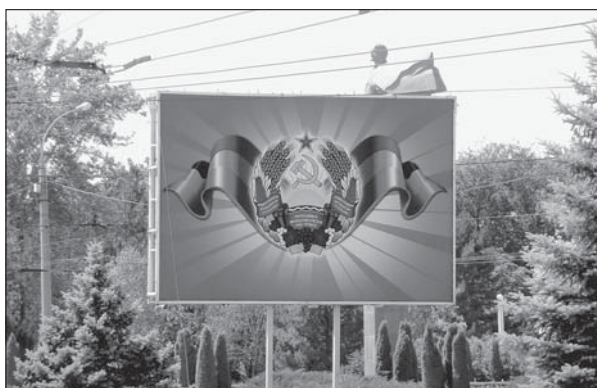
1 Dahrendorf, R.: 1989. *Riflessioni sulla rivoluzione in Europa*. Laterza, Roma–Bari, 1999. 11.

Szovjet tankok  
a moszkvai Vörös téren,  
a Gorbacsov elnök elleni  
puccs idején,  
1991. augusztus 19.



Az európai integrációs szerződés aláírását néhány héttel megelőzve 1991. december 31-én a Szovjetunió formálisan is megszűnt létezni. Az önrendelkezés igénye meghatározó szerepet játszott a periferikus köztársaságokban (Lettország 1988 szeptemberében, Litvánia 1989 májusában „szuverén és független” köztársaságnak nyilvánította magát, őket 1990 során Moldávia, Üzbegisztán, Ukrajna, Fehéroroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Türkmenisztán, Örményország és Tádzsikisztán követte). E folyamat beteljesülését nehezítették a politikai vezetés belső konfliktusai. Borisz Jelcin, az Orosz Köztársaság megválasztott elnöke a független Oroszország létrehozását támogatta, miközben az egyre gyengébb társadalmi legitimitással bíró Gorbacsov továbbra is egységes Szovjetunióban gondolkodott. Az állam területi épségének érdekében tett kétségbeesett lépései – mindenekelőtt a függetlenségre vágyó Litvánia és Lettország megtámadása 1991 januárjában – megpecsételték politikai sorsát is. A sorsdöntő pillanatban ugyanis az egykor progresszív főtitkár a párt legkonzervatívabb szárnyához hasonló álláspontra helyezkedett.<sup>2</sup> Ez az irányváltás sem menthette meg azonban Gorbacsov karrierét. A Szovjetuniót átszabni kívánó Novo Ogarjevó-i egyezmény megkötésének előestéjén, augusztus 19-én a KGB vezetőjének, Vlagyimir Krjucskovnak az irányításával puccskísérletet hajtottak végre a krími Foroszbán üdülő Gorbacsov ellen. Hermetikusan elszigetelték, lényegében házi őrizetbe helyezték, és lemondásra szólították fel. Az államcsínyt végül a hadsereg és Borisz Jelcin beavatkozása hiúsította meg, de közben megindult a Szovjetunió széthullása: augusztus 20-án és 21-én a tallinni és a rigai parlament kikiáltotta Észtország, illetve Lettország függetlenségét, és szeptemberre a szovjet tagköztársaságok túlnyomó része deklarálta állami önállóságát. November 6-án a kommunista pártot hivatalosan betiltották, szervezeteit pedig feloszlatták. A Szovjetuniót 1991. december 8-án felváltotta a Független Államok Közössége (FÁK) elnevezésű laza konföderáció, amelyhez december 21-ig 11 volt tagköztársaság csatlakozott (Grúzia később lé-

2 Benvenuti, F.: *La Russia dopo l'URSS. Dal 1985 ad oggi*. Carocci, Roma, 2007. 33–39.



Transznisztria címere  
óriásplakáton, Tiraspol  
közelében, 2012

pett be, a baltiak pedig a teljes elkülönülés fenntartása mellett döntöttek). A már nem létező államalakulat, a Szovjetunió államfői tisztségéről Gorbacsov 1991. december 25-én lemondott, és rövid búcsúnyilatkozatot olvasott fel a televízióban, amelynek végén a Kreml zászlórúdjáról levonták a szovjet zászlót. Helyére az orosz trikolor került.

Ekkor már véget ért Kelet-Európa szovjet katonai megszállása is. Június 28-án Budapesten aláírták a KGST megszüntetéséről szóló jegyzőkönyvet, majd három nappal később Prágában a tagállamok döntöttek a szovjet tömb politikai-katonai szervezetének, a Varsói Szerződésnek a feloszlásáról (a javak szétesztásáról és a vállalt adósságokról a felek még hónapokig vitatkoztak).<sup>3</sup> Az év végéig az utolsó szovjet katonai kontingensek is kivonultak Csehszlovákiából, Magyarországról és Lengyelországból; 1992-ben Litvániából és 1994 augusztusában Lettországból, Észtországból és a volt NDK területéről. Így az egykori Szovjetunió fegyveres erői által továbbra is ellenőrzött kelet-európai területek maradtak a hidegháború utolsó örökségei: a Balti-tenger partján Lengyelország és Litvánia közé beékelődő kalinyingrádi enkláve és az 1991 óta független Moldáv Köztársasághoz formálisan tartozó, *de facto* szuverén és Moszkvához kötődő Dnyeszter Menti Köztársaság (Transznisztria).

A moldáv eset, ahol a román etnikum a népesség 60%-át képviseli, de ahol a társadalmi elit jelentős része még mindig jobban beszéli az orosz, mint moldáv nyelvet (ami nem más, mint az irodalmi román helyi változata) jól mutatja, hogy a Szovjetunió felbomlása hogyan képes előidézni a Moszkva és szatellit államai befolyása miatt kialakuló, összetűzésekkel vegyes nemzetiségi konfliktusokat. (Ez esetben a románbarát „moldávok” kontra az egykori birodalom központja felé orientálódó orosz és ukrán eredetű „szovjetek”.)

3 Kramer, M.: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part III). *Journal of Cold War Studies*, 2005. 1. 3–96.

Miközben a moldáv elszakadást törvényesítette az 1977. évi szovjet alkotmány 72. cikkelye, amely önrendelkezési jogot biztosított a szövetségi köztársaságok számára, a kisinyovi parlament az Ukrajnával határos Dnyeszter Menti Köztársaság többnyire oroszok, ukránok, török gagauzok lakta tartományát illegitimnek ítélte.

1991-ben a Dnyeszter menti terület nem állt többé a moldáv hatóságok ellenőrzése alatt, és 1992 tavaszán sor került a központi kormány és az elszakadspárti milíciák között egy több ezer áldozattal járó fegyveres konfliktusra is, amely külföldi beavatkozást tett szükségessé.<sup>4</sup> Mircea Snegur moldáv és Jelcin orosz elnök júliusban tűzszüneti megállapodást írtak alá, amely a Dnyeszter partján biztonsági zónák létrehozását és békefenntartó orosz erők telepítését irányozta elő. Ezenkívül megalapították az Egyesített Ellenőrzési Bizottságot, amelyben mindkét fél, továbbá az EBESZ, Oroszország és Ukrajna képviseltette magát. Az EBESZ megoldási javaslata, amelyet az Egyesült Államok Szenátusa és egyéb, nemzetközi szervezetek is támogattak, megerősítette Moldova szuverenitását és integritását, valamint a békés megoldás szükségességét és a szovjet csapatok kivonását. Az Orosz Föderáció és Moldova között 1994 októberében született megegyezés, amit 1999-ben az isztambuli egyezmény aláírása követett.<sup>5</sup> A 2002-ig elvégezni tervezett orosz csapatkivonás azonban nem következett be, a félmillió lakosú Dnyeszter Menti Köztársaság (Tiraspol fővárossal) és Moldova viszonya pedig mindmáig rendezetlen maradt. Előbbi *de facto* független, ám semmilyen más kormány által el nem ismert terület maradt.

Az 1990-es évtized első éveiben Közép-Kelet-Európa – három többnemzetiségű föderáció felbomlását követően – állami entitások létrejöttét vagy ismételt felbukkanását tapasztalta. 1991-ben a Szovjetunióról levált hat, annak európai területén található köztársaság (Moldován kívül, Észtország, Lettország, Litvánia, Fehéroroszország és Ukrajna); 1992-ben Jugoszláviában Szlovénia és Horvátország leválásával jöttek létre új államok. 1993-ban Csehszlovákiában két állami alkotórész megalakulásával (Cseh Köztársaság és Szlovák Köztársaság) új struktúra lépett az 1969-ben létrehozott és 1989–1990-ben, a politikai változások alatt ideiglenesen megerősített föderáció helyére. A szuverenitás elvén működő nemzeti tényező diadalát vegyes érzelmekkel fogadta a nyugat-európai politikai elit. Attól tartottak, hogy a nemzetállami logika érvényesítése a kelet-közép-európai térségben a 20. század első feléhez hasonló katasztrófához vezethet. Az első világháborút követően a soknemzetiségű birodalmak felbomlása és a nemzetállamok megalakulása területi revíziós igényeket és kölcsönös bizalmatlanságot szült. A második világháború alatt és az ezt követő néhány évben a nacionalista politika teljes arzenálja, a kitelepítés, a kierőszakolt lakosságcsere és

4 King, C.: The Moldovans. Romania, Russia and the Politics of Culture. Hoover Institution Press, Stanford (CA), 2000. 188–194.

5 Uo. 201.



Szlovák korona  
a szétválás után  
Pribina morva fejedelem  
képével, 1993

nemegyszer a fizikai megsemmisítés vonult fel pusztító erővel. A régi és új államhatárokat – a második világháború után is – a politikai tér etnikai homogenizálásán keresztül sikerült stabilizálni.

Az 1991 nyarán kitört jugoszláv fegyveres konfliktus megerősíteni látszott a legpesszimistább várakozásokat a nacionalizmus újjászületésének robbanást előidéző hatásáról. Az 1990-es évek közép-kelet-európai és főleg balkáni eseményeit sok elemző az etnikai gyűlölet, a nacionalista retorika tipikus termékeiként értékelte. Ez a megközelítés könnyen eladható, ám rendkívül felszínes és félrevezető.<sup>6</sup> Ahogyan ezt már többször kifejtettük, a nemzetiségi konfliktus, a nyelvi-vallási csoportok közötti rivalizálás *mindig* is szerves részét képezték a modern Kelet-Európa történelmének. A kommunizmus évtizedei csak elmérgesítették a helyzetet a valódi problémák elhallgatásával, és nem – vagy csak ideiglenesen – csillapították a nemzetiségi viszályokat.

Jugoszlávia egyes volt tagköztársaságainak kivételével Európa keleti felében katasztrófák nélkül zárult a többnemzetiségű államok felbomlása, és mindenütt új – többnyire demokratikus alapokon álló, vagy legalább a többpártrendszer elvét elfogadó „hibrid” – politikai berendezkedés született. Ez egyáltalán nem lebecsülendő teljesítmény, ha figyelembe vesszük a térség közelmúltját és a felgyűlt sérelmeket. Csehszlovákia békés felbomlása például véget vetett egy államszintű közös tulajdonnak, amelyért politikusok és értelmiségiek generációi küzdöttek, de nem volt képes megfelelni az országot alkotó nemzetek gyakran ellentétes érdekeinek. A Cseh Köztársaság és Szlovákia képesnek mutatkoztak arra, hogy kihasználják a kapitalizmus és az európai integráció nyújtotta lehetőségeket, és minden jel abba az irányba mutat, hogy sokkal jobban tudják ezt megtenni egymás mellett létezve, mint egymás konfliktusos ügyeivel elfoglalva.

Ez a megjegyzés még inkább érvényes a több mint ötven év után függetlenné váló balti köztársaságokra, ahol a Szovjetuniótól való elszakadás hatalmas energiákat és szellemi forrásokat szabadított fel. Ahogyan Andrea Gra-

6 Vö. Dominique Colas elemzésével, amely a nemzetközi szintén a posztkommunista időszakról született egyik legjobb kötetben található: Colas, D. et al.: *L'Europe post-communiste* i. m. 105–106.



ziosi és Paul Kennedy megállapították, ezen átalakulások összességében erőszakmentes jellege egyáltalán nem volt biztosra vehető. A csodaként üdvözölt átalakulás inkább egy felelős módon meghozott racionális döntés eredménye volt. A szovjet/országi és a szakadár elitnek nagy érdeme, hogy a fennálló érdekellettel szemben meg tudtak állapodni a legfontosabb kérdésekben.<sup>7</sup>

A jugoszláv eset (amelyet az 5.5. fejezetben tárgyalunk majd) inkább a szabályt erősítő kivételnek tűnik. Nem véletlen, hogy a horvátországi háború kezdete után Gorbacsov világos üzenetet intézett Milošević szerb elnökhöz: a jugoszláv eseményeket azon „borzalmak tükrének” tekinti, amelyet a Szovjetunió még az önmegsemmisítés árán is szeretne elkerülni.

Természetesen ez nem jelenti azt, mintha a posztkommunista Kelet-Európa megnyugtatóan és mindörökké képes lett volna rendezni a nemzetiségi kérdést. Prága és Berlin a mai napig élesen eltérő véleményt formál a német lakosság elűzését jóváhagyó, formálisan a cseh (és szlovák) parlament által soha vissza nem vont Beneš-dekrétumokról és a Szudéta-vidékről elűldözött németeknek járó jóvátételről. Erdélyben a román többség és a magyar kisebbség kapcsolata hosszú ideig feszült maradt, és csak az 1990-es évek második felében következett be enyhülés, amely a választási kampányok idején fellángoló viták és közjátékok ellenére pozitívan befolyásolta Románia és Magyarország kétoldalú kapcsolatrendszerét.<sup>8</sup> Az 1990-es években számos kelet-európai politikus építette választási sikereit a nemzetiségek közötti feszültségre; az egyik klasszikus példa Gheorghe Funar, a Román Nemzeti Egységpárt elnöke, majd a Nagy-Románia Párt főtitkára, akit 1992 és 2004 között háromszor is megválasztottak Kolozsvár polgármesterének. Egy többszerzős kutatás megállapította, hogy az 1990-es évekbeli Kolozsvárott a mindennapi interetnikus viszonyokat eltérő módon élte meg a város román többsége és a lakosság közel egyötödét kitevő magyar kisebbség. A többségi román identitás ugyanis szinte „jelöletlen” maradt. Ennek oka, hogy az ott lakók azt magától értetődőnek tartották, sőt a nacionalista polgármester retorikáját is meglepő könnyen fogadták, miközben háromszor is választási győzelemhez juttatták. Ezzel szemben a kisebbségi magyar identitás megélése – főleg a nemzeti retorikával és a magyarok elleni retorikával terhelt Funar-korszakban – sokkal jobban foglalkoztatta a magyar közösség tagjait. Egyszerűen: a magyarok „etnikusabban” viselkedtek és reagáltak az élet kihívásaira. Rogers Brubaker és szerzőtársai szerint a mai Kolozsvár szakmai térképén sokkal fontosabb szerepet töltenek be a személyes kapcsolatok és az egyetemen kötött ismeretségek. Ezen a téren meglepően széles a két etnikum közötti átjárás (amit a párválasztási szokások és a vegyes házasságok magas aránya is mutat). Mindenesetre, amikor a város román többségének

7 Graziosi, A.: L'URSS dal trionfo al degrado i. m. 663–664.; Vö. Kennedy, P.: The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. Random House, New York, 1987. 514.

8 Vö. Bárdi N.: Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek 1989 után. Metszetek. A Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata, 2013/2–3. 40–79.



egyértelművé vált, hogy a magyarkérdés (már) nem fenyegeti mindennapi létüket, valamint hogy a befektetők vonzásának és munkahelyek teremtésének érdekében nem elégséges a román trikolór színeire festeríteni a város köztérét, pragmatikusan elfordultak a polgármestertől és mérsékeltbb városvezetőket választottak.<sup>9</sup>

Lettországból és Litvániából a Baltikumot elérő oroszosítási hullám miatt az orosz ajkúak jelentős számaránya alkotja mind a mai napig a szovjet időszak kényes hagyatékát. A balti köztársaságok aggodalommal tekintenek a jelentős orosz, ukrán és belorusz kisebbségekre (a teljes népesség körülbelül 30%-a, de Rigában, a lett fővárosban egyenesen a többséget alkotják, Tallinnban pedig, az észti fővárosban, 40% körüli a számarányuk).<sup>10</sup> Az 1990-es években az új államok elzárkóztak az orosz lakosság állampolgárságának biztosításától, orosz vagy valósággal hontalan körülmények között hagyva őket. Csak az Európai Unió nyomásának engedve módosították a balti kormányok megengedőbb irányban az állampolgárság odaítélésének kritériumait.<sup>11</sup> A felsorolt eseteknek azonban nem szabad feledtetniük, hogy az elitek és a lakosság – szinte minden esetben – képesek voltak megakadályozni a potenciális feszültség kirobbanását. A vitás területi ügyek és a nemzetiségi konfliktusok (elég csak Baszkföldre, Észak-Írországra, Katalóniára, Korzikára, vagy a Belgiumot felörlő latens flamand-vallón konfliktusra gondolni) ma nem kizárólag Kelet-Európát érintik. A posztkommunista térség etnikai feszültségei beépülnek az átalakuló kontinens globális kihívásaiba, és egyre inkább úgy tűnik, hogy a tömegmigrációhoz köthető politikai és kulturális konfliktusokkal terhes „rég” Európának ezen a téren nincs túl sok tanítanivalója az „új Európa” számára.

## 5.2. A STABILITÁS NYOMÁBAN: AZ 1989 UTÁNI POLITIKAI VÁLTÓGAZDASÁG

Stephen F. Cohen szerint a szovjet tömb összeomlását követően a nyugati politológia az éppen zajló átalakulási folyamat definiálására megalkotta a „posztkommunista átmenet” fogalmát, ami egyfajta normatív látásmódot takar. A térséggel foglalkozó szakértők zöme természetesnek találta, hogy az átalakulás végcéljának a posztszovjet térségben és Kelet-Európában egy nyu-

<sup>9</sup> Az 1989 utáni kolozsvári etnikai kapcsolatokról, *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Ed. *Brubaker, R.* Princeton University Press, Princeton (NJ), 2006.

<sup>10</sup> *Lagzi G.*: Kisebbségi kérdés, nemzeti kisebbségek Észtországban, Lettországból és Litvániában a rendszerváltást követő időszakban. EÖKIK Műhelytanulmány 33. Budapest, 2008.

<sup>11</sup> *Van Elsuwege, P.*: Russian-Speaking Minorities in Estonia and Latvia. Problems of Integration at the Threshold of the European Union. ECMI Working Paper no. 20., April 2004.

gati típusú kapitalista társadalom megalkotásának *kell* lennie.<sup>12</sup> Ott, ahol az önmegvalósító jóslat nem, vagy csak részben vált be, elindult egy sajátos módon fordított bűnbakkeresés. Vajon a helyi politikai elit alkalmatlansága, vagy a kelet-európai társadalom örök passzivitása és nacionalizmusa okozta a nem várt nehézségeket? Jóval kevesebb szó esett az európai szakirodalomban a Nyugat által a saját modelljei exportálása során elkövetett hibákról. Pedig Bruszt László és David Stark szociológusok jól látták, hogy 1989 nem *átmenetet*, hanem *átalakulást*<sup>13</sup> indított meg, amely sem Nyugat-Európa „régí” demokratikus társadalmainak egyszerű utánzását, sem pedig visszatérést nem jelent az 1945 előtti struktúrához.<sup>14</sup> Valójában a posztkommunista elit teljesen új feladat előtt álltak, mivel társadalmi szempontból fenntartható megoldásokat kellett találniuk a létező szocializmus által meghatározott ipari társadalmak átalakítására.

Már egy pillantás az 1990-es évek első időszakának politikai rendszereire is arról tanúskodik, hogy a parlamentáris demokrácia átültetésének sikere egy olyan környezetbe, ahol hiányoznak annak szilárd történelmi hagyományai, nem volt előre látható, a folyamat elindítását a legkülönbözőbb háttérű és meggyőződésű posztkommunista kormányok közös érdekékként kell feljegyezni. A posztkommunista Kelet-Európában nem a 45 – vagy az egykori szovjet tagköztársaságokban 75 – évvel azelőtt megakasztott demokratikus képviseleti mechanizmus újra funkcióba helyezéséről volt szó. A legfontosabb feladat olyan társadalmaknak a demokráciára való „rászoktatása” volt, amelyek generációk óta autoriter kormányzati struktúrában éltek, és az átmenet visszasságait látva gyakran támaszkodtak az „erős vezető” mítoszára. Ha el is fogadjuk az 1989 környéki rendszerváltások egyik legitimációs sarokkövét, miszerint a szovjet tömb állampolgárainak zöme elutasította a szocialista rendszert és valami egészen másra vágyott, látni kell, hogy az új irányítók olyan államgépezet működtetésére vállalkoztak, amelynek belső mechanizmusait egyáltalán nem ismerték. Azokban az országokban, amelyek a szocializmust megelőzően monarchikus múlttal rendelkeztek (Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Albánia), a királyság intézményének visszatérése elképzelhető sem volt. A két háború közötti demokratikus formációk (a lengyel független szocialisták, a Beneš-féle cseh nemzeti szocialisták, a magyar kisgazdák, a román és a horvát parasztpártiak) és az 1945 körül komoly bázissal rendelkező szociáldemokraták vagy nem alakultak újjá, vagy pedig marginális szerepet játszottak a posztkommunista időszak politikai életében. Helyüket kulturálisan és ideológiailag heterogén profilú mozgalmak vagy szövetségek vették át – a *párt* kifejezést kerülték, mert az visszautalt a pártállami időkre, és túl bal-

12 Cohen, S. F.: *Failed Crusade. America and the Tragedy of Post-Communist Russia*. Norton, New York, 2000. 21.

13 *Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East-Central Europe*. Eds. Bruszt, L.–Stark, D. Cambridge University Press, Cambridge, 1998. 110.

14 Uo. 7–8.

oldali hangzásúnak tűnt. A posztkommunista kelet-európai politikai formációk egyik sajátossága, hogy a legritkábban rendelkeznek koherens világgéppel: programjukban vegyesen szerepel az EU-integráció és a nacionalizmus, a szabad piac tisztelete és a gazdasági protekcionizmus.<sup>15</sup> A pártrendszer formálisan stabil és meglehetősen integratív (részben éppen a hagyományos ideológiai törésvonalak meghaladásának köszönhetően). A legtöbb politikai erő társadalmi támogatottsága azonban gyenge, vagy csak ideiglenes; előfordul, hogy ugyanazon politikusok három-négy különböző pártot járnak be a gyakori pártszakadások miatt.<sup>16</sup>

A jobb- és baloldaltól Nyugat-Európában alkotott politológiai fogalmak csak nagy körültekintéssel alkalmazhatók a posztkommunista térségre. Részben kivételt képez Csehország, ahol az 1989 után újjáalakult és azóta is erős szociáldemokrata párt mellett tovább működött a szavazatok 10–15%-át stabilan birtokló kommunista párt. A másik kivételt Szlovénia jelenti, ahol napjaink politikai baloldala a kommunista párt reformszárnyából alakult ki és alapvető szerepet játszott a független állam létrehozásában, amivel egyidejűleg önmagát is legitímálta a nemzeti és demokratikus színtéren.<sup>17</sup>

A posztjugoszláv térséget nem beleszámítva is legalább egy tucat államszerkezet összehasonlító vizsgálata jelen kötet céljain kívül esik. Néhány általános tendencia azonban felismerhető. Kelet-Európa demokráciáinak nagy része új alkotmányokat fogadott el 1989–1993 között: az elsőt Magyarországon, amely 1989 októberében pluralista irányban módosította az 1949-es „népi demokratikus” alkotmányt; az utolsót pedig Lettországból, amely 1993-ban állította helyre az 1922. évi alkotmányt. Lengyelország és Ukrajna ennél jóval bonyolultabb folyamaton ment keresztül. A lengyel esetben az alapokmány kodifikációja két szakaszban történt: az 1992-ben meghozott ideiglenes módosításokat, amelyeket az 1952-ben elfogadott alkotmány alkotmányjogi következményeinek hatálytalanítása érdekében fogadtak el, csak 1997-ben helyettesítették egy organikus szöveggel. Ebben a nemzeti és a hagyományos társadalmi értékek (például a házasság) megerősítése az állam és az egyház világos szétválasztásával, valamint az etnikai és vallási kisebbségek védelmével párosul. Ukrajnában az 1978-ban életbe lépett „szovjet-ukrán” alkotmányt csak 1996-ban helyettesítették egy új alaptörvénnyel. Az alkotmányozó folyamat komplexitása visszatükröződik a nyugati tartományokban és Kijevben élő ukrán érzelműek és az iparosított délkeleti területeken élő orosz ajkúak (vagy egyszerűen orosz anyanyelvűek) 2014 elejére fegyveres konfliktussá alakult érdekellentétében.

15 Az 1990-es évek politikai tendenciáihoz általános bevezetés *Grilli di Cortona, P.*: *Da uno a molti. Democratizzazione e rinascita dei partiti in Europa Orientale.* il Mulino, Bologna, 1997.

16 Uo. 215–220.

17 *Post-communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation.* Eds. *Kitschelt, H.* et al. Cambridge University Press, Cambridge, 1999. (Mindenekelőtt az 1–2. fejezet.)

Az „új Európa” legtöbb országától eltérően Ukrajna nem vette fel jogrendszerébe a kettős állampolgárság intézményét, attól való aggodalmában, hogy az bátoríthatja a közel 15 millió orosz ajkú állampolgárának elszakadási törekvését. A nemzethez való tartozás megerősítésének érdekében az ukrán nyelvet az állam hivatalos nyelvén nyilvánították annak ellenére, hogy a népesség jó része és maga a politikai elit is mind a mai napig az orosz nyelvet beszéli jobban.<sup>18</sup>

A politikai modell – amely irányában a posztkommunista Közép-Kelet-Európa országai orientálódtak – a német konszenzuális demokráciához közelített a pártok egyszerű képviseletén alapuló köztársasággal és köztársasági elnökséggel. Az 1990-es években az elnöki megbízatást az erőszakmentes ellenállás és a demokratikus átmenet nagy formátumú alakjai töltötték be: Csehszlovákiában (1990–1992), ezt követően a Cseh Köztársaságban (1993–2003) Václav Havel; Lengyelországban Lech Wałęsa (1990–1995), Magyarországon Göncz Árpád (1990–2000), Litvániában a zenetudós Vytautas Landsbergis (1990–1992). Őket többé-kevésbé hivatásos politikusok követték. A törvényhozói, végrehajtói, igazságszolgáltatási hatalmi ágak közötti egyensúlyt, amelyben központi ellenőrző és ellensúlyozó szerepet játszott az alkotmánybíróság, nem kizárólagosan az európai normákhoz való alkalmazkodás, hanem az autoriter típusú restaurációs aggodalmak miatt írták elő. A legjelentősebb kivételek ismételten Ukrajnával kapcsolatosak, amely az orosz alkotmányosságot követte és valódi hatalmat biztosított az elnöknek, miközben Lengyelország és Románia francia típusú félelnöki rendszert fogadott el. Ezekben az országokban az államfőt közvetlen módon választják meg, és döntő szerepet játszik a kül- és biztonságpolitikai kérdésekben. Franciaországhoz hasonlóan ezekben az országokban is előfordul, hogy a megválasztott elnök éles konfliktusba kerül egy ellentétes irányultságú kormánnyal.



**Romániai helyhatósági  
választások, 2000**

18 Shevel, O.: Nationality in Ukraine. Some Rules of Engagement. *East-European Politics and Societies*, 2002. 2. 387–413. Ukrajna 1991 utáni fejlődéséről magyarul alapvető Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök. Szerk. Fedinec Cs.–Szereda V. Kalligram, Bp., 2009.

A választási részvételt a demokrácia meggyökeresedésének fokmérőjeként szokták kezelni, de a posztkommunista átmenet vizsgálatában ezt az adatot is körültekintéssel kell vizsgálni. 1990-ben a legnagyobb választási részvételt (Bulgária 90%, Románia 86%) két, tulajdonképpen még félig autoriter országban regisztrálták, amelyekben az egykori kommunisták hatalmi érdekcsoportjai uralta nemzeti frontok könnyen szerezték meg a választási győzelmet a szervezetlen, pénzügyi erőforrásokkal és médiaeszközökkel alig rendelkező jobboldali ellenzék előtt. A szavazás leginkább vidéken és a kisebb városokban az 1989-et megelőző egypártrendszerű konzultációk egyhangúságára emlékeztetett. A szavazási részvétel Csehszlovákiában is magas (80% fölötti) volt, itt azonban a „bársonyos forradalom” érzelmileg már milliókat ragadott magával és a kommunista párt a választásokon ideológiai álcázás nélkül indult. Magyarországon és Lengyelországban, ahol a változások jókorra előnnyel indultak és a politikai küzdelem már 1990-ben zavarni kezdte a stabilitásra vágyó lakosságot, a választási részvétel 65, illetve 43%-os volt. A második (1993–1996) választási időszakot követően a szavazók száma csökkenni kezdett azokban az országokban, amelyekben egykor már majdnem elérte a szavazásra jogosultak összlétszámát, miközben állandó maradt, vagy enyhén növekedett Magyarországon és Lengyelországban. Az első két demokratikus évtized választási részvétele átlagosan 60% maradt, ez szerény, de az európai átlaghoz közeli százalékarány. Ahogyan Európa más részében is az érzékelhetően alacsonyabb értékek jellemezték a helyhatósági, de leginkább az európai parlamenti választásokat.

A választási eredmények témájában az első, 1990–1991-es szavazásoktól kezdődően lehetséges néhány általános tendenciát fölvezetni. Az első többpárti választásokat a számos, olykor bizarr programmal jelentkező párt határozta meg: a lengyel Sörivók Pártja például a lengyel alsóházi parlamenti választásokon 16 helyet szerzett. Ezek után a választási küszöböt mindenhol 4–5%-ra megemelték, és immáron a parlamenti frakciók száma átlagosan 5–8-ra csökkent. Bár a kommunista pártokat nem tiltották be, politikailag eltűnedeztek, miközben az alternatív baloldali politikai formációk (környezetvédők, globalizációellenes mozgalmak) napjainkig rendkívül csekély hatást gyakorolnak a választókra. Az 1990-es évek első felében a győzelem azon mérsékelt vagy radikális (általában középjobbként meghatározható) antikommunista koalíciókat illetve, Románia és Bulgária kivételével, ahol a baloldalhoz kapcsolódó posztkommunista formációk 1996-ig, illetve 1997-ig megőrizték a hatalmat. Ukrajna itt is kivételt képezett, ahol a Nyugat-barát politikai erők választói megerősítésére a 2004–2005. évi, úgynevezett „narancsos forradalomig” kellett várni.

Az 1990-es évtized első éveiben kormányon levőknek szembe kellett nézniük azzal a feladattal, hogy országaikat ki kell vezetniük a szocialista rendszer összeomlását követő súlyos gazdasági válságból. Antall József, a rendszerváltást követő első magyar miniszterelnök keserű ironiával nemzeti-konzervatív kormányzását „kamikaze-akció”-hoz hasonlította. Kabinetjének az



1990-es években sokat bírált közjogi teljesítményét ma inkább pozitívként értékelhetjük. Az első posztkommunista ciklusban lerakták a jogállam intézményi és jogintézményi alapjait, és megalkották a kormányzatot ellenőrző szerveket (alkotmánybíróság, számvevőszék, ombudsmani hivatal, médiatanács). Az egykori kommunisták visszatérése a második választási ciklusban (1993–1996) előre látható volt.<sup>19</sup> A „sokkterápiától” sújtott Lengyelországban – amelyet mélyen megosztott a Szolidaritás szakszervezet – megerősödött a Demokratikus Baloldali Szövetség (SLD), amelynek fiatal és dinamikus vezetőjét, Aleksander Kwaśniewskit 1995-ben először, majd később 2000-ben is köztársasági elnöknek választották. Magyarországon a Magyar Demokrata Fórum összeomlott, 42%-os eredménye kevesebb mint 10%-ra csökkent, miközben az egykori külügyminiszter, a 2013 nyarán elhunyt Horn Gyula vezette szocialisták abszolút többséget szereztek. Az 1990-es évek második felében a reform és a nemzetközi szabad kereskedelem mellett elkötelezett gazdasági programú szociálliberális koalíciók vezetőjeként Kwaśniewski és Horn a legteljesebb nyugati támogatással dolgozott és vitték közelebb országaikat az európai intézményekhez.

1994-ben, a nem sokkal előtte függetlenné vált Szlovákiában is a túlzó privatizálással szembehelyezkedő baloldali pártok győzedelmeskedtek. Közülük a legjelentősebb a Vladimír Mečiar vezette Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS) volt. Mečiar mint egykori pártfunkcionárius egy évtizedig uralta az ország politikai életét, a rövid idejű cseh–szlovák föderáció idején Szlovákia miniszterelnöke volt, majd 1994–1998 között a független Szlovákia kormányfője lett. A nyugati politológiai kategóriák alkalmazásának nehézségét mutatja a posztszovjet térségben, hogy a volt kommunista pártok, illetve a szlovák, román, bolgár szocialisták soknemzetiségű környezetben működnek (Szlovákiában és Romániában a jelentős magyar kisebbség 10 és 6%-át jelenti a népességnek; Bulgáriában pedig a törökök és a muszlim vallású románok több mint 12%-ot tesznek ki), és olyan politikai kultúrát örököltek a pártállamtól, amely a nacionalizmust a gazdaság terén a kollektívizmussal vegyítette. Magyarországon és Lengyelországban – két lényegileg monoetnikus országban – viszont a jobboldalhoz sorolható pártok voltak azok, amelyek a nemzeti értékek védelmét és kormányzati kötelezettségként (a nyugati baloldalhoz hasonlítható módon) enyhén etatista és antiliberalis gazdaságpolitikát propagáltak, miközben a szocialista és liberális politikai formációk hangsúlyosan neoliberalis politikát követtek.<sup>20</sup>

Az utolsó említésre méltó jelenség a kormányzati ciklusok meghosszabbodására és a mérsékelt jobboldalhoz köthető pártokra vonatkozik. A 2000-es évek elejéig az exkommunista román és bolgár kormányok kivételével egyet-

19 A jelenségről: Il ritorno degli ex, Rapporto SEPI sull'Europa centrale e orientale. A cura di Argenti, F. Editori Riuniti, Roma, 1996.

20 Schöpflin, G.: Nations, Identity, Power. The New Politics of Europe. Hurst, London, 2000. 66–73.

len kabinet sem volt képes két egymást követő választáson győzedelmeskedni. Az 1990-es évek folyamatosan változó kormánytöbbségét követően, melynek során a választók a csekély eredmények miatt a politikusokat büntették, az évtized végére egyes pártok már képessé váltak a választói akarat megtartására (például a középpjobb Szlovákiában 1998–2006; a 2007 óta kormányozó Donald Tusk vezette középpárt Lengyelországban; Magyarországon pedig előbb a baloldal 2002–2010 között, majd az Orbán Viktor vezette Fidesz).

### 5.3. GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM: A VÁLTOZÁS GYÓZTESEI ÉS VESZTESEI

A tervgazdálkodásból a piacgazdaságba történő gyors átállás a politikai és intézményi reformoknál is nehezebb próbatételt jelentett. A kelet-európai átmenet ráadásul egybeesett a fejlett társadalmak által megtapasztalt jóléti rendszerek válságával. A gazdasági nehézségek elrettentették a nyugati világot egy, Marshall-tervhez hasonló program meghirdetésétől Kelet-Európa és a poszt-szovjet Oroszország számára, bár erről szakértői szinten már több elképzelés napvilágot látott. A borúlátó vélemények szerint a volt kommunista országok gazdasági szempontból nagyon fejletlenek voltak ahhoz, hogy hatékonyan tudták volna felhasználni a segélyeket.<sup>21</sup> Végül a nemzetközi pénzügyi szervezetek és a velük szoros együttműködésben dolgozó amerikai adminisztráció stabilizációs programokra tettek ajánlatot az 1980-as évek Latin-Amerikájában (például a Pinochet által vezetett Chilében) végrehajtott gazdasági konszolidáció nyomán. E neoliberális gazdaságpolitikai javaslatcsomag alapelve az volt, hogy a gazdaságban lehetőleg minél több szabályozást a piacra kell bízni, és minimálisra kell csökkenteni az állam szerepét. E gazdaságpolitika képviselői szerint különösképpen nem megengedett egy ország nemzeti érdekeinek védelme gazdasági eszközökkel, mivel szerintük a javak, a szolgáltatások és a tőke korlátlan, világméretű áramlása biztosítja a világgazdaság és az egyes gazdaságok virágzását. Szükségesnek tartották ezen túl a minél teljesebb körű privatizációt és a külföldi beruházások előtti akadályok lebontását is. Ezt a neoliberális javaslatcsomagot „washingtoni konszenzus” néven foglalta össze John Williamson amerikai közgazdász.<sup>22</sup> David L. Bartlet azonban leszögezi, hogy a nemzetközi pénzügyi szervezeteknek fontos ösztönző és ellenőrző szerepe volt a gazdasági átmenetben, de azt a képességüket, amellyel az egyes kormányok gazdaságpolitikai irányvonalára próbáltak hatni, nem kell túlértékelni. Az 1990-es évek elején értékelhető mértékben csak a kis Észtország hajtotta végre a neoliberális

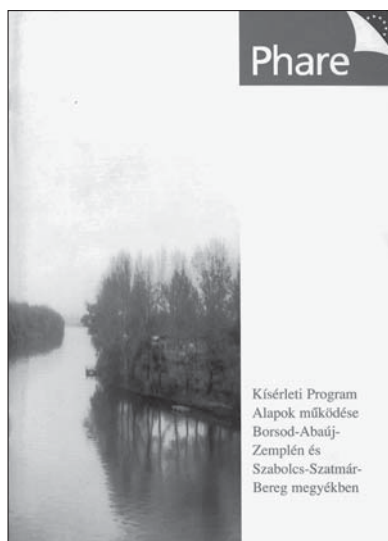
21 Berend, I. T.: From the Soviet Bloc to the European Union i. m. 108–109.

22 Uo. 42.

közgazdászok receptjét; a sokat emlegetett Balcerowicz-csomagot Lengyelországban jelentősen felpuhították a társadalmi feszültségek miatt, miközben Csehországban a Klaus-kormány saját kezdeményezésre a Valutaalap tanácsait tartalmazó stabilizációs programot hirdetett. A magyar kormányok sokkal óvatosabban bántak a „szocialista jólét” népszerű intézményeivel (ellenezték például a kedvezményes nyugdíjak korlátozását vagy az ingyenes szociális ellátás megnyirbálását), míg a román és bolgár rendszerváltó posztkommunista kormányok éveken keresztül visszautasítottak minden strukturális átalakításra vonatkozó tanácsot.<sup>23</sup>

A gazdasági újrakezdéshez való amerikai hozzájárulás igen szerény volt annak következtében, hogy a Bush-adminisztrációban (1989–1992) és Clinton elnök első időszakában (1993–1996) felülkerekedtek az izolációs tendenciák, amely Európa iránt érdektelenséget, míg más területek irányában (Ázsia és a Közel-Kelet) nagyobb figyelmet jelentett. A legnagyobb szerepe az Európai Közösségnek volt, amely 1989 decemberében megindította a PHARE (*Pologne Hongrie Aide pour la Réconstruction économique*) technikai segítségnyújtási és finanszírozási programot, amelyet rövid időn belül az összes új demokráciára kiterjesztettek. Ennek ellenére a befektetett összeg igen csekélynek mondható. Az 1990–1994-es időszakban a PHARE összesen 4,2 milliárd ECU (virtuális európai fizetőeszköz) támogatást nyújtott, amelynek közel kétharmadát Lengyelország számára, a többi részét Magyarországnak és Csehszlovákiának juttatta. Lengyelország a nemzetközi pénzügyi szervezetektől egy jelentős csökkentést is kapott külföldi kölcsönei törlesztésében.

**Dokumentáció a PHARE Program működéséről  
Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg  
megyékben, 1992**



23 Governance in Central and Eastern Europe. The Puzzle of Capitalism by Design. Ed. Hoen, H. W. Edward Elgar, Cheltenham, 2001. 94–96.

Mindazonáltal Kelet-Európa nem volt képes a közvetlen külföldi befektetéseken keresztül finanszírozni a gazdasági újjáépítést. A német vállalatok, amelyek úgyszintén említésre méltó *know-how*-val rendelkeztek és uralták a privatizációt, az 1990-es évek első időszakában nagymértékben el voltak foglaltva országuk újraegyesítésével, a Lengyelországban, Magyarországon és a Balkánon potenciálisan versenyképes olasz cégek számára pedig 1992–1993-ban akadályt jelentett az ország politikai rendszerének összeomlása. Ami a francia, brit és amerikai multinacionális vállalatokat illeti, az átmenet első időszakában minimális érdeklődést mutattak a térség iránt. Még a nyitottabb és fogadókészebb gazdaságú, éppen ezért a külföldi befektetéseket tekintve privilegizált helyzetben lévő Magyarországon sem érte el 1993-ig az összes külföldi beruházás a külföldi adósság éves törlesztőrészletének értékét.<sup>24</sup> Az 1980-as években a szovjet tömbben az állami vagyon részesedése minden volt, csak egyforma nem: a Szovjetunióban elérte a 99%-ot, Romániában és Jugoszláviában (annak ellenére, hogy az utóbbi esetben *de iure* társadalmi tulajdonról volt szó) a 98%-ot, Csehszlovákiában ez 97% volt, miközben Lengyelországban és Magyarországon 81, illetve 65%-ra csökkent.<sup>25</sup> A gazdaságok gyorsított privatizációja együtt járt az árak és a közszolgáltatások liberalizációjával, tömeges elbocsátásokkal, a kevésbé nyereséges szektorok állami támogatásának megkurtításával, és ez maradt az egyetlen lehetséges opció az egymást követő, különböző színezetű kormányok számára. Mindamellett Kelet-Európában a részvényt piac ellentmondásossága „különleges privatizációs technikák” használatát tette szükségessé.<sup>26</sup> Az állami vagyonrész magánosítása különböző procedúrákon keresztül ment végbe: közadomány, közvetlen eladás, tulajdonjegyek osztása, csőd, leasing a dolgozók részére. Az első posztkommunista évtizedben ezek a módszerek közel 150 ezer nagy- és középállalat, több százezer kisüzem és milliányi lakás magánkézbe adását tették lehetővé.<sup>27</sup>

Különösen újszerűnek mutatkozott a „tömeges” privatizáció a felnőtt lakosságnak szétszórott tulajdonjegyek (*voucher*) alkalmazásával, amelyek szimbolikus összegért biztosították a privatizálandó vállalati tulajdonból való részesedést. Ezt az eljárást alkalmazta a Klaus-kormány Csehszlovákiában 1990–1992 között, ezt a módszert követték 1994–1995-ben Lengyelországban, Bulgáriában és Litvániában. A tömeges privatizáció azonban – a megfogalmazott célokkal ellentétben – tökekoncentrációt és átláthatatlan gazdasági viszonyokat idézett elő. Az érintett kelet-európai országokban kisebb méretekben, de hasonló folyamat zajlott le, mint Oroszországban, ahol Borisz Jelcin elnöksége alatt a tulajdonjegyeket hamar összegyűjtötték a frissen létrehozott hol-

24 Berend, I. T.: From the Soviet Bloc to the European Union i. m. 111–113.

25 Báger, G.–Kovács, Á.: Privatisation in Hungary i. m. 119.

26 Sárközy Tamás: A privatizáció joga Magyarországon (1989–1993). Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. 7.

27 Åslund, A.: How Capitalism Was Built. The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.



A borsodnádasi lemezgyár  
romjai napjainkban

dingok, amelyek vezetői (a később „oligarchák”-nak nevezett első generációs üzletemberek) ilyen módon gazdagodtak meg a lakosság és a nemzetgazdaság kárára.<sup>28</sup> Magyarországon az első demokratikusan választott kormány vetett véget a köztulajdon – kapcsolatok révén történő – megvásárlásának, és tette mindezt a céllal, hogy határt szabjon a gyakran az egykori állampárthoz köthető gazdasági elit számára, amely nem utolsósorban ebben az időszakban szerezte meg vagyonának „első millióját”. Az eredmény: ideiglenesen leállították a külföldi partnerek hozzáférését a privatizált vállalatokhoz. 1995-ben a Horn Gyula vezette szociálliberális koalíció egy nagyon szigorú, a nemzetközi pénzügyi szervezetek által követelt és Bokros Lajos pénzügyminiszter nevéhez köthető gazdasági stabilizációs program bevezetése után szélesebb privatizációs kampányba kezdett. A harmadik privatizációs törvényt követően a magántőke részesedése (magyar vagy külföldi) a magyar gazdaságban az 1989. évi 35%-ról, illetve az 1993-as 65%-ról 1995-re egészen 75%-ig emelkedett.<sup>29</sup>

A makrogazdasági sikerek ellenére, a kelet-európai térségben hatalmas anyagi források tűntek el a privatizáció „útvesztőiben”. Kornai János, Csaba László és Gyarmati György más-más kontextusban használt találó kifejezéséből kiindulva „transzformációs veszteségekről” beszélhetünk, amelyek nem csupán a társadalmi egyenlőtlenséget növelték, hanem a gazdasági szerkezet átalakítását is érintették.<sup>30</sup> Egy 2009-ben napvilágot látott magyar pénzügyminisztériumi jelentés szerint 1990-től 2007-ig nettó 11 milliárd euró bevételnek közel a felét felemésztették az adminisztrációs és jogi költségek, amelyek a

28 Kenney, P.: *Il peso della libertà. L'Europa dell'Est dal 1989*. EDT, Torino, 2006. 10–11.

29 Báger, G.–Kovács, Á.: *Privatisation in Hungary* i. m. 49–84.

30 Kornai J.: *Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle*, 1993. 7–8. 569–599.; Csaba L.: *A rendszerváltozás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca? Közgazdasági Szemle*, 1999. 1. 1–19.; Gyarmati Gy.: *A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. Metszetek. A Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata*, 2013. 2–3. 3–21.



közhatalom eladásához kapcsolódtak.<sup>31</sup> Ha ehhez hozzáadjuk a széles körben elterjedt korrupciót, levonható a következtetés, hogy a közhatalom nemcsak Oroszországban – mint ismeretes – értékesítették jóval áron alul, hanem ott is, például Magyarországon, ahol a kormányok mérsékeltebb módon kezelték a privatizáció ügyét.

A piacgazdaságba történő átmenet és a határtalan, illetve kevésbé igényes szovjet piac hirtelen megszűnése az export és a nemzeti jövedelem jelentős zsugorodását eredményezték. A csökkenés pontos mértékét a szocialista gazdaságokban jelen lévő feketegazdaság megbecsülhetetlensége miatt nehéz meghatározni. Annyi azonban általánosan kijelenthető, hogy 1989–1992 között Kelet-Európa a gazdaság összes szektorára kiterjedő, különösen pedig a nehézipart érintő 15–40%-os válságot szenvedett el. Lengyelország az 1989. évi igen alacsony kiindulási bázisnak köszönhetően 1992-ben pozitív fejlődést produkált, őt követte 1993-ban a Cseh Köztársaság, Szlovákia, Albánia, Románia és Szlovénia, 1994-től Magyarország és Bulgária.<sup>32</sup>

Ebben az évben a kivételt a volt jugoszláv területek képezték, ahol harcok dúltak. Gazdaságilag tovább gyengült Észtország, Litvánia és Macedónia, illetőleg elsősorban Ukrajna: a hatalmas kiterjedésű posztsovjeti állam egy év alatt több mint 20%-ot veszített nemzeti vagyonából és több mint 60%-ot az 1991-től 1998-ig tartó időszakban. Néhány esztendő növekedés után 1997–1998 között számos ország megszenvedte az ázsiai és oroszországi gazdasági-pénzügyi válságot. Románia 1998–1999-ben nagyon erősen visszaesett, és a bolgár, cseh és szlovák egy főre jutó nemzeti jövedelem is ideiglenesen csökkent. A gazdasági nehézségek még több jelentéssel bíró mutatói az 1989-hez és a válság legrosszabb időszakához (1992–1993) képest kiszámolt, egy főre eső jövedelem adatai voltak. A vásárlóerő 17%-kal zuhant Lengyelországban, 19%-kal Magyarországon, 21%-kal pedig Csehszlovákiában. 23%-os volt a csökkenés Bulgáriában, az egykori Jugoszláviában 44%, és egyenesen 72%-kal csökkent a vásárlóerő Romániában (ezen utolsó két esetben a két vagy három számjegyű infláció is jelentősen csökkentette a fizetések és a nyugdíjak reálértékét). A teljes térségben az egy főre jutó jövedelem 1989-ben a nyugati szint 37%-át érte el, ez az arány néhány évvel később 27%-ra esett vissza.<sup>33</sup>

Vállalatok ezreinek bezárása, valamint termelési szektorok teljes átszervezése súlyos társadalmi következményeket generált. Még az egyik „legszerencésebb” országban is, Magyarországon a foglalkoztatottak száma néhány év alatt 5,5 millióról 4 millióra esett vissza. Az enyhén csökkenő népesség mellett több mint egymillió munkahelyet sosem állítottak vissza: munkások

31 A Magyar Köztársaság Kormánya J/8582. számú jelentése az ÁPV Zrt. és jogelődjei – mint a privatizáció lebonyolítására létrehozott célszervezetek – tevékenységéről és a teljes privatizációs folyamatról (1990–2007). Bp., január 2009. [www.parlament.hu/irom38/08582.pdf](http://www.parlament.hu/irom38/08582.pdf) (utolsó letöltés: 2010. november 18.).

32 Berend, I. T.: From the Soviet Bloc to the European Union i. m. 168–169.

33 Uo. 77.

tömegei, elsősorban a nem szakképzettek, előrehozott nyugdíjba kényszerültek menni, másokat elbocsátottak. A munkanélküliség 1993-ban elérte a 14%-ot, ezt követően azonban csökkenés kezdődött, és 2002-re már csak 6%-os volt a mutató. A posztkommunizmus új szegényei leginkább a felnőtt munkásférfiak voltak (ahogyan ezt majd az epilógusban tárgyaljuk, sokan közülük a roma kisebbséghez tartoztak). Az egzisztenciális bizonytalanság, amelyhez gyakran alkoholizmus, válás és a lakhely elvesztése járult, ezeket és ezeket ítélte marginalizálódásra.<sup>34</sup>

A szociális védőháló meglazulása miatt felelősség csak részben terheli az 1990-es évek gazdasági átalakítását. Összehasonlítva a szociális célú állami kiadások növekedését az 1950. év és az 1990. év Magyarországon és a legfontosabb nyugat-európai országokban, Tomka Béla meglepő dologra mutat rá: a kommunista rendszer az egy főre jutó nemzeti jövedelem egyértelműen kisebb hányadát (1950-ben 4%, 1990-ben 18%) fordította szociális kiadásokra, mint a kapitalista államok. Az NDK és Csehszlovákia kivételével, az összes többi kelet-európai országban a szociális kiadások a magyar adatokhoz képest még csekélyebb növekedést mutattak. A kommunista rendszerek „megtövelítették a jóléti államhoz kapcsolódó kiadásokat, elsősorban a válság időszakában önlegitimációs céllal, de a jóléti állam politikája nem képezte politikai prioritásukat”.<sup>35</sup>

Az ipar szerkezetváltása jelentősebb munkanélküliséget idézett elő Lengyelországban, Szlovákiában és a Baltikumban, a munkanélküliek az 1990-es években a munkaképes társadalom 20%-át jelentették. Romániában, ahol az ipari köztulajdon magánosítása politikai okokból csak jelentős késéssel indult, a munkanélküliség 10% körül maradt. Kizárólag Csehországban, ahol a gazdaságot a magas minőségű termékeknek és a specializálódott munkaerőnek köszönhetően könnyebben sikerült új pályára állítani, a gyári munkások megmaradtak a munkaerőpiac fontos szegmensének (több mint egyharmad arányban), miközben a munkanélküliek száma sosem haladta meg az aktív népesség 5–6%-át. A hagyományos iparágak gyors leépítésével, valamint a logisztikai és informatikai szolgáltatások delokalizációjának eredményeként ma Kelet-Európa szinte összes országában a foglalkoztatottak nagy része a szolgáltató szektorban, kisebb hányaduk az ipari ágazatban dolgozik. Az egyre intenzívebb művelésű mezőgazdaságban mindenütt csak az aktív lakosság 5–10%-a dolgozik főállásban. Romániában az önfenntartó termelés jelentősebb, míg Lengyelországban a kis, családi vállalkozá-

34 A posztkommunista időszak szegénységének és társadalmi deprivációjának jellegzetességeiről lásd *Ferge, Z.–Sík, E.–Robert, P.–Albert, F.: Social Costs of Transition. International Report on the Social Consequences of the Transition. A survey coordinated by the Institute for Human Studies, Wien, Cross-national report on five countries, prepared by Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Wien, August 1997.* A kéziratban maradt kötet elérhető [www.fergezszusa.hu/docs/social\\_costs\\_of\\_transition.pdf](http://www.fergezszusa.hu/docs/social_costs_of_transition.pdf).

35 *Tomka, B.: Welfare in East and West. Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990.* Akademie Verlag, Berlin, 2004. 47–48. (Vö. a 126. oldalon található táblával.)

sok európai forrásoknak köszönhetően is modern termelési és elosztó szervezetekké alakultak.

A gazdasági változások teljesen átalakították nemcsak a társadalmi szokásokat és az életszínvonalat, hanem a lakosság szellemi horizontját is. Összefoglalóan értékelni a jelenség következményeit lehetetlen feladat: néhány általános észrevételt azonban meg lehet kockáztatni. A társadalmi drámák, amelyek a kelet-európai átalakítási folyamatokat kísérték, többnyire csendben, látszólag észrevétlenül zajlottak. Az elbocsátási hullámok, a „szerkezetváltások” és „racionalizálások” a bányászok – különösen Ukrajnában, Lengyelországban, Romániában – kivételével nem okoztak erőszakos vagy tartós tiltakozásokat. A régi rendszerhez hű szakszervezetek fokozatosan elvesztették társadalmi bázisukat és anyagi erőforrásaikat, helyükbe csak elvétve léptek új érdekvédelmi szervek. A magánszektorban csak a legritkábban figyelhető meg a munkavállalók önszerveződése. A Kelet-Európában jelen lévő multinacionális vállalatok sem ösztönzik az országos konföderációk (tehát nem vállalati szintű) szakszervezetek jelenlétét, és minden birtokukban lévő eszközt felhasználnak arra, hogy demoralizálják a szakszervezeti képviselőket: Nyugat-Európától eltérően a sztrájk és a tömegtüntetés szinte teljesen ismeretlen nyomásgyakorló eszköz az „új munkásság” számára.

A változások sebessége gyors alkalmazkodásra kényszerítette a társadalmat. Milliók éltek évekig a pillanatnak, anélkül hogy garantált lett volna számukra a bérek és nyugdíjak kifizetésének időpontja. A lélektani tényező alapvetőnek mutatkozott ennek a szigorú kollektív átnevelésnek a sikerében. Az 1990-es évek elején a társadalom hinni kívánta, hogy a változások bármennyire fájdalmasak és olykor igazságtalanok is, hamarosan a többség számára jobb életet biztosítanak.

A kulturális és társadalmi tőkével rendelkező hagyományos elit, vagy a politikai tőkéjét anyagi javakká sikeresen konvertáló „vörös polgárság” számos képviselője valóra váltotta saját álmait.<sup>36</sup> Az régi és új középosztály szá-



Az elbocsátások és bányabezárások miatt tiltakozó Zsil-völgyi bányászok. Románia, 2003. január

36 A kommunizmust követő kelet-európai elit összetételével és működésével kapcsolatban lásd Eyal, G.–Szelényi, I.–Townsley, E.: *Making Capitalism without Capitalists* i. m.

mára a rendszerváltás sikeresen lezárult folyamat, amely emberek millióit hozta közelebb az áhított nyugati életszínvonalhoz.

A globális válság utáni pillanatfelvételen, 2013-ban az egy főre eső jövedelem az Európai Unió tagjainak átlagához képest változatos képet mutat: A legmagasabb arányt Szlovéniában (83%), Csehországban (80%) és Szlovákiában (76%) mérik. Litvánia és Észtország kevéssel 10% feletti értéket ér el, Lengyelország, Magyarország és Lettország az EU átlagának kétharmadát. Romániában 54%-os, Bulgáriában alig 47%-os. Az egy főre jutó jövedelem az EU többi tagjához képest Szerbiában 36%-os, Albániában és Bosznia-Hercegovinában csupán az EU-átlag egyharmadát éri el az átlagjövedelem. Az 1980-as évek végének időszakához képest elsősorban Jugoszlávia és Szovjetunió uniós tagságban nem is reménykedő utódállamai – Bosznia, Koszovó, Ukrajna – jelentős fejlődésen mentek át a 21. század első évtizedében. Ugyanakkor Kelet-Európa országaiban az egy főre eső jövedelem rangsora nem változott sokat az 1920-as és az 1960-as évekhez képest. (Szlovénia, a Cseh Köztársaság, Észtország mindig is fejlettebb, nyugatibb gondolkodású és társadalmi szerkezettel bíró országok voltak és azok ma is; a jugoszláv térség déli köztársaságai, Albánia, Románia, Bulgária és Moldávia pedig a legszegényebbek.) Fontos hangsúlyozni, hogy a rendszerváltás 25. évében Közép-Európa egyetlen országa sem érte el az Európai Unió átlagát. Mindez azt a feltételezést erősíti, hogy a kiindulási körülmények, vagy az elmúlt század társadalomtörténelmi öröksége és dinamikai kulcsszerepet játszanak a régió többször beindított és megszakított nyugati felzárkóztatásában.

A változás jelentős, általában pozitív hatással volt a fiatalabb és iskolázottabb generációk számára. A globalizált és digitalizált világban felnőtt emberek számára a piaci társadalom más módon elképzelhetetlen lehetőségek megvalósítását biztosította. A mozgásszabadság, a nyugati nyelvek zavartalan elsajátítása, a fizikai és mentális izoláció megtörése a változások győzteseivé tett fiatal nemzedékeket. Kelet-Európában gyakran találkozni harmincas-negyvenes éveikben járó miniszterekkel, igazgatótanácsi tagokkal, kutatóintézeti igazgatókkal. Egyes konzervatív felfogású országokban, például Lengyelországban a nemzedéki váltás a nők társadalmi emancipációját is elősegítette.

Az új generációk dinamizmusa ellentétben áll az őket megelőző, az 1940–1950-es években született nemzedékek kollektív drámájával. Teljes társadalmi csoportok számára (termelőszövetkezetek tagjai, bezárt gyárak munkásai, bányászvárosok lakosai) a saját „kis világuk” eltűnése a társadalmi *státusz* elvesztését jelentette a szó szoros értelmében. A „The Lancet” című tudományos folyóirat által közzétett kutatás néhány éve élénk közéleti vitát gerjesztett. A szerzők ugyanis összegyűjtötték a gazdasági-társadalmi átalakulás áldozatairól (avagy a transzformációs veszteség emberi dimenziójáról) szóló adatokat az egykori Szovjetunióból és a kelet-európai térségből. Szerintük 1989 és 2002 között – 1994. évi csúccsal – a felnőtt lakosság halandóságában kimutatható

12,8%-os emelkedés egyértelműen kapcsolatba hozható a liberális gazdasági terápia alkalmazásával.<sup>37</sup>

Más vizsgálatok a várható élettartam csökkenését a nagyobb pszichológiai presszióra, stresszre, alkoholizmusra, egészségügyi tájékoztatlanságra, nem megfelelő táplálkozásra vezették vissza.<sup>38</sup> Ez magyarázza azt a szembeötlő ellentmondást, amely szerint a születéskor várható élettartam tekintetében olyan, viszonylagosan prosperáló országok is – mint például Szlovénia és a Cseh Köztársaság – fejletlenebb országok, például Bosznia (a nők tekintetében 82 év, a férfiak esetében 74,5 év a várható élettartam – az Európai Unió átlagához igazodó adat) és Albánia (80,5 és 75 év) mögé kerülnek.

A balti államokban, Magyarországon és Romániában a várható élettartam 75–77 évre csökkent a nők tekintetében és 67–69 évre a férfiaknál, miközben a posztsovjet térség adatai egyenesen katasztrofális demográfiai valóságot mutatnak: Moldáviában 74 és 66,5 év, Fehéroroszországban 76 és 64 év, Ukrajnában pedig 74 és 62 év, miközben Oroszországban 73 és 59 év a várható élettartam. Az utolsó két állam a világranglista 119., illetve 128. helyén helyezkedik el.<sup>39</sup>

#### 5.4. MEGBÜNTETNI, EMLÉKEZNI VAGY TANULMÁNYOZNI: A TOTALITÁRIUS MÚLT KEZELÉSE

A demokratikus átmenetek egyik akut kérdése a diktatúra alatt elkövetett bűnök elkövetőikkel és politikai megbízóikkal való bánásmód.<sup>40</sup> Az irodalomban eddig ismert történeti előzményekhez képest (nácizmus és fasiszmus, dél-amerikai és mediterrán diktatúrák) a kommunista rendszereket a politikai osztály, a gazdasági technokrácia és a biztonsági apparátusok kivételes keveredése jellemezte. A keleti tömb biztonsági szolgálatai feltehetőleg nem voltak olyan hatékonyak, mint a nyugati társszervek és az 1920–1930-as évek

37 Stuckler D.,–King, L.–McKee M.: Mass Privatisation and the Post-Communist Mortality Crisis. A Cross-National Analysis, in „The Lancet”, 373, 2009. 399–407.

38 Cockherman, W. C.: The Social Determinants of the Decline in Life Expectancy in Russia and Eastern Europe. A Lifestyle Explanation. Journal of Health and Social Behavior, 1997. 38. 117–130.

39 Az adatok [www.cia.gov/library/publications/the-world-factbooks/fields/2102.html](http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbooks/fields/2102.html) (utolsó letöltés: 2010. október 18.).

40 A témával kapcsolatos szakirodalom szinte határtalan. A még mindig legnagyobb hatású munkák: Huntington, S.: La terza ondata. I processi di democratizzazione alla fine del XX. secolo. il Mulino, Bologna, 1998; Linz, J. J.–Stepan, A.: Transizione e consolidamento democratico. il Mulino, Bologna, 2000. Kelet-Európáról vö. *uő.*: L'Europa postcomunista i. m. 2000.



jobboldali diktatúráinak politikai rendőrségei; ami mégis megkülönböztette őket, az az általuk gyakorolt funkciók halmozása (a politikai rendőrség szemmel tartotta az ellenzékiet, de külkereskedelemmel is foglalkozott, és rendelkezett az ebből befolyó haszon felett). Ezenfelül a kelet-európai politikai rendőrségek mélyen behatoltak az állampolgárok mindennapi életébe. Ha nem is igaz a népszerű állítás, hogy a kommunista hatalom „mindent tudott”, elképesztően sok energiát és anyagi erőforrást rendelt alá e célnak.

1989-et követően az egykori ellenzékiek és velük együtt azon állampolgárok, akiket valamilyen oknál fogva a politikai rendőrség megfigyelés alá helyezett, tudni szerették volna, kik voltak, hogyan, miért és milyen célból dolgoztak a munkatársaik és barátaik közül verbuvált tisztek és ügynökök.<sup>41</sup>

A múlttal való szembenézés során az új demokráciák igyekeztek a kérdést a közélet szanálásának folyamatai (úgynevezett *lusztráció*) és az áldozatoknak nyújtott anyagi és erkölcsi jóvátételek (*transitional justice*) segítségével rendezni.<sup>42</sup> A lusztráció és a „kommunistamentesítés” tapasztalatai ugyanazokat a problémákat és válaszokat (hiányzó, bizonytalan, hamis) kapcsolták össze. Az átalakulás kellős közepén, 1989 szeptemberében Tadeusz Mazowiecki, frissen kinevezett kormányfő a lengyel társadalomnak azt üzenté, hogy az egyetlen megoldás a társadalmi béke érdekében „felejtani és előretekinteni”; néhány évvel később Horn Gyula magyar szocialista politikus már nyíltan védhette saját karhatalmista múltját elhíresült mondatával („Pufajkás voltam. Na és?”). A totalitárius múlt feldolgozása terén végzett kutatások azt mutatják, hogy milyen labilis határ húzódik a megértés, a racionális feldolgozás iránti vágy, valamint a lusztrációs eljárások által szentesített *ex post* antikommunizmus között.<sup>43</sup> A legtöbb esetben csupán szimbolikus jelentősége volt a megbukott rendszer elítélésének. A „rég” és „új” elitök összefonódása

41 A kollaboráció kérdéséhez lásd Horváth S. átfogó tanulmányát: Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk. Horváth S. Libri, Bp., 2014. 7–37.

42 Az egykor a politikai és katonai felső vezetéshez tartozók a közéletből ideiglenes jelleggel történő eltávolítására tett kísérletekről vö. Kritz, N.: Transitional Justice, United States Institute of Peace. Washington DC, 1995; The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies. Eds. De Brito, A. B.–González, E.–Carmen-Aguilar, P. Oxford University Press, Oxford, 2001. Kelet-Európáról és a posztsovjét területről alapvető fontosságú az L. Stan gondozta Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union. Routledge, London, 2008.

43 A kommunizmus örökségének a közép-kelet-európai választói magatartásban történő viselkedési változásáról lásd Roper, S. D.–Fesnic, F.: Historical Legacies and Their Impact on Post-Communist Voting Behaviour. Europe-Asia Studies, 2003. I. 119–131. A csehszlovák helyzetről lásd David, R.: Transitional Injustice? Criteria for Conformity of Lustration to the Right of Political Expression. Europe-Asia Studies, 2004. 6. 789–812. A lengyel helyzetről lásd Szczerbiak, A.: Dealing with the Communist Past or the Politics of the Present? Lustration in Post-Communist Poland. Europe-Asia Studies, 2002. 4. 553–572. A szlovák eset különlegességéről, amelyben az átmenet egybeesett a föderális csehszlovák állam válságával (1990–1992) és az új állam identitásbázisainak gyorsított létrehozásával lásd Nedelsky, N.: Divergent Responses to a Common Past. Transitional Justice in the Czech Republic and Slovakia. Theory and Society, 2004. I. 65–115.

lehetetlenné tette az érintettek félreállítását. Kivételt képez Kelet-Németország, ahol a politikai váltás egybeesett a teljes államszerkezet szétesésével.

Egy bolgár vizsgálóbizottság 2007-ben megállapította Georgi Parvanov köztársasági elnöknek az 1989 előtti biztonsági szervekkel való kapcsolatát, és rajta kívül többtucatnyi kormánytagot és aktív diplomatát érintett a leleplezés, de különösebb következménye nem lett.<sup>44</sup> Magyarországon Medgyessy Péter kormányfő azt követően is megőrizte posztját 2002-ben, miután beismerte szigorúan titkos tiszti állományú múltját a gazdasági kémelhárításnál; néhány hónappal később az Európai Unió nem emelt kifogást az ellen, hogy a magyar kormány Salgó László országos rendőrfőkapitányt annak ellenére jelölte az Europol igazgatóhelyettesi tisztségére, hogy köztudott volt ideológiai és kulturális területen az 1980-as években végzett elhárító munkája. Néhány évvel később a NATO sem kifogásolta, amikor 2008-ban Budapest Laborc Sándor személyében egy Moszkvában kiképzett volt titkosszolgálatost jelölt a szövetség biztonsági kérdésekkel foglalkozó különleges bizottságának élére.<sup>45</sup>

Az állambiztonsági múlt német mintán alapuló kezelése (lusztrációs eljárások, az NDK politikai rendőrsége archívumának békés átvétele, az áldozatok információs, erkölcsi és anyagi kárpótlása) lehetetlennek bizonyult ott, ahol a politikai rendszer összeomlása nem tette lehetővé az elnyomó államalakulat felbomlását.

A kommunista múlthoz kötődő politikai konfliktusok minimuma ott mutatkozott meg, ahol a posztkommunizmus egybeesett az országot az 1980-as évek második felétől irányító elit által megindított „nemzeti forradalommal” (Szlovákia, Horvátország, Szlovénia és a Baltikum). A legnagyobb feszültségek azokat az országokat jellemezték, ahol az új politikai osztály megpróbált a lusztrációs eljárásokon keresztül érvényt szerezni akaratának (Cseh Köztársaság 1991; Lengyelország 1997 és 2005; Románia 1999 és 2006).<sup>46</sup>

Számos egykori ellenzéki, illetve szakértő szerint az igazi és lehetséges igazságtételi forma ennél fogva az emlékezés marad mint kollektív demokratikus gyógymód, amire a poszttotalitárius társadalmak a bűnök megismétlődésének megelőzése érdekében hagyatkozhatnak.<sup>47</sup> Azonban a posztkommunista Kelet-Európában a civil vitákat az 1930-as évek végétől 1989-ig egymást

44 Bulgarian President Collaborated with Communist Secret Services. Eurasian Secret Services Daily Review, 23. July 2007.

45 Laborc az 1980-as években hat évet töltött Moszkvában a Dzerzsinszkij Akadémia tanulójaként. (KGB-Trained Hungarian Has NATO Role. New York Times, 4. February 2008.) A Salgó-ügyről: Hungarian President Holds Talks on Medgyessy Affair as National Police Head's Past Comes under Scrutiny. Radio Free Europe Newslines, 28. June 2002.

46 Az általános képről vö. G. Franzinetti, M. Sabrow, C. Castellano, C. Tonini, S. Bottoni és S. Petrunaro tanulmányai. Quaderni Storici, 2008. 2. 323–453.

47 Booth, W. J.: Communities of Memory. On Witness, Identity, and Justice. Cornell University Press, Ithaca (NY)–London, 2006; Vö. Rév, I.: Giustizia retroattiva. Preistoria del post-communismo. Feltrinelli, Milano, 2007; Minow, M.: Breaking the Cycles of Hatred. Memory, Law, and Repair. Princeton University Press, Princeton (NJ), 2002. 28.

követő totalitárius rendszereket az éppen „vesztes” ideológiai kurzust elítélően ábrázoló emlékekkel helyettesítették. Múzeumok és mauzóleumok, szobrok és emléktáblák nyomatékossítják mindenhol az elítélendő múlttól való elhatárolódást. Nehéz meglepődni azon a tényen, hogy 25 évvel a politikai változások után az emlékezet szerepét újra kell gondolni. A posztkommunista Kelet-Európa párhuzamba állítható a nemzetiszocializmust maga mögött hagyó Németországgal, a Franco utáni demokratikus Spanyolországgal (amelyek helyreállították a demokratikus viszonyokat) az elfojtás, az amnézia és azt megelőzően az emlékezet működése kapcsán. Tony Judt felhívást tett közzé erre reflektálva: „Az emlékezet lényegénél fogva vitás és részrehajló: az egyik ember elismerése a másik kifejejtése. És gyöngye kalauz a múlthoz. A háború utáni első Európa a tudatos tévemlékezésre – a felejtésre mint életformára alapozódott. 1989 óta Európa helyett a kárpótló emlékezettöbblet-re épül: intézményesített nyilvános emlékezésre, mint a kollektív azonoságtudat fundamentuma. Az első nem tudott tartós maradni – de a második sem fog. Bizonyos mértékű elhanyagolás, sőt felejtés a közegészség szükséges feltétele.”<sup>48</sup>

A közelmúlt iránt érzett nosztalgia érezhető ellenpárja az új, harsányan szovjet- és kommunistaellenes közemlékezetnek, és mind a mai napig elterjedt jelenség Kelet-Európában. A román eset különösen érdekes a kommunista rendszer jól ismert kegyetlensége miatt. Több szociológiai felmérés igazolja, hogy az utóbbi években a gazdasági válság és a politikai élet botrányosorozatai hozzájárultak ahhoz, hogy az elmúlt rendszer iránti társadalmi nosztalgia és a kapitalista berendezkedés bírálata már nemcsak az idős, általánosabb műveltséggel kevésbé rendelkező vidéki lakosságra jellemző, hanem teret és nyilvánosságot nyer olyan városi fiatalok körében is, akik semmilyen közvetlen emlékkal nem rendelkeznek például a Ceaușescu-rendszerrel. A román esetenél maradvány a késői állambiztonságról kialakított társadalmi kép pozitív irányú átalakulásában aktív szerepet vállaltak a volt „cég” tisztjei is, akik a mai napig jelentős pozíciókat töltenek be a médiában. A televíziós műsorokban, nagy példányszámú lapokban és több száz önéletrajzi kötetben 20 éve megjelenő Securitate-önképnek legalább olyan erős a tudatformáló ereje, mint az oktatási rendszerben és a családban szerzett tapasztalatoknak. Az állambiztonsági múlttal való szembenézést Romániában több tényező befolyásolta. A legfontosabb talán a romániai átmenet sajátos „forradalmisága”. 1989 decembere sikeresen félreállította a régi rendszert és elitjét: Ceaușescu hatalmának közvetlen kiszolgálóit. Az új hatalmi elit azonban a régi uralkodó réteg második vonalából lépett elő. Amennyiben nem került volna sor a Román Kommunista Párt felszámolására, egy párton belüli radikális elítváltásról lehetett volna csupán beszélni. Ehhez a váltáshoz az alternatív projekt pedig nem az új vezetők „saját projektje” volt, ahogy a forradalmak esetében történni szokott. Lényege az európai demok-

48 Judt, T.: *Dopoguerra* i. m. 1021. (magyar kiadásban: 509.).

rácia normáinak átvétele volt, amelyhez a Nyugat írásos útmutatást is adott az európai integráció dokumentumai révén. A régi-új román politikai elit e dokumentumok „gyakorlatba ültetése” során kezdte igazából átértelmezni hivatását, feladatát, politikai identitását. Mindezt óhatatlanul egyfajta mimikri és a kétértelműségek kultiválása kísérte, amely meghatározóvá vált a kommunizmussal való szembenézés lanyhaságára, illetve elodázására nézve is.<sup>49</sup>

Az egykori NDK-ban az elveszett múlt utáni vágyakozás egy talán még kevésbé szeretett, de a térképekről történelmével, szokásaival egyetemben hirtelen eltörölt *Ostalgie* formáit ölti.<sup>50</sup> Az egykori Jugoszláviában az 1981. évi népszámlálás alkalmával – elsősorban a többnemzetiségű területeken, Bosznia-Hercegovinában és a szerbiai Vajdaságban – több mint egymillióan vallották magukat a „jugoszláv nemzetiség”-hez tartozónak. A szocializmus elmúlása miatt érzett nosztalgiát itt „jugonosztalgiá”-nak nevezik, amely a Tito-kultuszról és a partizánnosztalgiából táplálkozó antinacionalista formában jelentkezik. A mitikus jelleget öltő ideális múltat számos kulturális termék közvetíti, míg a régi rendszer és életmód egynémely jelképe relikviává és turisztikai *merchandising* terméké alakul. Mindemellett az *Ostalgie* értelmezési csapdát is rejt magában.<sup>51</sup> A nosztalgiát érzők csekély kisebbségén kívül a kommunizmus visszasírása szakaszos és nagymértékben szelektív. Sokakban az idő múlása megédesítette az elveszett ifjúság emlékét és összehasonlítja mai életét a még nem a profit logikája mentén kormányzott világgal, ám egy józan ítélőképeségű személy sem kívánhatja vissza a politikai rendőrség mindennapos zaklatásait, az ideológiai rituálékat, az útlevelelre várakozás esztendeit, a Trabantot, a húsért és tejért való hajnali sorban állást, vagy az építőtáborokban burgonyaszedéssel eltöltött nyári vakációkat.

Mit lehet tehát tenni az összességében kicsit sem dicsőséges múlt hatalmas terhének kezelése érdekében? Valószínűleg a legjobb megoldás e múlt megértése marad. Kelet-Európában az utolsó két évtizedben mélységét és kiterjedését tekintve példa nélküli levéltári forradalom zajlott. Különböző időben és módozatokkal, de a diktatúra legjobban őrzött forrásaihoz (1989-ig) lehetett immáron hozzáférni nemcsak az egykori NDK-ban, ahol a folyamatot megkönnyítette a Stasi, majd az állami apparátusnak a felbomlása, hanem az

49 Erről bővebben lásd *Bottoni, S.*: Tudományos ördögűzés? Az állambiztonsági múlt emlékezte és feldolgozása az 1989 utáni Romániában. In: *Az ügynök arcai...* Szerk. *Horváth S.* i. m. 211–232.

50 *Taste the East Linguaggi e forme dell'Ostalgie*. A cura di *Banchelli, E.* Sestante, Bergamo, 2006. Az általános megközelítést lásd *Nostalgia. Saggi sul rimpianto del comunismo*. A cura di *Modrzejewski, F.*–*Sznajderman, M.* Bruno Mondadori, Milano, 2003.

51 A „jugonosztalgiáról” vö. *Trovesi, A.*: L'enciclopedia della jugonostalgia. In: *Taste the East* i. m. 257–274.



Wolf Biermann a róla készült  
Stasi-aktát tanulmányozza

egykori szovjet tagköztársaságokban és a szovjet tömbhöz tartozó országokban, Észtországtól egészen Bulgáriáig.<sup>52</sup>

Noha ezeket a forrásokat érthető fenntartásokkal illik kezelni (nem véletlen, hogy ma is politikai vagy gazdasági zsarolásra, lejáratásra vagy dezinformációra használják őket), az esetek túlnyomó többségében a civilek örömmel fogadták, hogy lehetővé tették számukra az információhoz való jogot. A kutatók pedig megpróbálták az indiszkrétciók, pletykák, igaz-hamis bűnügyi hírek, rosszindulat, emberi nyomor hatalmas mennyiségét saját országuk történeti narratívájává alakítani, amelyek összefonták a szakértők által már ismert közügyeket a levéltárak mélyéről előkerült hatalmas mennyiségű adathalmazzal.<sup>53</sup>

Amit Nyugat-Európában – ahol a titkosszolgálatok kutatása jóval szigorúbban szabályozott vagy egyszerűen lehetetlen – sokáig rosszul leplezett gyanakvással figyeltek, az a posztkommunista országokban folyó iratátadás. A dossziékutatásban inkább egyfajta „boszorkányüldözést” láttak, miközben nem vették észre, hogy a volt titkosszolgálati iratok kutatása akadémiai szakterületté változott, és nem szorítkozik többé a viktimológiai hozzáállásra, az elnyomás egyes eseteinek tanulmányozására, vagy pedig az informátorok és tartótisztek listájának kiegészítésére, hanem a szovjet tömb történetének és egyes elemeinek újraolvasásával próbálkozik a belső

52 2008. december 16-án hat egykori kommunista ország kutató- és dokumentációs intézetének képviselői aláírták a European Network of Official Authorities in Charge of the Secret Police File megalapításáról szóló jegyzőkönyvet. A szöveg a következő címen érhető el: [www.abtl.hu/html/aktualitas/megallapodas2\\_angol.pdf](http://www.abtl.hu/html/aktualitas/megallapodas2_angol.pdf) (utolsó letöltés: 2010. augusztus 17.).

53 A posztkommunista megújulás historiográfiai bibliográfiája immáron hatalmas. Csak a következőket emelem ki: *Laudiero, A.*: *Oltre il nazionalismo. Le nuove storiografie dell'est. L'ancora del Mediterraneo*. Napoli, 2004; *L'Europa centro-orientale e la storiografia post 1989: mutamenti linguistici, storici e transizione sociopolitici*. A cura di *Platania, G.* Sette Città, Viterbo, 2008.

biztonsággal és hírszerzéssel foglalkozó szolgálatok által készített és megőrzött iratok optikáján keresztül.

Nemzetközi konferenciák és szemináriumok már nem csak a hidegháború globális aspektusait vizsgálják a nagyhatalmak szemszögéből, hanem a Szovjetunió kisebb szövetségeseinek perspektívájából elemzik a létező szocializmus 40 esztendejében az állam és a társadalom kapcsolatát, megvitatják az 1945 után a megszállt országokba telepített tájékoztató struktúrák összehangolását, a Varsó Szerződésnek az 1960–1970-es években a leszereléssel, a katolikus megújulással, az ellenzék problémájával és a nemzetközi terrorizmussal kapcsolatos stratégiáját.

## 5.5. POSZTKOMMUNIZMUS A BALKÁNON: KATASZTRÓFA ÉS ÚJRAKEZDÉS

### 5.5.1. Jugoszlávia felbomlása

A szovjet tömbhöz tartozó térségbeli országok egy részében (Jugoszlávia, Albánia) 1989 nem a kommunizmus bukását idézte elő, hanem egy politikai-társadalmi és véres fegyveres konfliktusokba torkolló nemzetiségi feszültségektől jellemzett évtized kezdetét jelentette. Jugoszláviában a belgrádi központ és a köztársaságok szembenállását, amely az 1974. évi föderális alkotmány elfogadásáig nyúlik vissza, csak súlyosabbá tette Slobodan Milošević 1987-es megválasztása a szerbiai kommunista párt élére. Belgrád új erős embere művelt, több nyelven beszélő, széles körű menedzseri és nyugati tapasztalatokkal rendelkező funkcionárius volt, aki a Beobanka belgrádi pénzintézet igazgatójaként az 1980-as években gyakran járt Párizsban és New Yorkban. Milošević egy Szerbia irányítása alatt álló, egységes Jugoszláviában hitt. E cél elérése érdekében hozzáfogott az apparátus megtisztításához („bürokráciaellenes forradalom”), hogy visszaállítsa a központ ellenőrzési jogkörét a föderációból kifelé tartó köztársaságok fölött. 1988 júniusában Milošević támogatta például Janez Janša szlovén újságíró vád alá helyezését, aki egy titkosnak szánt és Szlovénia „normalizálását” célzó katonai tervet hozott nyilvánosságra. Októberben pedig levezenyelte a vajdasági politikai vezetés elmozdítását, majd ugyanezt tette Montenegróban és Koszovóban. Szerbia így már a föderáció kollektív vezetésének 8 helyéből 4 fölött rendelkezett. Egy alkotmányos módosításon keresztül 1989 márciusában csökkentették a Szerbiát alkotó területi egységek jogköreit. A közállapotokra jellemző, hogy a horvát és szlovén képviselők is támogatták a két tagköztársaságot is sújtó rendelkezéseket a sztrájkjog és a gazdasági liberalizáció bevezetéséért cserébe.





Vidovdan, Gazimestan (Koszovó),  
1989. június 28.  
Milošević provokáló beszédét tartja  
a rigómezei csata emléknapján

A húszéves koszovói autonómia visszavonása 1989 őszén jóval nagyobb visszhangot váltott ki. A központi hatóságok erőszakos fellépése az akkor már közel 90%-ában albánok lakta tartományban etnikai zavargásokat idézett elő, amelyek 1990 márciusában a szükségállapot bevezetéséhez és a tartomány katonai ellenőrzéséhez vezettek. A belgrádi kormány albánellenes éllel használta fel a történelmi megemlékezéseket is. 1989. június 28-án, a rigómezei ütközet 600. évfordulója alkalmából Milošević százezrek előtt a „magára hagyott szerb nép” tiszteletét hangoztató beszédet mondott. A föderális Jugoszlávia által elhanyagolt Szerbia és a szerbek mint mártír nép képe olyan sztereotípiákat alkottak, amelyekkel Milošević tömegtámogatást szerzett, legfőképpen a kevésbé iskolázott déli körzetekben. Pavlowitch szerint „Jugoszláviáról alkotott víziójukat védelmezve – azaz a közös állam, amelyben ismét egyesülhet az összes szerb, Szerbia vezető szerepe – a szerb nacionalisták kegyelemdőfést adtak annak az államnak, amit ezzel akarataikon kívül megsemmisítettek”.<sup>54</sup>

1989–1990 fordulóján a nemzetiségi konfliktusok súlyos gazdasági problémákkal és a politikai pluralizmus kialakulásával kapcsolódtak össze. Az első, Szerbiával nyílt konfliktust vállaló köztársaság Szlovénia volt. Ljubljanában a függetlenedés gondolata a kommunista szlovén elit racionális választásaként fokozatosan érlelődött, mindez olyan ideális környezetben, amelyben a politikai struktúra és a nyelvi-kulturális közösség régóta egybeesett. Ezt az elszakadási gondolatot az 1980-as évek végén több tényező együttes hatása táplálta: a Tito garantálta autonómia veszélybe kerülése, a „szerb” hadsereg

<sup>54</sup> Pavlowitch, S. K.: Serbia i. m. 265.

növekvő bizalmatlansága, a belgrádi centralizmust lejárató sajtókampányok, a déli köztársaságokból érkező szerb, bosnyák, montenegrói, macedón „testvér” vendégmunkások beilleszkedési nehézségei miatt érzett aggodalom.<sup>55</sup>

1989 szeptemberében a szlovén parlament alkotmánymódosításokat fogadott el, amelyek teljes törvénykezési önállóságot adtak a köztársaságnak, az önrendelkezés kimondásával pedig formát öltöttek az elszakadási szándékok. A következő év februárjában a reformer Milan Kučan – leendő szlovén államelnök – vezette delegáció kivonult a Jugoszláv Kommunista Szövetsége XIV. és egyben utolsó kongresszusáról, és ezzel az ott folyó munka félbeszakadt, a plénum feloszlott. Senki nem volt képes arra, hogy kitöltse a Tito halála után tíz éve fennálló politikai űrt és levezényelje a demokratikus átmenetet. Az egyetlen próbálkozás a horvát nemzetiségű szövetségi kormány miniszterelnöke, Ante Marković nevéhez fűződik, aki 1989 márciusában történt kinevezése után reformintézkedések sorát vezette be. A rendelkezések között szerepelt többek között a dinár árfolyamának a német márkához való kötése, amely magában foglalta a nemzeti valuta részleges konvertibilitását és az árak egy hónapos befagyasztását, ezáltal lehetővé téve a vágató infláció megállítását. A deficit letörése érdekében népszerűtlen, de szükséges és feszes hitelezési politikát követett (az 1980-as években ugyanis hatalmasra duzzadtak a hitelek az egyes köztársaságok fegyelmetlen költekezése miatt).

A Szovjetunió szétesésével párhuzamosan az 1990. április és december között megtartott első többpárti választások nagymértékben hozzájárultak a társadalmi-gazdasági konszolidáció érdekében tett erőfeszítések kudarcához. A szavazás nem az ország egésze, hanem az egyes köztársaságok szempontjából volt jelentős. Szlovéniában az egykori kommunista Kučan irányította, függetlenségi alapon politizáló reformista-liberális ellenzéki koalíció győzedelmeskedett. 1990 júliusában a ljubljanei parlament Szlovéniát „szuverén és független” államnak nyilvánította, és ezt a döntést 88%-os többséggel szentesítette a decemberben megtartott népszavazás. Amikor a belgrádi kormány retorzióképpen visszatartotta azt a kétmillió dollárt, amely a szlovén hányadot képezte a nemzeti pénzügyi alapból, 1991. június 25-én Ljubljana döntött a szövetségből való kilépéséről.<sup>56</sup> Belgrád agresszív reakciója is hasztalannak bizonyult: a szövetségi hadsereg vaktában kezdte támadni a szlovén területi milícia állásait, csekély károkat okozva ezzel, ám ellentámadásra késztetve a jól szervezett és motiváltabb szlovén egységeket. A július 3-án aláírt tűzszünetig tartó harcok tíz napja alatt több tucat katona és civil veszítette életét, a civilek közül is leginkább azon külföldi – főleg török – kamionosok, akik a szokásos tranzit útvonalon közlekedtek, mert nem tudtak a fegyveres konfliktusról. Valójában Szerbiának semmi lényeges stratégiai érdeke nem fűződött Szlovénia elszakadásának megakadályozásához, a

55 Lusa, S.: *La dissoluzione del potere. Il partito comunista sloveno ed il processo di democratizzazione della Repubblica*. Kappa Vu, Udine, 2007.

56 Franzinetti, G.: *I Balcani dal 1878 a oggi* i. m. 100–101.



Vukovár romjai  
az ostrom után, 1991

szabad utat maga Milošević adta meg még a függetlenségi mozgalom elnyomására tett hiábavaló próbálkozása előtt.

Az 1990-es horvátországi választásokon a Franjo Tuđman vezette nacionalista Horvát Demokrata Közösség (Hrvatska Demokratska Zajednica – HDZ) győzedelmeskedett a jugoszlávpárti pozícióba szorult kommunista párt fölött. A gyakorlatilag egynemzetű Szlovéniától eltérően Horvátországban 20% körüli volt az őshonos szerb kisebbség aránya. A Boszniával határos Krajina nagyszámú szerbsége egy az autonómiáról szóló népszavazással (1990. augusztus) reagált a zágrábi választási eredményre, eközben pedig a zágrábi kormány hozzáfogott a területi milícia és a rendőri egységek igazi hadsereggé alakításához, a szerb nemzetiségű civilek pedig fegyveres csapatok szervezésébe kezdtek. A harcok kezdetekor már jó néhány erőszakos cselekmény (például több szerb nemzetiségű lakos meggyilkolása Zágrábban, Eszéken és Vukováron) keltett felháborodást, és a feszültség fokozódott a Horvát Köztársaság elszakadásának (1991. január), a Krajinai Szerb Köztársaság megalakulásának (április 1.) és utóbbinak Szerbiával történő egyesülésének (május 12.) bejelentésekor. Utóbbi esemény nem sokkal követte a Vukovár melletti Borovo Seló-i mészárlást, amelynek során egy szerb szabadcsapat 14 horvát rendőrrel végzett, miután csapdába csalta őket. A súlyos támadás kiprovokálta Zágráb katonai reakcióját, ami a harcok további eszkalációjához vetett. A politikai válság májusban érte el azt a pontot, ahonnan már nem volt visszaút. A szerbek ugyanis vétót emeltek a horvát nemzetiségű Stipe Mesić szövetségi elnök megválasztása miatt. Négy nappal később, május 19-én a horvátok a szerb nemzetiségű helyi lakosok bojkottjától kísérv a népszavazáson a függetlenség mellett döntöttek. Július 25-én azután Horvátország, bár a szlovén akcióval katonailag nem egyeztettek, szintén bejelentette a föderáció felmondását és kikiáltotta a független államot.

A többi köztársaságban 1990. november–decemberében járultak az urnákhoz. A politikai élet etnicizálódását jelzi, hogy Boszniában a három nem-

zetiség vezető pártjai a szavazatok összesen 80%-át szerezték meg. Ezeket muszlim részről Alija Izetbegović, szerb oldalról Radovan Karadžić, horvát oldalról pedig Stjepan Kluić a Tuđmanhoz közeli Horvát Demokratikus Unió első embere vezette. Horvátországgal ellentétben, az 1991. év Boszniában szürreális nyugalomban telt. Macedóniában erősödött a szétagoltság, ám a Kiro Gligorov vezette kommunisták a nacionalista VMRO pártot legyőzve megtartották a hatalmat. A függetlenség kikiáltását követően Macedónia (kivételes eset a posztjugoszláv térben) folytatta a lakosság negyedét kitevő albán kisebbség integrációját, miközben komoly harcokat vívott nemzetközi elismerésének ügyében. Görögország, amelyet rendkívül zavart a „Macedónia” név mint önmeghatározás – ezt történeti-kulturális szempontból is tévesnek ítélte –, az Európai Unió részéről vétőjoggal élt az új állammal szemben. A nehézségek csak három évvel később oldódtak meg, amikor a Macedón Köztársaság hajlandó volt elfogadni a kissé nyakatekert Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság (*Former Yugoslav Republic of Macedonia* – FYROM) elnevezést.

Montenegróban a JKSZ jelöltje, Momir Bulatović nyerte meg a választásokat, akit Milošević bizalmi emberének tartottak, Szerbiában pedig a szavazást alkotmányos referendum előzte meg, amelyet 97%-os többséggel elfogadtak. Így Milošević elnök a győzedelmes szocialista párttal még egy évtizedig meghatározta országának játékszabályait. 1992 januárjában Szerbia és Montenegró megalakították az új Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot, ezzel is elismerve a szeparatista törekvések életképességét. A már javában zajló horvátországi és a boszniai konfliktussal szembeni nemzetközi érdektelenség a szétesőfélben levő Jugoszlávia téves megítélésében gyökerezett. 1990–1991-ben Marković miniszterelnök többször szembesült azzal, hogy Washington visszautasította a gazdasági stabilizáció folytatásához szükséges pénzügyi segély folyósítását, miközben az Európai Gazdasági Közösség vezetői abban a meggyőződésben, hogy mindenáron megőrzendő az egységes Jugoszlávia, alábecsülték a helyzet súlyosságát. Válságkezelő kormánya így 1991 novemberében az egyre mélyülő konfliktus egyik áldozata lett.

Jože Pirjevec a jugoszláv háborúkkal foglalkozó alapvető monográfiájában hosszasan foglalkozik azzal a gyakran hangoztatott állásponttal, amely a Jugoszlávia felbomlásában és a fegyveres konfliktus megindulásában viselt német, osztrák és vatikáni felelősséget hangsúlyozza. Szerinte a nyugati értelmiségi körökben igen népszerű tézis támogatói két fontos körülményt hagynak figyelmen kívül. Elsősorban azt, hogy 1991-ben Jugoszlávia mint politikai egység *de facto* megszűnt létezni: a Szovjetunióval analóg módon belső ellentmondásai áldozatává vált. Másodsorban, a nemzetközi diplomáciai közösség a konfliktus első időszakában a *status quo* pártján állt, ezáltal pedig demokratikus legitimáció híján lévő „anakronisztikus etnikai-nacionalista betegségként”<sup>57</sup> megbélyegezte a szlovén–horvát önrendelkezési törekvéseket. Egy

57 Pirjevec, J.: *Le guerre jugoslave, 1991–1999*. Einaudi, Torino, 2001. 37.

másik olasz történész hozzáteszi, hogy még 1991 júliusában is az EGK többi tagállamának ellenkezésén bukott meg egy holland javaslat, amely lehetővé tette volna a jugoszláv konfliktus befagyasztását a területi kérdést rendezni hivatott konferenciára várva.<sup>58</sup>

### 5.5.2. A horvát és boszniai háború

A szlovénnal ellentétben a horvát elszakadást a szerb–jugoszláv fél veszélyes biztonsági kihívásként élte meg. Miközben a szövetségi hadsereg elismerte a szlovéniai vereségét és visszavonta katonáit és technikai eszközeit, július 7-én Brioni szigetén az Európai Gazdasági Közösség nyomására egyezményt írtak alá, amiben a szemben álló felek arra kötelezték magukat, hogy a vitatott kérdések végleges lezárásáig három hónapra felfüggesztik a szlovén és horvát függetlenség kikiáltását. A diplomáciai erőfeszítések azonban nem tudták meggátolni a konfliktus kiterjedését. A Krajínában és Szlavóniában, majd az Isztrián és Dalmáciában a fegyveres összetűzések a totális háború jellegét öltötték, amelyek nem kímélték a civileket és a világörökséghez tartozó dubrovniki műemlékeket sem. A föderális erők a szerb irreguláris szabadcsapatok támogatásával ostrom alá vették a vegyes lakosságú (44% horvát, 38% szerb és több mint 10% „jugoszláv”) Vukovárt, amelyet ráadásul népszerű szerb nemzetiségű polgármester irányított, és novemberben, több mint 2000 halálos áldozat árán, be is vették a várost. Az év végéig 25 ezer horvát kényszerült elmenekülni a zágrábi kormány ellenőrzése alatt maradt területekre, amely lényegében az 1991 előtti Horvátország harmadára csökkent. Csak ekkor, 1992. január 15-én ismerte el az Európai Unió a szlovén és a horvát függetlenséget. Néhány nappal később a zágrábi kormány és a szövetségi kormány között megkötött fegyverszünet évekre véget vetett a szerb–horvát konfliktusnak.

Bosznia-Hercegovinában a jugoszláv állam erőszakos felbomlása jelentősen hozzájárult a három legfontosabb közösség közötti etnopolitikai ellentét radikalizálódásához. 1992. február 29. és március 1. között európai kezdeményezésre népszavazást tartottak, amit a választók közel harmada (elsősorban szerbek) bojkottáltak, és ahol a voksok 99%-át a muszlimok és horvátok által támogatott függetlenségpárti álláspont szerezte meg. A függetlenség márciusi kikiáltását követően a bosnyák helyzet tovább éleződött. Az április elején Sarajevóban megindult harcok hamar áttejedtek az ország nagy részére, és színvallásra kényszerítették a nemzetközi közösséget. Bosznia-Hercegovina függetlenségét elismerte az Egyesült Államok és az Európai Unió, miközben Radovan Karadžić boszniai szerb vezető Pale fővárossal létrehozta a boszniai Szerb Köztársaságot, és ostrom alá vette a három oldalról bekerített bosnyák fővárost.

<sup>58</sup> Franzinetti, G.: Bosnia. Guerre civile, sterminio, genocidio. In: 900. Per una storia del tempo presente, 2009. 2. 238–239.





A szerb lövészek bosnyák  
gyermekáldozata Szarajevóban,  
1994. november 18.

Ezzel a belgrádi kormány által katonailag támogatott boszniai szerb vezetés rendkívül nehéz helyzetbe hozta a nehézfegyverzettel és reguláris hadsereggel nem rendelkező szarajevói kormányt. A horvát, majd később a boszniai háború egyik szomorú sajátossága a korábbi, Európában vívott konfliktusokkal szemben az volt, hogy a harcoló felek csak részben tartoztak reguláris alakulatokhoz (szövetségi hadsereg, boszniai muszlim és horvát hadsereg). A fegyveresek jelentős része helyi vagy külföldi zsoldosokból és ügyszeretből, esetleg kalandvágyból hozzájuk csatlakozó harcosokból állt. Az összehangolt támadásokat egyre inkább felváltotta egy olyan háborús taktika, amelyben az ellenséget fegyvertelen civilek alkották, akikkel bármit megtehettek az éppen arra járó milíciák. A fizikai megsemmisítés és a lelki terror a jugoszláviai háborúk jellemző tényezőivé váltak. 1992 tavaszától 1995 nyaráig Bosznia-Hercegovinában a második világháború vége óta nem tapasztalt súlyos fegyveres harcok dúltak. Csak Szarajevó 1992 és 1995 közötti ostroma 14 ezer halálos áldozattal (közel fele a civil lakossághoz tartozott) és 50 ezer sebesüléssel járt. Bosnyák és nemzetközi források alapján Steven Burg és Paul Shoup közel 140 ezerre<sup>59</sup> teszi az áldozatok számát, az egykori Jugoszlávia területén elkövetett bűnöket vizsgáló nemzetközi törvényszék minimum 102 ezer halottról szóló becsléssel szolgál egy 4 millió lakosú országban. A szarajevói székhelyű Háborús Kutatási és Dokumentációs Központ adatbankjában módszeresen gyűjtik a háború áldozataira vonatkozó adatokat, eddig 97 ezer áldozat – kétharmaduk muszlim, tizedük horvát, közel egynegyedük szerb – azonosságát sikerült megállapítani.<sup>60</sup> Száz-ezrek sebesültek meg, kétmillióra tehető a belső és külső menekültek száma, akiknek legnagyobb része sosem térhetett haza.

A bosnyák háború különösen bonyolult történeti jelenség volt. Nagy kiterjedésű, számos megfigyelő által genocídiumként meghatározott „etnikai

<sup>59</sup> Burg, S. L.–Shoup, P. S.: *The War in Bosnia-Herzegovina. Ethnic Conflict and International Intervention*. Sharpe, New York, 1999. 169.

<sup>60</sup> Franzinetti, G.: *Bosnia* i. m. 244.



tisztogatási” akciók jellemezték, olyanok, mint amelyek például a jelenlegi Szerb Köztársaság területén található srebrenicai enklávéban történtek, ahol 25 ezer muszlim menekült próbált menedékre lelteni.<sup>61</sup> 1995. július 11-én, miután a szerb milíciák elválasztották őket a nőktől és a gyerekektől, 8000 felnőtt férfi szisztematikus kivégzésébe kezdtek.<sup>62</sup> Néhány évvel ezelőtt a hágai Nemzetközi Bíróság felmentette Szerbiát a népirtás vádja alól, de elismerte felelősségét a mészárlás megelőzésének elmulasztásában. A rendelkezésre álló adatok szerint, különösen 1992–1994 között, az erőszakos cselekményeket elsősorban szerb oldalon harcoló alakulatok és civilek követték el, többek között ők szervezték a börtöntáborok kétharmadát is.

Katonai téren a hirtelen összeálló, majd hasonló gyorsasággal felbomló vagy átalakuló szövetségek ritkán fogalmaztak meg hosszú távú stratégiai célokat. Mindegyik fél elsősorban a pillanatnyi előnyt tartotta számon. A törékeny muszlim–horvát barátság 1993 elején múlt el, mikor a Zágráb anyagi támogatását élvező horvát védelmi erők etnikai tisztogatásokkal kísért támadást indítottak a muszlim területek ellen Hercegovinában és Közép-Bosznia-ban. 1993. májustól szeptemberig a horvátok ostrom alatt tartották Hercegovina legfontosabb városát, Mostart. A Neretva folyó gyönyörű középkori hídját, amely a döntően muszlimok lakta régi városközpontot kötötte össze a horvát többségű lakónegyedekkel, ugyanők rombolták le minden stratégiai indok nélkül november 9-én.

A fegyveres összecsapások előtt, majd azalatt is, Bosznia sorsáról intenzív szerb–horvát tárgyalások folytak: az 1991. tavaszi karagyorgyevói paktumként megismert Tudman–Milošević-megbeszélésektől egészen a korlátozott hadviselésről Grazban 1992 áprilisában – a boszniai szerb vezető, Ka-



A horvát hadsereg által értelmetlenül lerombolt mostari Öreg-híd romjai

61 A genocídiumnak mint kategóriának alkalmazhatóságáról az 1992–1995-ös bosnyák vérfürdőkkkel kapcsolatban lásd a következő vitát: *Hayden, R. M.*: „Genocide Denial” Laws as Secular Heresy. A Critical Analysis with Reference to Bosnia. *Slavic Review*, 2008. 2. 384–407.

62 *Suljagić, E.*: Cartoline dalla fossa. *Diario di Srebrenica*. Beit, Trieste, 2009. 244.

radžić és a boszniai horvát Mate Boban által – aláírt egyezményig.<sup>63</sup> Egy fontos tanulmány szerint, amely a Milošević vonalán lehallgatott telefonbeszélgetéseket elemzi, a szerb vezetés – a horváttal ellentétben – soha nem tulajdonított nagy jelentőséget a Zágrábbal folytatott nem hivatalos tárgyalásoknak. Josip Glaurdić úgy véli, hogy az 1991-es horvát háború kritikus szakaszaiban elképzelt és megvalósított új és területileg bővített szerb államnak egész Bosznia-Hercegovinát kellett volna magában foglalnia, a horvátokkal nem osztozva, sőt azok kárára cselekedve.<sup>64</sup>

A nemzetközi közösségnek nem maradt más választása, mint elismerni a többnemzetiségű Jugoszlávia megszűnését, és békekötésre törekedni. 1992 szeptemberében az ENSZ és az EU égisze alatt Genfben összeült a volt Jugoszláviával kapcsolatos „állandó” Nemzetközi Konferencia. 1993. január 3-án tették közzé a Cyrus Vance és David Owen társelnökök irányításával született első átfogó béketervet. Az elképzelés Boszniát kilenc tartományból, valamint a külön közigazgatási egységet képező Szarajevó körzetéből álló államalakulatlak vázolta fel. Minden etnikum három-három tartományt mondhatott volna magáénak, de a tervezet hallgatólagosan tudomásul vette, hogy negyediként valójában a főváros demilitarizált körzete is muszlim többségű lett volna. A Vance–Owen-javaslat ismét bebizonyította, hogy az etnikailag homogén közigazgatási egységek létrehozására irányuló törekvések mennyire idealisztikusak. A terv megvalósítása esetén ugyanis a boszniai szerbek 43%-a, a boszniai muszlimok 30%-a és a horvát lakosság 37%-a maradt volna a számára kialakított tartományokon kívül. Ezenfelül a javaslat kizárólag a kisebbségben levő horvátoknak kedvezett volna. A bosnyákok és főleg a szerbek azonnal visszautasították: utóbbiak Bosznia csupán 38%-át tartották volna meg, miközben ténylegesen már a 70%-át birtokolták.

1994 márciusában a nyugati hatalmak által szorgalmazott újabb fordulat eredményeként helyreállt a szerbellenes horvát–muszlim katonai és politikai szövetség. Májusban mindegyik fél elutasította az Egyesült Államok, az Európai Unió és Oroszország alkotta, úgynevezett kontaktcsoport javaslatát, amely a terület 51%-át a muszlimoknak és horvátoknak, 49%-át pedig a szerbeknek juttatta volna. A helyzet kilátástalanságát látván a nyugati szövetségesek között lassan megerősödött egy katonai intervenció terve, amely véget vethetne a három éve folyó háborúnak és megbüntetné az immáron egyértelmű felelőssé kikiáltott szerbeket.

1994 szeptemberében már Belgrád is szakított a boszniai Szerb Köztársaság radikális vezetésével. Milošević megtagadta a további katonai segítséget és lezárta a szerb–boszniai határt. Az ellenfél stratégiai gyengüléséből leginkább a horvátok profitáltak, akik 1995 tavaszán visszahódították az 1991-ben elvesztett Nyugat-Szlavóniát.

63 *Malcolm, N.*: Storia della Bosnia i. m. 303–304.

64 *Glaurdić, J.*: Inside the Serbian War Machine. The Telephone Intercepts, 1991–1992. East European Politics and Societies, 2009. I. 92–93.

**Srebrenicai bosnyákok  
menekülnek a védett zónák felé,  
1995. július 13.**



Zágráb és Szarajevó immár rendszeres és intézményes katonai együttműködése új szakaszba léptette a horvát–muszlim érdekszövetséget. A horvát hadsereg nyugati segítséggel erősödött meg, miközben a muszlimok ellenőrizte területeken növekvő számú arab–afgán felkelő harcolt, akik illegális úton, a legfontosabb arab országok által finanszírozott humanitárius szállítmányokkal és az amerikai kormány titkos védelme alatt kerültek Boszniába.<sup>65</sup>

A fordulat 1995 nyarán következett be, és a háború addigi legszörnyűbb vérengzése előzte meg, amikor júliusban a boszniai szerb milíciák elfoglalták a srebrenicai és žepai muszlim enklávákat, miközben az odavezényelt holland békefenntartók tétlenül asszisztáltak a férfilakosság mészárlásához. Augusztus 4–7. között a nyugati támogatással operáló horvát hadsereg a „Vihar” hadműveletnek nevezett hatalmas offenzívába fogott a Knin városa körüli területen. A hadművelet később a szerb hadsereg és több mint 200 ezer civil rémült menekülését okozta a Krajinából. Az 1993–1994-es „béketerveken” megjelölt demarkációs vonalak és a frontok kezdtek egybeesni. A NATO-légicsapásokkal támogatott utolsó horvát–bosnyák offenzíva az 1995. augusztus 28-i, második szarajevói piaci mészárlás után következett be. Az elkészt nyugati támadás lerombolta a boszniai szerbek logisztikai-katonai infrastruktúráját, és csak akkor állították le, amikor a szerbek és a horvátok–muszlimok ellenőrizte területek aránya elérte a „kontaktcsoport” által javasolt 49–51%-os arányt. Ősszel mindenhol csökkent a harcok intenzitása és a felek tárgyalásokba kezdtek. Három hét után Horvátország (a boszniai horvátok és muszlimok megbízásából) és Szerbia képviselői megállapodásra jutottak, amit november 21-én az Egyesült Államok közvetítésével a daytoni katonai támaszponton írtak alá.

<sup>65</sup> Schindler, R. J.: *Jihad nei Balcani. Guerra etnica e Al-Qa'ida in Bosnia 1992–1995*. Goriziana, Gorizia, 2009. 229.

### 5.5.3. A daytoni egyezménytől Koszovó függetlenségéig

Az 1995-ben amerikai nyomásra aláírt békeegyezmény véget vetett a háború-sorozatnak és újrarajzolta az érintett területek politikai-területi viszonyait. A daytoni egyezmény megszilárdította a szlavóniai és krajinai katonai helyzetet, a terület háromesztendőös szerb megszállást követően visszakerült Horvátországhoz. A decemberben Párizsban jogilag is formába öntött egyezmény két teljes entitást ismert el az új Bosznia-Hercegovinában: a horvát–muszlim föderációt (51%-os területtel, 10 – 5 muszlim, 3 horvát és 2 vegyes lakosságú – körzettel, Travnik és Mostar központtal, összességében 80%-os bosnyák és 14%-os horvát népességgel) és a boszniai Szerb Köztársaságot Banja Luka fővárossal, 49%-os területtel, 80%-os szerb lakossággal.

A két államalkotó tagköztársaságot napjainkig „entitásközi” adminisztratív határ választja el egymástól, egységes állami keretbe vannak illesztve, de széles körű autonómiát élveznek. Minden entitás saját törvényhozó testülettel rendelkezik: a Szerb Köztársaság egykamarás országgyűléssel, a horvát–muszlim föderáció kétkamarás parlamenttel. Az 1980-as évektől megörökölt kollektív elnökségben egy szerb, egy horvát és egy muszlim foglal helyet, akik a rotáció elve alapján gyakorolják az elnöki megbízatást.

Daytont követően a bosnyák helyzet stabilizálódása paradox módon elősegítette a háborúért felelős elit politikai túlélését. Miloševićnek a szerb milíciákra, a nemzetközi közösségre és a „belső ellenségre” (demokratikus ellenzék) hárítva a felelősséget sikerült átvészelnie az 1995-ös boszniai és horvátországi katonai kudarokat. 1997 júliusában a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (vagyis Szerbia és Montenegró) elnökévé választották. Hatalomban töltött utolsó esztendeiben Milošević posztkommunista ideológiai szinkretizmust tükröző kormányt vezetett, ahol helyet kaptak a felesége által vezetett kommunisták, a szocialisták és a radikálisok (utóbbiak egy deklaráltan jobboldali formációként). Mindezt liberális gazdasági programmal és erősen nacionalista alapon valósította meg. 1996–1997-ben a szerb vezető kudarcot vallott az önkormányzati választásokon – a nagyobb városokban az ellenzéki *Zajedno* (Együtt) koalíció győzött –, ráadásul a szocialista pártnak szembe kellett néznie a kormánypárti választási csalások miatt feldühödött diákok tüntetéseivel. Nemzetközi nyomásra végül a szavazást érvényesnek nyilvánították, és az elnök ennek a politikai és társadalmi válságnak is el tudta venni az élet, így is biztosítva újraválasztását 1997-ben. A konszolidációt elősegítette a fizetések és a nyugdíjak megemelése, amit a közvagyon<sup>66</sup> – különösen a Telekom Srbija telefontársaság – gátlástalan privatizációjából finanszíroztak, de történtek

66 Vö. Wagstyl, S.–Guzelova, I.–Hope, K.: Milošević's Murky Fortune. Financial Times, 4. April 2001.



Diáktüntetés Belgrádban, 1996

represszív intézkedések is (ellenzékiek letartóztatása és megfélemlítése, sajtószabadságot tipró törvények).<sup>67</sup>

Horvátországban Tudman a maga javára fordította, hogy vezetése alatt visszahódították az ország egyharmadát, és több mint 60%-os támogatással nyerte meg az 1997-es elnökválasztást. 1999 decemberében bekövetkezett haláláig országa megkérdőjelezhetetlen tekintélyű vezetője maradt. Az elmúlt 15 esztendőben személyisége és politikai életműve rendkívül megosztó emlékezet tárgya lett: szinte mindenki elismeri, hogy határozott lépései nélkül nem jött volna létre független horvát állam, ám ennek az ára hosszú harc, háborús bűnök sorozata és egy autoriter kormányzás volt. Izetbegović bosnyák elnök is hivatalában maradt egészen 2000-ig, amikor egészségi okokból távozni kényszerült.

Az európai határok megváltoztathatatlansága elvének mentén és a döntéshozók szűk látókörének köszönhetően a daytoni egyezmény teljesen figyelmen kívül hagyta Koszovó problémáját, amely az 1990-es évek második felében a teljes régió feszültségforrásává lett.<sup>68</sup> Marco Dogo értelmezésében a boszniai vereség után Milošević támaszának és legitimitásának alapja nem „Nagy-Szerbia” volt többé, hanem az új Jugoszláv Föderáció (Szerbia és Montenegró). 1995-ben Milošević nem habozott sorsára hagyni a horvátországi és boszniai szerbeket, akiknek nacionalizmusát felelőtlenül kihasználta. Koszovó azonban a Szerb Köztársaság része volt és a szerb elnök minden rendelkezésre álló eszközt felhasznált annak érdekében, hogy elfojtsa a szeparatista törekvéseket. 1989-ben, az autonómia eltörlését követően a koszovói al-

67 Milošević késői időszakáról, Pavlowitch, S. K.: Serbia i. m. 276–279.

68 Malcolm, N.: Storia del Kosovo i. m. 392.





**Albánok menekülése  
Kačanik (Koszovó)  
közelében, 1999**

bánok Ibrahim Rugova Demokratikus Ligájának (*Lidhja Demokratike e Kosovës*) vezetésével erőszakmentes tiltakozásba fogtak: meghirdették a szerb–jugoszláv állami intézmények és politikai aktusok (választások, népszámlálások) bojkottját. Mindezek mellett párhuzamos társadalomépítésbe fogtak, és földalatti oktatási rendszert, illegális nyomdákat, informális kulturális központokat hoztak létre.

A helyzet 1997–1998-ra súlyosbodott, amikor a szakításig éleződött a koszovói eliteken belül már régóta fennálló ellentét az idősebb mérsékeltek (akik Rugovához hasonlóan még a titói Jugoszláviában nőttek fel) és az etnikai gyűlöletétől és kulturális deprivációjától meghatározott környezetben szocializálódott radikálisok között. Ehhez járult még Albánia politikai és gazdasági válsága, amit egy következő alfejezetben tárgyalunk. 1997 tavaszára–nyarára az albán belpolitikai válság polgárháborúba torkollott. Ezt követően nagy mennyiségű fegyver kezdett „kézről kézre járni” az országban, míg végül a Koszovói Felszabadító Hadsereg (*Ushtria Çlirimtare e Kosovës* – UÇK) nevű gerillamozgalom birtokába jutott. A paramilitáris szervezet 1998-ban tűnt fel a tartományban és sorozatos támadásokat intézett a szerb különleges alakulatok ellen. Belgrád válaszreakciója kegyetlen és aránytalan volt: már augusztusban több százra volt tehető az áldozatok száma, és körülbelül 300 ezer menekült indult meg Koszovó más vidékeiről Albánia és Macedónia irányába, ezzel hozzájárulva az utóbbi ország destabilizálásához.

A nyugati hatalmak már a kezdet kezdetén diplomáciai lépéseket tettek a konfliktus megoldására. Szeptember 23-án az ENSZ Biztonsági Tanács 1199. számú határozata a tűzszünetre és a tárgyalások megkezdésére szólított fel. Októberben Richard Holbrooke amerikai közvetítő a harcban álló felektől megegyeztetést csikart ki, amelyet azonban a szerbek nem tartottak be. A racaki sírgödör felfedezése (1999. január), majd a franciaországi Rambouillet-ben folytatott nemzetközi tárgyalások kudarca (február–március) arra a meggyőződésre juttatták a nyugati politikusokat és a fejlett világ közvéleményét, hogy ez alkalommal Szerbiát meg kell büntetni. Március 24-én az olaszországi és magyarországi NATO-bázisokról felszálló repülőgépek közel 80 napig intenzíven bombázták a szerb katonai és civil célpontokat. Szerbia minderre a

több mint 800 ezer koszovói albán nemzetiségű civil elleni etnikai tisztogatás felgyorsításával válaszolt. A konfliktusban közel 10 ezer koszovói albán (civil és gerillaharcos) veszítette életét, közülük néhány százan a NATO-légitámadások áldozatai lettek. A belgrádi kormány 576, többségükben civil áldozat miatt tett panaszt, akik Belgrád és más városok bombázásának következményeként haltak meg.

1999. június 10-én az ENSZ Biztonsági Tanács 1244. számú határozata megerősítette a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság és a NATO közti technikai megegyezést, amelyet egy nappal ezt megelőzően Kumanovóban írtak alá, amely előírta a szerb csapatok kivonását a tartományból és a tűzszünet életbe lépését. Oroszország és Kína bevonása a tárgyalásokba nem akadályozta meg nemzetközi katonai erő koszovói telepítését (*Kosovo Force* – KFOR) a NATO egyesített parancsnoksága alatt. Koszovót az ENSZ ideiglenes adminisztrációja alá helyezték (továbbra is Jugoszlávia szuverenitása alatt), előkészítették a menekültek visszatérését és bejelentették az albán gerillacsoportok lefegyverzését. Végezetül támogatták a helyi autonóm albán intézmények megalakítását azzal a céllal, hogy mindez egy olyan politikai folyamat nyitánya lehet, amely idővel elvezethet majd a széles körű autonómiához.

Ahogy azt már 1998-ban valószínűsítette Noel Malcolm, a Koszovóval foglalkozó brit történész, minden próbálkozás a koszovói kérdésnek a jugoszláv állami kereten belül történő megoldására illúzióknak bizonyult.<sup>69</sup> A háborút és a helyi szerb lakosság (legalább részben) kényszerszármazását követően, Koszovó majdnem kizárólagosan albánlakta területté vált. Kivételt képeznek a két szektorra osztott és a folyamatos etnikai erőszak miatt mind a mai napig nemzetközi rendőri egységek ellenőrzése alatt álló Kosovska Mitrovica, valamint az ortodox kolostorok környékén meghúzódó szerb enklávék.

Hosszú előkészületeket követően, 2008. február 17-én a pristinai kormány egyoldalúan kikiáltotta az ország függetlenségét. A Belgráddal történő szakítást a nemzetközi közösség a kisebbik rosszként elfogadta. Az Európai Unió országai közül azonban öt állam (Spanyolország, Görögország, Románia, Szlovákia és Ciprus) azóta sem ismerte el Koszovó függetlenségét. Ennek oka Ciprus esetében az orosz diplomáciai nyomás, a többi etnikailag megosztott ország esetében pedig egy precedensértékű döntéstől való félelem. 2010 júliusában a hágai Nemzetközi Bíróság megállapította, hogy az erőszakmentes függetlenségi nyilatkozat nem sérti a nemzetközi jogot. Egy nem is olyan messzi jövőben Szerbia is elismerheti a koszovói államot, főleg a megváltozott nemzetközi környezet miatt: Belgrád európai integrációját Brüsszel egyértelműen Koszovó elismeréséhez köti. Egy olasz politológus és biztonságpolitikai szakértő szerint az utolsó tíz évben Koszovó Montenegróval együtt az intézményes szempontból törekeny, gazdasági szempontból törvényen kívüli, csempészetre és feketepiacra támaszkodó új típusú állam megszületésének

<sup>69</sup> Malcolm, N.: Kosovo. Only Independence Will Work. In: National Interest, 1998–1999. 54. Winter. 23–26.

beszédes példája lett.<sup>70</sup> A posztjugoszláv térség régi és új államai nem egyszerűen „kudarcosak”, hanem inkább beletörődő foglyai a politikai választások irányítani képes gazdasági érdekcsoportoknak és bűnözői hálózatoknak. Francesco Strazzari sarkos megfogalmazásában: „más maffiáktól nem különböző módon, a balkániak nem ott születnek, ahol az állam és a piac hiányzik, ellenkezőleg elkísérik (vagy irányítják) a piacok és az állami struktúrák létesítésének folyamatát, egyaránt hasznot húzván mind a törvénykezés és bürokrácia túlzásaiból, mind a folyamatok liberalizációjából.”<sup>71</sup>

#### 5.5.4. Az utolsó évtized: demokratizálódás és növekvő feszültségek között

A koszovói háború elmélyítette Milošević hatalmi válságát Szerbiában, ez pedig megnyitotta az utat a 2000 októberében bekövetkezett politikai-intézményi változások előtt. A nemzeti szolidaritás, amelyet a konfliktus heteiben a büszkeség és a támadó bombázókkal szembeni düh táplált, nem tudta elfeledtetni, hogy 8 háborús év után a szerb gazdaság a végkimerültség állapotába került, a társadalom pedig megnyugvásra és békére vágyik. Az 1998-as pénzügyi-gazdasági összeomlás miatt meggyengült és diplomáciailag is marginális tényezővé vált Oroszország már nem nyújtott megfelelő politikai támogatást a Milošević vezette rendszernek. A koszovói háború arra döbbsentette rá Belgrádot, hogy a jugoszláv háborúk kirobbanásától kezdve először érezhette magát valóban elszigetelve a nemzetközi porondon. A második Clinton-adminisztráció Albright külügyminiszteren és Holbrooke különmegbízotton keresztül egy más irányvonal felé tolta a NATO politikáját, amelyben a diktatórikusnak ítélt rendszerek elleni „humanitárius intervenció” joga felváltotta a hagyományos *status quo* tiszteletét. Mégis Milošević bukását kevésbé az 1999-es katonai vereség, sokkal inkább a fő (majd később egyedüli) szövetséges Montenegróval szemben politikai síkon elszenvedett vereség idézte elő. A Montenegróban 1998 februárjában elnökké megválasztott fiatal, ambiciózus és gátlástalan Milo Đukanović hamar megindult a függetlenség irányába, amit 2006-ban egy referendum és az azt követő ENSZ-tagság koronázott meg.<sup>72</sup> A podgoricai autonómia csökkentése érdekében Milošević mint a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság elnöke alkotmányos módosításokat hirdetett, amelyek széles körű ellenállással találoztak.

A 2000 szeptemberében először közvetlen szavazás alapján megtartott elnökválasztáson az ellenzék végre összezárt az egyetlen ellenzéki jelölt, a konzervatív, a nacionalisták számára sem ellenszenves, demokrata meggyő-

70 Strazzari, F.: *Notte balcanica. Guerre, crimine, stati falliti alle soglie d'Europa*. il Mulino, Bologna, 2008. 69–72.

71 Uo. 146.

72 Franzinetti, G.: *I Balcani dal 1878 a oggi* i. m. 112.

zódésú értelmiségi, Vojislav Koštunica körül. Milošević, aki az urnáknál nyilvánvalóan vereséget szenvedett, hiábavalóan próbálkozott a néhány évvel azelőtti választási csalások megismétlésével. Helyzetét az országos nyomás és a hatalmi körökben már régóta tapasztalható erjedés tarthatatlanná tette. Október 5-én hatalmas tömeg vette szimbolikusan birtokba a szerb parlamentet, a hadsereg nem alkalmazott erőszakot, a tüntetők nyomása pedig az elnököt Koštunica győzelmének elfogadására készítette.<sup>73</sup> A decemberi parlamenti választások csak teljessé tették a hatalomátvételt a népszerű belgrádi polgármester, Zoran Đinđić vezette liberális–demokrata koalíció részéről. Kormány a Nyugat irányában történő nyitás, Milošević kiadatásának engedélyezése és a koszovói kérdés békés eszközökkel történő rendezése tekintetében is markánsan különbözött az eddigi kormányoktól. A régi rendszerhez kötődő biztonsági erők destabilizáló akciója ellenére (ennek tulajdonítható Đinđić meggyilkolása 2003 márciusában és több más politikai gyilkosság is) a szerb demokrácia képes volt olyan jelentős kihívásokra válaszolni, mint Montenegró (2006) és Koszovó (2008) elszakadása, megőrizvén bizalmát az európai integrációban a súlyos 2009-es gazdasági válságot követően is.

A politikai-társadalmi rendszer állóképessége az utolsó tíz esztendőben Macedóniában szembesült a legnagyobb próbatétellel. A koszovói háború után a kormányon lévő jobbközép koalíció, amely – mint mindig – magában foglalta az albán pártot, valódi humanitárius katasztrófával (300 ezer menekült egy kétmillió lakosú országban) találta magát szemben, amely egyben az etnikai-politikai mérlegre is hatással volt, mivel a 2002-es népszámlálás szerint az albánok a lakosság negyedét, míg a muszlimok a lakosság harmadát teszik ki. A koszovói menekültek nagy részének gyors hazatérése ellenére a különböző albán közösségek közötti kapcsolatok és az UÇK operatív bázisainak macedóniai telepítése a politika radikalizálódásához vezetett; a terület albán többségének (különösen Tetovo és környéke) a közigazgatási autonómiára vonatkozó követelése 2000 őszétől forradalmi jelleget öltöttek, amelyek a hosszan húzódó koszovói határ mentén a rendőri erők elleni támadásokban nyilvánultak meg. A feszült helyzet 2001 első felében nyílt konfliktussá eszkalálódott, mikor az addig alacsony intenzitású összecsapások (néhány százra tehető a katonai és a civil áldozatok száma) az ország széles térségei irányában is kiterjedtek. A horvát, bosnyák, koszovói helyzetektől eltérően Macedóniában a szeparatista erőszak nem talált támogatóra a skopjei hatalmi struktúrába jól integrálódott albán politikai pártok között. A nemzetközi közösség azon nyomban és arányos módon, a terrorista sejtek megsemmisítését (*Essential Harvest* hadművelet 2001 augusztus–szeptemberében) és egyszersmind a társadalmi-politikai helyzet újraépítését megelőzve reagált.

2001. augusztus 13-án a konfliktusban érdekelt felek Ohridban megegyezést írtak alá, amely a macedón kormányt az albán nyelv – az ország második hivatalos nyelveként való – elismerésére, valamint az albánok súlyának a kor-

73 Pavlowitch, S. K.: Serbia i. m. 289–290.

mányzati szerkezetben történő növelésére, illetőleg az eltervezett közigazgatási decentralizáció megvalósítására kötelezte. Macedónia számára az Európai Unió az instabil gazdasági helyzet ellenére azonnali integrációs perspektívát ígért: 2004-ben Skopje be is nyújtotta csatlakozási kérelmét és 2005-től – Törökországgal egyetemben – jelölt státuszt élvez, bár a konkrét csatlakozási tárgyalások el sem indultak, és az utóbbi években többször is megingott a nehezen elért politikai és társadalmi stabilitás. Időközben a Macedóniához hasonlóan jelölt státuszt élvező Horvátország 2013-ban az Európai Unió teljes jogú tagja lett. Görögország vétója miatt a NATO 2008-ban elutasította a macedón csatlakozási kérelmet, Horvátország pedig 2009-ben csatlakozhatott a védelmi szövetséghez.

### 5.5.5. A hosszúra nyúlt albán átmenet

Enver Hodzsa halálát követően, 1985 áprilisában a kijelölt utód, Ramiz Alia nem jelentett be változtatásokat az idős vezető által az 1960-as évektől folytatott nemzeti függetlenségi politikán. Csak 1990-ben indult meg egyfajta óvatos politikai liberalizáció a pártban, amelyet apró piaci nyitások kísértek (például könnyítések az egyéni termelők számára). Tizenöt év késéssel Albánia csatlakozott az 1975-ös helsinki egyezményhez, hatályon kívül helyezte a válásgyakorlás tilalmát, újra biztosította az állampolgárok számára az utazáshoz való jogot, és újraszervezte a korábban feloszlott igazságügy-minisztériumot.<sup>74</sup> Ahogyan azt Joseph Rothschild megjegyzi, ezek a gesztusok nem követték, hanem megelőzték az esetleges alulról érkező követeléseket. 1991 decemberében Alia engedélyezte a pártok megalakulását, közülük a legfontosabb az antikommunista irányultságú, amúgy a régi rendszerbe integrálódott politikus, Hodzsa egykori magánorvosa, a Sali Ram Berisha elnökölte Demokrata Párt (*Partita Demokratike* – PD) volt.

1923 óta az első szabad választások, amelyeket hetekig tartó tüntetéseket követően 1991. március 31-re hívtak össze, valódi népszavazási jelleget öltött, rendkívül magas, 97%-os részvétel mellett, és az időközben szocialistává keresztelt kommunista párt győzelmével zárult. Az utódpárt sikerét azonban elhomályosította a Demokrata Párt kiváló eredménye (38%), mindenekelőtt a nagyobb városokban és a fiatalok körében. Sokan kihasználták a politikai káoszt és a súlyos társadalmi-gazdasági helyzetet (fennállott az országban az éhínség veszélye), és kivándoroltak: 1991–1992 során csak Olaszországba több mint 40 ezer fiatal menekült. A román helyzethez hasonlóan, az 1990-es évek időszaka egy olyan ország számára, amely kaotikus módon szabadult meg egy kegyetlen diktatúrából, politikai szempontból generációs vonalak mentén válik ketté. Albánia esetében meghatározónak számítottak a társadalmi (város/vidék) és a földrajzi törésvonalak: az Észak-Albánia gégek klánjai

<sup>74</sup> Rothschild, J.: Return to Diversity i. m. 254–255.



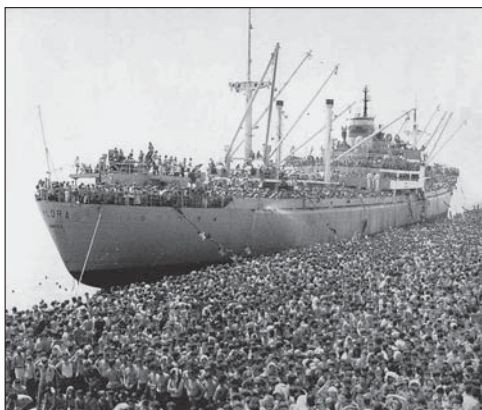
jórészt a demokratákat támogatták, míg a déli területek *toszk* népessége a szocialistákkal szimpatizált.

A politikai szembenállás eredménye egy állandósult feszültség lett, amit csak súlyosbítottak a katasztrófális gazdasági, társadalmi és környezetvédelmi viszonyok. Utóbbiakat az elavult bányák jelképezték, esztétikai szempontból pedig az a több százezer atombunker, amelyeket az 1950-es évektől kezdődően építettek föl szerte az országban, gyakran a tengerparti strandokon is. Mégis az igazi fordulat Albániában sokkal előbb következett be, mint Romániában vagy Bulgáriában. 1992 márciusában az új választásokat a Berisha vezette ellenzék nyerte, aki április 3-án váltotta Aliát az elnöki székben. A Demokrata Párt kormányzása (1992–1997) ultraliberális gazdaságpolitikával (kuponos privatizáció), zavaros városiasodási folyamattal, és Berishának egy autoriter vonású elnöki rendszer megteremtésére irányuló próbálkozásaival jellemezhető.<sup>75</sup> Éveken át minden második albán ember a gyors meggazdagodásról álmodott, és vagyontát pénzügyi társaságokra és bankokra (az úgynevezett „piramisokra”) bízta. Az állampolgárok megtakarításai, ingó- és ingatlan vagyona mellett idekerültek a visszaadott földterületek és a hozzá tartozó állatállomány is. Az újonnan megalapított pénzintézetek irreálisan magas kamatot (1996-ban havi 44%-ot) kínáltak a befektetőknek a folyamatosan növekvő befektetésekért cserébe. A „piramisjáték” néven ismert konstrukció közgazdaságtani klasszikusnak számít (Ponzi-séma). Az átverés veszélyét azonban nem érzékelte a legegyszerűbb pénzügyi kérdésekben sem jártas albániai lakosság. A szédületes gyorsasággal épülő rendszer 1996 őszén kezdett akadozni, a következő év februárjában pedig összeomlott.

A szélhámos bankok bukása a „piramisok” külföldre menekült, az állam bűnrészes segítségét is kihasználó irányítóit gazdagította, s hatalmas nyomorban és jogi kiszolgáltatottságban hagyták kisbefektetők százezreit.<sup>76</sup> Mindezt dühöngő népi reakció követte, elsősorban a déli országrész szocialista fellegetváraiban. 1997. március 8-án lemondott a kormány, a hadsereg és a rendőrség felbomlott, az ország hónapok alatt – hivatalosan nem deklarált, de létező – polgárháborúba zuhant. Civilek tömegei fosztották ki a katonai raktárakat, Berisha támogatói és Fatos Nano szocialistái közötti tűzharcok pedig közel 2000 halálos áldozattal jártak. Több százezer ember, elsősorban Olaszország irányába elmenekült az országból. Júniusban a szocialista párt ismét kormányra került és gazdasági stabilizálási intézkedéseket vezetett be, amelyek segítségével az ország elkerülte az államapparátus teljes összeomlását. Ez különösen fontosnak bizonyult 1999-ben, amikor Albánia nem roppant össze a koszovói háború ellenére sem, melynek következtében 500 ezer menekült árasztotta el az egyébként is szegény és infrastruktúrájában alulfejlett országot.

<sup>75</sup> Franzinetti, G.: I Balcani dal 1878 a oggi i. m. 114.

<sup>76</sup> Jarvis, C.: The Rise and The Fall of the Pyramid Schemes in Albania. IMF Staff Papers, 2000. 1. 1–29.



**Az albániai Durazzóban elfoglalták és Olaszországba kényszerítették a Vlora kereskedelmi hajót, amely végül Bariban kötött ki, fedélzetén 20 ezer albán menekülttel, 1991**

Az utolsó tíz esztendőben a politikai folyamatok egy lassú normalizáció irányát mutatják. A 2001-es ismételt győzelmet követően a szocialisták 2005-ben és 2009-ben is vereséget szenvedtek a demokrata párti, és továbbra is Berisha vezette ellenfelektől olyan választásokon, amelyeket – ha előfordulhatnak is csalások – a nemzetközi közösség érvényesnek tekintett. Az albán gazdaság a külföldi befektetéseknek, és leginkább az emigránsok – a teljes albán népesség harmada (2010. januári adatok szerint csak Olaszországban félmillióra tehető az állandó lakhelyű albánok száma) – hatalmas hazautalásainak köszönhetően kilábal a posztkommunista recesszióból és az azt követő 1997-es pénzügyi összeomlásból.<sup>77</sup> 2009-ben Albánia a NATO tagja lett és beterjesztette európai uniós csatlakozási kérelmét. Annak ellenére, hogy a tényleges EU-tagság csak távoli perspektívának tűnik, az integrációs folyamat sokat lendíthet egy olyan ország gazdaságán, amelyet a posztkommunizmus kezdeti időszakában katasztrofális vonások jellemeztek.



<sup>77</sup> ISTAT, La popolazione straniera residente in Italia al 1° gennaio 2010. [www.istat.it/salastampa/comunicati/in\\_calendario/inddemo/20100218\\_00/testointegrale20100218.pdf](http://www.istat.it/salastampa/comunicati/in_calendario/inddemo/20100218_00/testointegrale20100218.pdf) (letöltve: 2010. október 27.).

# A MAI KELET-EURÓPA: NYUGATI PERIFÉRIA VAGY ÜTKÖZŐZÓNA? (ZÁRSZÓ)

## REGIONÁLIS ÉS EUROATLANTI INTEGRÁCIÓ

1989-től kezdve Kelet-Európa országai hatalmas erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy olyan új politikai, gazdasági és kulturális modelleket sajátítsanak el és ültessenek át a gyakorlatba, amelyek gyakran igen távol estek e régió történelmi örökségétől. A két multinacionális állam (Szovjetunió és Jugoszlávia) felbomlását és a cseh–szlovák „bársonyos szétválást” követően 1991 és 2008 között 15 új nemzetállam született, miközben csak 5 ország (Lengyelország, Magyarország, Románia, Bulgária és Albánia) örökölte tovább korábbi államiségét. Az új, posztkommunista Kelet-Európa következkésékppen magmatikus térséggé vált, ahol a társadalom (újja)építése és megkéssett nemzetiesítése az európai integráció és a globális társadalom kihívásaival fonódott össze. Berend T. Iván szavaival élve, 40 évvel a szovjet tömbön belül meghíusult integrációt követően Kelet-Európa újólag a fejlett Európa és a nyugati világ periferiáján találta magát.<sup>1</sup>

Az 1990-es években az egyetlen lehetséges válasz erre a helyzetre a nemzetek fölötti gazdasági-politikai integráció felgyorsítása volt. Ennek egyik első nyoma egy 1978-ban létrehozott, leginkább szimbolikus jelentőségű regionális szervezet, az Alpok–Adria Munkaközösség 1980-as évekbeli fejlődésében fedezhető fel. A munkaközösséget olasz, osztrák, német tartományok, valamint az akkori Jugoszlávia tagállamaként részt vevő Horvátország és Szlovénia abból a célból hozták létre, hogy megerősítsék az egymással határos, ám különböző politikai és gazdasági rendszerben élő közép-európai regionális intézmények és települések közötti kapcsolatokat. A munkaközösség 1985–1986-ban Magyarország négy nyugati megyéjére is kiterjesztette az együttműködést. Az Alpok–Adria alulról építkezve, a helyi szintű együttműködésen keresztül konkrét területekre – a térség értékeinek kiaknázására, a környezet, a turizmus, az oktatás és a kultúra tematikáira – fókuszálva próbálta meg átlépni a hidegháború barikádjait és építeni a nemzetközi kapcsolatokat.<sup>2</sup>

1 Berend, I. T.: Central and Eastern Europe, 1944–1993 i. m. 361–362.

2 Vö. Delli Zotti, D.–De Marchi, B.: Cooperazione regionale nell'area alpina. Franco Angeli, Milano, 1985.

Jóval ambiciózusabb politikai célok éltették az Olaszország, Ausztria, Jugoszlávia és Magyarország által 1989. november 9-én, Budapesten megalapított *Quadrangolare* Kezdeményezést, amely regionális politikai és gazdasági együttműködési fórumként határozta meg magát. Az Alpok–Adria Munkaközösségtől eltérően a *Quadrangolare*-ben paritásos alapon vettek részt az egymással szemben álló tömbökhöz tartozó (például Olaszország és Magyarország), illetve semleges (Ausztria és Jugoszlávia) kormányok és közigazgatási apparátusai. A kezdeményezés létrejöttében kiemelt szerepet játszott Gianni De Michelis szocialista párti olasz külügyminiszter. Az 1989–1990-es évekre vonatkozó magyar diplomáciai források kiemelik azt az előmozdító szerepet, amelyet Olaszország a kelet-európai változások idején játszott, és amelyet részben a rendszerváltásra való lelki ráhangolódás, részben pedig stratégiai megfontolások vezettek.<sup>3</sup>

1990 körül Róma abban bízott, hogy egyedülálló konjunktúra adódik Olaszország számára egy erősebb kelet-európai gazdasági és politikai szerepvállalásra, kihasználva, hogy Németország elsősorban saját államegyesítésével volt elfoglalva, Franciaország és Nagy-Britannia pedig nem mutatott különösebb érdeklődést a térség iránt. Az átalakulóban lévő volt kommunista országok politikai és gazdasági támogatásáért cserébe az olasz diplomácia a német és osztrák konkurenciához képest az évtizedek során felhalmozott szimpátiátöket és kiterjedt üzleti kapcsolatrendszerét erőpozícióvá kívánta konvertálni.<sup>4</sup>

A kezdeményezés elnevezése Csehszlovákia (1990) és Lengyelország (1991) felvételével előbb Pentagonaléra, majd Hexagonaléra módosult, majd 1992-ben az egykori jugoszláv államok csatlakozása után Közép-európai Kezdeményezésre változott.<sup>5</sup> Az ígéretes kezdet ellenére az Olaszország által előmozdított regionális együttműködés a politikai elkötelezettségnek többlettartalmat adó gazdasági források hiánya és az 1992-ben kirobbant olasz belpolitikai válság miatt zátonyra futott. A Közép-európai Kezdeményezés jelenleg 18 tagállamot számlál, és papírforma szerint a térség legszélesebb politikai együttműködési fórumát képezi. Az olasz elnökség mellett hatalmas bürokratikus apparátussal működő szervezet ennek ellenére meglehetősen marginális szerepet tölt be.

Visszafogott eredményeket ért el a többi regionális együttműködési fórum is, mint például az 1991-ben Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország által a kelet-európai együttműködés előmozdítására és a tagállamok egységes uniós integrációjának ösztönzésére létrehozott *Visegrádi Csoport*, vagy az 1992-ben Németország, Oroszország és Lengyelország részvételével megalakult *Balti-tengeri Tanács*. Az európai integráció irányába tett „kollektív” puhatoló-

3 Borhi, L.: A Reluctant and Fearful West i. m. 67–68.

4 Vö. Cremasco, M.: From the Quadrangolare to the Central European Initiative: An Attempt at Regional Cooperation. In: The International System after the Collapse of the East-West Order. Eds. Clesse, A. et al. Nijhoff, Dordrecht, 1994. 448–450.

5 Az Alpok–Adriától a Közép-európai Kezdeményezésig lásd: Poropat, L.: *Alpe-Adria e Iniziati-va Centro-Europea*. Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 1993.

dzás rövid életű illúziónak bizonyult. A maastrichti szerződés (1992) pénzügyi záradékai, a koppenhágai (1993) és madridi (1995) kritériumok alkalmazása a jelöltség szükséges feltételeinek tekintetében (stabil intézményrendszer, az emberi és kisebbségi jogok tiszteletben tartása, működő piacgazdaság, a „közösségi vívmányok” fokozatos beépítése a nemzeti jogrendszerbe) arra ösztönözték a fejlettebb országokat, Lengyelországot, Csehországot és Magyarországot, hogy önállóan versenyezve induljanak el az európai integráció irányába.

Az út azonban az eltervezettnél sokkal hosszabbnak és bonyolultabbnak bizonyult mindannyiuk számára.<sup>6</sup> Az 1994 decemberében, egy másik EU-bővítési hullám előestéjén (1995-ben csatlakozott Svédország, valamint a hidegháború „semleges” kedvezményezettjei, Ausztria és Finnország) szervezett esseni ülésén az Európai Tanács jóváhagyta 10 kelet-európai ország társulását. Azonban három évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy 1997 decemberében a luxemburgi csúcstalálkozón az Európai Unió 15 tagállama rögzítse a csatlakozni szándékozók feladatait és a várható menetrendet. Az Európai Bizottság ezenfelül a demokratikus intézményrendszer működésének hatékonyságáról készített jelentése alapján két csoportra osztotta a jelölteket. Észtországgal, Lengyelországgal, Csehországgal, Magyarországgal és Szlovéniával azonnal megkezdődtek a tárgyalások, míg Bulgária, Lettország, Litvánia, Románia és Szlovákia még évekig várakozni kényszerültek. Lengyelország, Csehország és Magyarország addigra már megkapták a NATO-csatlakozási meghívót, 1999 márciusában pedig, több mint öt évvel az uniós tagságot megelőzően, szövetségi tagságuk érvénybe is lépett. Brüsszel „integrációpárti” fordulatát valószínűleg részben a második Clinton-adminisztráció külpolitikája is sugalmazta, amely kihasználva az orosz és a kínai külpolitika gyengeségét, Madeleine Albright és Richard Holbrooke nyomására Közép-Európa helyzetének rendezését prioritássá emelte.

A régió iránti amerikai érdeklődés az 1990-es évek végén, a boszniai és koszovói NATO-erők telepítése és George Bush első elnöksége közötti időszakban tetőzött. Míg több nyugat-európai kormány távolságtartással vagy rosszalással fogadta az Egyesült Államok Irak elleni 2003-as katonai hadjáratát, Kelet-Európa több kormánya és tekintélyes értelmiségi csoportjai nyíltan állást foglaltak az iraki beavatkozás mellett, vegyes érzelmeket keltve számos megfigyelőben. Padraic Kenney ennek hangot is adott Kelet-Európa 1989 utáni fejlődéséről szóló könyvében: lehetséges-e szembeállítani egymással, ahogy Donald Rumsfeld amerikai védelmi miniszter tette, az önvédelmi harcra képtelen „Vén Európát” (amelynek elitjei ráadásul egyre gyakrabban élnek Amerika-ellenes retorikával) a hűséges és hálás „Új Európával”?<sup>7</sup> A szerző válasza nemleges. Az Amerika-barátság csak néhány kelet-európai országban játszik jelentős szerepet: Lengyelországban és Horvátországban a számos emigránshoz kapcsolódó történelmi és érzelmi okokból, Romániában részben geopolitikai okokból, rész-

6 Az általános helyzetre lásd: L'allargamento dell'UE nello scenario geopolitico europeo. A cura di Scartezzini, R.–Milanese, J. Franco Angeli, Milano, 2004.

7 Példának okáért P. Kenney hasonlóan kiváló kötete: *Il peso della libertà* i. m. 155–156.



ben pedig az amerikai életmód iránti rajongás miatt, Koszovóban az 1999-es amerikai támogatásért érzett hála jeleként, míg a balti államokban az oroszellenesség természetes velejárójaként. A térség többi országában, például a Cseh Köztársaságban, Magyarországon, Bulgáriában és Szerbiában, nem beszélve az egykori szovjet tagköztársaságokról, a lakosság nagy többsége történelmi, kulturális vagy érzelmi okoknál fogva tartózkodóan tekint a világ egyetlen globális hatalmára. Egyrészt elismerik Amerika teljesítményét, elvárják a NATO által garantált biztonságot, de csak keveset kívánnak tenni a szövetség fennmaradása érdekében. Ezt a csekély érdeklődést tükrözi ezekben az államokban a védelmi célokra szánt költségvetés folyamatos csökkenése is.

Az európai integráció sokat lerombolt a múlt század második felében a kontinens két része között felépített falból. Pontosan ezért az „Új Európa” és a „visszatérés Európához” kifejezések félrevezetőek, mert tovább mélyítik a köztudatban a kontinens keleti felének geopolitikai másodrendűségét. Pragmatikus szemszögből az európai integráció legfontosabb következménye az áru, a tőke és leginkább az egyének szabad mozgásának megteremtése volt; a schengeni egyezménynek köszönhetően számos volt kommunista ország polgára számára vált mindennapi valósággá, ami 25 évvel korábban megvalósíthatatlannak álmoknak tűnt. Az uniós bővítés ugyanakkor leginkább egy olyan jogi egységesítési folyamatot, egy nagymértékben bürokratizált mechanizmust képvisel, ami sem intellektuális kihívást, sem érzelmi azonosulást nem követel a polgároktól, inkább csak a szerződő felek alkalmazkodási képességét teszteli.

Joschka Fischer német külügyminiszternek egy 2000-ben elmondott beszédére hivatkozva Stefano Bianchini azt hangsúlyozta, hogy az Európai Unió bővítését lényegében a kollektív biztonság iránti szükséglet motiválta: „Pontosan a jugoszláv konfliktus kiszélesedése miatti aggodalom – amit csak fokoztak az egyidejű román–magyar feszültség, a moldáviai polgárháború, az észtországi és lettországi oroszellenes impulzusok, a magyarellenesség Szlovákiában, a törökellenesség Bulgáriában, a macedónellenesség Görögországban – sugalmazta 1993-ban Balladur francia miniszterelnök számára egy Európai Stabilitási Paktum létrehozásának szükségességét. 1995-ben Párizsban, néhány hónappal a daytoni megállapodást megelőzően, alá is írták a megegyezést, amely nem kevesebb mint 92 kétoldalú, a határokat és az etnikai kisebbségek helyzetét garantáló szerződés megkötését tette lehetővé az európai uniós csatlakozásra váró tagjelölt országok között, így szigetelve el a jugoszláv kulturális térben terjedőfélben lévő »nacionalista fertőzést«. A Stabilitási Paktum [...] olyan útvonal kijelöléséhez járult hozzá, amely képes biztosítani a volt szocialista térfélen folyamatban lévő változások stabilitását, elősegítvén ezzel is az Európai Unió tagállamainak vonakodása ellenére az európai kapcsolatok többretegű áramlását.”<sup>8</sup>

Az unió utolsó három bővítési hulláma révén 2004–2013 között 13 egykor kommunista, többségükben a szovjet tömbhöz vagy egyenesen a Szovjetunió-

8 Bianchini, S.: *L'Europa orientale a vent'anni dal 1989* i. m. 13.

hoz tartozó állam vált uniós tagországgá, kelet felé tolva a szervezet geopolitikai súlypontját. Az európai kontinens keleti felének igazi, gazdasági és társadalompolitikai integrációja azonban elmaradt, vagy csak vontatottan halad. Igaz ugyanis, hogy csak a 2007–2013-as támogatási ciklus során az unió mintegy 174,72 milliárd euró forráshoz biztosított hozzáférést 11 kelet-közép-európai tagállamának. Ez évente átlagosan 24,96 milliárd eurót jelent, ami a régió éves GDP-jének 2,3 százaléka. Magyarországon az uniós támogatások a GDP 3,6 százalékát teszik ki, ez a legmagasabb arány a régióban, a második helyezett Litvánia esetében 2,8 százalékon áll ez a mutató.<sup>9</sup> Közgazdászok azonban felhívták a figyelmet arra, hogy az új tagállamok rendelkezésére bocsátott uniós források csak egyes területeken (például infrastruktúra) segítik a felzárkóztatást. Az említett összeg tehát csak harmada, negyede a jövedelemkonvergenciához szükséges pénzmenyiségnek. Pogácsa Zoltán szerint: „A Kelet-Európában mért Gini-koefficiensek (a legmagasabb és a legalacsonyabb jövedelmi tizedek hányadosa) általában azt az eredményt mutatják, hogy a keleti társadalmi egyenlőtlenségek kisebbek, mint a nyugatiak. Ez az eredmény természetesen statisztikailag korrekt, ám eltakarja azt a tényt, hogy a társadalom akár fele egy hipotetikus »európai létminimum« alatt él.”<sup>10</sup>

A folytatódó leszakadásnak egyik oka, hogy a régi és az új tagállamok érdekei több fontos kérdésben ellentétesek, és a kisebb lobbierővel és politikai súllyal rendelkező kelet-európai országok álláspontja nagyon ritkán kerekedik felül. Az egyik legjobb példa erre az EU közös agrárpolitikájának ügye, amelynek jelentőségét jól mutatja, hogy a 2007–2013-as költségvetési ciklusban a teljes uniós büdzsé 42%-át erre a célra irányozták elő. A 2004. évi első nagy bővítés előestéjén az EU akkori 15 tagállama úgy fogadta el a következő évtizedet meghatározó közös mezőgazdasági prioritásokat, hogy semmibe vette a technológiai szempontból fejletlenebb és eszközökben szegényebb mezőgazdasággal rendelkező új tagok igényeit. A területalapú támogatások megítélésében jóval alacsonyabb szintet állapítottak meg az új tagok számára, miközben a zavaros jogi környezetet kihasználva és a helyi hatóságok ellenőrzését kijátszva nyugat-európai szakmai befektetők jelentős birtokokra tettek szert a közép-európai régióban.

Lengyelország kivételével, ahol a Kohéziós Alapból érkező támogatásokat nagyrészt a kórosan túlméretezett és pazarlóan működő agrárszektor korszerűsítésére használták fel, azonban a közös agrárpolitika csak tovább növelte a gazdagabb északnyugati és a szegényebb délkeleti régiók közötti versenyképességbeli különbséget.<sup>11</sup>

9 Gyorsan kötünk, lassan költünk. Népszabadság, 2014. július 23.

10 Pogácsa Z., Rosszabbul élünk, mint 20 éve? Élet és Irodalom, LVII. évfolyam, 6. szám, 2013. február 8.

11 Territori d'Europa. L'ampliamento dell'UE: prospettive e limiti per le politiche della città, del territorio e dello sviluppo locale. A cura di Gaudo, G.–Piccinato, G. Alinea, Firenze, 2003. 34.

Ráadásul a piacnyitás eredményeként Kelet-Európa szinte összes országában az élelmiszerboltokat ellepték a silány minőségű, a közös mezőgazdasági politika kedvezményezett országaiból, elsősorban Németországból és Franciaországból érkező termékek. Ezek előállítói a termelési költségek csökkentésének és az európai támogatásoknak köszönhetően könnyű győzelmet arattak a helyi termelők felett, és ezzel megszabadultak potenciális versenytársaik jelentős részétől.

Az uniós csatlakozás a kelet-európai országok számára új kötelezettségek megjelenését is jelentette, mint például a nemzetközi mechanizmusok megerősítése (versenykiírások az együttműködési és fejlesztési projektek számára), amelyek esetében a tagállamok részéről a demokratikus kontroll lehetősége igen korlátozott volt, csekély lobbijük miatt. Számos új tagállamban, mint például Romániában, Bulgáriában, és legfőképpen Közép-Kelet-Európa periferiáján (Ukrajnában, Moldovában és a balkáni államokban) az Európai Unió nem annyira mindennapi valóságként jelenik meg, hanem inkább álomként és menekülési útvonalként a fiatal generációk számára.

Bár a korábban masszívan EU-párti kelet-európai térségben a 2008 utáni gazdasági nehézségek felszínre hozták a társadalmi feszültségeket és elősegítették az EU-ellenes, vagy legalábbis EU-szkeptikus pártok megerősödését, az EU-ból való kilépés egyik országban sem merült fel valós politikai alternatívaként. Lengyelország kivételével, amely európai középhatalomként határozta meg magát és egyre jelentősebb tényezőként kíván fellépni összeurópai kérdésekben, a térség államai beletörődni látszanak marginális szerepükbe. Az EU-tagság első évtizedének egyik fontos tapasztalata, hogy a térség országai csak ritkán tudtak egységesen és hatásosan fellépni saját érdekeik képviselésében (például orosz energiatülszórás csökkentése, a mezőgazdaság integrált fejlesztése, infrastruktúra-fejlesztés, gazdasági partnerség az ázsiai országokkal, elsősorban Kínával). Az unió a maga részéről továbbra is lekezelően vagy kétértelműen viselkedik olyan kérdésekben, amelyek az új tagállamok számára rendkívüli fontosságúak, a kommunista totalitarizmus szimbolikus elítélésétől kezdve a putyini Oroszországtól való energetikai függésig. Ami pedig a kisebbségi kérdést illeti, Giuliano Amato és Judy Batt már 1998-ban hiába jelezték, hogy a bővítés arra kényszeríti majd az uniót, hogy közvetlenül nézzen szembe az etnikai-nemzetiségi kérdésekkel és fogalmazza meg az emberi és kisebbségi jogok kollektív alkalmazását.<sup>12</sup> Az utolsó évek fejleményei inkább csökkentették ennek esélyeit. Egyes régi tagállamok (lásd Franciaország és Görögország) továbbra is fenntartják korábbi nemzetállami álláspontjukat (egy állam = egy nemzet), és ebben több új EU-tag támogatását is bírják. Ráadásul időközben az 1970-es években kialakult területi autonómiák soha nem látott válságba kerültek. Katalónia és Skócia függetlenségi törekvései azt az – egyébként hamis – üzenetet hordozhatják, hogy a nemzeti

12 Batt, J.–Amato, G.: *Minority Rights and EU Enlargement to the East*. European University Institute, RSC Policy paper no. 5. Florence, 1998.

kérdést nem decentralizációval, hanem éppen ellenkezőleg, a nemzetállami keret megtartásával lehet leginkább kezelni. Ennek a logikának esnek áldozatul többek közt a magyar autonómiaörekvések annak ellenére, hogy semmilyen komoly biztonsági kockázatot nem jelentenek a szomszédos államok számára. Szintén a kisebbségi jogok uniós szintű bővítése ellen szól az a nyugati óvatosság, amely helyzetazonosságot lát az őshonos kisebbségek és a 20. század második felében Nyugat-Európába áttelepült bevándorló közösségek között. Mivel a 2001. szeptember 11-i merényletek után a bevándorlás kérdése, elsősorban a jelentős muszlim közösség miatt kiemelt politikai, sőt biztonságpolitikai kérdéssé vált, amelyre egyik tagállamnak sem sikerült még választ találnia, a probléma uniós szintre emelése pedig szintén nem hozta meg a várt eredményeket, az érintett tagállamok vonakodnak bármely olyan kisebbségi jogkiterjesztéstől, amely további akadályokat emelne e közösségek integrációja és/vagy asszimilációja elé.

## A 2008. ÉVI VÁLSÁG HATÁSAI ÉS A FELZÁRKÓZÁS ESÉLYE

A 2008 őszen kirobbant gazdasági-pénzügyi válság hosszan tartó és az európai átlaghoz képest kétszeres-háromszoros GDP-növekedési rátával (átlagosan évi 4–6%-os GDP-bővülés, a Baltikumban és Szlovákiában évi 10%-os bővülési csúcsokkal tarkítva) fémjelzett gazdasági fejlődési folyamatot szakított meg Közép-Európában. A 2000-es évek első évtizedében a régió kormányai igyekeztek a béreket és a nyugdíjakat az inflációhoz igazítani. Bár ez csak részben sikerült (a virágzó szlovák autógyárak dolgozói továbbra is negyedakkora órabért kaptak, mint német kollégáik), a vásárlóerő jelentősen emelkedett. A gazdasági növekedés ösztönzőleg hatott a nem alapvető fogyasztási cikkek kereskedelmére és az ingatlanpiaci beruházásokra, ami a bankok könnyelmű hitelkihelyezési gyakorlatával párosulva hozzájárult a lakosság egyre nagyobb mértékű eladósodásához. Ráadásul számos kormány óvatlan pénzügyi és gazdasági politikát folytatott, ami előidézte a lakosság és a vállalatok számára a nem nemzeti valutában való eladósodást, fokozva ezzel mind a hitelfelvevők, mind az adott államok nemzetközi pénzügyi kitettségét. A pénzügyi válság kirobbanásának másnapján egyes országok csak a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és az Európai Unió rendkívüli segítségének köszönhetően tudták elkerülni az államcsődöt, köztük Ukrajna és Magyarország 2008-ban, Románia 2009-ben kapott IMF-hitelt. A válság, amelyen mindmáig csak részlegesen sikerült túljutni, különösen sújtotta a nyugati típusú gazdaságokhoz képest jóval „nyitottabb” (vagyis a kis- és középvállalkozások helyett a multinacionális vállalatok exportjától függő) kelet-európai gazdaságokat. Rá-

adásul utóbbiak gazdasági termelése ezer szállal kötődik a német gazdasághoz, így annak recessziója csak tovább súlyosbította a kelet-európai országok válságát. A recesszió 2008 második és 2010 első fele között katasztrofális GDP-csökkenést eredményezett a Baltikumban: a válságot megelőző évek két számjegyű növekedése után 20%-os hazai össztermékcsökkenést regisztráltak Lettországbán, 16%-osat Litvániában és 14%-osat Észtországban. Drámai volt az ukrán összeomlás (15%-os csökkenés 2009-ben), amelynek súlyosságát fokozta, hogy az ország a válság előtti időszakban sem heverte ki véglegesen a Szovjetunió felbomlása miatti sokkot. Romániában, Bulgáriában, Szlovéniában és Magyarországon a csökkenés 6–8% körüli volt; Csehországban és Szlovákiában ezzel szemben a megtorpanás nem haladta meg a 2%-ot.

A kelet-európai térségben az elmúlt évtizedben egyedül Lengyelország könyvelhetett el stabilnak és fenntarthatónak nevezhető növekedést.<sup>13</sup> Közgazdászok szerint sikerének titka, hogy a Donald Tusk vezette liberális-konzervatív kormány olyan gazdaságpolitikát folytatott, amely vegyítette a konzervatív elemeket (például a magánmegtakarítások tekintetében) a liberális elemekkel, jelentős adókedvezményt adva a külföldi befektetőknek és egyszerűsített bürokratikus eljárást biztosítva a helyi vállalkozók számára. Az olcsó munkaerő és a nyugati modellek reprodukálásában szerzett jártasság lehetővé tette a lengyelek számára, hogy elsősorban az elektronikai cikkek terén versenyképes termékekkel jelenjenek meg az alacsony és középkategóriájú szegmensben. Az ország gyors fejlődéséhez jelentősen hozzájárult a Carla Tonini által „fejletlenségi előny”-nek nevezett jelenség. Lengyelországban „nem kellett semmit kitalálni”, amennyiben az informatikai eszközök és marketingirányítási módszerek már rendelkezésre álltak.<sup>14</sup>

A válság az olyan, Magyarországhoz hasonlóan periferikus és az exporttól nagyobb mértékben függő országokat sújtotta legkeményebben, ahol a nemzeti kormányok téves gazdaságpolitikával kockára tették az ország szavahihetőségét.<sup>15</sup> 2002 és 2010 között – a szocialista–szabad demokrata koalíció kormányzása idején – Magyarország adósságrátája a bruttó hazai össztermék 53%-áról annak 80%-a fölé emelkedett, amit tovább súlyosbított a háztartások devizában történt jelentős mértékű eladósodása. A válság háztartások százezreit sodorta eladósodási spirálba úgy, hogy a hiteldömping éveiben a döntéshozók és a pénzügyi felügyelet sem védelmet, sem széles körű tájékoztatást nem nyújtottak az árfolyam-ingadozás lehetséges veszélyeiről. Ebben a kontextusban értelmezendő a 2006. őszi megmozdulásokkal indult politikai és társadalmi elégedetlenség hosszára nyúlt időszaka, mely döntő mértékben

13 Economics & FI/FX Research. CEE Quarterly, Unicredit Bank, 2010. October, 7.

14 Tonini, C.: La ricetta polacca contro la recessione. East-Europe and Asia Strategies, 2010. 30. giugno, 8–12.

15 Bilefski, D.: A Crisis Is Separating Eastern Europe's Strong from its Weak. New York Times, 23 February 2009.



járult hozzá a jobboldali radikalizmus felerősödéséhez, és 2010-ben a nyolc évig kormányzó baloldal megsemmisítő vereségéhez vezetett.<sup>16</sup>

Romániában, a 2008 utáni Kelet-Európa másik „beteg” országában a válság ugyan késve mutatkozott, de 2009-re maximális intenzitást ért el, súlyos politikai rövidzárlatot okozva. Az addig lényegében egyensúlyban lévő költségvetés tarthatatlan deficitet halmozott fel. A hibás gazdaságpolitika felelőssége egyaránt terheli a teljes politikai osztályt: a 2005–2008 között hatalmon lévő liberális Tăriceanu vezette kormánytól a széles demokrata–szociáldemokrata koalíció élén álló, de folyamatos belső konfliktusokkal küzdő Emil Boc vezette kormányig (2008–2009), amelyben különösen a Ion Iliescu egykori köztársasági elnök vezette szociáldemokrata párt klientúraépítési politikája jelentősen megterhelte az állami költségvetést.<sup>17</sup> A 2008. novemberi országgyűlési választásra és a 2009. novemberi elnökválasztásra készülve mindkét kormány, Traian Băsescu köztársasági elnök ösztönzése mellett, jelentősen megemelte a közszféra béreit és megduplázta az öregségi nyugdíjak összegét. A nagykoalíció szándékosan figyelmen kívül hagyta a dekonjunktúrát mindaddig, amíg a valutaválság és a külföldi befektetések leállása a kormányt a nemzetközi szervezetekkel történő tárgyalásra és 20 milliárd eurós kölcsön felvételére nem készítette.<sup>18</sup>

A recesszió, amelyből 2010 második felétől kezdődően Európa kilábalni próbál, súlyos társadalmi és pszichikai nyomot hagyott a lakosságon. A magasabb növekedési rátához szokott és a gyors konvergenciában reménykedő kelet-európai társadalmakat ráébresztette arra, hogy a gazdasági fejlődés nem fut be mindig egyenletes és kiszámítható pályát. A növekvő munkanélküliséget, a szakképzett munkaerő fokozódó kivándorlását és a szociális juttatások fájdalmas visszavágását, tehát a 10–15 évig emelkedő életszínvonal drasztikus visszaesését sokan az 1990-es évek első időszakához hasonló személyes kudarként élték meg. Paradox módon az utolsó válság még súlyosabban érintette a nélkülözéshez nem szokott új nemzedékeket, amelyek nem élték át sem a hiánygazdaságok, sem az átmenet traumáit. Emellett a válság ismét aktuálissá tette a rendszerváltás körüli években lefolytatott vitát az állam szabályozó és/vagy kezdeményező gazdasági szerepéről. Az 1980-as években ellenzéki értelmiségiek számára a totalitárius állam egyfajta „tárgyasult ellenségként” jelent meg. 1989 után a posztkommunista államok gyenge társadalmi legitimitációval bíró bürokráciát örökölték (jól ismert a rendőrség, a tit-

16 A 2006 utáni magyar politikai, gazdasági és társadalmi válságnak jelentős publicisztikai jellegű irodalma van. A folyamat tudományos értelmezéséhez baloldali perspektívából Ágh A., *The Triple Crisis in Hungary: The “Backsliding” of Hungarian Democracy after Twenty Years*. Romanian Journal of Political Science Vol. 13, No. 1, Summer 2013. 25–51. Más megközelítésben lásd: S. Bottoni, L’Ungheria di Viktor Orbán. il Mulino, 6/2011. 1006–1014.

17 A folyamatot kitűnően elemzi T. Gallagher, *Romania and the European Union: How the Weak Vanquished the Strong*. Manchester University Press, Manchester and New York, 2009.

18 Willis, A.: EU, IMF Agree (DB) 20bn Rescue Loan for Romania. EU Observer, 25 March 2009, in euobserver.com/9/27852 (utolsó letöltés: 2010. november 12.).

kosszolgálatok, a pénzügyi szervek és az igazságszolgáltatás korrump működése), miközben a privatizációs hullámok során magánkézbe került szinte az összes stratégiai ágazat. A válság arról tanúskodott, hogy a piacközpontú gazdaság csak olyan szabályozó mechanizmusok jelenlétében működik jól, amelyeket egy hatékonyan fellépő állam képes aktiválni. Kotkin találó kifejezésével: ennek a „civilizálatlan társadalomnak” szüksége van saját belső működéséhez egy tekintéllyel bíró államra. A külföldi befektetők, akik a kelet-európai térségben a nemzeti szuverenitás gazdasági elemének jelentős hányadát birtokolják, érthető módon a profit logikája szerint gondolkodnak. Következésképpen nem feladatuk, hogy hatékonyra tegyék ezeknek az országoknak a kevésbé versenyképes szektorait (például az egészségügyet, oktatást, tudományos kutatást, kiskereskedelmet), vagy korrigálják azokat a társadalmi egyenlőtlenségeket, amelyek a jövedelem elosztásában és az elitek reprodukciós mechanizmusaiiban megmutatkoznak, még akkor sem, ha utóbbiak számos kelet-európai országot inkább a latin-amerikai, mintsem a nyugat-európai modellhez tesznek inkább hasonlónak.

A 11 kelet-európai, immár európai uniós tagország Oroszországhoz fűződő viszonyrendszere nehezen írható le. Egyes országokban, különösen az előbbivel közvetlenül határos Lengyelországban, a balti köztársaságokban és a Moldovai Köztársaság miatt érintett Romániában az Oroszországhoz fűződő kapcsolatokat elsősorban a biztonságpolitikai megközelítés, azaz az orosz expanziós tervek felélesztésétől való félelem határozza meg. 2014 folyamán ezt a szemléletet rendkívüli módon felerősítette és alátámasztani látszik a Krím félsziget és Kelet-Ukrajna érintő orosz–ukrán konfliktus. A területi kérdésekben kevésbé érintett többi ország Oroszország-politikájában ugyanakkor meghatározó szempontot képvisel az energetikai biztonság kérdése, amit ezeknek az országoknak az orosz gázimporttól való súlyos függősége határoz meg.<sup>19</sup>

A fenti helyzet Bulgáriát, Magyarországot, Szlovákiát vagy Csehországot – emlékezve a 2006. és 2009. évi orosz–ukrán „gázháborúkra” – pragmatikus hozzáállásra és a gázellátás biztonságossá, folyamatossá tételének elősegítésére készíti. Ezzel magyarázható az új transzkontinentális vezeték megépítése iránt mutatott érdeklődés is, ami különösen érdekes annak tükrében, hogy bár a nyugati hatalmak, az Egyesült Államokkal karöltve, komoly lobbierőt mozgósítanak az Oroszország által kezdeményezett Déli Áramlat projekt ellen, mégsem tudtak megvalósítható alternatívát kijelölni az energiatartózkodás enyhítésére.

További jelentős, szintén a szocialista időszakból örökölt probléma a regionális közlekedési infrastruktúra alulfejlettsége, értve ez alatt mind a közúti (elsősorban gyorsforgalmi), mind a vasúti szállítási infrastruktúra elavultságát és/vagy csekély kapacitását. Mind a mai napig Kelet-Európa autópályá-

19 Átfogó elemzést ad Sz. Bíró Zoltán: Oroszország és Kelet-Közép-Európa. Az Elemző, 2008/1. 5–34.

hálózata jóval elmarad a nyugat-európai átlagsűrűségtől. Különösen súlyos a helyzet egyes délkelet-európai országokban és Lengyelországban, ahol az utóbbi évek fejlesztései ellenére rendkívül foghíjas a gyorsforgalmi úthálózat. További problémát jelent az elkészült közlekedési korridorok elhelyezkedése: az összes útvonal nyugat-kelet irányba halad, miközben a regionális kooperáció megerősödéséhez leginkább az északi-dél tengelyre kellene koncentrálni a Balti-tengertől a Földközi-tengerig.

A vasúti áru- és személyszállítás helyzete még ennél is elszomorítóbb: Bécsből, Berlinből és Velencéből keletre a vasúti menetrendek gyakran az első világháború előtti békeidőket idézik (elég csak a 15 órás Budapest–Bukarest, a 7 órás Budapest–Belgrád vagy a 12 órás Budapest–Varsó „gyorsvasúti” távra gondolni). A vasúti áruszállítás pedig lassúsága és körülményessége miatt elveszítette versenyképességét a (kamionos) közúti szállítással szemben. A globalizálódó ipari termelést kiszolgálni tudó szállítási logisztika elmaradottsága komoly gátját képezi a jelentős ipari beruházásoknak és végső soron az érintett kelet-európai országok gazdasági fejlődésének.

## DEMOKRATIKUS FORRADALMAK, KUDARCOS DEMOKRÁCIÁK

Az 1990-es évek második felében a nemzetközi szervezetek számos kelet-európai országot tökéletlen demokráciának, vagy egyenesen fél-autoriter, „hibrid” rendszernek értékelték.<sup>20</sup> Ezek, mint például Tuđman Horvátországa, Milošević Szerbiája, Iliescu Romániája, Mečiar Szlovákiája, Kučma Ukrajnája, Lukašenko Fehéroroszországa, Berisha és Nano Albániája vagy Lucinschi Moldovája, bár formálisan plurális politikai berendezkedéssel rendelkeztek, olyan államok voltak, ahol hatékony egyensúlyrendszer híján óriási hatalom koncentráltódott a kormány kezében, az ellenzék képviselői nem kaptak szereplési lehetőséget a hivatalos állami médiában és a biztonsági apparátus folyamatos zaklatásának voltak kitéve.

Az elmúlt évtizedben a fentiek közül több országban a helyzet határozottan megváltozott. Az EU megkövetelte jogi normák hozzájárultak a demokratizáláshoz, miközben a belpolitikai generációváltás és legfőképpen az új technológiák univerzális terjedése véget vetettek a korábbi állami információmonopóliumnak. Demokratikus rendszerük legszembeötlőbb minőségi változásán a Baltikum országai mentek keresztül, ahol az orosz kisebbség léte továbbra is kiemelt politikai kérdés, de már nem tűnik olyanak, amely képes lenne

20 Kitérő összehasonlító elemzés: *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Ed. S. Berglund. Elgar Publishing, Cheltenham, 2013 (3rd ed.).

destabilizálni a demokratikus egyensúlyt. Szlovákia is jelentős előrelépést tett a demokrácia „minőségének” javításában. Az 1990-es évek közepén még a közép-európai szomszédjai által elszigetelt – nemzetiségi feszültségektől és a szervezett bűnözés működésétől áthatott –, és a fenti okokból az 1997. évi NATO-bővítési körből és az uniós tagjelöltségről is lemaradó ország a 2000-es évek fordulóján, Mikulás Dzurinda kormányzása idején imponáló politikai és gazdasági átalakuláson ment át.<sup>21</sup>

Szlovákia mára mindkét szövetség tagja lett, polgárai euróval fizetnek (a 2004 óta csatlakozók közül rajtuk kívül csak 3 másik tagállamnak sikerült megfelelni a kritériumoknak: Szlovéniának, Észtországnak és Lettországnak). A regionális egyenlőtlenségek ellenére is (a fővárost mára Bécs peremvárosának tekintik, miközben az ország keleti területét általános szegénység és etnikai konfliktusok sújtják) az egy főre eső jövedelem a nyugati átlaghoz közelít. Szlovákia tanúsítja, hogy a jó kormányzás megőrzi értékét a globális világban is. Az egykori jugoszláv konfliktus nehéz társadalmi és pszichológiai öröksége ellenére Tuđman elnök utódai Horvátországban a szlovákhhoz sok tekintetben hasonló vállalkozásba fogtak: elszegényedett és diszkreditált országot vezettek vissza következetesen az európai integráció vágányaira, elsőként a jugoszláv háborúban részt vett államok közül.

A magyar, román és bolgár eset ennek az ellenkezőjét mutatja: egy korrupt és/vagy hozzá nem értő hatalmi elit óriási károkat okozhat a felzárkózás folyamatában. Romániában a „demokratikus” Emil Constantinescu 1996. novemberi elnökválasztási győzelme jelentette az igazi politikai átmenet kezdetét. Ettől a pillanattól viszont súlyos kompetenciaválság határozta meg a kormányzást, ami idővel legitimációs válsággá fajult: az 1997–2000 közötti egymást követő koalíciós kormányok, bár meggyőződéses demokraták irányították őket, inkompetenseknek és civakodóknak bizonyultak. Az ennek eredményeként bekövetkezett gazdasági és társadalmi katasztrófa 2000 novemberében a társadalmat újra a posztkommunisták és a nacionalisták felé fordította. Paradox módon, 25 évvel a Ceaușescu-rendszer bukását követően mindmáig Adrian Năstase szociáldemokrata politikus autoriter és klientúraszemléletű, de az állami gépezetet működtetni képes kormánya (2000–2004) mondható az országot a modernizáció és a gazdasági fejlődés útján elindító első és egyetlen igazán sikeres kormánynak.

Míg a 2000-es évek elejéig Csehországgal és Lengyelországgal együtt Közép-Európa legstabilabban fejlődő gazdaságait alkotta, Magyarország tíz év alatt elvesztette a többi régiós országgal szembeni előnyét, és mára a térség egyik sereghajtójává vált. Bár az elemzők megosztottak abban, hogy a kudarcért való felelősség milyen mértékben terheli a két politikai pólus kormányait, abban egyetértés van, hogy az EU-csatlakozás óta elmúlt tíz év elmaradt fejlőd-

21 A szlovák helyzetről lásd *Haughton, T.*: The Other New Europeans. In: *Developments in Central and Eastern European Politics*. Eds. *White, S.–Batt, J.–Lewis, P. G.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007. 56–71.

dése a különböző színezetű kormányok „közös” sikertelensége. Míg az állam-adósság jelentős mértékű növekedéséért és az államháztartás csőd közeli állapotba kerüléséért a 2002–2010 között kormányzó szocialista–szabad demokrata kormánykoalíció hibás döntései okolhatóak, a 2010 után hatalomra kerülő második Orbán-kormány elsőik között bevezetett, nemzetközileg vitatott intézkedései (új alaptörvény, ágazati különadók, médiatörvény) romló nemzetközi megítéléshez, sőt bizonyos elszigeteltséghez is vezettek annak ellenére, hogy sok gazdasági és szociális intézkedést éppen a korábbi kormányok hibái indokoltak.

Nehéz továbbá megítélni a „színes” forradalmak társadalmi hatását (Szerbia, 2000; Ukrajna, 2004; Moldova, 2009). A modell ott látszott működni, ahol a „forradalmi sejtmagok” (például Szerbiában az *Otpor* – Ellenállás – mozgalom) a nyugati civil szervezetek által biztosított pénzügyi és logisztikai háttér mellett széles társadalmi támogatást is élveztek. Szerbiában tíz év háborúskodást és Koszovó tényleges elvesztését követően Milošević eltávolításának és egy politikai fordulat bekövetkeztének nem voltak alternatívái. Ezzel szemben Ukrajnában és Moldovában a nyugati orientáció nem volt visszafordíthatatlan: az utcai tiltakozók és az értelmiségi mozgalmak nem figyeltek kellőképpen az alábbi három egymással korrelációban álló tényezőre: 1. az állam és az úgynevezett civil társadalom törekénységére, 2. az európai támogatás hiányára, valamint 3. Putyin orosz elnök birodalomépítő politikájára, amely egyre kevésbé tartotta tiszteletben a szomszédos államok szuverenitását (lásd a Krím félsziget visszafoglalását 2014 tavaszán).<sup>22</sup>

Erre a legékeesebb példa, hogy a 2005–2009 között Ukrajnában hatalmon lévő, Viktor Jusczenko és Julija Tymosenko vezette Nyugat-barát kormányok kudarca előrevetítette az oroszbarát Viktor Janukovics 2010 februárjában bekövetkező, demokratikus úton történő diadalmas visszatérését. Az ukrán eset a román példánál is jobban szemléltetni, hogy Kelet-Európa egyre több országában szembekerül a kormányképesség és a demokrácia elve. A választók egyre kevésbé érzékenyek a demokráciadeficitre, és az egymásra halmozódó válságokra olyan kiutat keresnek, amely képes a társadalmi (vagy nemzeti) kohézió minimumának őrzésére. Nem biztos, hogy a nyugati típusú demokráciákba vetett hit gyengülése posztmodern, tekintélyelvű politikai rendszerek kiépítéséhez vezet. Ugyanakkor a 21. századi kelet-európai államok sok tekintetben távol állnak a politikatudomány által leírt „klasszikus” demokráciáktól. Mai berendezkedésükben felfedezhetjük mind a 20. századi autoriter rendszerektől örökölt reflexeket, mind a periférikus országokat gyakran jellemző torz önszemléletet.

Jóval súlyosabb azon országok helyzete, ahol az utóbbi két évtizedben nem sikerült kiépíteni egy demokratikus nemzetközösséget, és működőképessé tenni az államapparátust. Noha napjainkban elsősorban Ukrajnáról esik

22 Átfogó összehasonlító elemzéséhez lásd *The Colour Revolutions in the Former Soviet Union: Successes and Failures*. Eds. *Polese, A., Beacháin, D.* Routledge, London, New York, 2010.



szó, hasonló problémák fogalmazhatók meg Moldova és Bosznia-Hercegovina esetén is. Ukrajnában az ukrán–orosz belső törésvonal sokáig nem hordozta magában a délkeleti ipari régiók elszakadásának veszélyét. A helyzetet a 2014 tavaszán indult, Oroszország által támogatott fegyveres konfliktus változtatta meg, melynek végkifejlete megjósolhatatlan, de jelentős veszélyeket rejt az egész térség számára. Moldovában a román és a szláv (elsősorban orosz és ukrán) anyanyelvű lakosság, illetve az egyéb kisebbségek (például gagauzok) közötti etnikai és nyelvi törésvonalak 2009 óta továbbmélyültek. Ekkor Mihai Ghimpu korábbi chişinăui polgármester, ideiglenes államfő bejelentette országának egyesülési szándékát a szomszédos Romániával, kiváltva ezzel a kisebbségi csoportok és Moszkva haragját. A korábbi várakozó állásponttal szemben Traian Băsescu elnöksége alatt Bukarest is jóval kezdeményezőbb módon lépett fel e kérdésben. Míg a 2007. évi EU-csatlakozás előtt a román állampolgárság könnyített megszerzésével próbálta integrálni a moldovaiakat,<sup>23</sup> az ukrán válság eszkalálódását követően Băsescu elnök már Románia „következő nagy középtávú célkitűzéseként” jellemezte a Moldovával történő egyesülést.<sup>24</sup> Kérdéses azonban, milyen valódi gazdasági és geopolitikai előnyöket tudna kovácsolni Románia egy olyan ország integrálásával, amelynek egy főre jutó nemzeti jövedelme egytizede az uniós átlagnak. A szakadár Dnyeszter Menti Köztársaság 1992 óta eldöntetlen státusa további súlyos kérdőjeleket hordoz, főleg a jelenlegi feszült nemzetközi környezetben, melyben az egyébként békés Moldova könnyen az orosz destabilizációs forgatókönyv áldozatává válhat.

Boszniában a politikai és a társadalmi helyzetet állandósult feszültség jellemzi, és noha jelenleg valószínűtlennek tűnik egy újabb fegyveres konfliktus, középtávon komoly veszélyt jelent az 1995-ben „összevarrt” állam dezintegrációja. A Daytoni egyezmény rendkívül bonyolult és drága bürokratikus rendszert hozott létre, amelynek működési költségei az állami költségvetés több mint felét felemésztik, megfojtva a gazdaságot anélkül, hogy képes lenne Bosznia-Hercegovinát átalakítani ténylegesen működő állammá.<sup>25</sup> Az immár húszéves kudarc több okra vezethető vissza: a menekültek visszatérésével kapcsolatos és a háborús bűnösök megbüntetésére vonatkozó pontos garanciák hiánya; a korrupcióval áthatott humanitárius segélypolitika csődje; az állandó etnikai-vallási feszültségek. Nem alábecsülendő a társadalmi-gazdasági helyzetnek az utóbbi években bekövetkezett romlása sem. A hivatalos munkanélküliségi ráta 2013-ban elérte a 46%-ot, és a helyzetet csak részben enyhíti a tömeges feketemunka és a kivándoroltak által hazaküldött megtakarítások. Bosznia továbbra is olyan politikai-területi entitások mozaikja, amely

23 Vö. [www.cotidianul.ro/121120](http://www.cotidianul.ro/121120). Moldovenii de peste Prut rasplatiti cu cecatenie romana la minut, 2 august 2010 (utolsó letöltés: 2010. augusztus 6.).

24 Băsescu elnök nyilatkozata a román közszolgálati televízió hírműsorában (TVR 1, 2013. november 26.).

25 Bieber, F.: *Post-War Bosnia. Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*. Palgrave, London, 2005.

kettős külső kihívással küzd. A horvát és szerb nemzetiségű polgárai közül sokan rendelkeznek az anyaországok útlevelével, amelyek igen értékesé váltak, különösen miután 2010. január 1-jén az Európai Unió eltörölte a szerbiai polgárok vízumkötelezettségét.

Még az uniós csatlakozási perspektíva is, ami egyébiránt igen távolinak tűnik, veszített népszerűségéből egy olyan országban, ahol a legnagyobb problémát a két államalkotó terület összetartásának hiánya okozza, ahol a hadsereg, hasonlóan a kormányzati szerkezethez és a biztonsági apparátushoz, etnikai alapon oszlik meg. Darragh Farrell szociológus szerint Bosznia-Hercegovina belső ellentmondásain túl annak a nyugati próbálkozásnak esett áldozatul, amely a humanitárius intervenciót egy liberális és „centralizációs” politikai laboratóriumban úgy alakítaná át, hogy az a polgárokat a toleranciára és a nacionalizmus elutasítására nevelje. A kollektív bizonytalanság és az alternatív politikai szféra hiánya (a Jugoszlávia iránti nosztalgia önmagában nem predesztinál a politikai egységre) előre látható módon eltérítette a szavazatok majdnem egészét az etnikai alapú formációktól. Az európai elutasítás olyan, ma már széles körben vita tárgyát képző opciókat hagyott figyelmen kívül, mint a Szerb Köztársaság békés kiválása, vagy az alkotmány decentralizációs irányban történő revíziója, hosszú távon ez az egységes Jugoszlávia 1990–1991 közötti terméketlen védelméhez hasonló következményekkel járhat majd.<sup>26</sup>

Az 1991-ben függetlenné vált és 1994 óta Alexander Lukašenko által irányított Fehéroroszország sajátos történetet alkot. Az agrármérnök végzettségű Lukašenko 1994-ben, a Szovjetunió felbomlását követően lépett a politika színpadára. Privatizáció- és korrupcióellenes programja népszerű volt, elnökké választották a függetlenné vált ország első és azóta utolsó szabad és tiszta szavazásán (az első fordulóban 45, a másodikban viszont 80%-os eredménnyel). Lukašenko azóta uralja az ország politikáját: 2001-ben újrázhatott, majd a 2004-es alkotmánymódosítást követően 2006-ban 82,6%-os eredménnyel ismét elnökké választották, bár az EBESZ és emberjogi szervezetek keményen vitatták az eljárás legitimitását.<sup>27</sup> A legutóbbi, 2010. december 19-én megtartott választásokon Lukašenkót továbbra is magas szavazataránnyal, 79,7%-kal erősítették meg elnöki székében, bár ezúttal az eredmény kihirdetése széles körű utcai tiltakozásokat váltott ki Minszkben, amit csak a rendőrség kemény fellépésével tudtak elfojtani.

A fehérorosz politikai kísérletet az elmúlt 20 esztendőben nemcsak autoriter karaktere különböztette meg a többi kelet-európai országtól (Fehéroroszországot gyakran „Európa utolsó diktatúrájának” nevezik), hanem az állami-

26 Farrell, D.: Failed Ideas for Failed States? Liberal International State-Building in Bosnia and Herzegovina. University of Graz, Center for Southeast Europe, Working Paper Series, 2009. I. [www.uni-graz.at/ofre2www\\_csee\\_1.pdf](http://www.uni-graz.at/ofre2www_csee_1.pdf).

27 Wilson, A.: The East Europeans: Ukraine, Belarus and Moldova. In: Developments in Central and East European Politics. Eds. White, S.–Batt, J.–Lewis, P. G. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007. 102.

lag ellenőrzött gazdasági rendszer továbbélése is. Ennek tulajdoníthatóan a szovjet időkkel idéző Fehéroroszországot kevésbé érintették a gazdasági és társadalmi átmenet hatásai. Ráadásul – más államoktól eltérően – Minszk nemcsak megtartotta, hanem folyamatosan ápolta a szoros gazdasági és politikai kapcsolatokat a posztsovjett Oroszországgal, sőt 1995-től kezdődően az orosz nyelv az ország második hivatalos nyelve lett. A diktatórikus helyzet ellenére (a csekély számú ellenzék nyílt üldözése, a sajtószabadság internetre is kiterjedő korlátozása, a nyugati intézmények bojkottja) nem kétséges, hogy rendszere hosszú ideig széles konszenzus alapján működött.<sup>28</sup>

Az elemzők figyelmét ennek ellenére nem kerülik el a belső fibrillációk: politikai gyilkosságok, egyes internetes oldalak bezárása, a lengyel kisebbség üldözése és a súlyosbodó gazdasági-pénzügyi helyzet, amely az utóbbi néhány évben áremelésre, üzemek privatizációjára és tömeges elbocsátásokra kényszerítette a fehérorosz vezetést. Nem zárható ki, hogy Lukašenko ország-lásának éppen a különleges fehérorosz társadalmi „modell” lassú felbomlása, mintsem a politikai alternatíva felbukkanása vet majd véget. Az utóbbi években ráadásul, bár Moszkva továbbra is Minszk fő politikai és gazdasági támogatójának számít, megromlott az Oroszországgal korábban ápoltt szívélyes viszony. A két posztsovjett főváros között folyamatban lévő vita az Oroszországból érkező gáz árának drasztikus emelkedéséhez hasonló, a fehérorosz rendszer túlélése számára alapvető kérdéseket helyezett a középpontba. Az utóbbi években Lukašenko igyekezett lazítani a Moszkvához fűződő kapcsolatokon, és óvatosan közeledett az Európai Unióhoz és a Moszkva ölelésétől szintén szabadulni vágyó Grúziához. Válaszként 2010 nyarán az orosz televízió igen kritikus dokumentumfilmet sugárzott a fehérorosz „Keresztapának” nevezett diktátorról, az orosz kormány pedig mindeközben ellenzéki képviselőket fogadott. David Marples szerint az, hogy Lukašenko Moszkvában kegyvesztett lett, hosszú távon akár előkészítheti a leváltására irányuló politikai-diplomáciai manővereket. A szerző szerint a következő esztendőben Fehéroroszország kiszabadulhat tehát a kvázi-diktatúrából, de ennek ára a két évtizedig erőszakkal fenntartott politikai stabilitás és társadalmi kohézió felbomlása lehet.<sup>29</sup>

28 Ioffe, G.: *Understanding Belarus and How Western Foreign Policy Misses the Mark*. Rowman & Littlefield, Boston, 2008.

29 Marples, D.: *Belarus. Europe's Last Dictator Gets a Little Lonelier*. Central Europe Digest, 15 September 2010. Center for European Policy Analysis, Washington DC, [www.cepa.org/ced/view.aspx?record\\_id=263](http://www.cepa.org/ced/view.aspx?record_id=263).

## ZÁRSZÓ HELYETT: HÁROM KIHÍVÁS

Kelet-Európa közel húsz éve küzd a posztkommunizmus „tranzitológiai” elméleti kereteinek örökségével. A térség 1989 körül csak rövid ideig vált „érdekessé” a nyugati akadémiai világ és média számára, a későbbi – többnyire csendes és békés – konszolidáció azt a hamis képzetet erősítették, miszerint az a posztszovjet világ számára (is) elérkezett, „véget ért” a történelem, hosszú és töretlen belső és külső stabilitásra lehet berendezkedni. 2009 után azonban a történelem kerekai ismét gyorsabban kezdtek forogni. Kelet-Európa, immár Nyugat-Európa peremterületeként, sok tekintetben ismét ütközőzónaként működik, új társadalom- és biztonságpolitikai kihívások előtt áll.

A térséget sújtó legégetőbb problémák mibenlétéről azonban korántsem alakult ki szakmai konszenzus. A szakértők egy része továbbra is az agresszív nacionalizmusban, tehát az etnikai tényezőben látja a legkomolyabb veszélyt. Kelet-Európát még mindig olyan helynek tekintik, ahol a tökéletesre fejlesztett demokráciára még „éretlen” emberek élnek, akiket folyamatosan „nevelni” és bátorítani, vagy éppen bírálni kell. Jelen sorok írója ezzel szemben azt gondolja, hogy a posztkommunizmus 25 éve megmutatta, hogy Kelet-Európa nemcsak „földrajzi fogalom”, hanem sajátos történelmi háttérrel és politikai kultúrával rendelkező képződmény. Ebben a könyvben többször utaltunk arra, hogy a nemzeti eszme és a nacionalizmus mint politikai gyakorlat a teljes 20. századon végigvonul, túlélve a kommunizmus és a „nemzetek nélküli” világ illúzióját is.<sup>30</sup> Mély hatást gyakorolt a nacionalistáktól a kommunistákig, a keresztény konzervatívoktól a liberálisokig minden politikai orientációra, és minden politikai váltással úgy alakult át, hogy végig tényező maradt. 1989-et követően nem önmagában a kirekesztő nacionalizmus újjászületése jelentett fenyegetést Kelet-Európára és borította lángba az egykori Jugoszláviát. Utóbbi esetben a diktatúra garantálta politikai és etnikai egyensúlyok megszűntével olyan szélsőséges nacionalizmusok kerültek felszínre, amelyek a már fennálló, gyakran a kommunista időszakig, a második világháború idejéig, vagy egyenesen a két háború közötti korszakig visszanyúló feszültségeket aknáztak ki.

Figyelembe véve az átmenet politikai és társadalmi nehézségeit, az 1989 utáni Kelet-Európa meglepően stabil maradt. A nemzeti, vallási és szexuális kisebbségek elismerése beépült a legtöbb kelet-európai ország jogrendszerébe és közéleti vitáiba, ami 20-25 esztendővel ezelőtt elképzelhetetlen lett volna. Az autoriter vagy rasszista ideológiákból táplálkozó populista és/vagy antiszemita politikai mozgalmak többször értek el jelentős sikereket. 2000-ben 20%-ot szerzett a Nagy Románia Párt, 2001-ben 8%-ot a Lengyel Családok

---

30 Fontos vita, lásd Csergő, Z.–Goldgeier, J. M.: *Nationalist Strategies and European Integration. Perspectives on Politics*, 2004. I. 21–37.

Ligája, 2005-ben 9%-ot az *Ataka*, a Bolgár Nemzeti Unió, 2006-ban 12%-ot a Szlovák Nemzeti Párt, majd Magyarországon 2010-ben 17%-ot, 2014-ben pedig 20%-ot a Jobbik. Mindenesetre még jelentősebb az a tény, hogy a fenti sikerek ellenére ezek a mozgalmak nem kerültek be a politikai fősodorba, nem jutottak jelentős intézményi pozíciókhoz, nem tudtak kitörni a média és az értelmiség által körükük húzott „*cordon sanitaire*”-ből, így jellemzően egy parlamenti ciklus után jelentősen meggyengülve kerültek ki a következő választásokból.<sup>31</sup> Másrészt a legfontosabb nemzetiségi pártok (Romániában és Szlovákiában a magyar formációk, Bulgáriában a törökök párta) egyenesen politikai stabilizációs szerepet játszottak országaikban: több koalíciós kormányban vettek részt, kulturális, gazdasági követeléseik pedig abban a politikai környezetben valósulnak meg, amelybe integrálódtak.<sup>32</sup>

Szintén fontos kérdés az antiszemitizmus mai szerepe a kelet-európai politikában és társadalomban. A kommunizmus éveiben, noha az antiszemitizmus, akárcsak a holokauszt bűntettei nem képezték részét a hivatalos közbeszédnek, a politikai vezetés több országban is (például Gheorghiu-Dej, majd Ceaușescu Romániában, Gomulka Lengyelországban, ezeknél kifinomultabb módszerekkel a szovjet, magyar és a csehszlovák kommunisták) politikai céljaira használta fel a társadalomban rejtőző zsidóellenes előítéleteket. Kelet-Európa több országából a holokauszt, majd a későbbi önkéntes vagy támogatott emigráció révén a rendszerváltás idejére gyakorlatilag eltűntek a korábbi virágzó zsidó közösségek (például Lengyelországból és Romániából). Máshol korábbi létszámuk töredékére csökkentek, például a Szovjetunióban és utódállamaiban, valamint Magyarországon. Jelentős, 100 ezer főt elérő létszámú zsidó közösség a kelet-európai országok közül mára csak Magyarországon, Ukrajnában és Oroszországban maradt. Ennek ellenére, látszólag meglepő módon, az antiszemitizmus azokban az országokban sem szűnt meg, ahol szinte eltűntek a korábbi zsidó közösségek: az 1960-as évektől kezdődően a megfigyelők feljegyezték a zsidó lakosság nélküli elterjedt antiszemitizmus jelenségét.<sup>33</sup>

A rendszerváltást követően több országban ismét felszínre kerültek azok a nemzeti múlthoz kapcsolódó kérdések, amelyek a kommunizmus idején tabunak minősültek, vagy maguk az áldozatok is igyekeztek elfeledni. Az ezeket körülvevő (ön)cenzúra megszűnése lehetőséget adott egy általános történeti „revízióra”, heves vitákat indítva el a legégetőbb kérdésekről: például a soával kapcsolatos felelősségről, a megszállás alatti attitűdökről, ellenállásról

31 Rupnik, J.: From Democracy Fatigue to Populist Backlash. *Journal of Democracy*, 2007. 4. 17–25.

32 A magyar helyzetről lásd Bárdi, N.: The History of Relations between Hungarian Governments and Ethnic Hungarians Living beyond the Borders of Hungary. In: The Hungarian Status Law. Eds. Kántor, Z. et al. Nation Building and/or Minority Protection, Hokkaido University Slavic Research Center, Sapporo, 2004. 58–84.

33 Lendvai, P.: Anti-Semitism without Jews. Communist Eastern Europe. Doubleday, Garden City (NY), 1971.



és kollaborálásról, a háborút megelőző és az azt követő többség–kisebbség kapcsolatról vagy a két háború közötti, illetve a háború idején aktív fasiszta mozgalmakról.<sup>34</sup>

Magyarországot a nyugati lapokban gyakran bélyegzik az antiszemitizmus fészekének, hivatkozva a fel nem dolgozott második világháborús felelősségre, a szélsőséges Jobbik előretörésére és a közbeszédben helyenként megjelenő antiszemitizmusra. A magyar közéleti vitákra ma is rányomja a bélyegét a budapesti elitcsoportok között régóta zajló, tartalmilag kiüresedett és idejétmúlt népi/urbánus versengés. Ennek gyökerei mélyen visszanyúlnak az ország 20. századi zaklatott történelmébe, amelynek feldolgozására, a kölcsönös sérelmek megbeszélésére a rendszerváltásig nem volt valódi lehetőség.<sup>35</sup> Ez a párbeszéd főleg a 2000-es évektől indulhatott el több szinten: egyrészt a történészszakmán belül, másrészt a civil szervezetek szintjén, harmadrészt pedig egy receptívebb politikusi generáció megjelenésével. Utóbbi révén a 2001-es tanévtől holokauszt-emléknapot jelöltek ki, 2002-től kezdődően kormányzati támogatással több olyan intézmény jött létre, amely a holokauszttal kapcsolatos történelmi emlékezetet kívánja fenntartani. A közéleti konfliktusok, politikai viták felszínre hozzák a társadalomban lappangó antiszemita előítéleteket, ami sok állampolgár önérzetét sérti, és az ország nemzetközi megítélésének árt. Figyelemre méltó tény viszont, hogy a fővárosi zsidóság vitalitásának köszönhetően Budapest az összeurópai zsidó művelődési élet egyik központjává vált. A zsidó–magyar viszonyrendszer valóban élő szövetet alkot, amelyben alkalmanként viták vagy konfliktusok is előfordulnak; ebből a szempontból értelmetlen összehasonlítani Magyarországot olyan országokkal, mint Lengyelország vagy Románia, ahol a zsidóság csupán emlékközlőként él a köztudatban. Ráadásul a mai antiszemitizmus egyáltalán nem „kelet-európai” jelenség, hanem egyre inkább a nyugat-európai diaszpórát sújtó keserves kihívás. A francia, holland vagy svéd zsidóság naponta tapasztalhatja saját országában a politikai baloldal nyíltan Izrael-ellenes beállítottságát vagy az agresszív fellépéstől sem visszariadó kirekesztő muszlim fundamentalizmust, ami az utóbbi években soha nem tapasztalt kivándorlási hullámot váltott ki egyes nyugat-európai országokból.<sup>36</sup>

34 Kelet-Európáról lásd *Tismăneanu, V.*: *Fantasies of Salvation. Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe*. Princeton University Press, Princeton (NJ), 1998; Vö. *Antisemitism and the Treatment of the Holocaust...* Ed. *Braham, R. L.* i. m.

35 A jelenség elemzéséhez komoly támpontot ad *Gyurgyák J.*: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Bp., 2001; *Karády V.*: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Múlt és Jövő, Bp., 2002.

36 *Taguieff, P. A.*: *Rising from the Muck: The New Antisemitism in Europe*. Chicago, Ivan R. Dee, 2004. Sokat bírált megjelenése után, de az utolsó évek fejleményei tükrében profetikus erejű *Ye'or, B.*: *Eurabia. The Euro-Arab Axis*. Fairleigh Dickinson University Press. New Jersey, 2005. A franciaországi zsidók tömeges kivándorlásáról vö. *Bilefsky, D.*: *Number of French Jews Emigrating to Israel Rises*. New York Times, June 20, 2014.

Az antiszemitizmushoz kapcsolódó félreértésekhez kapcsolódik a vallás szerepéről Európa-szerte kialakult közéleti és politikai vita. A hivatalos ateizmus, a nyílt vagy rejtett vallásüldözés után a vallás szerepének megerősödése előre látható jelenség volt. Az 1990-es évektől az egyházi fenntartású intézmények, szervezetek újjászületése (rendházak, kórházak, iskolák és egyetemek, segélyezési struktúrák, tömegkommunikációs eszközök) annak ellenére nem fordította meg a kommunizmus alatt megindult szekularizációs trendet, hogy sokan aggodalmukat fejezték ki a „vallási fundamentalizmus” felerősödése miatt. Ahogy azt a Tomka Miklós szociológus által koordinált nemzetközi kutatás mutatta, a „deszekularizáció”-nak is nevezett vallási reneszánsz általában rövid életűnek bizonyult, és olyan összetett jelenségek kíséretében mutatkozott meg, mint a nem rendszeres vallásosság, a felekezetek közti átjárás, valamint a hagyományos vallásokon kívül gyakorolt spiritualitás. Nyugati mércével mérve Lengyelország már 1989-et megelőzően is igen vallásos ország volt, és ez az elmúlt 25 esztendőben, elsősorban vidéken így is maradt. Magyarországon a hívők aránya az egyre népszerűbb neoprotestáns és karizmatikus egyházak híveivel együtt sem éri el a lakosság harmadát, Csehországban általánossá vált a vallás iránti közömbösség, míg Szlovákiában, bár a kommunista rendszer alatt elnyomott katolikus egyház a politikai átalakulásokat követően lendületet kapott, mégsem tudta visszahódítani a szabadabb életformára vágyó fiatal generációkat és a városi lakosságot.<sup>37</sup>

Albániában az ateista állampolitika különös keménysége máig hatással van a vallásgyakorlásra (a lakosság több mint negyede tekinti magát agnosztikusnak vagy ateistának), és a globális feszültségek ellenére hozzájárul a relatív muszlim többség és a jelentős ortodox és katolikus kisebbségek közötti kiegyensúlyozott kapcsolat fenntartásához. Egyes országokban bizonyos keresztény egyházak kvázi „államegyházként” működnek (Lengyelországban a katolikus, Romániában, Bulgáriában és Szerbiában az ortodox), máshol az állam által elismert felekezetek inkább paritásos alapon működnek. Bár a hagyományosan ortodox országokban is intenzív szekularizációs folyamat zajlik, a felmérések szerint az állampolgárok által legjobban tisztelt közintézmény továbbra is az egyház marad, a hadsereggel együtt. Az ortodox felekezetek helyzete mindenestre korántsem egységes: míg Romániában az ortodox egyház „nemzetmegtartó” szerepe vitán felül áll és az állam kiemelt támogatását élvezi, Szerbiában és főleg Bulgáriában fokozatosan csökken az egyház szerepe és politikai befolyása.<sup>38</sup> Eközben Bosznia-Hercegovinában a háborús traumát követően és a Nyugat közönyösségére adott reakcióként megjelenik a leginkább a fiatal generációt érintő iszlám fundamentalizmus. A vahabizmus térnyeréséről érkező hírek, valamint a tradicionális vallási szo-

37 Tomka, M.: *Church, State and Society in Eastern Europe*. The Council for Research in Values Philosophy, Washington DC, 2005.

38 Összehasonlító elemzés: *Quo vadis Eastern Europe? Religion, State and Society after Communism*. Ed. Murzaku, I. A. Longo, Ravenna, 2009.

kásokhoz való kötődés visszatérése (tartózkodás az alkoholtól, nőknél a fátol használata) újszerű nemzedéki törésvonalak létrejöttét sejtetik egy korábban szekularizált társadalomban, ahol az idősebb generációk még a jugoszláv időszak agnoszticizmusában szocializálódtak.

Végezetül néhány szót kívánok ejteni a véleményem szerint legjelentősebb kihívásokról, amelyekkel Kelet-Európának napjainkban szembesülnie kell. Ezek három fő témakörbe sorolhatók: 1. a megnövekedett, elsősorban fiatalokat érintő kivándorlás, 2. a népességcsökkenés és 3. a jelentős roma lakosság integrációjának kérdése. Ezek megoldásától, bár elsősorban nemzetállami problémának minősülnek, nagyban függ az egész európai kontinens fejlődése.

A kelet-nyugati irányú migrációnak a rendszerváltást követő első hullámát követően, jelentős lökést adott a 2004. évi európai uniós csatlakozási hullám, amely lehetővé tette a személyek szabad mozgását és a szabadabb külföldi munkavállalást. Ennek hatására százezerszámra indultak el, elsősorban Anglia és Írország, majd Németország irányába is a szegényebb, munkanélküliséggel sújtott tagállamokból (kiemelten Lengyelországból és a balti államokból, majd Szlovákiából és növekvő mértékben Magyarországról is) az idegen nyelveket tudó munkavállalók, elsősorban a – sokszor diplomás – fiatalok és a középgeneráció (a *brain drain* tökéletes példajaként) akár hosszabb-rövidebb külföldi munkavállalás és tapasztalatszerzés céljából.<sup>39</sup> 2007 után – Románia uniós csatlakozásával – a korábban is jelentős román kivándorlási folyamat tovább erősödött; ez az önmagában milliós nagyságrendű migráció viszont elsősorban a déli tagállamokba, Spanyolországba és Olaszországba irányult.<sup>40</sup>

Az Európai Unió prosperálóbb országaiban ezeket az olcsó munkaerőnek számító munkavállalókat, bár időnként volt némi idegenellenes felhang, jellemzően szívesen fogadták. A kelet-európai bevándorlók viszonylag könnyen integrálódtak a társadalmi-gazdasági térbe, gyorsan elsajátították a befogadó országok nyelvét, és ami a legfontosabb, nem képeztek nemzetbiztonsági kockázatot abban a környezetben, ahol a 2001. szeptember 11-i terroristamadásokat követően az „európai” bevándorlók előnyben részesítése a nyugati migrációs politika egyik kimondatlan alapelve lett.

Kelet-Európából nézve viszont a tömeges kivándorlás rendkívül összetett és problematikus jelenség. A kivándorlók a hazaküldött megtakarításaikkal támogatják a belső fogyasztást és adott esetben jelentősen hozzájárulnak a nemzeti jövedelemhez is: 2005 és 2010 között csak Romániában ez az összeg több mint 30 milliárd eurót, azaz a bruttó hazai össztermék tizedét tette ki, és jelentősen meghaladta az országba beáramló külföldi tőkét.

39 A jelenségről lásd a Central and Eastern European Migration Review című folyóiratban az utóbbi két évben közölt tanulmányokat és könyvismertetőket.

40 Az olaszországi román közösségekről lásd *Cingolani, P.*: *Romeni d'Italia. Migrazioni, vita quotidiana e legami transnazionali.* il Mulino, Bologna, 2009.

A külföldön dolgozók ráadásul mesterségesen „javítják” a hazai munkanélküliségi mutatókat is.

A migrációnak ugyanakkor számos problémás aspektusa is van. Az egyik ilyen a *brain waste*-nek nevezett jelenség, azaz hogy a legnagyobb nyugat-európai országokban több millió magasan képzett, diplomás kelet-európai dolgozik alacsony képzettséget igénylő munkakörökben, például gyári munkásként, felszolgálóként, bejárónőként. Az ő képzésükre a kibocsátó államuk által fordított pénz sosem fog megtérülni, ahogy az egyén szintjén is kérdés, hogy az emigrációs évek során sikerül-e feljebb lépniük a gazdasági ranglétrán és elérni vagy megközelíteni a képzettségüknek megfelelő társadalmi státuszt.

További probléma, hogy a fiatal generáció elvándorlása számos kelet-európai országban azzal járt, hogy kialakultak bizonyos hiányszakmák, mint például az orvosi, ápolói, informatikusi, sőt bizonyos szakmákban a szakképzett munkások is hiányoznak, akiknek helyettesítése drága és nehéz. Munkájukra és szaktudásukra ugyanis a kibocsátó államoknak is szüksége lenne, de az alacsony bérszint miatt a legtöbb kelet-európai ország nem képes megtartani a versenyképes munkaerőt, ezért különösen a szegényebb térségekben idővel ellátási gondok is kialakulhatnak. A jelenlegi helyzet a gazdasági vetületek mellett súlyos társadalmi és szociális hatással jár: az amúgy is erősen atomizált kelet-európai társadalmakban az emigráció tovább lazítja a családi kötelekeket, a magukra maradt idősök vagy éppen kiskorúak ellátása pedig szintén az alulfinanszírozott, leépülő szociális rendszert terheli.

További, Kelet-Európát az 1990-es évek óta erőteljesen sújtó jelenség a népességszökkenés, amelynek hatását csak fokozza a korábban már említett elvándorlás, amely épp a családalapítási korban levő réteget tizedeli meg. A lakosság folyamatos fogyása immár minden általunk tárgyalt országot érint – az egyetlen kivétel Koszovó, ahol a jelentős kivándorlást az európai átlaghoz képest sokkal magasabb születésszám kompenzálja. Az *Eurostat* nemrégiben közzétett jelentése szerint 2060-ig Bulgária 30%-os népességszökkenést szenvedhet el, Lettországból és Litvániából negyedével, Romániából és Magyarországon ötödével csökkenhet a népesség.<sup>41</sup> Az Európai Unió kívüli országok közül Ukrajna népessége 1989 óta máris 6 millióval fogyott, és a mostani trendek szerint az elkövetkező évtizedekben ennek a kétszeresét is elveszítheti, így az ország lakosainak száma akár 35 millió fő alá is csökkenhet. Moldovában a népesség stagnál (4,2 millió), ám a statisztikák nem veszik figyelembe a tartósan külföldön tartózkodókat, akik az összlakosság egyhatodát teszik ki.

41 Lásd az Eurostat által közzétett kutatási eredményeket: Population projections 2010–2060. Eurostat News Release 80/2011 – 8 June 2011. Bővebben European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion Eurostat, the Statistical Office of the European Union. *Commission Staff Working Document. Demography Report 2010*. Link epp. [eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/.../report.pdf](http://eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/.../report.pdf) (utolsó letöltés 2014. június 20.).

A nacionalista retorika a demográfiai válságot „nemzethalálként” éli meg és vészharangokat kondít. A különböző kormányoknak a születésszám növelésére tett kísérletei (adókedvezmények, családpótlék-rendszer), bár hoztak átmeneti fellendülést, középtávon sehol sem érték el a remélt eredményt. A gazdasági helyzetből és a demográfiai sajátosságokból adódóan eléggé valószínűtlen, hogy a népesség csökkenésének tendenciája rövid időn belül megfordulna. Lehetséges megoldásként Kelet-Európa – a nyugati recept szerint – csökkenthetné a kedvezőtlen természetes folyamatok és az emigráció okozta népességszökkenést azáltal, hogy más kontinensről csalogat bevándorlókat. A jelenség ma még marginálisnak számít, de akadnak kivételek, mint a több mint 20 ezer főt számláló budapesti kínai közösség, vagy a növekvő vietnami jelenlét Varsóban.<sup>42</sup>

A harmadik és talán legégetőbb kihívás, amivel Kelet-Európának és az uniónak szembe kell néznie, a roma népesség társadalmi integrációja. Kelet-Európa legnépesebb, anyaországgal nem rendelkező kisebbségét jelző „roma” kategória Lengyelországtól Bulgáriáig és Csehországtól Oroszorszáig alcsoportok és identitások sokféleségét öleli fel. Mennyien vannak a romák Kelet-Európában? Számukat pontosan meghatározni lehetetlen. Az országos népszámlálásokon számos roma elzárkózik attól, hogy felvállalja a közösséghez tartozását; más esetekben maguk a kérdezőbiztosok írják őket a többségi nemzethez tartozónak. Mivel az összeírások a várakozásokhoz képest rendszeresen harmad- vagy negyedakkora számokat eredményeznek, szociológusok és demográfusok rendkívül szubjektív, de jelen pillanatban alternatívát nélkülöző módszer segítségével próbálják korrigálni a hivatalos adatokat: az lesz roma, akit a társadalom többi része akként azonosít. Jean-Pierre Liégeois 2007-ben megjelent tanulmánya szerint, amelyet az Európa Tanács jelentetett meg, Kelet-Európa legnagyobb roma közösségei Romániában és Bulgáriában élnek. Előbbi esetében a 2011-es népszámlálás 621 ezer főt számlált össze, nem hivatalos becslések közel 2 millió főre, a teljes népesség 10%-ára teszik a számukat, habár Románia uniós csatlakozását követően sokan elhagyták az országot. Bulgáriában a 2001-es népszámlálás 370 ezer roma etnikumhoz tartozó lakost regisztrált, valós számukat viszont a kétszeresére becsülik (a lakosság 9–10%-a), mivel sokan közülük inkább bolgárnak vagy török nemzetiségűnek vallják magukat. Más országokban az összlakossághoz képest arányuk 2–8% közé tehető. Magyarországon a 2011-ben végzett népszámlálás 315 ezer roma nemzetiségű személyt talált, ám a legfrissebb becslések inkább a 700-800 ezer főt valószínűsítik. Szerbiában 147 ezer regisztrált roma (2002) áll szemben a becslések szerinti 400 ezer fővel, amelyhez hozzáadandó még a koszovói lakosság részét alkotó mintegy 50 ezer roma (az 1999-es háborút követően ugyanennyi roma származású lakost üldöztek el Közép-Szerbiába). Szlovákiában a becsült 400 ezerrel szemben a hivatalos

42 A kelet-európai kínai közösségekről érdekes kutatás: Nyíri, P.: *Chinese in Eastern Europe and Russia. A Middleman Minority in a Transnational Era*. Routledge, London–New York, 2007.

adatok 105 ezer főt mutattak ki (2011); Macedóniában hivatalosan 54 ezer fő (2002) a közösség, de informálisan 150-200 ezer főről szólnak a becslések. Csehországban az utolsó népszámlálás 13 ezerben állapította meg a roma nemzetiségű lakosok számát, reális számuk azonban 250 ezer fő lehet. Demográfiai és társadalmi jelenlétük csak Ukrajnában (200 ezer a közel 45 milliós országban), Lengyelországban (kevesebb mint 50 ezer) és Szlovéniában (15-20 ezer) mondható csekélynek, míg Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában a második világháború alatti roma holokauszt és 1992–1995 között a balkáni háborúk tizedelték meg a roma közösséget, amely jellemzően az emigrációt választotta.<sup>43</sup> Összességében tehát a 2000-es évek első évtizedében a kelet-európai roma populáció összlétszáma 8-9 millióra becsülhető. Figyelembe kell venni azonban, hogy a roma lakosság a más nemzetekhez képest kétszeres, olykor háromszoros születési rátának köszönhetően igen gyorsan gyarapodik.

A középkorban Európába érkező és azt követően a kontinensen (különösen annak keleti felén) szétterjedő romák nomád közösséget alkottak egészen a második világháborúig, mikor kegyetlen rasszista üldöztetés áldozatai lettek. Az 1950-es és 1960-as években a kommunista rendszerek totalitárius alapokra épülő társadalmi integrációs terveket indítottak a romák beilleszkedésének segítésére, amely magában foglalta a letelepítést, asszimilációt, akkulturációs intézkedéseket, a produktivitásra serkentést, illetve – legfőképpen Csehszlovákiában – a sokgyermekes roma nők erőszakos sterilizációját.<sup>44</sup> A romákat nagyvárosokba terelték, gondoskodtak gyermekeik tanításáról, sorkatonai szolgálatot láttak el, cserébe pedig munkát, lakhatást, valamint a szociális és társadalombiztosítási rendszerben való részvételt biztosítottak számukra.

1989-et követően viszont a romákat kiemelten sújtotta a gazdasági átalakulás. A privatizált vállalatok nem vonakodtak megválni a kevésbé képzett és motivált munkaerőtől. A gazdasági válságövezetekben az elköltöző középosztály és munkásrétegek helyét a romák vették át, így teljes falvak és külső kerületek (olyan városokban, mint Bukarest, Budapest, Belgrád, Plovdiv vagy Kassa) alakultak etnikai gettókká.

A romákkal kapcsolatban az elmúlt évtizedben európai kontextusban folytatott szociológiai elemzések jellemzően társadalmi kirekesztettségéről szólnak. Szelényi Iván és Ladányi János az 1990-es években végzett kutatásaik alapján *underclass*nak nevezték a totális társadalmi kirekesztettségtől és kulturális deprivációtól szenvedő roma populációt, amely gyakran olyan földrajzi és gazdasági környezetben él, ahonnan a kitörés esélye is a minimumra csök-

43 Liégeois, J. P.: Roma in Europe. Council of Europe Publishing, Strasbourg 2007. Magyarországon, Szlovákia, Szerbia, Koszovó és Románia esetében a legfrissebb népszámlálási adatokat használtuk fel.

44 Barany, Z.: The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2002. 112–156.



ken.<sup>45</sup> A rendszerváltás utáni kutatások feltárták a romák és a többségi társadalom közötti egészségügyi és társadalmi szakadék mélységét. A gyermekhalandóság többszöröse a nemzeti átlagénak, a születéskor várható élettartam nem haladja meg a 60 évet; a funkcionális analfabetizmus a fiatalok nagy részét érinti, miközben a közép- és felsőoktatásban részt vevő diákok száma a célzott ösztöndíjak ellenére igen csekély maradt.<sup>46</sup> A felnőtt roma népesség többsége munkanélküli, akik így segélyekből és alkalmi munkákból élnek. A börtönökben a romák aránya (bár a hatóságok ezt hivatalosan nem tartják nyilván) egyes országokban meghaladja az összes bebörtönzött felét. A normaszegő viselkedés (alkoholizmus, kábítószer-használat, családon belüli erőszak) és a bűnözés<sup>47</sup> növekedése mindenesetre csak részben magyarázható az „objektív” szegénységgel. A kelet-európai romák erős bűnügyi kitettsége több egymással összekapcsolódó tényező együttes hatásából adódik: köztük az egzisztenciális perspektíva hiánya, a mindennapos diszkriminációk okozta frusztráció, valamint a szociális ellátó rendszerek és integrációs politikák alkalmatlansága. Jelentős különbség jegyezhető fel a szocialista modernizáció éveiben felnőtt „apák nemzedéke” – akik számára az állam hosszú évekig munkát biztosított – és az 1990-es években vagy azután felnőtt „fiúk nemzedéke” között, akik már olyan családi környezetben nevelkedtek, ahol alig találtak folyamatos és legális munkaviszonnyal rendelkező rokonnal vagy ismerőssel.

Az integráció nehézségeit fokozza a tévesen egységesnek tekintett roma közösségek belső megosztottsága, amely további akadályokat gördít egy esetleges szabványosított kisebbségi identitás megalkotása elé. A romák nagy része nem a romanit, hanem a származási országa nyelvét és esetleg valamelyik helyi nyelvjárást használja.

A társadalmi kirekesztésért és a kilátástalannak tűnő integrációért részben a többségi társadalom a felelős, amely nem érti a roma népesség speciális helyzetét, és rájuk hárítja a társadalmi diszfunkciókért való felelősséget. A felelősségnek nem kisebb hányada azonban a roma lakosságot, ezen belül pedig a roma közösségeket máig uraló, klánszerűen szerveződő eliteket terheli. A rendszerváltást követő évtizedekben a kelet-európai roma elitek inkább a nemzetközi támogatások és a rendelkezésre álló felzárkóztatási források megszerzésével törődtek, mintsem saját közösségük kulturális és társadalmi

45 Ladányi, J.–Szelényi, I.: *Patterns of Exclusion. Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transnational Societies of Europe*. Columbia University Press, New York, 2006.

46 Barany, Z.: *The East European Gypsies* i. m. 171–176.

47 Miközben Magyarországon a társadalomtudósok zöme elvi okokból visszautasítja a roma közösség kriminalisztikai vizsgálatát azzal az érveléssel, hogy a megközelítés felerősíti a társadalomban már jelen lévő előítéleteket, Olaszországban a legnevesebb (baloldali kötődésű) szociológus irányításával többéves kutatás zajlott a különböző migráns közösségek bűnözési hajlamáról és ennek társadalmi hatásairól. Az eredményeket összefoglalja Barbagli, M.: *Immigrazione e sicurezza in Italia*. il Mulino, Bologna, 2008.

emancipációjával. Ténykedésük nyomán gyakran inkább növekedett a romák iránti előítélet, és rendkívüli módon ártottak a teljes közösség ügyének. Ahogyan ezt egy bolgár származású jogász hangsúlyozta, a kelet-európai kormányok által kidolgozott és az Európai Unió által támogatott társadalmi integrációs és romaidentitást ösztönző programok kudarcra vannak ítélve, mert az „elképzelt” közösségeknek szánt összegek csak ritkán kapcsolódnak a kelet-európai valósághoz, ezenfelül pedig egyoldalúan a jogokra összpontosítanak, figyelmen kívül hagyva az állampolgári nevelést.<sup>48</sup>

Közben a roma etnikum és a többség közötti nemzetiségi konfliktusok egyre gyakoribbak nemcsak Kelet-Európában (ahogyan azt a 2008–2009-es magyarországi rasszista háttérű sorozatgyilkosságok is mutatják), hanem a kontinens nyugati felén is, ahol 2007 után jelentős számban jelentek meg Romániából származó romák. A nyugati nagyvárosok szélén vadkempingekben megtelepedő romák ellen mind Franciaországban, mind Olaszországban több alkalommal történtek a lakosság nyomására hatósági fellépések és kíséret mellett kiutasítások abban az illúzióban, hogy ezáltal megszűnik nemkívánatos jelenlétük. Ezekkel az intézkedésekkel viszont – mivel a migráció mögött álló okokat nem orvosolja – legfeljebb földrajzilag áthelyezni vagy időben elhalasztani lehetett csak a problémát.

A romák problémája eddig nem ismert kihívás elé állítja az európai intézményeket. A diszkriminációjuk ellen fellépő civil szervezetek és emberjogi csoportok paradox helyzet elé állították az általuk védeni kívánt közösséget. A romákat érintő társadalmi és rendészeti ügyekben az állami szervek és a többségi társadalom által megbélyegzett kisebbségi közösségnek kollektív felmentést adnak, azt a hamis képet sugallva, hogy e közösség tagjai valaminél fogva képtelenek az önálló cselekvésre, tetteikért pedig semmilyen felelősséget nem viselnek. Az állampolgári nevelésről való lemondás társadalmi és kulturális katasztrófához vezetett.

Az európai intézményektől a jelentős roma népességgel rendelkező kelet-európai országok semmilyen konkrét útmutatást nem kapnak. A „diszkrimináció megszüntetése” és az „esélyegyenlőség javítása” címszavak mögött nincs kézzelfogható társadalompolitikai elképzelés. Senki sem képes megfogalmazni, hogy kell egy jogállamnak cselekednie akkor, amikor egy közösség belső viselkedési modelljei adott esetben megengedően viszonyulnak olyan tettekhez, amelyek nyilvánvalóan ellentétben állnak a nemzeti és az európai jogrendszerrel.

A jelenlegi demográfiai trendek ismeretében Európa-szerte prioritásként kellene kezelni a romakérdést, kilépve a sokáig uralkodó, ugyanakkor inkább a problémák elfedésére, mintsem megoldására alkalmas politikailag korrekt beszédmódból. A roma közösségek integrációja nélkül nem lehet kielégítő megoldást találni a korábban ismertetett másik két kihívásra sem: az aktív já-

48 Uzunova, I. M.: Roma Integration in Europe. Why Minority Rights Are Failing. *Arizona Journal of International and Comparative Law*, 2010. I. 283–323.

mulékfizetők számának csökkenése és ezzel párhuzamosan az ellátásban részesülők (nyugdíjasok, munkanélküliek, valamint a szociálisan segélyezett kategóriák) számának folyamatos növekedése egyre elviselhetetlenebb nyomás alatt tartják a kelet-európai társadalombiztosítási kasszákat.

Az elkövetkező években rendszerszintű kérdéssé válik, hogyan tehető elviselhetővé a kelet-európai kapitalizmus mind a többségi, mind a kisebbségi társadalmak számára. Ahhoz, hogy Európa ne szakadjon tovább a történelmileg kialakult gazdasági és társadalmi törésvonalak mentén, és ne alakuljon ki egy, a posztkommunista államokból álló félperiféria, tanulni kellene az eddig elkövetett hibákból és együtt gondolkodni azokról a közös kihívásokról, amelyek immár összefűzik a kontinens két felét.





## FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adams, B.*: The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism. Rowman & Littlefield, Lanham (MD), 2004.
- Ágh, A.*: The Triple Crisis in Hungary: The “Backsliding” of Hungarian Democracy after Twenty Years. Romanian Journal of Political Science Vol. 13. No. 1. Summer 2013.
- Albrecht, U.*: The Soviet Armaments Industry. Harwood Academic Press, Philadelphia-Reading, 1993.
- Andrew, C.–Mitrokhin, V.*: The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West. Penguin, London, 1999.
- Apor, B.–Apor, P.–Rees, A. E.* (eds.): The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period. New Academia, Washington DC, 2008.
- Apor, B.* et al. (eds.): The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004.
- Applebaum, A.*: Vasfüggöny – Kelet-Európa megtörése, 1944–1956. Libri, Bp., 2014. (ered. kiad. 2012).
- Argentieri, F.* (a cura di): Il ritorno degli ex. Rapporto CeSPI sull’Europa centrale e orientale. Editori Riuniti, Roma, 1996.
- Armanca, B.*: Közelmúlt a médiában – Határesetek a szögesdróton. Irodalmi Jelen, Arad, 2011.
- Ash, T. G.*: The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe. Random House, London, 1989.
- Åslund, A.*: How Capitalism Was Built. The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Bacon, E.–Sandle, M.* (eds.): Brezhnev Reconsidered. Palgrave, Basingstoke, 2002.
- Baczoni Gy.–Bikki I.*: Egyesített állambiztonsági adattár – a SZOUD. In: Trezor 3: Az átmenet évkönyve 2003. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2004.
- Báger, G.–Kovács, Á.*: Privatisation in Hungary. Summary Study, Research and Development. Institute of the State Audit Office of Hungary, Bp., 2004.
- Baier, H.*: Deportarea etnicilor germani din România in Uniunea Sovietică. Forumul Democrat al Germanilor din România, București, 2004.
- Bakić-Hayden, M.*: Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. Slavic Review, 54. 4. (Winter, 1995), 917–931.
- Balas, E.*: Will to Freedom. A Perilous Journey through Fascism and Communism. Syracuse University Press, Syracuse (NY), 1999.
- Balogh M.*: Mindszenty József. Elektra Kiadóház, Bp., 2002.
- Balogh M.*: A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. I–II. kötet. METEM, Bp., 2008.

- Bán, A. D.: Pax Britannica. Wartime Foreign Office Documents Regarding Plans for a postbellum East Central Europe. Social Science Monographs, Boulder (CO), 1997.
- Ban, C.: Sovereign Debt, Austerity, and Regime Change: The Case of Nicolae Ceausescu's Romania. East European Politics & Societies, 2012, vol. 26. No. 4.
- Banač, I.: The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics, Cornell University Press, Ithaca (NY), 1984.
- Banač, I.: With Stalin against Tito. Kominformist Splits in Yugoslav Communism. Cornell University Press, Ithaca (NY), 1988.
- Banač, I.: Political Change and National Diversity. Daedalus, 1990. I.
- Banchelli, E. (a cura di): Taste the East. Linguaggi e forme dell'Ostalgie. Sestante, Bergamo, 2006.
- Bange, O.–Niedhart, G. (eds.): Helsinki 1975 and the Transformation of Europe. Berg-hahn, New York, 2008.
- Bank B.–Gyarmati Gy.–Palasik M. (ed.): „Állami titok”. Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon, 1945–1953. ÁBTL–L'Harmattan, Bp., 2012.
- Bánkúti G.–Gyarmati Gy. (szerk.): Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből 1945–1989. Bp., 2010.
- Banu, F.: Asalt asupra economiei României. De la Solagra la Sovrom (1936–1956). Editura Nemira, București, 2004.
- Barany, Z.: The East European Gypsies. Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2002.
- Baráth M. (ed.): Szovjet iratok Magyarországról, 1953–1956. Napvilág Kiadó, Bp., 2002.
- Barbagli, M.: Immigrazione e sicurezza in Italia. il Mulino, Bologna, 2008.
- Barberini, G. (a cura di): La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana. il Mulino, Bologna, 2008.
- Barberini, G.: L'Ostpolitik della Santa Sede. Un dialogo lungo e faticoso. il Mulino, Bologna, 2007.
- Bărbulescu, M.–Deletant, D.–Hitchins, K.–Papacostea, Ș.–Teodor, P.: Istoria României. Corint, București, 2002.
- Bárdi N.: Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek 1989 után. Metszetek. A Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata, 2013. 2–3.
- Batt, J.–Amato, G.: Minority Rights and EU Enlargement to the East. European University Institute, RSC Policy paper no. 5. Florence, 1998.
- Bauquet, N.–Bochelier, F. (ed.): Le communisme et les élites en Europe centrale. Presses Universitaires de France, Paris, 2006.
- Behrends, J. C.: Nations and Empire. Dilemmas of Legitimacy during Stalinism in Poland (1941–1956). Nationalities Papers, 2009. 4.
- Békés Cs.: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüében, 1945–1990. Gondolat, Bp., 2004.
- Békés, Cs.–Byrne, M.–Rainer, J. M. (eds.): The 1956 Hungarian Revolution. A History in Documents. Central European University Press, Bp.–New York, 2002.
- Bencsik P.–Nagy Gy.: A magyar úti okmányok története 1945–1989. Bp., Tipico Design, 2005.
- Benvenuti, F.: La Russia dopo l'URSS. Dal 1985 ad oggi. Carocci, Roma, 2007.
- Berecz, J.: La controrivoluzione ungherese. Napoleone, Roma, 1972. (ered. magyar kiad. 1969).



- Berend, I. T.*: The Hungarian Economic Reforms, 1953–1988. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Berend, I. T.*: Central and Eastern Europe, 1944–1993. Detour from the Periphery to the Periphery. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. (magyar kiad. 1999).
- Berend, I. T.*: From the Soviet Bloc to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Berend, I. T.*: Storia economica dell'Europa nel XX secolo. Bruno Mondadori, Milano, 2008. (ered. kiad. 2006).
- Berend, I. T.–Ránki, G.*: Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries. Columbia University Press, New York–London, 1974.
- Berglund, S.* (ed.): The Handbook of Political Change in Eastern Europe. Elgar Publishing, Cheltenham, 2013. (3rd ed.)
- Betea, L.* (ed.): 21 august 1968. Apoteoză lui Ceaușescu. Polirom, Iași, 2009.
- Betea, L.*: Ultima vizită a lui Nicolae Ceaușescu la Moscova. I–II. Sfera Politicii, 2009. 142.; 2010. 143.
- Bettanin, F.*: Stalin e l'Europa. La formazione dell'impero esterno sovietico (1941–1953). Carocci, Roma, 2006.
- Bianchini, S.* (a cura di): L'autogestione jugoslava. Franco Angeli, Milano, 1982.
- Bianchini, S.*: Le sfide della modernità. Idee, politiche e percorsi dell'Europa orientale nel XIX e XX secolo. Rubbettino, Soveria Mannelli, 2009.
- Bianchini, S.*: L'Europa orientale a vent'anni dal 1989. Passato e Presente, 2009. 3.
- Bibó, I.*: Il problema storico dell'indipendenza ungherese. A cura di F. Argentieri e S. Bottoni. Marsilio, Venezia, 2004.
- Bibó, I.*: Miseria dei piccoli Stati dell'Europa orientale. A cura di F. Argentieri. il Mulino, Bologna, 1994. (ered. kiad. 1946).
- Bibó I.*: Válogatott tanulmányok II. 1945–1949. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986.
- Bibó I.*: Válogatott tanulmányok IV. 1935–1979. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1990.
- Bideleux, R.–Jeffries, I.*: A History of Eastern Europe. Crisis and Change. Routledge, London–New York, 2007. (2nd ed.)
- Bieber, F.*: Post-War Bosnia. Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance. Palgrave, London, 2005.
- Bîțfoi, D. L.*: Petru Groza, ultimul burghez. O biografie. București, Compania, 2004.
- Blaive, M.*: Une déstalinisation manquée. Tchécoslovaquie 1956. Éditions Complexe, Paris–Bruxelles, 2005.
- Boeckh, K.–Völkl, E.*: Ucraina. Dalla rivoluzione rossa alla rivoluzione arancione. Beit, Trieste, 2009.
- Boia, L.*: History and Myth in Romanian Consciousness. Central European University Press, Bp.–New York, 2001. (ered. kiad. 1997, magyar kiad. 1999).
- Booth, W. J.*: Communities of Memory. On Witness, Identity, and Justice. Cornell University Press, Ithaca (NY)–London, 2006.
- Borhi, L.*: Hungary in the Cold War, 1945–1956. Between the United States and the Soviet Union. Central European University Press, Bp.–New York, 2004.
- Borhi L.*: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2009.
- Borhi L.*: Hadüzenettől rendszerváltásig. Az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1991. Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2010.

- Borhi L.: A nemzeti külpolitika határai: az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1989. Történelmi Szemle, 2. 2010.
- Borhi, L.: A Reluctant and Fearful West. 1989 and Its International Context. The Hungarian Quarterly, 2009. Spring.
- Borodziej, W.–Kochanowski, J.–Puttkamer, J. Von (hrsg.): „Schleichwege”. Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989. Böhlau, Köln, 2010.
- Botos K.: Magyarország IMF-csatlakozásának előtörténete. Valóság, 2005. 10.
- Bottoni S. et al. (szerk.): Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959). Pro-Print, Csíkszereda, 2006.
- Bottoni, S.: Transilvania rossa. il comunismo romeno e la questione nazionale, 1944–1965. Carocci, Roma, 2007.
- Bottoni, S.: Sztálin a székyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960). Csíkszereda, Pro-Print, 2008.
- Bottoni, S.: Reassessing the Communist Takeover in Romania. Violence, Institutional Continuity, and Ethnic Conflict Management. East European Politics & Societies, Vol. 24, No. 1, 2010.
- Bottoni S.: „Majdnem Nyugat” a szomszédban. A magyar–jugoszláv kapcsolatok az 1950–1980-as években. História, 1–2. 2010. 44–47.
- Bottoni, S.: L’Ungheria di Viktor Orbán. il Mulino, 6. 2011.
- Boughton, J. M.: Silent Revolution. The International Monetary Fund, 1979–1989. International Monetary Fund, Washington DC, 2001.
- Bozgan, O.: Cronica unui eşec previzibil. România şi Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963–1978). Curtea Veche, Bucureşti, 2004.
- Bozóki, A. (ed.): Intellectuals and Politics in Central Europe. Central European University Press, Bp., 1999.
- Bozóki, A. (ed.): The Roundtable Talks of 1989. The Genesis of Hungarian Democracy. Central European University Press, Bp.–New York, 2002.
- Braham, R. L. (ed.): Antisemitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe. Columbia University Press, New York, 1994.
- Braham, R. L. (szerk.): Tanulmányok a Holokausztról. Balassi Kiadó, Bp., 2004.
- Brent, J.–Naumov, V. P.: Stalin’s Last Crime. The Plot against the Jewish Doctors, 1948–1953. HarperCollins, New York, 2003.
- Brix, E.–Koch, K.–Vyslonzil, E. (hrsg.): The Decline of Empires. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 2001.
- Brubaker, R.: I nazionalismi nell’Europa contemporanea. Editori Riuniti, Roma, 1998. (ered. kiad. 1996)
- Brubaker, R. (ed.): Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town. Princeton University Press, Princeton (NJ), 2006.
- Bruszt, L.–Stark, D. (eds.): Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Brzezinski, Z.: The Soviet Bloc. Unity and Conflict. Harvard University Press, Cambridge (MA), 1967.
- Bucur, M.–Wingfield, N. M. (eds.): Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present Europe. Purdue University Press, Lafayette (IN), 2001.
- Bugge, P.: The Use of the Middle. Mitteleuropa vs. Střední Evropa. European Review of History, 1999, I. 15–35.

- Bukovsky, J.*: Chiesa del martirio, Chiesa della diplomazia. Memorie tra Cecoslovacchia e Vaticano. A cura di *F. Strazzari*. Edizioni Dehoniane, Bologna, 2009.
- Burcea, M.–Bumbeș, M.*: Lustrabilii. In: *Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România*. Polirom, Iași, 2006.
- Burg, S. L.–Shoup P. S.*: The War in Bosnia-Herzegovina. *Ethnic Conflict and International Intervention*. Sharpe, New York, 1999.
- Buttino, M.* (a cura di): In fuga. Guerre, carestie e migrazioni nel mondo contemporaneo. L'ancora del Mediterraneo, Napoli, 2001.
- Caccamo, F.*: Jiri Pelikan. Un lungo viaggio nell'arcipelago socialista. Marsilio, Venezia, 2007.
- Caccamo, F.–Monzali, L.* (a cura di): L'occupazione italiana della Jugoslavia (1941–1943). Le Lettere, Firenze, 2008.
- Casaroli, A.*: Il martirio della pazienza. La Santa Sede e i paesi comunisti (1963–1989). Einaudi, Torino, 2000.
- Case, H.*: Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II. Stanford University Press, Stanford (CA), 2009.
- Cassese, A.*: I diritti umani nel mondo contemporaneo. Laterza, Roma–Bari, 1994.
- Cattaruzza, M.*: La nazione in rosso. Socialismo, comunismo e „questione nazionale”, 1889–1953. Rubbettino, Soveria Mannelli, 2005.
- Cattaruzza, M.*: L'Italia e il confine orientale, 1866–2006. il Mulino, Bologna, 2007.
- Caudo, G.–Piccinato, G.* (a cura di): Territori d'Europa. L'ampliamento dell'UE: prospettive e limiti per le politiche della città, del territorio e dello sviluppo locale. Alina, Firenze, 2003.
- Cesereanu, R.*: Decembrie '89. Deconstrucția unei revoluții. Polirom, Iași, 2009.
- Chiper, I.*: Considerations on the Numerical Evolution and Ethnic Composition of the Romanian Communist Party, 1921–1952. *Totalitarianism Archives*, 2002. 1–2.
- Cingolani, P.*: Romeni d'Italia. Migrazioni, vita quotidiana e legami transnazionali. il Mulino, Bologna, 2009.
- Clementi, M.*: Cecoslovacchia. Unicopli, Milano, 2007.
- Clesse, A. et al.* (eds.): The International System after the Collapse of the East-West Order. Nijhoff, Dordrecht, 1994.
- Cockherman, W. C.*: The Social Determinants of the Decline in Life Expectancy in Russia and Eastern Europe. A Lifestyle Explanation. *Journal of Health and Social Behavior*, 1997. 38.
- Cohen, L. J.–Dragović-Soso J.* (eds.): State-Collapse in South-Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration. Purdue University Press, West Lafayette (IN), 2008.
- Cohen, S. F.*: Failed Crusade. America and the Tragedy of Post-Communist Russia. Norton, New York, 2000.
- Cohen, S. J.*: Politics without a Past. The Absence of History in Post-Communist Nationalism. Duke University Press, Durham (NC), 1999.
- Colas, D. et al.*: L'Europe post-communiste. Presses Universitaires de France, Paris, 2002.
- Connelly, J.*: Captive University. The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2000.
- Cooke, P.*: „Oggi in Italia”. La voce della verità e della pace nell'Italia della guerra fredda. L'impegno, 2007. I.

- Courtois, S.* (a cura di): *Il libro nero del comunismo*. Crimini, terrore, repressione, Mondadori. Milano, 1998. (ered. francia kiad. 1997).
- Courtois, S.* (a cura di): *Il libro nero del comunismo europeo*. Crimini, terrore, repressione. Mondadori, Milano, 2006.
- Crampton, R. J.*: *A Concise History of Bulgaria*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Crampton, R. J.*: *Bulgaria*. Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Crampton, R. J.*: *Eastern Europe in the XXth Century – and after*. Routledge, London–New York, 1997. (2nd ed.)
- Craveri, M.*: *Resistenza nel Gulag. Un capitolo inedito della destalinizzazione in Unione Sovietica*. Rubbettino, Soveria Mannelli, 2003.
- Creuzberger, S.–Görtemaker, M.* (hrsg.): *Gleichschaltung unter Stalin? Die Entwicklung der Parteien in östlichen Europa, 1944–1949*. Paderborn, München, 2004.
- Crowley, D.–Reid, S. E.* (eds.): *Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Berg, Oxford, 2002.
- Csaba L.*: *A rendszerváltozás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca? Közgazdasági Szemle*, 1999. 1.
- Cseh, B. G.* (ed.): *Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary, 1945–1947*. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Bp., 2000.
- Csergő, Z.–Goldgeier, J. M.*: *Nationalist Strategies and European Integration. Perspectives on Politics*, 2004. I.
- Csizmadia E.*: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég, Bp., 2001.
- Cummings, R. H.*: *Cold War Radio. The Dangerous History of American Broadcasting in Europe, 1950–1989*. McFarland, Jefferson (NC), 2009.
- Cummings, R. H.*: *Special Feature. The 1981 Bombing of RFE/RL*. Radio Free Europe, 9 February 1996. [www.rferl.org/content/article/1080043.html](http://www.rferl.org/content/article/1080043.html).
- Dahrendorf, R.*: 1989. *Riflessioni sulla rivoluzione in Europa*. Laterza, Roma–Bari, 1999. (ered. kiad. 1990).
- David, R.*: *Transitional Injustice? Criteria for Conformity of Lustration to the Right of Political Expression*. Europe–Asia Studies, 2004. 6.
- Davies, N.*: *Storia d'Europa*, Bruno Mondadori. Milano, 2001. (ered. kiad. 1998, magyar kiad. 2002).
- Deák, I.–Judt, T.–Gross, J. T.* (eds.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*. Princeton University Press, Princeton (NJ), 2000.
- De Brito, A. B.–González, E.–Carmen-Aguilar, P.* (eds.): *The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*. Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Deletant, D.*: *Ceaușescu and the Securitate. Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*. Hurst, London, 1995.
- Deletant, D.*: *Communist Terror in Romania. Gheorghiu-Dej and the Police-State, 1948–1965*. Hurst, London, 1999.
- Deletant, D.*: *Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–1944*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2006.
- Deletant, D.–Ionescu, M.*: *Romania and Warsaw Pact, 1955–89*. Cold War International History Project, Working Paper no. 43, Washington DC, 2004.
- Delli Zotti, G.–De Marchi, B.*: *Cooperazione regionale nell'area alpina*. Franco Angeli, Milano, 1985.

- Dimitrov, V.*: In Search of a Homogeneous Nation. The Assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984–1985. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2000. 1.
- Di Nolfo, E.*: Storia delle relazioni internazionali dal 1918 al 1992. Laterza, Bari–Roma, 1994.
- Dobre, F.* (ed.): Bande, bandiți și eroi. Grupurile de rezistență din munți și Securitatea (1948–1968). Editura Enciclopedică, București, 2003.
- Dobre, F.* (ed.): Securitatea. Structuri, cadre, obiective și metode, 1948–1989. Editura Enciclopedică, București, 2006, 2 vol.
- Dobre, F.–Banu, F.–Banu, L.–Stancu, L.* (coord.): Acțiunea „Recuperarea”. Securitatea și emigrarea germanilor din România (1962–1989). Editura Enciclopedică, București, 2011.
- Dogo, M.*: Kosovo. Albanesi e serbi: le radici del conflitto. Marco Editore, Lungro di Cosenza, 1992.
- Duray M.*: Kutyaszorítóban. Püski, New York, 1983.
- Eyal, G.*: The Origins of Postcommunist Elites. From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia. University of Minnesota Press, Minneapolis, 2003.
- Eyal, G.–Szelényi, I.–Townsend, E.*: Making Capitalism without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe. Verso, London–New York, 1998.
- Faggioli, M.*: Ostpolitik vaticana e „questione tedesca”, 1956–1968. *Contemporanea*, 2007. 3.
- Falanga, G.*: Non si può dividere il cielo. Storie dal Muro di Berlino. Carocci, Roma, 2009.
- Falciola, L.*: Colpirne uno per salvare cento. Il processo di Ceaușescu e le strategie di transizione nella Romania postcomunista. *Contemporanea*, 2010. 1.
- Farrell, D.*: Failed Ideas for Failed States? Liberal International State-Building in Bosnia and Herzegovina. University of Graz, Center for Southeast Europe, Working-Paper Series, 2009.
- Fava, V.*: Storia di una fabbrica socialista. Saperi, lavoro, tecnologia e potere alla Skoda auto (1918–1968). Guerini e Associati, Milano, 2010.
- Fedinec Cs.–Szereda V.* (szerk.): Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök. Kalligram, Bp., 2009.
- Fejtő F.*: Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Atlantisz és Minerva Kiadók, Bp., 1990.
- Fejtő, F.*: Storia delle democrazie popolari. Vallecchi, Firenze, 1955. (ered. kiad. 1952).
- Ferge, Zs.–Sik, E.–Róbert, P.–Albert, F.*: Social Costs of Transition. International Report on the Social Consequences of the Transition. A survey coordinated by the Institute for Human Studies. Wien, Cross-national report on five countries, prepared by Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Wien, August 1997.
- Ferrara, A.*: Esodi, deportazioni e stermini. La «Guerra-Rivoluzione europea» (1939–1953). *Contemporanea*, 2006. 4.
- Filep T.*: Debrecen 1956. Csokonai, Debrecen, 2000.
- Fink, C.–Schaefer, B.* (eds.): Ostpolitik, 1969–1974. European and Global Responses. German Historical Institute, Washington DC, 2009.
- Fitzpatrick, S.* (ed.): Stalinism: New Directions. London, Routledge, 1999.
- Fowkes, B.*: L'Europa orientale dal 1945 al 1970. il Mulino, Bologna, 2004.
- Franzinetti, G.*: I Balcani dal 1878 a oggi. Carocci, Roma, 2010.

- Franzinetti, G.*: Mitteleuropa in East-Central Europe. From Helsinki to EU Accession (1975–2004). *European Journal of Social Theory*, 2008. 2.
- Franzinetti, G.*: Bosnia. Guerre civile, sterminio, genocidio. In: 900. Per una storia del tempo presente, 2009. 2.
- Frommer, B.*: National Cleansing. Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia. Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Fulbrook, M.*: Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR, 1949–1989. Oxford University Press, Oxford, 1997.
- Fulbrook, M.*: The People's State. East German Society from Hitler to Honecker. Yale University Press, New Haven (CT), 2005.
- Fulbrook, M.*: Power and Society in the GDR, 1961–1979. The 'Normalisation of Rule'? Berghahn Books, New York, 2009.
- Fülöp, A.*: Le Transylvanie dans les relations roumano-hongroises vues du Quai d'Orsay (Septembre 1944–décembre 1947) Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj-Napoca, 2006.
- Funderburk, D.*: Pinstripes and Reds. An American Ambassador Caught between the State Department and the Romanian Communists, 1981–1985. Selous Foundation Press, Washington DC, 1987.
- Gabanyi, A. U.*: Die unvollendete Revolution. Rumänien zwischen Diktatur und Demokratie. Piper, München, 1990.
- Gabanyi, A. U.*: The Ceaușescu Cult. Propaganda and Power Policy in Communist Romania. Fundația Culturală Română, București, 2000.
- Gabanyi, A. U.*: Ceaușescu Admits Economic Failures, Eschews Responsibility. *Radio Free Europe Research* [München], 44. 1987. November 6.
- Gagyi J.*: A krízis éve a Székelyföldön: 1949. Pro-Print, Csíkszereda, 2004.
- Gallagher, T.*: Romania and the European Union: How the Weak Vanquished the Strong. Manchester University Press, Manchester and New York, 2009.
- Garthoff, R. L.*: When and Why Romania Distanced Itself from Warsaw Pact. *CWHP „Bulletin”*, Issue 5. Spring, 1995.
- Gati, C.*: Failed Illusions. Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian Revolt. Stanford University Press, Stanford (CA), 2006.
- Gati, C.*: The Bloc that Failed. Soviet-East European Relations in Transition. Indiana University Press, Bloomington, 1990.
- Gaudio, G.–Piccinato, G.* (a cura di): Territori d'Europa. L'ampliamento dell'UE: prospettive e limiti per le politiche della città, del territorio e dello sviluppo locale. Alina, Firenze, 2003.
- Germuska P.*: Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok. 1956-os Intézet, Bp., 2004.
- Germuska P.*: Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között. Argumentum, Bp., 2010.
- Germuska, P.*: Eastern Intelligence with Western Components. Development of Radio Reconnaissance Instruments in Socialist Hungary. *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte/Journal of Business History*, 2008. 2.
- Gerrits, A.*: The Myth of Jewish Communism. A Historical Interpretation. Peter Lang, New York–Oxford, 2009.
- Gieseke J.*: Állambiztonság és társadalom – érvek az együttes vizsgálat szükségessége mellett. *Betekintő*, 2010. 3. [http://www.betekinto.hu/en/node/32#\\_ednref17](http://www.betekinto.hu/en/node/32#_ednref17).
- Gilas, M.*: Conversazioni con Stalin. Feltrinelli, Milano, 1962. (ered. kiad. 1962).



- Gilas, M.*: La nuova classe. Una analisi del sistema comunista. il Mulino, Bologna, 1957. (ered. kiad. 1957).
- Glassheim, E.*: Noble Nationalists. The Transformation of the Bohemian Aristocracy. Harvard University Press, Cambridge (MA)–London, 2005.
- Glaurdić, J.*: Inside the Serbian War Machine. The Telephone Intercepts, 1991–1992. East-European Politics and Societies, 2009. I.
- Gluchowski, L.*–*Polonsky A.* (ed.): 1968: Forty Years After (Polin volume 21. Studies in Polish Jewry). The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford, 2008.
- Gluchowski, L. W.*: The Defection of Josef Swiatlo and the Search for Jewish Scapegoats in the Polish United Workers' Party, 1953–1954. *Intermarium. Columbia University Electronic Journal of Modern East Central European Postwar History*, www.columbia.edu/cu/sipa/REGIONAL/ECE/intermar.html.
- Gökay, B.*: L'Europa orientale dal 1970 ad oggi. il Mulino, Bologna, 2005. (ered. kiad. 2001).
- Gori, F.*–*Pons, S.* (eds.): The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1943–1953. Palgrave, London, 1996.
- Gough, R.*: A Good Comrade. János Kádár, Communism and Hungary. I. B. Tauris, London, 2006.
- Govrin, Y.*: Relațiile israelo-române la sfârșitul epocii Ceaușescu. Efes, Cluj-Napoca, 2007.
- Grahek Ravancic, M.*: Controversies about the Croatian Victims at Bleiburg and in „Death Marches”. *Review of Croatian History*, 2006, 2.
- Granville, J.*: The First Domino. International Decision Making during the Hungarian Crisis of 1956. A&M University Press, College Station (TX), 2004.
- Graziosi, A.*: Guerra e rivoluzione in Europa, 1905–1956. il Mulino, Bologna, 2001.
- Graziosi, A.*: L'URSS dal trionfo al degrado. Storia dell'Unione Sovietica, 1945–1991. il Mulino, Bologna, 2008.
- Graziosi, A.*: L'URSS di Lenin e Stalin. il Mulino, Bologna, 2007.
- Graziosi, A.*: Il mondo in Europa. Namier e il Medio Oriente europeo, 1815–1948. Contemporanea, 2007. 2.
- Graziosi, A.*: I perché del colasso dell'URSS. *Storica*, 2010. 43–45.
- Grilli Di Cortona, P.*: Da uno a molti. Democratizzazione e rinascita dei partiti in Europa orientale. il Mulino, Bologna, 1997.
- Gross, J. T.*: Neighbors: the Destruction of the Jewish Community at Jewabne. Poland. Princeton University Press, Princeton, 2001. (magy. kiad. 2004).
- Gross, J. T.*: Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton University Press, Princeton (NJ), 2002.
- Grůňová A.* (ed.): NKVD/KGB Activities and Its Cooperation with Other Secret Services in Central and Eastern Europe, 1945–1989. Anthology of the International and Interdisciplinary Conference, Nation's Memory Institute, Bratislava, 2008.
- Guida, F.* (a cura di): Era sbocciata la libertà? A quaranta anni dalla Primavera di Praga (1968–2008). Carocci, Roma, 2009.
- Guida, F.*: Romania. Unicopli, Milano, 2005.
- Gyarmati, Gy.* (ed.): Trezor 3. Az átmenet évkönyve. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2003.
- Gyarmati, Gy.*: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Metszetek. A Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata*, 2013. 2–3. 3–21.

- Györkei, J.–Horváth, M. (eds.): Soviet Military Intervention in Hungary, 1956. Central European University Press, Bp., 1999.
- Gyurgyák J.: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris, Bp., 2001.
- Halecki, O.: Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe. Ronald Company, New York, 1952.
- Hall, J. A. (ed.): The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Hall, R. A.: The Uses of Absurdity. The Staged War Theory and the Romanian Revolution of December 1989. East European Politics and Societies, 13. 1999. 3.
- Hall, R. A.: Theories of Collective Action and Revolution. Evidence from the Romanian Transition of December 1989. Europe–Asia Studies, 52. 2000. 6.
- Hanák, P.: The Garden and the Workshop. Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest. Princeton University Press, Princeton (NJ), 1998.
- Hardt, J. P.–Kaufman R. F.: East-Central European Economies in Transition. M. E. Sharpe, London, 1995.
- Hardy, Jane: Poland's New Capitalism. Pluto Press, London, 2009.
- Hayden, R. M.: „Genocide Denial” Laws as Secular Heresy. A Critical Analysis with Reference to Bosnia. Slavic Review, 2008. 2.
- Hegedűs B. A. (főszerk.): 1956 kézikönyve. 3. kötet. Megtorlás és emlékezés. 1956-os Intézet, Bp., 1996.
- Heimann, M.: Czechoslovakia. The State that Failed. Yale University Press, New Haven (CT), 2009.
- Heller, Á. (with Fehér, F.): Hungary 1956 Revisited. The Message of a Revolution a Quarter of a Century after. Allen & Unwin, London, 1983.
- Herbstritt, G.: Az NDK Állambiztonsági Minisztériumának „Balkáni ügyirata”. A nyugat-németországi magyar emigráció elleni titkosszolgálati intézkedések. Történelmi Szemle, 2008. 1.
- Herbstritt, G.–Olaru, S.: Stasi și Securitatea. București, 2005.
- Hillhouse, R. J.: A Reevaluation of Soviet Policy in Central Europe. The Soviet Union and the Occupation of Austria. East European Politics and Societies, 1989. I.
- Hitchins, K.: Rumania, 1866–1947. Oxford University Press, Oxford, 1994.
- Hodos, G.: Show Trials. Stalinist Purges in Eastern Europe, 1948–1954. Praeger, New York–London, 1987. (magy. kiad. 1990).
- Hoen, H. W. (ed.): Good Governance in Central and Eastern Europe. The Puzzle of Capitalism by Design. Edward Elgar, Cheltenham, 2001.
- Hoffmann, D. L.: Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941. Cornell University Press, Ithaca (NY)–London, 2003.
- Höhmman, H. H. et al. (eds.): The New Economic Systems of Eastern Europe. Hurst, London, 1975.
- Holloway, D.: Stalin and the Bomb. The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956. Yale University Press, New Haven (CT)–London, 1994.
- Hornyák Á.: A Balkán-paktum (1953/1954). Múltunk, 2007. 3.
- Horváth S.: A kapu és a határ. Mindennapi Sztálinváros. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2004.
- Horváth S.: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009.
- Horváth S. (szerk.): Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Libri, Bp., 2014.

- Hroch, M.*: Social Preconditions of National Revival in Europe. Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- Huntington, S.*: La terza ondata. I processi di democratizzazione alla fine del XX secolo. il Mulino, Bologna, 1998. (ered. kiad. 1991).
- Iatrides, J. O.–Wrigley, L.* (eds.): Greece at the Crossroads. The Civil War and Its Legacy. Pennsylvania State University Press, University Park, 1995.
- Iatrides, J. O.*: Revolution or Self-Defense? Communist Goals, Strategy and Tactics in the Greek Civil War. *Journal of Cold War Studies*, 2005. 3.
- Ierunca, V.*: Pitesti laboratoire concentrationnaire. Michalon, Paris, 1996.
- Ioanid, R.*: Răscumpărarea evreilor. Istoria acordurilor secrete dintre România și Israel. Polirom, Iași, 2005.
- Ioanid, R.* (ed.): Lotul Antonescu în ancheta SMERȘ, Moscova, 1944–1946. Documente din arhiva FSB, Polirom, Iași 2006.
- Ioanid, R.*: The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944. Ivan R. Dee, Chicago, 2000.
- Ioanid, R.*: The Ransom of the Jews. The Story of the Extraordinary Secret Bargain between Romania and Israel. Ivan R. Dee, Chicago, 2005.
- Ioffe, G.*: Understanding Belarus and how Western Foreign Policy Misses the Mark. Rowman & Littlefield, Boston, 2008.
- Iordachi, C.–Dobrinu, D.* (eds.): Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962. Central European University Press, Bp.–New York, 2009.
- Irving, D.*: Ungheria 1956. La rivolta di Budapest. Mondadori, Milano, 1982. (ered. kiad. 1981).
- Ivaničková, E.–Simon, A.* (eds.): Mad'arská revolúcia 1956 a Slovensko. Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia. Forum, Somorja, 2006.
- Jarvis, C.*: The Rise and The Fall of the Pyramid Schemes in Albania. IMF Staff Papers, 2000.
- Janowski, M.–Iordachi, C.–Trencsényi, B.*: Why Bother about Historical Regions? Debates over Central Europe in Hungary, Poland and Romania. *East Central Europe/ECE*, 2005. 1–2.
- Jeffries, I.–Melzer, M.–Breuning, E.* (eds.): The East German Economy. Croom Helm, London, 1987.
- Jelavich, B.*: History of the Balkans, 2: Twentieth Century. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Judt, T.*: Dopoguerra. Come è cambiata l'Europa dal 1945 ad oggi. Mondadori, Milano, 2007. (ered. kiad. 2005).
- Kalabinski, J.*: How World Bank Bailouts Aid East European Regimes. Heritage Foundation, Washington DC, 1988. Paper in [www.policyarchive.org/handle/10207/bitstreams/12626.pdf](http://www.policyarchive.org/handle/10207/bitstreams/12626.pdf).
- Kalmár M.*: Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája. Magvető, Bp., 1998.
- Kalmár M.*: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer. 1945–1990. Osiris, Bp., 2014.
- Kamiński, Ł.–Persak, K.* (eds.): A Handbook of the Communist Security Apparatus in Eastern Central Europe 1944–1989. Institute for National Remembrance, Warsaw, 2005.
- Kamiński, Ł.–Persak, K.–Gieseke, J.* (hrsg.): Handbuch der kommunistischen Geheimdienste in Osteuropa, 1944–1991. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2009.

- Kántor, Z. et al. (eds.): The Hungarian Status Law. Nation Building and/or Minority Protection. Hokkaido University Slavic Research Center, Sapporo, 2004.
- Kaplan, K.: Csehszlovákia igazi arca, 1945–1948. Kalligram, Pozsony, 1993.
- Kaplan, K.: Dans les archives du comité central. 30 ans de secrets du Bloc soviétique. Albin Michel, Paris, 1978.
- Kaplan, K.: Štát a Církev v Československu v letech, 1948–1953. Doplněk, Brno, 1993.
- Karády V.: Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után. Múlt és Jövő, Bp., 2002.
- Kemény, I.: The Unregistered Economy in Hungary. Soviet Studies, 1982. 3.
- Kenedi J. (szerk.): A Kenedi-bizottság jelentése, Bp., 2008.
- Kenez, P.: Hungary from the Nazis to the Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948. Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Kennedy, P.: The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. Random House, New York, 1987.
- Kenney, P.: Il peso della libertà. L'Europa dell'Est dal 1989. EDT, Torino, 2008. (ered. kiad. 2006).
- King, C.: The Moldovans. Romania, Russia and the Politics of Culture. Hoover Institution Press, Stanford (CA), 2000.
- King, R. R.: Minorities under Communism. Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States. Harvard University Press, Cambridge (MA), 1973.
- Kirschbaum, S.: A History of Slovakia. The Struggle for Survival. St. Martin's Press, New York, 1995.
- Kitschelt, H. et al. (eds.): Post-communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Kligman, G.: The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania. University of California Press, Berkeley, 1998.
- Klumbyte, N.–Sharafutdinova, G. (eds.): Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–1985. Lexington Books, Lanham MD, 2012.
- Kochanowski, J.: Pioneers of the Free Market Economy? Unofficial Commercial Exchange between People from the Socialist Bloc Countries (1970–1985). Journal of Modern European History, 2010. 2.
- Kohler, J. O.: Spies in the Vatican. The Soviet Union's Cold War against the Catholic Church. Pegasus Books, New York, 2009.
- Kohn, H.: The Idea of Nationalism. The Macmillan Company, New York, 1944.
- Kolakowski, L.: Il marxismo e oltre: responsabilità e storia. Lerici, Cosenza, 1979.
- Kornai, J.: Overcentralization in Economic Administration. A Critical Analysis Based on Experience in Hungarian Light Industry. Oxford University Press, Oxford, 1959.
- Kornai, J.: The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: the Example of Hungary. Norton, New York–London, 1990.
- Kornai, J.: Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle, 1993. 7–8.
- Körösényi, A.: The Hungarian Political System. Central European University Press, Bp., 1999.
- Kőrösi Z.–Molnár A.: Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa. 1956-os Intézet, Bp., 2000.
- Kotkin, S.: A un passo dall'Apocalisse. il collasso sovietico, 1970–2000. Viella, Roma, 2010. (ered. kiad. 2001).

- Kotkin, S.: *Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. Modern Library, New York, 2009.
- Kováč, D.: *Szlovákia története*. Kalligram, Pozsony, 2001.
- Kovács G.: Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2004.
- Kovács János M.: A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon. 2000–Sík Kiadó, Bp., 2002.
- Krahulcsán Zs.: A magyar politikai rendőrség és a szocialista országok állambiztonsági szervei közötti kapcsolatok szabályozása (1956–1989). Levéltári Szemle, 2009. 3. 3–19.
- Kramer, M.: The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland. Reassessments and New Findings. In: *Journal of Contemporary History*, 1998. 2.
- Kramer, M.: The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe. Internal-External Linkages in Soviet Policy Making. *Journal of Cold War Studies*, 1999. 1.
- Kramer, M.: Soviet Deliberations during the Polish Crisis, 1980–1981. Cold War International History Project, Working Paper no. I. Washington DC., 1999.
- Kramer, M.: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part I). *Journal of Cold War Studies*, 2003. 4.
- Kramer, M.: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part II). *Journal of Cold War Studies*, 2004. 4.
- Kramer, M.: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part III). *Journal of Cold War Studies*, 2005. 3.
- Kraus, M.–Stanger, A. (eds.): *Irreconcilable Differences? Explaining Czechoslovakia's Dissolution*. Rowman & Littlefield, Lanham (MD), 2000.
- Kritz, N.: *Transitional Justice*. United States Institute of Peace, Washington DC, 1995.
- Kymlicka, W.: *La cittadinanza multiculturale*. il Mulino, Bologna, 1999. (ered. kiadás 1995).
- Kundera, M.: The Tragedy of Central Europe. *The New York Review of Books*, 26 April 1984.
- Laar, M.: *War in the Woods. Estonia's Struggle for Survival, 1944–1956*. Compass Press, Washington DC, 1992.
- Ladányi, J.–Szelényi, I.: *Patterns of Exclusion. Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transnational Societies of Europe*. Columbia University Press, New York, 2006.
- Lagzi G.: Kisebbségi kérdés, nemzeti kisebbségek Észtországban, Lettországon és Litvániaiban a rendszerváltást követő időszakban. EÖKIK műhelytanulmány 33. Bp., 2008.
- Lampe, J. R.: *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- László M.–Novák Cs. Z.: *A szabadság terhe*. Marosvásárhely, 1990. március 16–21. Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány–Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2012.
- Laudiero, A.: *Oltre il nazionalismo. Le nuove storiografie dell'est. L'ancora del Mediterraneo*, Napoli, 2004.
- Lavigne, M.: *International Political Economy and Socialism*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

- Lavigne, M.*: The Socialist Economies of the Soviet Union and Europe. Martin Robertson, London, 1974.
- Ledeneva, A. V.*: Russia's Economy of Favours. Blat, Networking, and Informal Exchanges. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Lendvai, P.*: Anti-Semitism without Jews. Communist Eastern Europe. Doubleday, Garden City (NY), 1971.
- Leoncini, F.*: Alexander Dubcek e Jan Palach. Protagonisti della storia europea. Rubbettino, Soveria Mannelli, 2009.
- Leoncini, F.* (a cura di): Che cosa fu la „Primavera di Praga“? Idee e progetti di una riforma politica e sociale. Cà Foscari, Venezia, 1989.
- Leoncini, F.*–*Tonini, C.* (a cura di): Primavera di Praga e dintorni. Alle origini dell'89. Cultura della Pace, San Domenico di Fiesole, 1999.
- Leuştean, L.*: Orthodoxy and the Cold War. Religion and Political Power in Romania, 1947–65. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009.
- Levy, R.*: Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist. University of California Press, Berkeley, 2001.
- Libardi, M.*–*Orlandi, F.*: Mitteleuropa. Mito, letteratura, filosofia. Silvy, Borgo Valsugana (TN), 2010.
- Liégeois, J. P.*: Roma in Europe. Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2007.
- Lieven, D.*: Empire. The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to Pre Present. Pimlico, London, 2003.
- Linz, J. J.*–*Stepan, A.*: L'Europa postcomunista. il Mulino, Bologna, 2000. (ered. kiad. 1996).
- Linz, J. J.*–*Stepan, A.*: Transizione e consolidamento democratico. il Mulino, Bologna, 2000. (ered. kiad. 1996).
- Lipski, J. J.*: KOR: A History of the Workers' Defence Committee in Poland, 1976–1981. University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 1985.
- Lomax, B.*: Hungarian Workers' Councils in 1956. Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, Boulder (CO)–Highland Lakes (NJ), 1990.
- Lomax, B.*: Hungary 1956. St. Martin's Press, New York, 1976.
- Lorenzini, S.*: Il rifiuto di un'eredità difficile. La Repubblica Democratica Tedesca, gli ebrei e lo Stato di Israele. Giuntina, Firenze, 1998.
- Lusa, S.*: La dissoluzione del potere. Il partito comunista sloveno ed il processo di democratizzazione della Repubblica. Kappa Vu, Udine, 2007.
- Magocsi, P. R.*: Historical Atlas of Central Europe. University of Toronto Press, Toronto, 2002. (2nd ed.)
- Maier, C. S.*: Il crollo. La crisi del comunismo e la fine della Germania Est. il Mulino, Bologna, 1999. (ered. kiad. 1997).
- Majtényi G.*: K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009.
- Malcolm, N.*: Storia della Bosnia. Dalle origini ai giorni nostri. Bompiani, Milano, 2000. (ered. kiad. 1994).
- Malcolm, N.*: Storia del Kosovo. Dalle origini ai giorni nostri. Bompiani, Milano, 1999. (ered. kiad. 1998).
- Malcolm, N.*: Kosovo. Only Independence Will Work. National Interest, 1998–1999. 54.
- Mamatey, V. S.*–*Luža, R.* (eds.): A History of the Czechoslovak Republic, 1918–1948. Princeton University Press, Princeton (NJ), 1973.
- Márai S.*: Föld, Föld! Emlékezések. S. Vörösváry, Weller Pub. Co., Toronto, 1972.



- Marceva, I.*: Change of the Guard. The Struggle for Power in Bulgaria, 1953–1962. *Études Balkaniques*, 2000. I. 59–78. (Part I.); 2. 36–57. (Part II.)
- Marchi, M.–Tonini, C.* (a cura di): Da Berlino a Samarcanda. Città in transizione. Carocci, Roma, 2009.
- Mark, E.*: Revolution by Degrees. Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947. Cold War International History Project, Working Paper no. 31., Washington DC, 2001.
- Mark, J.*: Remembering Rape. Divided Social Memory and the Red Army in Hungary, 1944–1945. Past and Present, 2005. August.
- Marples, D.*: Belarus. Europe's Last Dictator Gets a Little Lonelier. *Central Europe Digest*, 15 September 2010. Center for European Policy Analysis, Washington DC, 2010.
- Martin, T.*: The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Cornell University Press, Ithaca (NY)–London, 2001.
- Martini, M.*: La cultura all'ombra del muro. Relazioni culturali tra Italia e DDR, 1949–1989. il Mulino, Bologna, 2007.
- Masaryk, T. G.*: La nuova Europa. il punto di vista slavo. A cura di *F. Leoncini*. Studio Tesi, Udine, 1997.
- Massari, M.*: La grande svolta. La riforma politica in URSS (1986–1990). Guida, Napoli, 1990.
- Mastny, V.*: Il dittatore insicuro. Stalin e la guerra fredda. Corbaccio, Milano, 1998. (ered. kiad. 1996).
- Mastny, V.–Byrne, M.* (eds.): A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991. Central European University Press, Bp.–New York, 2005.
- Mazower, M.*: Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe. Penguin, London, 2008.
- Mazower, M.*: Le ombre dell'Europa. Garzanti, Milano, 2001. (ered. kiad. 1999).
- McDermott, K.–Agnew, J.*: The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin. Macmillan, Basingstoke, 1996.
- Melegh, A.*: On the East–West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe. CEU Press, Bp.–New York, 2006.
- Melloni, A.*: L'altra Roma. Politica e S. Sede durante il concilio Vaticano II (1959–1965). il Mulino, Bologna, 2000.
- Melloni, A.* (a cura di): Il filo sottile. L'Ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli. il Mulino, Bologna, 2006.
- Mevius, M.*: Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941–1953. Clarendon Press, Oxford, 2005.
- Mevius, M.*: Reappraising Communism and Nationalism. In *Nationalites Papers*, 2009. 4.
- Milin, M.–Stepanov, L.*: Golgota Bărârganului pentru sârbii din România, 1951–1956. Uniunea Democratică a Sârbilor și Carașovenilor din România, Timișoara, 1996.
- Mink, A.*: David Irving and the 1956 Hungarian Revolution. *The Hungarian Quarterly*, 2000. Winter, 117–128.
- Minow, M.*: Breaking the Cycles of Hatred. Memory, Law, and Repair. Princeton University Press, Princeton (NJ), 2002.
- Mioc, M.*: Revoluția fără mistere. Începutul revoluției române: cazul László Tőkés. Editura Almanahul Banatului, Timișoara, 2002.
- Mitrokhin, V.–Andrew, C.*: The Sword and the Shield. The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB. Basic Books, New York, 1999.

- Mitrovits M.: Kádár és Dubček 1968-ban. In: Földes Gy.– Mitrovits M. (szerk.): Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok. Napvilág, Bp., 2012. 125–146.
- Modrzejewski, F.–Sznajderman, M. (a cura di): Nostalgia. Saggi sul rimpianto del comunismo. Bruno Mondadori, Milano, 2003.
- Moldovan, S. B.–Anisescu, C.–Matiu, M.: „Partiturile” Securității. Directive, ordine, instrucțiuni (1947–1987). Editura Nemira, București, 2007.
- Mong A.: Kádár hitele. A magyar államadósság története. Libri, Bp., 2012.
- Mueller, W.: Stalin and Austria. New Evidence on Soviet Policy in a Secondary Theatre of the Cold War, 1938–53/55. Cold War History, 2006, I.
- Munteanu, M.: When the Levee Breaks. The Impact of Sino–Soviet Split and the Invasion of Czechoslovakia on Romanian–Soviet Relations, 1967–1970. Journal of Cold War Studies, 2010. I.
- Murgescu, B. (coord.): Revoluția română din 1989. Istorie și memorie. Polirom, Iași, 2007.
- Murzaku, I. A. (a cura di): Quo vadis Eastern Europe? Religion, State and Society after Communism. Longo, Ravenna, 2009.
- Naimark, N. M.: La politica dell’odio. La pulizia etnica nell’Europa contemporanea. Laterza, Roma–Bari, 2002. (ered. kiad. 2001).
- Naimark, N. M.: The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949. Harvard University Press, Cambridge (MA)–London, 1995.
- Naimark, N. M.–Gibianski L. (ed.): The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949. Westview, Boulder (CO), 1997.
- Namier, L. B.: Conflicts: Studies in Contemporary History. London, 1942.
- Narinskij, M.: Il Komintern e la seconda guerra mondiale. Guerra, Perugia, 1996.
- Nastasă, L. (ed.): Minorități etniculturale. Mărturii documentare. Evreii din România (1945–1965). CRDE, Cluj-Napoca, 2003.
- Nedelsky, N.: Divergent Responses to a Common Past. Transitional Justice in the Czech Republic and Slovakia. Theory and Society, 2004. I.
- Niederhauser, E.: A History of Eastern Europe since the Middle Ages. Social Science Monographs, Boulder (CO), 2003.
- Niederhauser E.: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977.
- Niederhauser E.: Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth, Bp., 1976.
- Novák Cs. Z.: Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája, 1965–1974. Pro-Print, Csíkszereda, 2011.
- Novák Cs. Z.: „A Román Munkáspárt magyar kádereinek 1956-os megéléstörténetei.” Múltunk, 2007. 1.
- Nuti, L. (ed.): The Crisis of Détente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985. Routledge, London, 2009.
- Nyíri, P.: Chinese in Eastern Europe and Russia. A Middleman Minority in a Transnational Era. Routledge, London–New York, 2007.
- Okváth I.: Bátya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika, 1945–1956. Aquila, Bp., 1998.
- Olti Á.: A Román Külügyminisztérium béke-előkészítő tevékenysége. A román béke-előkészítő bizottság irataiból. Múltunk, 2007. 4.
- Olti Á.–Nagy M. Z. (szerk.): Érdekképviselő vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953. Csíkszereda, Pro-Print, 2009.

- Oplatka A.*: Egy döntés története. Magyar határnyitás – 1989. szeptember 11. nulla óra. Helikon, Bp., 2008.
- Oprea, M.*: Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente 1949–1989. Polirom, Iași, 2002.
- Oprea, M.*: Bastionul cruzimii. O istorie a Securității (1948–1964). Polirom, Iași, 2008.
- Oprea, M.*: Moștenitorii Securității. Humanitas, București, 2004.
- Oren, N.*: Bulgarian Communism. The Road to Power, 1934–1944. Columbia University Press, New York, 1971.
- Orlandi, F.*: 1956. I due rapporti segreti e la primavera in autunno. Nuova Storia Contemporanea, 2008. 6.
- Ostermann, C.* (ed.): Uprising in East Germany, 1953. Central European University Press, Bp.–New York, 2001.
- Ouimet, M.*: The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy. The University of North Carolina Press, Chapel Hill–London, 2003.
- Ö. Kovács J.*: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarországnak politikai társadalomtörténete. Libri, Bp., 2012.
- Pach Zs. P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Kossuth, Bp., 1963.
- Palotás E.*: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris, Bp., 2003.
- Panaccione, A.* (a cura di): Vent'anni dopo (1989–2009). Unicopli, Milano, 2010.
- Papo, A.*: L'Ungheria contemporanea. Dalla monarchia dualista ai giorni nostri. Carocci, Roma, 2008.
- Paulowitch, S. K.*: Serbia. La storia al di là del nome. Beit Editore, Trieste, 2010. (ered. kiad. 2002).
- Pearson, O.*: Albania as Dictatorship and Democracy. From Isolation to the Kosovo War, 1946–1998. Centre for Albanian Studies–Tauris, London, 2006.
- Percival, M. M.*: Churchill and Romania. The Myth of the October 1944 „Betrayal”. Contemporary British History, 1998. 3.
- Petkov, D.*: Bulgarian–Jugoslav Relations in the Period November 1949–March 1953. Balkan Studies, 2008. 1.
- Petkova, L.*: The Ethnic Turks in Bulgaria. Social Integration and Impact on Bulgarian–Turkish Relations, 1947–2000. The Global Review of Ethnopolitics, 2002. 1.
- Pietrowski, T.*: Poland's Holocaust. Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947. McFarland & Co., Jefferson (NC)–London, 1998.
- Pike, D.*: Lukács and Brecht. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1985.
- Pirjevec, J.* (a cura di): Foibe. Una storia d'Italia. Einaudi, Torino, 2009.
- Pirjevec, J.*: Le guerre jugoslave, 1991–1999. Einaudi, Torino, 2001.
- Pittaway, M.*: Eastern Europe, 1939–2000. Arnold, London, 2004.
- Platanía, G.*: L'Europa centro orientale e la storiografia post 1989. Sette Città, Viterbo, 2008.
- Pleshakov, K.*: Berlino 1989. La caduta del Muro. Corbaccio, Milano, 2009. (ered. kiad. 2009).
- Pók, A.*: The Politics of Hatred: Scapegoating in Twentieth-Century Hungary. History and Historiography. Savaria University Press, Szombathely, 2009.
- Pogácsa Z.*: Rosszabbul élünk, mint 20 éve? Élet és Irodalom, LVII. évfolyam, 6. szám, 2013. február 8.

- Polese, A.–Beacháin, D. (eds.): *The Colour Revolutions in the Former Soviet Union: Successes and Failures*. Routledge, London, New York, 2010.
- Polian, P.: *Against Their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Central European University Press, Bp., 2004.
- Pons, S.: *Berlinguer e la fine del comunismo*. Einaudi, Torino, 2006.
- Pons, S.–Service, R. (a cura di): *Dizionario del comunismo nel XX secolo, I: A–L*. Einaudi, Torino, 2006.
- Pons, S.–Service, R. (a cura di), *Dizionario del comunismo nel XX secolo, II: M–Z*. Einaudi, Torino, 2007.
- Popély Á.: *A (cseh) szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006.
- Poropat, L.: *Alpe-Adria e Iniziativa Centro-Europea*. Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 1993.
- Portocală, R.: *Autopsie du coup d'État roumain*. Calmann-Lévy, Paris, 1990.
- Privitera, F.: *Jugoslavia*. Unicopli, Milano, 2007.
- Privitera, F. (a cura di): *Guida ai paesi dell'Europa centrale, orientale e balcanica*. Annuario politico-economico 2009. il Mulino, Bologna, 2010.
- Procacci, G. (a cura di): *Kominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949*. Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 1994.
- Puddington, A.: *Broadcasting Freedom. The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*. University Press of Kentucky, Lexington, 2003.
- Pupo, R.: *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*. Rizzoli, Milano, 2005.
- Pupo, R.: *Trieste '45*. Laterza, Roma–Bari, 2010.
- Rainer, J. M.: *Imre Nagy. A Biography*. I. B. Tauris, London, 2009. (ered. kiad. 1996–1999).
- Rákosi M.: *Visszaemlékezések 1945–1956*. Napvilág Kiadó, Bp., 1997.
- Ratesh, N.: *Romania. The Entangled Revolution*. Praeger, New York–London, 1991.
- Rév, I.: *Giustizia retroattiva. Preistoria del post-comunismo*. Feltrinelli, Milano, 2007. (ered. kiad. 2005).
- Révész, B.: „Out of Romania!” *Reasons and Methods as Reflected in State Security*. Regio (English issue), 2008. I. 8–66.
- Rieber, A. J.: *Civil War in the Soviet Union*. In *Kritika. Expolations in Russian and Eurasian History*, 2003. I.
- Riccardi, A.: *Il Vaticano e Mosca*. Laterza, Roma–Bari, 1992.
- Roberts, G.: *Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939–1953*. Yale University Press, New Haven (CT), 2006.
- Romsics, I.: *From Dictatorship to Democracy. The Birth of the Third Hungarian Republic, 1988–2001*. Atlantic Research and Publications, Highland Lakes (NJ), 2007.
- Romsics, I.: *Hungary in the Twentieth Century*. Corvina, Bp., 1999.
- Romsics, I.: *Wartime American Plans for a New Hungary. Documents from the Department of State, 1942–44*. Atlantic Research and Publications, Boulder (CO), 1992.
- Romsics, I.: *Economic Reforms in the Kádár Era*. In *The Hungarian Quarterly*, 2007. Autumn.
- Roper, S. D.–Fesnic, F.: *Historical Legacies and Their Impact on Post-Communist Voting Behaviour*. Europe–Asia Studies, 2003. I.
- Rothschild, J.: *East Central Europe between the World War. IX: A History of East Central Europe*. University of Washington Press, Washington DC, 1974.

- Rothschild, J.*: Return to Diversity. A Political History of East Central Europe since World War II. Oxford University Press, Oxford 2000. (3rd ed.)
- Rupnik, J.*: From Democracy Fatigue to Populist Backlash. *Journal of Democracy*, 2007. 4.
- Rus, A.*: Valea Jiului – o capcana istorică. Studiu de antropologie culturală. Editura Realitatea românească, București, 2003.
- Rutar, S.* (ed.): Beyond the Balkans. Towards an Inclusive History of Southeastern Europe. LIT, Berlin, 2014.
- Sajti A. E.*: Büntudat és győztes fölény: Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok. SZTE Törttud. Doktori Isk., Szeged, 2010.
- Sárközy T.*: A privatizáció joga Magyarországon (1989–1993). Akadémiai Kiadó, Bp., 1993.
- Sarotte, M. E.*: 1989. The Struggle to Create Post-Cold War Europe. Princeton University Press, Princeton (NJ)–Oxford, 2009.
- Savranskaya, S.–Blanton, T.–Zubok, V.* (eds.): Masterpieces of History. The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989. Central European University Press, Bp., 2010.
- Scartezzini, R.–Milanese, J.* (a cura di): L'allargamento dell'UE nello scenario geopolitico europeo. Franco Angeli, Milano, 2004.
- Schindler, R. J.*: Jihad nei Balcani. Guerra etnica e Al-Qa'ida in Bosnia, 1992–1995. Gorizia, 2009. (ered. kiad. 2007).
- Schlögel, K.*: Leggere il tempo nello spazio. Saggi di storia e geopolitica, Milano, 2009. (ered. kiad. 2003.)
- Schöpflin, G.*: Politics in Eastern Europe, 1945–1992. Blackwell, Oxford, 1993.
- Schöpflin, G.*: Nations, Identity, Power. The New Politics of Europe. Hurst, London, 2000.
- Schöpflin, G.–Wood, N.* (eds.): In Search of Central Europe. Polity Press, Cambridge, 1989.
- Schröder, K.*: The IMF and the Countries of the Council for Mutual Economic Assistance. *Intereconomics*, 1982. 2.
- Scurtu, I.* (ed.): Political Structures in Central and South-Eastern Europe, II: Romania. Romanian Cultural Foundation Publishing House, București, 2003.
- Scurtu, I.*: Revoluția română din decembrie 1989 în context internațional. Editura Enciclopedică-Editura Institutului Revoluției Române din Decembrie 1989, București, 2006.
- Scurtu, I.* (ed.): România. Retragerea trupelor sovietice – 1958. Editura didactică și pedagogică, București, 1996.
- Seton-Watson H.*: The East European Revolution. Methuen, London, 1950.
- Shevel, O.*: Nationality in Ukraine. Some Rules of Engagement. *East-European Politics and Societies*, 2002. 2.
- Siani-Davies, P.*: The Romanian Revolution of December 1989. Cornell University Press, Ithaca (NY)–London, 2005.
- Sitariu, M.*: Oaza de libertate. Timișoara, 30 octombrie 1956. Polirom, Iași, 2004.
- Skilling, H. G.*: Czechoslovakia's Interrupted Revolution. Princeton University Press, Princeton (NJ), 1976.
- Slachta K.*: A Stasi Magyarországon. Az egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztérium operatív csoportjának magyarországi tevékenysége, együttműködés a magyar és a keletnémet állambiztonsági szervek között 1964–1989. Pécsi Tudományegyetem, PhD-dolgozat, 2013.

- Snyder, T.: Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában. Libri, Bp., 2012. (ered. kiad. 2010).
- Solonari, V.: Purifying the Nation. Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania. Woodrow Wilson Center Press, Washington DC, 2009.
- Staar, R. F.: Elections in Communist Poland. *Midwest Journal of Political Science*, 1958. 2.
- Stan, L.: Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union. Routledge, London, 2008.
- Staniszksis, J.: Poland's Self-Limiting Revolution. Princeton University Press, Princeton (NJ), 1984.
- Staniszksis, J.: The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe. The Polish Experience. University of California Press, Berkeley–Oxford, 1991.
- Stark, T.: Hungarian Jews during the Holocaust and after the Second World War, 1939–1949. Columbia University Press, New York, 2000.
- Stark, T.: Hungary's Human Losses in World War II. Centre for Multiethnic Research, Uppsala University, Uppsala, 1995.
- Stark, T.: Deportation of Civilians from Hungary to the Soviet Union. In *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento*, 2002. XVIII.
- Steege, P.: Black Market, Cold War. Everyday Life in Berlin, 1946–1949. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Stehle, H.: Eastern Politics of the Vatican, 1917–1979. Ohio University Press, Athens, 1981.
- Stoenescu, A. M.: De la regimul comunist la regimul Iliescu. Virgil Măgureanu în dialog cu Alex Mihai Stoenescu. Rao Editura, București, 2008.
- Stoenescu, A. M.: Istoria loviturilor de Stat din România. Revoluția din decembrie 1989 – o tragedie românească, IV. Rao Editura, București, 2004–2005.
- Stokes, R. G.: Constructing Socialism. Technology and Change in East Germany, 1945–1990. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2000.
- Stolarik, M. M. (ed.): The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968. Forty Years Later. Bolchazy-Carducci, Mundelein (IL), 2010.
- Strazzari, F.: Notte balcanica. Guerre, crimine, stati falliti alle soglie d'Europa. il Mulino, Bologna, 2008.
- Stuckler, D.–King, L.–McKee, M.: Mass Privatisation and the Post-Communist Mortality Crisis. A Cross-National Analysis. In *The Lancet*, 373. 2009.
- Sugar, P. F.–Lederer, I. J. (eds.): Nationalism in Eastern Europe. University of Washington Press, Seattle, 1969.
- Suljagić, E.: Cartoline dalla fossa. Diario di Srebrenica. Beit, Trieste, 2009.
- Šutaj, Š.: Magyarok Csehszlovákiában 1945–1948 között. Lucidus Kiadó, Bp., 2008.
- Swain, N.: Hungary. The Rise and Fall of Feasible Socialism. Verso, London–New York, 1992.
- Szabó Cs.: A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években. Szent István Társulat–Magyar Országos Levéltár, Bp., 2005.
- Szakolczai A.–Á. Varga L. (eds.): A vidék forradalma, 1956, 2 voll.; I. kötet: 1956-os Intézet, Bp., 2003; II. kötet: Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2006.
- Sz. Bíró Z.: Oroszország és Kelet-Közép-Európa. Az Elemző, 2008. 1.
- Szczerbiak, A.: Dealing with the Communist Past or the Politics of the Present? Lustration in Post-Communist Poland. *Europe–Asia Studies*, 2002. 4.



- Szelényi, I.: The New Grand Bourgeoisie under Post-Communism. Central Europe, Russia and China Compared. UNU World Institute for development Economics Research, Working Paper no. 63., Helsinki, 2010.
- Szűcs J.: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető, Bp., 1983.
- Tabajdi G.–Ungváry K.: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. Corvina, Bp., 2008.
- Taguieff, P.A.: Rising from the Muck: The New Antisemitism in Europe. Ivan R. Dee, Chicago, 2004.
- Tănase, S.: Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej, 1948–1965. Humanitas, București, 1998.
- Taubman, W.: Khruschev. The Man and His Era. Norton, New York, 2003.
- Tazzer, S.: Praga tragica. Milada Horáková, 27 giugno 1950. Goriziana, Trieste, 2008.
- The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878, Bulgarian Helsinki Committee, Sofia 2003.
- Ther, P.–Siljak, A. (eds.): Redrawing Nations. Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948. Rowman & Littlefield, Lanham (MD), 2001.
- Tibori Szabó Z.: Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a második világháború után. Koinónia, Kolozsvár, 2007.
- Tismăneanu, V.: Fantasies of Salvation. Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe. Princeton University Press, Princeton (NJ), 1998.
- Tismăneanu, V.: Stalinism for All Seasons. A Political History of the Romanian Communism. University of California Press, Berkeley, 2003.
- Tismăneanu, V. (ed.): Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe. Central European University Press, Bp.–New York, 2009.
- Tismăneanu, V.–Vasile, C.–Dobrincu, D. (eds.): Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România. Raport final. Humanitas, București, 2007.
- Todorova, M.: Immaginando i Balcani. Argo, Lecce, 2002. (ered. kiad. 1997).
- Tőkés, R. L.: Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succession, 1957–1990. Cambridge University Press, New York, 1996.
- Tomka, B.: Welfare in East and West. Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990. Akademie Verlag, Berlin, 2004.
- Tomka, M.: Church, State and Society in Eastern Europe. The Council for Research in Values and Philosophy, Washington DC, 2005.
- Tonini, C.: Operazione Madagascar. La questione ebraica in Polonia. Clueb, Bologna, 1999.
- Tonini, C. (a cura di): Riforme, espropri, restituzioni. Sistemi di proprietà nel XX secolo. Aracne, Roma, 2011.
- Tonini, C.: La ricetta polacca contro la recessione. East-Europe and Asia Strategies, 2010. 30, giugno.
- Tönnies, B.: Religious Persecution in Albania. Religion, State and Society, 1982. 3.
- Tóth Á.: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcseré összefüggései. BKMÖL, Kécskemét, 1993.
- Tóth K. A. (ed.): Ellenpontok 1982. Pro-Print, Miercurea Ciuc, 2000.
- Tóth L.–Filep T. G. (szerk.): A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918. I. Ister Kiadó, Bp., 1998.
- Trencsényi B. et al. (eds.): Nation-Building and Contested Identities. Romanian and Hungarian Case Studies. Regio Books–Polirom, Bp.–Iași, 2001.

- Uhl, M.–Ivkin, V. I.: „Operation Atom”. The Soviet Union’s Stationing of Nuclear Missiles in the German Democratic Republic. Cold War International History Project, Working Paper no. 12–13. Washington DC, 2001.
- Ungerleider, S.: Faust’s Gold. Inside the East German Doping Machine. Thomas Dunne Books–St. Martin’s Press, New York, 2001.
- Ungváry, K.: Battle for Budapest. 100 Days in World War II. Tauris, London, 2006.
- Ungváry, K.: The Kádár Regime and The Roman Catholic Hierarchy. The Hungarian Quarterly, 2007. Autumn. 80–91.
- Uzunova, I. M.: Roma Integration in Europe. Why Minority Rights Are Failing. Arizona Journal of International and Comparative Law, 2010. I.
- Vadkerty K.: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről. Kalligram, Pozsony, 2001.
- Vago, R.: The Grandchildren of Trianon. East European Monographs, Boulder (CO), 1989.
- Van Brabant, J.: Economic Integration in Eastern Europe. Harvester Wheatsheaf, New York–London, 1989.
- Van Elsuwege, P.: Russian-Speaking Minorities in Estonia and Latvia. Problems of Integration at the Threshold of the European Union. ECMI Working Paper no. 20., April 2004.
- Varga Zs.: Politikai, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967. Napvilág, Bp., 2001.
- Vasile, C.: Intre Vatican și Kremlin. Biserică Greco-Catolică în timpul regimului comunist. Curtea Veche, București, 2003.
- Verdery, K.: National Ideology under Socialism Identity and Cultural Politics in Ceausescu’s Romania. University of California Press, Berkeley, 1991.
- Villaume, P.–Westad, O. A. (eds.): Perforating the Iron Curtain. European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985. Museum Tusculanum Press, København, 2010.
- Vincze G.: „Gazdaságpolitika vagy kisebbségpolitika? Az 1945-ös romániai földreform a Groza-kormány kisebbségpolitikájának tükrében.” Magyar Kisebbség, 1996. 4.
- Vincze G.: Magyar vagyon román kézen. Dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és a magyar–román vagyonjogi vitáról. Pro-Print, Csíkszereda, 2000.
- Völgyes, I.: Politics in Eastern Europe. Dorsey Press, Chicago, 1986.
- Volokitina, T. V. et al. (szerk.): Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. Tom 2: 1949–1953. Dokumenti. Roszpen, Moszkva, 2002.
- Wandycz, P. S.: Il prezzo della libertà. Storia dell’Europa centro-orientale dal Medioevo a oggi. il Mulino, Bologna, 2001.
- Wallerstein, I.: Il sistema mondiale dell’economia moderna. Vol. 3. il Mulino, Bologna, 1978; 1982; 1995.
- Wasserstein, B.: Vanishing Diaspora. The Jews in Europe since 1945. Harvard University Press, Cambridge (MA), 1996.
- Webb, A.: The Routledge Companion to Central and Eastern Europe since 1919. Routledge, London–New York, 2008.
- White, S.–Batt, J.–Lewis, P. G. (eds.): Developments in Central and East European Politics. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007.
- Williams, K.: The Prague Spring and Its Aftermath. Czechoslovak Politics, 1968–1970. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

- Wingfield, N. M.*: Flag Wars and Stone Saints. How the Bohemian Lands Became Czech. Harvard University Press, Cambridge (MA), 2007.
- Wolff, L.*: Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. Stanford University Press, Stanford (CA), 1994.
- Wróbel, P.*: Historical Dictionary of Poland 1945–1996. Routledge, London, 2013. (ered. kiad. 1998).
- Ye'or, B.*: Eurabia. The Euro-Arab Axis. Fairleigh Dickinson University Press, New Jersey, 2005.
- Zalai E.* (szerk.): A nemzeti kérdésről. A nemzeti kérdés lenini elméletének alakulása 1896–1914. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1988.
- Zaslavsky, V.*: Dopo l'Unione Sovietica. La perestroika e il problema delle nazionalità. il Mulino, Bologna, 1991. (angol kiad. 1992).
- Zaslavsky, V.*: Storia del sistema sovietico: l'ascesa, la stabilità, il crollo. Carocci, Roma, 2001. (ered. kiad. 1985).
- Zaslavsky, V.–Aga Rossi, E.*: Togliatti e Stalin. il PCI e la politica estera italiana negli archivi a Mosca. il Mulino, Bologna, 2007.
- Zatlin, J. R.*: The Currency of Socialism. Money and Political Culture in East Germany. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Zeljko, B.–Lukic, V.*: Migrations on the Territory of Vojvodina between 1919 and 1948. East European Quarterly, 2008. 1.
- Zombory M.*: A nemzeti hovatartozás mint térbeli probléma. Emlékezetpolitika Magyarországon 1989 után. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 2011. PhD-disszertáció.
- Zubkova, E.*: Quando c'era Stalin. il Mulino, Bologna, 2003. (ered. kiad. 1998).
- Zwass, A.*: The Council for Mutual Economic Assistance. The Thorny Path from Political to Economic Integration. Sharpe, London, 1989.





# KÉPEK FORRÁSJEGYZÉKE

## 1. fejezet

Krakkó zsidó lakosságát a németek bevonulása után először nyílt terepen szögesdrót mögé terelték és kényszermunkára fogták. A tényleges gettó 1941-re készül el. Krakkó környéke, 1939

*Forrás:* [http://en.wikipedia.org/wiki/Krak%C3%B3w\\_Ghetto#mediaviewer/File:Bundesarchiv\\_Bild\\_121-0296,\\_Krakau,\\_Judenlager.jpg](http://en.wikipedia.org/wiki/Krak%C3%B3w_Ghetto#mediaviewer/File:Bundesarchiv_Bild_121-0296,_Krakau,_Judenlager.jpg)

Német katonák (Einsatzgruppen) kijevi zsidókat gyilkolnak meg az ukrajnai Ivangorod közelében, 1942.

*Forrás:* [http://en.wikipedia.org/wiki/Einsatzgruppen#mediaviewer/File:Kiev\\_Jew\\_Killings\\_in\\_Ivangorod\\_%281942%29.jpg](http://en.wikipedia.org/wiki/Einsatzgruppen#mediaviewer/File:Kiev_Jew_Killings_in_Ivangorod_%281942%29.jpg)

Szovjet katonák cseh gyerekek között a német csapatok kiűzése után. Prága, 1945. május

*Forrás:* <http://bag-of-dirt.tumblr.com/page/21>

Eleanor Rosevelt az Egyetemes Emberi Jogok nyilatkozatának egy példányával, 1948. december 10.

*Forrás:* [http://38.media.tumblr.com/a719c09f249fae8d6d47e82e4acbd3a9/tumblr\\_mxnghaQv-HW1qjih96o1\\_1280.jpg](http://38.media.tumblr.com/a719c09f249fae8d6d47e82e4acbd3a9/tumblr_mxnghaQv-HW1qjih96o1_1280.jpg)

Felvidékről kitelepített magyarok bevagonírozás előtt, 1947

*Forrás:* Fortepan, 32734. számú kép

Ion Antonescu marsall kivégzése, 1946. június 1.

*Forrás:* <http://secreteleistoriei.blogspot.hu/2012/05/cum-fost-ucis-maresalul-ion-antonescu.html>

Viktor Ivanov győzelmi plakátja – még szövetséges szellemben, 1945.

*Forrás:* <http://03varvara.files.wordpress.com/2011/11/00-viktor-ivanov-so-it-is-and-will-be-1945.jpg>

Boldog szovjet katonák Budapest utcáin: alaposan felpakolva a zsákmányolt holmikkal, 1945. Fotó: Jevgenyij Ananjevics Haldej

*Forrás:* <http://ppsh-41.com/tagged/Yevgeny-Khaldei>

Esküvő Lengyelországban. Giżycko, Szent Brúnó kolostor, 1948

*Forrás:* <http://horacy67.blogspot.hu/p/wiersze-babci-ireny.html>

A felvidéki Szódóról (szlovákul: Svodov) kitelepített Muzslai Erzsébet szlovák és magyar nyelvű kitelepítési igazolványa

*Forrás:* <http://www.mtaki.hu/docs/cd1/felvordog/felvordog.htm#68>

A legnagyobb címletű magyar bankjegy, az 1 milliárd b.-pengő, már nem került forgalomba, 1946

Nőrokonok virrasztanak a görög polgárháború egyik áldozata fölött, Louzesti, 1947. Fotó: John Phillips

*Forrás:* <http://images.google.com/hosted/life/0066336ddd97f6a6.html>

„A láncos kutya koncot kap.” Tito-karikatúra a Ludas Matyiban, 1950. szeptember 1.  
Éhező berliniek várják az élelmiszerszállítmányt. Légihíd a szovjet blokád felett, 1948-49  
Forrás: <http://media-1.web.britannica.com/eb-media//02/79602-050-AA3D0C14.jpg>

## 2. fejezet

A varsói Tudomány és Kultúra Palotája, 1952-1955

Forrás: <http://blog.magmillon.pl/manhattan-w-budowie/>

Sztálinvárosi életkép: Bartók tér, 1951

Forrás: Fortepan/iMRe

Osztálykép és makarencói jelmondat a Kilián György utcai Általános Iskolában (ma Németh László Gimnázium), 1953

Forrás: Fortepan/ Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény, Budapest

Propagandaanyagot szállító luftballonokat indítanak útnak a Szabad Európa Rádió munkatársai, Németország, 1954

Forrás: Fortepan, 45523. számú kép

Justinian román ortodox pátriárka pártvezetők körében a bukaresti VIT ünnepélyes megnyitóján, 1953. augusztus 2.

Forrás: Fotografia #JA050, Fototeca online a comunismului românesc Arhivele Nationale ale Romaniei si Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului in Romania

„Mi lesza sorsa? Prága a legrosszabbra számít” - cikk Josef Berannak, Prága érsekének eltűnése után az arkansasi The Guardian 1949. július 15-i számában

Forrás: <http://arc.stparchive.com/Archive/ARC/ARC07151949p01.jpg>

Szövetkezeti terményraktár bejárata, előtte a beadási kötelezettséget teljesítő parasz-  
tok, 1951

Forrás: Fortepan/iMRe

Szekerező gazdát igazoltatnak. Debrecen, 1950

Forrás: Fortepan/iMRe

Megindul a koncepciók perek propaganda gépezete Traicso Kosztov ellen: A „Работническо дело” 1949. november 30-i számában kezdetnek „nacionalista elhaj-  
lással” és „szovjetellenes tevékenységgel” vádolták meg

Forrás: [http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/48/TraichoKostov\\_Rabotnicheskodelo.jpg](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/48/TraichoKostov_Rabotnicheskodelo.jpg)

Rudolf Slánský, a CsKP egykori főtitkára a bíróság előtt. Koncepciók peréhez a Rajk-  
per szolgált mintául. Prága, 1952. november. FOTO: Archiv ČTK.

Forrás: <http://im.novinky.cz/080/200806-original1-xz0oc.jpg>

A kolimai GULAG

Forrás: [http://veneremurcernui.files.wordpress.com/2013/06/kolyma\\_gulag1.jpg](http://veneremurcernui.files.wordpress.com/2013/06/kolyma_gulag1.jpg)



Romániai németek deportálása: megérkezik a szerelvény Bäräganba

Forrás: [http://www.kreis-tuebingen.de/site/LRA-Tuebingen-Internet-Root/get/3029165/deportierte\\_vor\\_viehwaggon.jpg](http://www.kreis-tuebingen.de/site/LRA-Tuebingen-Internet-Root/get/3029165/deportierte_vor_viehwaggon.jpg)

„Szabadok akarunk lenni!” A berlini felkelés jelszava, 1953. június 17.

Forrás: [http://www.fhr.nrw.de/behoerde/presse/archiv/2013/ausstellung\\_volksaufstand/index.php?showBody=false&show\\_id=5](http://www.fhr.nrw.de/behoerde/presse/archiv/2013/ausstellung_volksaufstand/index.php?showBody=false&show_id=5)

Nagy Imre látogatása egy szőlősgazdánál, 1953

Forrás: Fortepan/Hegedűs Judit

A trieszti kikötő fölött újra az olasz trikolór leng, 1954. november 4.

Forrás: <http://decimocorso.altervista.org/sito/index.php/blog-categoria>

Jawaharlal Nehru (India), Kwame Nkrumah (Ghana), Gamal Abdel Nasser (Egyiptom), Sukarno (Indonézia), Josip Broz Tito (Jugoszlávia) megbeszélése az el nem kötelezett országok mozgalmáról. New York, 1960

Forrás: <http://el-quilombo-negativo.tumblr.com/post/62005699747/jawaharlal-nehru-india-kwame-nkrumah-ghana>

Jubileumi kelet-német tízmárkás. Hátlapján a Varsói Szerződés tagjainak címerei a 20. évforduló emlékére, 1975

Forrás: [http://muenzen-faq.de/wp-content/uploads/DDR\\_10\\_Mark\\_Gedenkmueue\\_1975\\_20\\_Jahre\\_Warschauer\\_Pakt\\_Motivseite.jpg](http://muenzen-faq.de/wp-content/uploads/DDR_10_Mark_Gedenkmueue_1975_20_Jahre_Warschauer_Pakt_Motivseite.jpg)

### 3. fejezet

Hruscsov beszéde a XX. pártkongresszuson. Moszkva, 1956

Forrás: <http://www.britannica.com/EBchecked/media/92128/Soviet-leader-Nikita-Khrushchev-addressing-the-20th-Congress-of-the>

Gyónás a częstochowai zarándoklat alatt, 1956 Fotó: Eric Lessing.

Forrás: <http://loverofbeauty.tumblr.com/post/34834691908>

A Sztálin-szobor darabolása. Budapest, 1956

Forrás: <http://i.imgur.com/gBEIV.jpg>

Nagy Imre Vas Zoltán kíséretében megérkezik a Parlamentbe, 1956. október 23.

Forrás: MTI-fotó, Petrovics László

A Telenews amerikai forgató csoport személygépkocsija a Budapesten a Luther utcánál, 1956

Forrás: Fortepan/Pesti Srác2

Romok a harcok után: Üllői út - József körút kereszteződése, szemben a Corvin köz, 1956

Forrás: Fortepan, 6412. számú kép

Szovjet bélyeg P. Lumumba elnök képével, 1961

Forrás: [http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/89/USSR\\_stamp\\_P.Lumumba\\_1961\\_2k.jpg](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/89/USSR_stamp_P.Lumumba_1961_2k.jpg)

Szovjet plakát az űrprogramhoz, 1963 körül

Forrás: <http://io9.com/inspiring-and-intense-soviet-space-propaganda-posters-1213553199>

Szovjet esküvő az anyakönyvvezető előtt. A. Pavliuk festménye, 1967

Forrás: <http://www.bonzasheila.com/art/archives/nov05/19.html>

Hruscsov és Nixon találkozója, 1959. Fotó: Elliott Erwitt/MAGNUM PHOTOS

Forrás: [http://www.magnumphotos.com/C.aspx?VP3=SearchResult&ALID=29YL3F2O2\\_1&X-XAPXX=](http://www.magnumphotos.com/C.aspx?VP3=SearchResult&ALID=29YL3F2O2_1&X-XAPXX=)

Szétszakított német családok a falon keresztül mutatják gyermekeiket, Berlin, 1961

Forrás: <http://all-that-is-interesting.com/27060>

Tatabánya, Újvárosi lakótelep, Kőrösi Csoma Sándor tér, 1965

Forrás: Fortepan/ VÁTI Építésügyi Dokumentációs és Információs Központ Tervtára

Ceaușescu látogatása a Maros–Magyar Autonóm Tartományban. Homoród, 1966. augusztus 12–14.

Forrás: Fotografia #A274, Fototeca online a comunismului românesc

1962-ig Európa legnagyobb, 30 méteres Sztálin szobra állt a prágai Letna-parkban, 1955

Forrás: Fortepan/Szent-tamási Mihály

Szigorúan ellenőrzött vonatok, 1966. Egy kocka a filmből. Írta: Bohumil Hrabal, rendezte: Jiří Menzel, Oscar-díjat kapott 1968-ban

Forrás: <http://www.listal.com/viewimage/835746>

Jugoszláv divat az 1960-as évek végén. A Vartek (Varaždin, Horvátország) modelljei

Forrás: <http://smilingfaccessometimesbutonlysometimes.blogspot.hu/2011/07/yugoslavia-past-and-present.html>

Magyar turisták a Deák Ferencz gőzhajón. Jugoszlávia, 1964

Forrás: Fortepan, 44094. számú kép

Hippik Dubrovnikban, 1969

Forrás: Fortepan, 19309. számú kép

Nicolae Ceaușescu az első Daciát vezeti, 1968

Forrás: [http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/38/Nicolae\\_Ceausescu\\_driving\\_the\\_first\\_Dacia\\_car.jpg](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/38/Nicolae_Ceausescu_driving_the_first_Dacia_car.jpg)

Kádár János és Alexander Dubček, a CSKP KB első titkára a komárnói járási pártbizottság épületében tárgyalnak. Révkomárom (Szlovákul: Komarno) 1968. február

Forrás: <http://stefan2001.blogspot.de/>

Tüntetők a szovjet tankokkal szemben. Prága, 1968. augusztus

Forrás: <http://photosofwar.net/war-photos/warsaw-pact/>

## 4. fejezet

Kártyanaptár népszerű Videoton termékekkel, 1978

Forrás: <http://kartyanaptarak.wordpress.com/temak/videoton/#jp-carousel-640>

Szilveszter családi körben, 1977. A lakásokban már nem ritkaság a tv

Forrás: Fortepan

Évzáró a MÁV Nevelőintézet udvarán, Kőszeg, 1980

Forrás: Fortepan/Baráth Endre

Punk fiatalok. Óbuda, 1983

Forrás: Fortepan/Urbán Tamás

Az áremelések következtében állandósulnak az ellátási gondok, a sorban állás. Varsó, 1981

Forrás: Fortepan/Jankó Attila

II. János Pál hivatalos portréja pápává választása után, 1978. Fotó: CATHOLICPRESS PHOTO

Forrás: <http://www.festamentis.org/wp-content/uploads/2014/04/Karol-Wojtyla.jpg>

Lengyel élelmiszerjegy, 1982

Forrás: [http://pl.wikipedia.org/wiki/Stan\\_wojenny\\_w\\_Polsce\\_1981-1983](http://pl.wikipedia.org/wiki/Stan_wojenny_w_Polsce_1981-1983)

Tüntetés a Kossuth Lajos téren a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer felépítése ellen, 1988

Forrás: Fortepan, 5747. számú kép

Solt Ottília és ifj. Rajk László 1989-ben, a vízlépcső elleni tüntetésen

Forrás: Fortepan/Hegedűs Judit

Heidi Krieger, keletnémet súlylökő 1986 körül. A kötelező állami hormonkezelés miatt az NDK sportolónők súlyos károsodásokat szenvedtek el. Heidi Kriegeren a kezelések miatti elváltozások olyan súlyosak lettek, hogy végül férfitá operáltatta magát

Forrás: [http://assets.nydailynews.com/polopoly\\_fs/1.1349821!/img/httpImage/image.jpg\\_gen/derivatives/article\\_970/bon-1986-0000105.jpg](http://assets.nydailynews.com/polopoly_fs/1.1349821!/img/httpImage/image.jpg_gen/derivatives/article_970/bon-1986-0000105.jpg)

Utcaseprő Bukarestben, 1986

Forrás: Fortepan/Urbán Tamás

„Kivásárolt” romániai zsidók vonata indul Izraelbe, 1959. március 1. Fotó: David Rubinger

Forrás: <http://cache3.asset-cache.net/gc/50708297-rumanian-jews-migrating-to-israel-getty-images.jpg?v=1&c=IWSAsset&k=2&d=JJxGEhU%2BG3NU3QJyl%2FT2SRcSaps-1hAWR5dy0aIJnyBI%3D>

Három nemzedék. Szék, Erdély, 1986

Forrás: Fortepan/Urbán Tamás

Pacepa leleplező könyvének borítója

A „szarajevói per”, 1983. Alija Izetbegovićot és tizenkét boszniai muszlim aktivistát „muszlim nacionalizmusból fakadó ellenséges tevékenység” vádjával Sarajevóban

bíróság elé állították. A kommunista koncepciók perek mintájára zajló eljárásban 14 év börtönt kapott a későbbi bosnyák elnök

Forrás: <https://sisiczijad.files.wordpress.com/2014/06/sarajevski-proces.jpg>

Szovjet bélyeg Gorbacsov főtitkár reformjának kulcsszavaival, 1988

Forrás: <https://thecontemplativeobserver.wordpress.com/tag/photographic-evidence-proving-the-ussr-to-be-still-intact/>

Antialkoholista plakát a gorbacsovi időkből. Az olcsó vodkához való jogot vitató és az alkoholizmust elítélő kampány ellenkezést váltott ki országszerte

Forrás: [http://baltimorepostexaminer.com/wp-content/uploads/IMG\\_2385.jpg](http://baltimorepostexaminer.com/wp-content/uploads/IMG_2385.jpg)

A Szolidaritás választási plakátja az 1989. június 4-i első szabad lengyel választásról

Forrás: [http://polonia.nl/?attachment\\_id=13881](http://polonia.nl/?attachment_id=13881)

A vasfüggöny lebontása: NDK-turisták tolják át Wartburgjukat Hegyeshalomnál Ausztria felé, a megnyitott határátkelőn, 1989

Forrás: Fortepan/Urbán Tamás

Forradalom Romániában. Temesvár, 1989

Forrás: Fortepan/Urbán Tamás

## 5. fejezet

Szovjetellenes politikai plakátok Vilniusban, a litván parlament védelmére emelt falon, 1991. január 17. Fotó: Liu Heung Shing/AP

Forrás: [http://cdn.theatlantic.com/static/infocus/ussr122311/u11\\_01171677.jpg](http://cdn.theatlantic.com/static/infocus/ussr122311/u11_01171677.jpg)

Szovjet tankok a moszkvai Vörös téren, a Gorbacsov elnök elleni puccs idején, 1991. augusztus 19. Fotó: Dima Tanin/AFP

Forrás: [http://cdn.theatlantic.com/static/infocus/ussr122311/u17\\_21930958.jpg](http://cdn.theatlantic.com/static/infocus/ussr122311/u17_21930958.jpg)

Transznisztria címere óriásplakáton, Tiraspol közelében, 2012

Forrás: [http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5d/Transnistria\\_coat\\_of\\_arms\\_advertisement.JPG](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5d/Transnistria_coat_of_arms_advertisement.JPG)

Szlovák korona a szétválás után Pribina morva fejedelem képével, 1993

Forrás: [http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9f/SKK20\\_obverse.jpg](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9f/SKK20_obverse.jpg)

Romániai helyhatósági választások, 2000

Forrás: [http://gdb.rferl.org/75B258A3-576F-49B5-81BC-FCDF18D76548\\_mw1024\\_s\\_n.jpg](http://gdb.rferl.org/75B258A3-576F-49B5-81BC-FCDF18D76548_mw1024_s_n.jpg)

Dokumentáció a Phare Program működéséről Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben, 1992

Forrás: <http://www.vati.hu/index.php?article=5527&langcode=hu&menu=21230>

A borsodnádasi lemezgyár romjai napjainkban. Fotó: M. Schön

Forrás: <http://www.panoramio.com/photo/21406014>

Wolf Biermann a róla készült Stasi-aktát tanulmányozza

Forrás: [http://www.bstu.bund.de/DE/Home/ThemenImFokus/zaig\\_1976.html](http://www.bstu.bund.de/DE/Home/ThemenImFokus/zaig_1976.html)

Vidovdan, Gazimestan (Koszovó), 1989. június 28. Milošević provokáló beszédét tartja a rigómezei csata emléknapiján

Forrás: [http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/2/27/Milosevic\\_Gazimestan\\_1989.jpg](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/2/27/Milosevic_Gazimestan_1989.jpg)

Vukovár romjai az ostrom után, 1991

Forrás: <http://filipjakov-vu.com/istinu-o-vukovaru/>

A szerb lövészek bosnyák gyermekáldozata Szarajevóban, 1994. november 18. Fotó: Enric Marti/AP

Forrás: <http://bosniangenocide.wordpress.com/2012/07/11/photography-blood-of-innocence-in-sarajevo-under-the-siege/>

A horvát hadsereg által értelmetlenül lerombolt mosztári Öreg-híd romjai

Forrás: <http://thevelvetrocket.com/2010/03/07/mostar-bosnia/>

Szrebrenyicai bosnyákok menekülnek a védett zónák felé, 1995. július 13.

Forrás: <http://www.ibtimes.co.uk/srebrenica-massacre-anniversary-1995-genocide-carried-out-by-serb-forces-during-bosnian-war-1456177>

Albánok menekülése Kačanik (Koszovó) közelében, 1999. Fotó: Attila Kisbenedek/EPA

Forrás: *The Guardian*, 20 May 2014

Az albániai Durrësben (olaszul: Durazzo) elfoglalták és Olaszországba kényszerítették a Vlora kereskedelmi hajót, amely végül kikötött Bariban, fedélzetén 20 000 albán menekülttel, 1991

Forrás: [http://www.bastaitalia.org/wp-content/uploads/2012/08/Albanian-refugees-to-Bari-Italy\\_1991.jpg](http://www.bastaitalia.org/wp-content/uploads/2012/08/Albanian-refugees-to-Bari-Italy_1991.jpg)







# FÖLDRAJZINÉV-MUTATÓ

- A, Á
- Adriai-tenger 74
- Afganisztán 183, 222, 230
- Afrika 120
- Albánia 9–10, 12, 17, 34–35, 96–97, 103, 106, 114, 121–122, 151, 155–158, 160, 171, 175, 177, 180, 193, 249, 258, 261–262, 268, 280, 284–287, 297, 306
- Alföld 112
- Amerikai Egyesült Államok 38, 41–42, 47, 50, 75, 87, 105, 121, 180–181, 183, 189, 202, 211, 230, 232–233, 245, 273, 276–277, 289, 296
- Anglia 12, 307
- Ankara 216
- Arad 210–211
- Auschwitz-Birkenau 24–25
- Ausztria 9, 11–12, 17, 25, 35, 38, 42, 71, 73, 122, 127, 133, 160, 288, 289
- Azerbajdzsán 224
- Ázsia 120, 255
- B
- Balaton 162, 177
- Balkán 11, 16, 24, 26, 33, 38, 40–42, 47, 49, 100, 256, 268, 292, 310
- Balkán-félsziget 24
- Balti-államok 38
- Baltikum 24, 33, 71, 74, 137, 238, 248, 259, 264, 293–294, 297
- Balti-tenger 10, 194, 244, 297
- Banja Luka 278
- Baszkföld 248
- Bărağan 111
- Betžec 25
- Bécs 26, 41, 54, 69, 73–74, 297–298
- Belgium 34, 248
- Belgrád 35, 50–51, 75–77, 101, 119–121, 123, 132, 151, 153–156, 220, 268–270, 274, 276, 280–283, 297
- Berlin 44, 54, 78, 80, 138, 180, 229, 232–233, 247, 297
- Besszarábia 22, 46, 55, 70, 111, 210
- Białystok 22
- Bánság 30, 35, 56, 94, 111, 235, 238–239
- Bleiburg 35
- Bonn 80, 150, 153, 233
- Borovo Selo 271
- Bosznia 217–219, 261–262, 271–272, 275–277, 300
- Bosznia-Hercegovina 9, 17, 35, 93, 218–219, 266, 273–274, 276, 278, 220, 300, 301, 306, 310 lásd még Hercegovina
- Brassó 83
- Brest 130
- Brioni szigete 130, 273
- Brüsszel 289
- Budapest 26–27, 32–33, 42, 54, 64, 118, 127–130, 132–133, 210, 228–230, 241, 244, 264, 288, 297, 305, 309–310
- Bukarest 37, 76, 85, 91, 111, 130, 132, 143, 146, 158, 162, 171, 192, 206–213, 234, 236–241, 297, 300, 310
- Bukovina 22, 46, 55
- Bulgária 9, 12, 17–18, 21, 27, 31, 33–34, 40–43, 47–48, 82, 91–92, 96–101, 103, 105, 114, 121–122, 140, 146–147, 149, 158, 160, 163, 165, 170, 175, 177, 191, 193, 197, 205–206, 214, 216, 222, 224, 231–232, 249, 252–253, 256, 258, 261, 267, 285, 287, 289, 290, 292, 294, 296, 304, 306, 308–309

- C, Cs  
 Chełmno 24  
 Chișinău 300  
 Chile 254  
 Ciprus 281  
 Częstochowa 124  
 Cseh- és Morvaország 36, 62  
 Cseh–Morva Protektorátus 25, 60  
 Csehország 9, 12, 17, 49, 90, 173, 245–246, 250–251, 255, 258–259, 261–262, 264, 289–290, 294, 296, 298, 306, 309–310  
 Csehszlovákia 16, 18, 27–31, 33, 36–38, 40, 42, 45–46, 48, 49, 53, 59–60, 62, 81, 87–88, 90–92, 94–98, 100, 103–104, 107, 113, 115, 121–122, 140, 147, 149, 158–161, 163–164, 166, 168–175, 177, 181, 185–186, 189–191, 193, 197–199, 214, 222, 229, 232, 234, 244–246, 251–252, 255–256, 258–259, 288, 310, 334  
 Csepel-sziget 132
- D  
 Dalmácia 30, 273  
 Dayton 277–279, 290, 300  
 Debrecen 64, 127, 210  
 Dél-Dobruzsza 55, 147  
 Dél-Erdély 54  
 Délkelet-Európa 9, 297  
 Délkelet-Ukrajna 224  
 Dél-Korea 100  
 Dél-Szlovákia 90, 130, 149  
 Dél-Tirol 18  
 Dél-Ukrajna 145  
 Dnyeszter 22, 244–245  
 Dnyeszter Menti Köztársaság 244–245  
 Dobruzsza 110  
 Donbassz 224  
 Drezda 169  
 Duna 199, 207, 211  
 Duna-delta 143  
 Duna–Fekete-tenger-csatorna 110, 112, 118  
 Dunaújváros 85
- E, É  
 Egyesült Államok 130, 132, 138–139, 145–146, 161, 163, 177  
 Egyiptom 114, 146, 189
- Elba 16  
 Elzász 18  
 Erdély 22–23, 40–41, 54, 83, 90, 94, 106, 130, 143, 207, 210, 214, 216, 228, 235, 240–241, 247  
 Észak-Albánia 284  
 Észak-Bukovina 111  
 Észak-Erdély 54, 90  
 Észak-Írország 248  
 Északi-fok 12  
 Észak-Kaukázus 89  
 Észak-Korea 145  
 Észak-Olaszország 34  
 Eszék 271  
 Észtország 9, 17, 24, 243–245, 254, 258, 261, 267, 289, 294, 298  
 Európai Unió 248, 261–262, 264, 272–273, 276, 281, 284
- F  
 Fehéroroszország 9, 17, 23–25, 224, 227, 243, 245, 262, 297, 301–302  
 Fekete-Afrika 181  
 Fekete-tenger 10, 158, 177, 207  
 Finnország 17, 40, 43, 71–72, 171, 289  
 Fogaras 112  
 Forosz 243  
 Földközi-tenger 10, 297  
 Franciaország 15, 34, 47, 63, 75, 165, 202, 251, 280, 288, 292, 312  
 Frigyes, Nagy 204  
 Fulton 74
- G, Gy  
 Gázai övezet 130  
 Gdynia 194  
 Genf 119, 276  
 Görögország 9, 12, 17, 25, 38, 41–42, 71, 114, 120, 156, 160, 272, 281, 284, 290, 292  
 Graz 275  
 Grúzia 243, 302  
 Gyulafehérvár 95
- H  
 Habsburg Birodalom 11–12, 15  
 Habsburg Monarchia 38  
 Helsinki 72–73, 180–182, 195, 201, 209

- Hercegovina 275 lásd még Bosznia-Hercegovina  
Hollandia 25  
Horvát Köztársaság 271  
Horvátország 9, 17, 152, 154–155, 218, 220, 245, 264, 271–273, 277–279, 284, 287, 289, 297–298, 310  
I  
Iaşi 37  
Ibériai-félsziget 9  
India 151  
Irak 289  
Irán 183, 189, 219, 238–239  
Írország 12, 307  
Isztria 30, 42, 273  
Izrael 34, 107, 145–146, 189, 208  
J  
Jalta 43–44  
Jedwabne 25  
Jordánia 146  
Jugoszláv Föderáció 279  
Jugoszlávia 9, 12, 18, 28, 30, 34–35, 38, 40–44, 47, 49–51, 92, 99–101, 103–104, 110, 112, 114, 120, 122, 133–134, 151–156, 167, 171, 177–179, 190–191, 193, 205–206, 216–220, 230, 245–246, 249, 256, 258, 261, 266, 268–269, 272, 274, 276, 280–281, 287, 288, 301, 303  
Jugoszláv Szövetséges Népköztársaság 50  
Jugoszláv Szövetségi Köztársaság 272, 278, 281, 282  
K  
Kalinyingrád 244  
Kanada 180  
Karagyorgyevó 275  
Karélia 46  
Karintia 42  
Kassa 60, 310  
Katalónia 248, 292  
Katyń 54  
Kaukázus 137, 222, 238  
Kaunas 22, 186  
Kazahsztán 139, 243  
Kelet-Ausztria 74  
Kelet-Berlin 116, 138  
Kelet-Bukovina 68  
Kelet-Európa 7–19, 81–84, 88–89, 91–92, 95, 97–98, 100–102, 104, 107–110, 114–115, 117, 120–122, 126, 138, 140, 158–159, 161, 164, 169, 174–176, 178–179, 181, 183–185, 187–190, 192–193, 196, 201, 204–205, 212, 221–224, 227, 231–232, 236–237, 244, 246–250, 254, 256–261, 263–266, 287–289, 291–297, 299, 302–305, 307–313  
Kelet-Galícia 13  
Kelet-Közép-Európa 16, 175, 223  
Kelet-Magyarország 67, 70  
Kelet-Németország 96, 100, 115, 147, 150, 159–160, 169–170, 225, 232–234, 264  
Kelet-Poroszország 29, 46  
Kelet-Ukrajna 296  
Kielce 33  
Kijev 250  
Kirgizisztán 243  
Kárpátalja 46, 68, 70  
Kárpát-medence 10  
Kárpátok 109  
Kiskunhalas 131  
Kína 97, 136, 139, 145, 147, 151, 157, 160, 171, 281, 292  
Knin 277  
Kolozsvár 37, 54, 56, 90, 145, 238, 247  
Koppenhága 289  
Korzika 248  
Kosovska Mitrovica 281  
Koszovó 9, 17, 34–35, 154–155, 216–218, 220, 241, 261, 268–269, 278–283, 285, 290, 299, 308  
Közel-Kelet 160, 181, 205, 255  
Közép-Ázsia 137, 222, 238  
Közép-Európa 9, 11, 15, 96, 177, 261, 289, 293, 298  
Közép-Kelet-Európa 100, 245, 251, 292  
Köztes-Európa 10, 16  
Krajinai Szerb Köztársaság 271  
Krajinák 156, 273, 277–278  
Krakkó 85, 183  
Krim félsziget 137, 243, 296, 299  
Kuba 97  
Kumanovo 281  
Kunmadaras 33

- L  
 Lajta 16  
 Latin-Amerika 181, 254  
 Lemberg 12, 32, 69  
 Lengyelország 9, 16–17, 21–22, 24–25, 27–29, 32–33, 36, 38, 40, 43, 45–49, 51–54, 57, 82, 85, 95–97, 100, 103, 106, 114, 119, 121–123, 125–126, 140–141, 143, 145, 147–149, 158–160, 163, 165, 167, 169–170, 174–175, 177–178, 185–186, 188, 190–191, 193–194, 196–198, 222–227, 230–231, 244, 250–256, 258–261, 264, 287–289, 291–292, 294, 296–298, 304–307, 309–310  
 Leningrád 108  
 Lettország 9, 17, 24, 243–245, 248, 250, 261, 289, 294, 298, 308  
 Lipcse 54, 233  
 Litvánia 9, 17, 22, 24, 186, 243–245, 248, 251, 256, 258, 261, 289, 294, 308  
 Ljubljana 155, 269, 270  
 Líbia 182  
 Łódź 25  
 London 12, 208, 215  
 Lovecs 146  
 Lublin 36, 43, 51, 95  
 Lvov 25  
  
 M  
 Maastricht 242  
 Macedónia 17, 218, 258, 272, 280, 283–284, 310  
 Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság 272  
 Macedón Köztársaság 147, 272  
 Madrid 289  
 Magyar Autonóm Tartomány 145  
 Magyarország 7–12, 15–18, 22–23, 25, 27–33, 36, 38, 40–43, 45, 47–49, 55, 58, 60, 62, 85, 90, 92–93, 96, 97–104, 108, 113, 115–116, 121–123, 126–127, 130–131, 133–134, 140–142, 145, 149, 153, 158–164, 167, 169–170, 172, 175, 178–179, 181, 184–186, 188, 190–191, 193, 197–201, 208, 210–211, 215–216, 222–225, 227, 229–232, 234, 244, 247, 250–259, 261–262, 264, 280, 287–290, 293–294, 296, 298, 304–310  
 Makedónia 42  
 Máramarossziget 112  
 Maros megye 241  
 Marosvásárhely 240  
 Matapan-fok 12  
 Minszk 301, 302  
 Moldávia 67, 70, 243, 261–262  
 Moldáv Köztársaság 244  
 Moldáv/Moldovai Szovjet Szocialista Köztársaság 70, 145  
 Moldova/Moldovai Köztársaság 9, 17, 210, 224, 245, 292, 296–297, 299–300, 308  
 Moldova 57, 71, 94  
 Monacói Hercegség 180  
 Mongólia 97  
 Mongol Népköztársaság 40  
 Montenegró 9, 17, 217–218, 268, 272, 278–279, 281–283  
 Morvaország 12, 173  
 Mostar 275, 278  
 Moszkva 39, 41, 43–44, 46–48, 51, 54–55, 60, 63–65, 72–73, 77, 79, 83, 88–89, 101, 108, 110, 115–117, 119, 123–124, 139, 142, 145, 151, 156, 158–161, 164, 166, 169–170, 172, 182, 189, 193–194, 196, 197, 200, 210, 212, 222, 224, 231–232, 234, 238, 244, 264, 300, 302  
 Munkács 208  
 München 87  
  
 N, Ny  
 Nagorno[Hegyi]-Karabah 224  
 Nagy-Britannia 38, 40–41, 47, 98, 288  
 Nagyenyed 112  
 Nagyszeben 238  
 Nagy Szerbia 279  
 Nagyvárad 210  
 NDK/Német Demokratikus Köztársaság 17, 78, 82, 97, 116, 121–122, 145, 149–151, 158, 160, 162–163, 165–166, 170, 175, 178–181, 188, 191, 193, 197–198, 203–205, 222, 229, 233–234, 242, 244, 259, 264, 266  
 Neisse 148, 180  
 Németország 9, 11–12, 16–18, 22, 26–28, 30, 38, 40–41, 43–44, 46–47, 51, 54, 73,

- 74–75, 115, 121, 160, 180, 189, 202,  
233, 265, 288, 292, 307  
Német Szövetségi Köztársaság 80, 242  
Neretva 275  
New York 268  
Nicaragua 183  
Nikolaikirche 233  
Novo Ogarjevo 243  
Nowa Huta 85  
NSZK 160, 162–163, 180, 205, 208  
Nyugat-Balkán 10  
Nyugat-Berlin 119, 150, 162  
Nyugat-Európa 40, 76, 80, 87, 98, 102,  
119, 145, 150, 152, 154, 160, 175, 177,  
249–250, 260, 267, 293, 303, 305  
Nyugat-Németország 17, 116, 118, 146,  
148, 150, 160, 163, 177, 179, 183, 194,  
202–204, 214, 229, 230  
Nyugat-Rodope 147  
Nyugat-Szlavónia 276  
Nyugat-Ukrajna 68, 70
- O  
Odera 148, 180  
Odera–Neisse-vonal 52  
Odessza 22  
Ohrid 283  
Olaszország 9, 12, 43–44, 63, 88, 114, 119,  
155, 160, 163, 172, 177–178, 215, 280,  
284–286, 288, 307, 312  
Orenburg 159  
Orosz Föderáció 245  
Orosz Köztársaság 243  
Oroszország 9–10, 12, 16, 243, 245, 254,  
256, 262, 276, 281–282, 288, 292, 296,  
300, 302, 304, 309  
Oszmán Birodalom 12  
Osztrák–Magyar Monarchia 12, 15  
Oxford 38
- Ö  
Örményország 224, 243
- P  
Pale 273  
Palesztina 56  
Pécs 42  
Peking 139, 151  
Petrics 147  
Párizs 97, 268, 278, 290  
Pitești 112  
Ploiești 214  
Plovdiv 216, 310  
Plzeň 115  
Podgorica 282  
Pomeránia 29  
Porkkala-félsziget 72  
Portugália 12  
Potsdam 29  
Poznań 124  
Pozsony 31, 170, 234  
Prága 12, 26, 31, 41, 88, 90, 94, 107, 113,  
149–150, 173, 229, 232, 234, 244, 247  
Pristina 155, 220, 281  
Pрут 145
- R  
Rambouillet 280  
Recak 280  
Regát 95  
Révkomárom 170  
Riga 24, 68, 243, 248  
Róma 69, 142, 163, 179, 288  
Románia 9–12, 17, 22–23, 28, 30, 33, 37,  
40–43, 45, 47–49, 51, 54–59, 64, 82, 90–  
98, 100–101, 103–104, 106, 108, 110,  
113–114, 118, 121–122, 140, 143–146,  
158, 161–163, 165, 167, 169–172, 175,  
177–178, 182–183, 190–193, 197, 205–  
206, 208–214, 222, 224–225, 230–232,  
235, 237–239, 241, 247, 249, 251–253,  
256, 258–262, 264–266, 281, 285, 287,  
289, 292–298, 300, 304–310, 312
- S, Sz  
Saale 16  
Saigon 181  
Sínai-félsziget 130  
Skócia 292  
Skopje 284  
Sobibór 25  
Sopot 194  
Spanyolország 12, 155, 265, 281, 307  
Srebrenica 275, 277  
Stalinstadt 85  
Stockholm 92

- Svédország 40, 289  
 Szaloniki 43  
 Szamosújvár 112, 143  
 Szarajevó 219, 273–274, 276–277  
 Szatmár 30, 94  
 Szczecin 74, 194  
 Székelyföld 145  
 Szeltersz 8  
 Szentszék 142–143, 162–163, 179, 195  
 Szerbia 9, 17, 49–50, 152, 155–156, 217–218, 268–269, 271–272, 275, 277–281, 282, 290, 297, 299, 306, 309  
 Szerb Köztársaság 273, 275–276, 278–279, 301  
 Szibéria 70  
 Szilézia 12  
 Szászváros 54  
 Szklarska Porzba 75  
 Szíria 146, 189  
 Szlavónia 156, 273, 278  
 Szlovákia 261, 307  
 Szlovénia 9–10, 17, 152, 154–155, 218, 245, 250, 258, 261–262, 264, 268–271, 218, 287, 289, 298, 310  
 Szlovákia 9, 17, 25, 31, 36–37, 41, 130, 173, 246, 253–254, 258–259, 264, 281, 289–290, 293–294, 296–298, 304, 306, 309–310  
 Szlovák Köztársaság 245  
 Szófia 147, 214–215, 232  
 Szolnok 132  
 Szovjetunió 14, 19, 22–23, 27–28, 30, 32, 34, 36, 38, 40–41, 43–48, 51, 54, 56, 58, 60, 63–64, 66–68, 70–76, 78–79, 81, 88, 90–91, 95–98, 100–102, 107, 109–110, 115, 119, 121–123, 125–126, 129–131, 135–139, 142, 144, 146, 149–151, 156–157, 159–160, 163–165, 168–172, 174, 178, 180–182, 188–190, 192–193, 197, 205–206, 210, 212, 214, 221–224, 230, 232, 243–247, 256, 261, 268, 272, 287, 291, 294, 301, 304  
 Sztálinváros (Dunaújváros) 85–86  
 Sztálinváros (Oraşul Stalin) 83  
 Szudéta-vidék 29, 62, 247  
 Szuezi 130  
 Szuezi-csatorna 130
- T  
 Tadzsikisztán 243  
 Tallinn 68, 243, 248  
 Temesvár 130, 214, 235–240  
 Tetovo 283  
 Tirana 51, 156–157, 234  
 Tiraspol 245  
 Tiszacsernyő 170  
 Tátra 177  
 Törökország 9, 12, 120, 147, 160  
 Travnik 278  
 Treblinka 25  
 Trieszt 26, 42, 44, 74, 119  
 Türkmenisztán 243
- U, Ü  
 Ukrajna 9, 17, 23–26, 33, 46, 67–68, 137, 155, 197, 224, 227, 243, 245, 250–252, 258, 260–262, 292–293, 297, 299–300, 304, 308, 310  
 Ukrán Köztársaság 68  
 USA 138, 160 lásd még Egyesült Államok  
 Usszuri folyó 151  
 Üzbegisztán 243
- V  
 Vajdaság 30, 35, 49–50, 153, 217–218, 266  
 Várna 216  
 Varsó 25–26, 36, 51, 75, 85, 102, 123–125, 180, 234, 297, 309  
 Vatikán 93, 95, 105, 137, 142, 163, 179–180, 195, 199, 214  
 Velence 297  
 Vietnam 97  
 Vilnius 22, 68  
 Volga-vidék 23  
 Vukovár 271, 273
- W  
 Wannsee 24  
 Washington 47, 206, 272
- Z, Zs  
 Zakopane 177  
 Zágráb 35, 155, 271, 273, 275–277  
 Žepa 277  
 Zsil-völgy 214, 240



## SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

## A

Abden-Nasszer, Gamal 120  
 Aczél György 142  
 Adams, Bradley 37, 64  
 Agnew, J. 40  
 Albert, F. 259  
 Albrecht, U. 181  
 Albright, Madeleine 282, 289  
 Alia, Ramiz 284  
 Amato, Giuliano 292  
 Andreescu, G. 241  
 Andreides Gábor 8  
 Andrew, C. 161, 197  
 Andropov, Jurij 117–118, 127, 165, 169,  
 193, 196, 222  
 Anisescu, C. 213  
 Antonescu, Ion 22, 37, 41, 54, 213  
 Antonescu, Mihai 37  
 Apor, B. 81, 83  
 Apor, P. 81  
 Apostol, Gheorghe 118  
 Applebaum, Anne 8, 26  
 Argentieri, F. 202, 253  
 Armanca, B. 211  
 A. Sajti E. 30  
 Ash, Timothy Garton 16  
 Åslund, A. 256  
 Á. Varga László 129, 131

## B

Bacon, E. 188  
 Baczoni, G. 182  
 Bahr, Egon 179  
 Bahtyin, Mihail 19  
 Baier, Hannelore 30  
 Bakić-Hayden, Milica 12, 16  
 Balas, E. 103  
 Balcerowicz, Leszek 226, 255

Balogh Margit 94  
 Balog I. 34  
 Ban, Cornel 192  
 Bán D. András 38  
 Banač, I. 101, 156  
 Banchelli, E. 266  
 Bandera, Stepan 23  
 Bange, O. 180  
 Banham, Raynar 175  
 Bánkúti G. 163  
 Banu, Florian 56, 210  
 Banu, Luminița 210  
 Barany, Z. 310, 311  
 Baráth M. 127  
 Barbagli, M. 311  
 Barberini, G. 142, 179  
 Bárdi Nándor 8, 247, 304  
 Bárdossy László 36  
 Bartlett, David L. 254  
 Bănescu, Traian 295, 300  
 Batt, Judy 292, 298  
 Behrends, Jan C. 54  
 Békés Cs. 64, 127, 130–131, 169  
 Belgrád 132, 153, 155  
 Bencsik P. 176  
 Beneš, Edvard 30–31, 33, 38, 60, 62–64,  
 247, 249  
 Benvenuti, F. 243  
 Beran, Josef 94  
 Berecz, J. 133  
 Berend T. Iván 15, 17, 96–97, 100–101,  
 164, 166–167, 175, 189–190, 254, 256,  
 258, 287  
 Berija, Lavrentij Pavlovics 70, 108, 115–  
 117, 119, 121  
 Berisha, Sali Ram 284, 285–286, 297  
 Berlinguer, Enrico 215  
 Betea, L. 171, 238

- Bettanin, Fabio 39, 41–43, 46–47, 75, 79, 223
- Bianchini, Stefano 152, 164–165, 225, 290
- Bibó István 13–15, 131, 141, 202
- Bideleux, Robert 17, 100
- Biermann, Wolf 203
- Bierut, Bolesław 83, 95, 107, 123
- Báger, G. 231, 256–257
- Bikki, I. 182
- Bilefsky, Dan 294, 305
- Birman, Igor 193
- Bismarck, Otto von 204
- Biszkú Béla 166, 227
- Bisztray Mária 54
- Bîţfoi, D.-L. 55
- Blaive, Muriel 149
- Blanton, T. 223
- Boban, Mate 276
- Boc, Emil 295
- Boeckh, K. 24, 26, 69–70
- Boia, Lucian 144
- Bokros Lajos 257
- Booth, W. J. 264
- Borhi László 8, 42, 47, 67, 108, 128, 230, 232, 288
- Borodziej, W. 177
- Boscolo, A. 85
- Botos K. 191
- Bottoni, Stefano 33, 55, 57, 91, 95, 112, 143–144, 163, 196, 202, 264, 266
- Boughton, J. M. 192
- Bozgan, O. 95
- Bozóki, A. 202, 229
- Brabant, J. Van 97
- Braham, R. L. 34, 305
- Brandstätter, Suzanne 236, 237
- Brandt, Willy 150, 179–180, 202
- Brătianu, I. C. 56
- Braudel, Fernand 15
- Brent, Jonathan 108
- Breuning, E. 205
- Brezsnyev, Leonid 139, 165–166, 169–171, 174, 184–185, 188, 193, 221, 225
- Brubaker, Rogers 247–248
- Brucan, Silviu 213
- Bruzsi László 249
- Brzezinski, Zbigniew 44–45, 140, 183, 232
- Bucur, M. 186
- Bugge, P. 11
- Bukovsky, J. 143
- Bukovszki, Vlagyimir 236
- Bulatović, Momir 272
- Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics 125
- Bumbuş, M. 240
- Burcea, M. 240
- Burg, Steven 274
- Bush, George
- Bush, George H. W. 237, 238, 255, 289
- Buzalka, Michal 94
- Büttner, Ruth 72
- Byrne, Malcolm 122, 127, 130–131, 160
- C, Cs
- Caccamo, F. 172
- Carmen-Aguilar, P. 263
- Carter, Jimmy 183, 230
- Casaroli, Agostino 142–143, 179
- Case, Holly 22–23
- Cassese, A. 28
- Castellano, C. 264
- Cattaruzza, M. 91, 119
- Ceaşescu, Elena 37, 207, 236
- Ceaşescu, Nicolae 37, 108, 112, 118, 145–146, 158, 169, 171, 178, 183, 191–192, 206–214, 222, 236–239, 265, 298, 304
- Čepička, Alexej 101
- Che Guevara, Ernesto 152
- Chiper, I. 54
- Churchill, Winston 29, 41–42, 71, 74
- Cingolani, P. 307
- Clementi, M. 82, 107, 113, 150, 173
- Clementis, Vladimír 62, 107
- Clinton, Bill 255, 282, 289
- Cockherman, W. C. 262
- Cohen, L. J. 156
- Cohen, Shari 62
- Cohen, Stephen F. 248–249
- Colas, Dominique 187, 246
- Connelly, John 84, 96
- Conrad, Clyde Lee 230
- Constantinescu, Emil 298
- Convay, M. 34
- Cooke, P. 88
- Courtois, S. 36, 106–107
- Crampton, J. 104

- Crampton, R. J. 17, 59, 104, 184, 189, 214, 231–232  
 Craveri, M. 115  
 Cremasco, M. 288  
 Creuzberg, S. 71  
 Crowley, D. 85  
 Cummings, R. H. 183  
 Csaba László 257  
 Cseh, B. G. 64  
 Csergő, Z. 303  
 Csernyenko, Konsztantyin 221  
 Cservenkov, Vulkov Velev 83, 146  
 Csizmadia Ervin 201, 227
- D  
 Dahrendorf, Ralf 242  
 David, R. 263  
 Davies, Norman 26  
 De Brito, A. B. 263  
 De Gaulle, Charles 206  
 Deák I. 34, 36–37  
 Deletant, Denis 58, 112, 145–146, 161, 211, 236  
 Delli Zotti, D. 287  
 Delors, Jacques 242  
 De Marchi, B. 287  
 De Michelis, Gianni 288  
 Demján Sándor 201  
 Dénes Iván Zoltán 13  
 Déry Tibor 141  
 Dálnoki Miklós Béla 64  
 Dimitrov, Georgi 43, 58–59, 76  
 Dimitrov, Veszelin 216  
 Đinđić, Zoran 283  
 Dinnyés Lajos 67  
 Dobre, Florica 68, 109, 210, 213  
 Dobrinicu, D. 30, 70, 99, 109, 210  
 Dogo, Marco 279  
 Dragović-Soso, J. 156  
 Dubček, Alexander 150, 168–173, 198  
 Đukanović, Milo 282  
 Dulles, John Foster 130  
 Durandin, Catherine 236  
 Duray Miklós 199–200
- Dz  
 Dzodze, Kocsi 51  
 Dzurinda, Mikulás 298
- E  
 Eyal, G. 174, 230, 260
- F  
 Faggioli, M. 179  
 Falanga, G. 138  
 Falciola, L. 239  
 Farrell, Darragh 301  
 Fava, V. 98  
 Fedinec Csilla 118, 251  
 Fehér, F. 133  
 Fejtő Ferenc 11, 45, 92  
 Ferge, Z. 259  
 Ferrara, Antonio 26  
 Fesnic, F. 263  
 Fierlinger, Zdeněk 60, 62  
 Filep T. G. 90, 127  
 Filitov, Alekszej 40  
 Fink, C. 180  
 Fischer, Joschka 290  
 Fitzpatrick, S. 89  
 Fock Jenő 227  
 Foucault, Michel 186  
 Fowkes, B. 83, 116, 151, 175  
 Franco, Francisco 265  
 Franzinetti, Guido 11, 13, 217–218, 220, 232, 264, 270, 273–274, 282, 285  
 Freifeld, A. 186  
 Frommer, B. 29, 60  
 Fulbrook, Mary 150–151, 202–203  
 Funar, Gheorghe 247  
 Funderburk, David 211  
 Fülöp Anna 41  
 Fülöp Mihály 41
- G, Gy  
 Gabanyi, Anneli Ute 191, 207, 235–236  
 Gagarin, Jurij 135  
 Gagyi József 95  
 Gallagher, Tom 236  
 Garthoff, Raymond L. 161  
 Gati, C. 131, 140  
 Gaudo, G. 291, 322  
 Gellner, Ernest 13, 184  
 Georgescu Teohari 118  
 Germuska Pál 102, 160, 182  
 Gerő Ernő 101, 126, 128  
 Gerrits, A. 103

- Gheorghiu-Dej, Gheorghe 56, 58, 110,  
118, 143, 145–146, 158, 208, 304  
Ghimpu, Mihai 300  
Gibianszkij, Leonid 45, 77  
Gierek, Edward 194, 196  
Gieseke, Jens 161, 203  
Ginzburg, Alekszandr 137  
Glassheim, E. 29  
Glaurdić, Josip 276  
Gligorov, Kiro 272  
Gluchowski, L. W. 119, 149  
Goldgeier, J. M. 303  
Goma, Paul 213  
Gomułka, Władysław 33, 75, 106–107,  
124–126, 130, 147, 168, 170, 194  
González, E. 263  
Gorbacsov, Mihail 182, 185, 221–223, 225,  
227, 230, 234, 238, 243–244, 247  
Gori, F. 40, 77  
Gottwald, Klement 60, 62–63, 115  
Gough, R. 131  
Govrin, Yosef 211  
Gökay, B. 184  
Göncz Árpád 251  
Görtemaker, M. 71  
Grahek Ravancic, M. 35  
Granville, J. 126  
Graziosi, Andrea 12, 48, 68, 70–71, 98,  
108, 124, 136–137, 165, 181, 187, 193,  
223, 247  
Grilli di Cortona, P. 250  
Gross, J. T. 25, 34, 36–37  
Grósz Károly 228, 230  
Grotewohl, Otto 79  
Groza, Petru 54–56, 90, 91  
Grúňová, A. 161, 196  
Guida, F. 174  
Guillaume, Günther 180  
Guzelova, I. 278  
Gyarmati György 36, 163, 257  
Gyilas, Milovan 44, 88, 121, 148  
Györkei, J. 130, 133
- H
- Habsburg Ottó 38  
Halecki, Oskar 11, 14  
Hall, Richard A. 237, 239  
Hallstein, Walter 150, 179
- Hanák Péter 15  
Hardt, J. P. 177  
Hardy, Jane 226  
Haughton, T. 298  
Havel, Václav 16, 199, 234–235, 251  
Hayden, R. M. 275  
Hebrang, Andrija 50  
Hegedüs András 121  
Hegedüs B. András 141  
Heller Ágnes 133  
Herbstritt, Georg 162  
Hájek, Jiří 199  
Hillhouse, R. J. 74  
Hitler, Adolf 21–24, 26  
Háy Gyula 141  
Hodos, G. 106  
Hodza, Enver 35, 51, 114, 139, 156–157,  
193, 284  
Hoen, H. W. 255  
Hoffmann, David L. 83  
Holbrooke, Richard 280, 282, 289  
Holloway, David 102  
Honecker, Erich 151, 180, 202–204, 233  
Hope, K. 278  
Horáková, Milada 113  
Horn Gyula 230, 253, 257, 263  
Hornyak Árpád 120  
Horthy Miklós 64  
Horváth István 230  
Horváth, M. 130, 133  
Horváth Sándor 86, 263, 266  
Höhm, H. H. 165  
Hrabal, Bohumil 150  
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 69, 115,  
117–120, 122–123, 125, 130–131, 134–  
139, 141, 145, 147, 151, 156–159, 165,  
212  
Hull, Corden 38  
Huntington, S. 262  
Husák, Gustáv 60, 107, 173, 198–199, 234
- I
- Iatrides, John O. 71  
Ierunca, Virgil 112  
Iliescu, Ion 213, 236, 238–241, 295, 297  
Imrédy Béla 36  
Ioanid, Radu 22, 37, 145–146, 208  
Ioffe, G. 302

- Ionescu, M. 161  
 Iordachi, C. 11, 99  
 Irvine, J. 156  
 Irving, David 133  
 Ivančiková, E. 130  
 Ivkin, V. I. 160  
 Izetbegović, Alija 219, 272, 279
- J
- Jacober, Henry 208  
 Jakeš, Miloš 198, 234  
 Jana, Janez 268  
 Jankoviak, S. 29  
 Janowski, M. 11  
 Janukovics, Viktor 299  
 Jaruzelski, Wojciech 183, 194, 197–198, 222, 226  
 Jarvis, C. 285  
 Jasiak, M. 32  
 Jeffries, Ian 17, 100, 205  
 Jelavich, B. 147, 157  
 Jelcin, Borisz 171, 243, 245, 256  
 János Pál, II., pápa 195–197 lásd még Wojtyła, Karol  
 János, XXIII., pápa 138, 142, 179  
 Judt, Tony 14, 28, 34, 36–37, 46, 63, 72–73, 103, 115, 175–176, 265  
 Jugov, Anton 147  
 Juscsenko, Viktor 299
- K
- Kadhafi, Mohammed 182  
 Kafka, Franz 150  
 Kaganovics, Lazar Mojszejevics 125, 136  
 Kalabinski, Jacek 191–192  
 Kalmár Melinda 8, 142  
 Kamiński, Ł. 146, 161  
 Kania, Stanisław 196  
 Kaplan, Karel 62, 94, 101, 173  
 Karadžić, Radovan 272–273, 276  
 Kardelj, Edvard 152, 216–217  
 Karsai László 36  
 Kaufman, R. F. 177  
 Kemény, István 201  
 Kenez, P. 67  
 Kennedy, John Fitzgerald 138  
 Kennedy, Paul 247  
 Kenney, Padraic 257, 289
- Kádár János 105, 113, 117, 129–133, 141, 142, 167, 170, 173, 185, 188, 191, 200–202, 215, 227–230, 257  
 Kállai Gyula 113  
 Kállay Miklós 47  
 King, C. 245  
 King L. 262  
 King, R. R. 138  
 Kántor, Z. 304  
 Király Zoltán 227  
 Kirschbaum, S. 37, 149, 173  
 Kissinger, Henry 183  
 Kitschelt, H. 250  
 Klaus, Václav 255–256  
 Kligman, Gail 178, 187  
 Klujić, Stjepan 272  
 Klumbyte, N. 188  
 Kołakowski, Leszek 148–149  
 Kochanowski, J. 32, 177  
 Kohler, J. O. 197  
 Kohl, Helmut 233, 242  
 Kohn, Hans 14  
 Komócsin Mihály 227  
 Konrád György 16, 202  
 Kornai János 98, 231, 257  
 Koštunica, Vojislav 283  
 Koszigin, Alekszej 165  
 Kosztov, Traicso 105  
 Kotkin, Stephen 187, 221, 296  
 Kovács, Á. 231, 256–257  
 Kovács Béla 66  
 Kovács G. 13  
 Kovács János M. 7  
 Körösenyi, A. 202  
 Kőrösi, Z. 134  
 Kraft, C. 29  
 Krahulcsán Zsolt 161–162  
 Kramer, Mark 8, 14, 34, 46, 101, 117, 119, 125, 134–135, 196, 224, 238, 244  
 Kritz, N. 263  
 Krjucskov, Vlagyimir 243  
 Kučan, Milan 270  
 Kucsma, Leonyid Danyilovics 297  
 Kundera, Milan 15  
 Kuroń, Jacek 148, 195  
 Kwaśniewski, Aleksander 253  
 Kymlicka, W. 28

- L  
 Laar, M. 68  
 Laborc Sándor 264  
 Ladányi János 310–311  
 Lagzi G. 248  
 Lampe, John R. 44, 49, 120, 217–218  
 Landsbergis, Vytautas 251  
 László Márton 240  
 Laudiero, A. 267  
 Lavigne, Marie 158, 159, 191–192  
 Lavrentiev 118  
 Ledeneva, A. V. 188  
 Lederer, E. 14  
 Lendvai, P. 304  
 Lenin, Vlagyimir Iljics 40, 89, 164  
 Leoncini, Francesco 174  
 Lettrich, Jozef 62  
 Leuştean, L. N. 92, 95  
 Levy, Robert 57, 108  
 Lewis, Paul G. 298  
 Libardi, M. 11  
 Liberman, Evsej 165  
 Liégeois, Jean-Pierre 309–310  
 Linek, B. 29  
 Linz, J. J. 126, 262  
 Lipski, J. J. 195  
 List, Friedrich 10  
 Litvinov, Makszim 38, 40  
 Lomax, Bill 133  
 Lorenzini, S. 204  
 Lucinschi, Petru 297  
 Lukasenka, Aljakszandr Rihoravics/Lukasenko, Alekszandr Grigorjevics 297, 301–302  
 Luka László 58, 118  
 Lukic, V. 35  
 Lukács György 174  
 Lucsev, Koszta 59  
 Lusa, S. 270  
  
 M  
 Macartney, Carlyle A. 39  
 Maddison, Angus 175, 190  
 Magocsi, P. R. 17  
 Măgureanu, Virgil 236  
 Majszkij, Ivan 40  
 Majtényi G. 184  
 Makarenko, Anton 112  
 Malcom, Noel 35, 93, 155, 219–220 276, 279, 281  
 Malenkov, Georgij Makszimilianovics 115–117, 121, 136  
 Maléter Pál 128, 132  
 Mănescu, Corneliu 161, 213  
 Maniu, Iuliu 56, 58  
 Mannerheim, Carl Gustaf Emil 72  
 Manu, F. 238  
 Manuilă, Sabin 55  
 Mao Ce-tung 151  
 Marceva, I. 147  
 Marchi, M. 85, 177  
 Marcu, Gheorghe 208  
 Marina, Justinian 92  
 Mark, Edward 47–48  
 Mark, J. 27  
 Markov, Georgi 215  
 Marković, Ante 270, 272  
 Marples, David 302  
 Marshall, George C. 53, 63, 75, 79  
 Martini, M. 180  
 Martin, Terry 88–89, 137  
 Masaryk, Jan 63  
 Masaryk, Tomáš Garrigue 12  
 Massari, M. 223  
 Mastny, Vojtech 40–41, 101–102, 122, 160  
 Matiu, M. 213  
 Maurer, Ion G. 213  
 Mazower, Mark 21–24, 28  
 Mazowiecki, Tadeusz 226, 263  
 McDermott, K. 40  
 McKee M. 262  
 Mečiar, Vladimĕr 253, 297  
 Medgyessy Péter 264  
 Melegh Attila 16–17  
 Melloni, Alberto 143, 179  
 Melzer, M. 205  
 Menzel, Jiří 149–150  
 Mesić, Stipe 271  
 Mevius, M. 65–66, 91  
 Michnik, Adam 195  
 Mihajlovics, Drazsa 36, 41  
 Mihalache, Ion 58  
 Mihály, I. 54, 55  
 Mikojan, Anasztasz Ivanovics 125, 126, 129, 130  
 Mikołajczyk, Stanisław 43, 51–52



- Milanese, J. 289  
 Milin, M. 111  
 Milošević, Slobodan 247, 268–269, 271–272, 275–276, 278–279, 282–283, 297, 299  
 Miłosz, Czesław 16  
 Mindszenty József 33, 67, 93–94, 132, 142  
 Minow, Marta 264  
 Mioc, Marius 235  
 Márai Sándor 21  
 Márton Áron 95  
 Mitrokhin, V. 161, 197  
 Mitrovits M. 171  
 Mladenov, Petar 231  
 Moczar, Mieczysław 148, 194  
 Modrzejewski, F. 266  
 Modzelewski, Karol 148  
 Moldovan, S. B. 213  
 Molnár A. 134  
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 54, 67, 75, 125, 136  
 Mong Attila 191  
 Mueller, Wolfgang 73  
 Munteanu, M. 169  
 Murgescu, B. 240  
 Murzaku, I. A. 306
- N, Ny  
 Nagy Ferenc 65–66  
 Nagy Gy. 176  
 Nagy Imre 65–66, 116–117, 121, 126–133, 141, 168, 228–229  
 Nagy Mihály Zoltán 56, 90  
 Naimark, Norman 14, 27, 29, 32, 45, 79  
 Namier, Lewis Sir 12–13  
 Nano, Fatos 285, 297  
 Năstasa, L. 56  
 Năstase, Adrian 298  
 Naumov, Vlagyimir 108  
 Nedelsky, N. 263  
 Németh Miklós 228, 230, 237  
 Neumann, Friedrich 10  
 Niederhauser Emil 15  
 Niedhart, G. 180  
 Niemirowski, Ludwik 12  
 Nixon, Richard 183, 206  
 Novák Csaba Zoltán 90, 206, 240–241  
 Novotný, Antonín 115, 149, 168–169  
 Nuti, L. 181
- Ny  
 Nutter, Warren 98  
 Nyers Rezső 153  
 Nyíri P. 309
- O, Ö  
 Ochab, Edward 124–125  
 Okáli, Daniel 62  
 Okváth I. 101  
 Olaru, Stejărel 162, 324  
 Olti Á. 55–56, 90  
 Oplatka, A. 230  
 Oprea, Marius 104, 110, 212, 236, 241  
 Orbán Viktor 254, 299  
 Orlandi, F. 11, 124  
 Osóbkawski, Edward 52  
 Ostermann, C. 115  
 Ouimet, M. 174  
 Owen, David 276  
 Ö. Kovács J. 141
- P  
 Pacepa, Ion Mihai 213  
 Pach Zsigmond Pál 15  
 Palach, Jan 172, 174, 234  
 Palmer, Mark 230  
 Palotás Emil 8  
 Panaccione, A. 223  
 Papo, A. 113  
 Paraschiv, Vasile 214  
 Parvanov, Georgi 264  
 Paszternak, Borisz 136  
 Patočka, Jan 199  
 Pauker, Ana 57–58, 108, 118  
 Pavelić, Ante 35  
 Pavlowitch, Stevan K. 217–218, 269, 279, 283  
 Pătrășcanu, Lucrețiu 106  
 Pearson, O. 114  
 Pelikán, Jiří 172  
 Penzo, P. 85  
 Percival, M. 42  
 Perle, Richard 183  
 Persak, K. 146, 161  
 Péter Gábor 108  
 Petkova, L. 147  
 Petkov, D. 101  
 Petkov, Nikolaj 59

- Petrungaro, S. 264  
 Philby, Kim 114  
 Piccinato, G. 291  
 Pietrowski, T. 25  
 Pike, D. 174  
 Pál, VI., pápa 143, 179, 194–195  
 Pinochet, Augusto 254  
 Pipes, Richard 193  
 Pirjevec, Jože 30, 272  
 Pittaway, Mark 17, 122  
 Plamenatz, John 14  
 Platania, G. 267  
 Pleshakov, Konstantin 231, 238  
 Pók Attila 15  
 Polian, P. 28  
 Polonsky, A. 149  
 Pons, S. 40, 77, 164, 215  
 Popély, Á. 90  
 Poropat, L. 288  
 Portocală, Radu 235–236  
 Pozsgay Imre 228  
 Privitera, F. 10, 154  
 Procacci, G. 76, 101  
 Puddington, A. 87  
 Pupo, R. 26, 30  
 Puttkamer, J. von 177  
 Putyin, Vlagyimir Vlagyimirovics 292, 299  
  
 R  
 Radvanovský, Zdeněk 29  
 Rainer M. János 118, 127, 129–131  
 Rajk László, id. 66, 105–107, 113, 127, 202  
 Rajk László, ifj 201–202  
 Ranković, Aleksandar 49, 154  
 Rates, Nestor 235–236  
 Rathenau, Walter 10  
 Reagan, Ronald 183, 230  
 Rees, Afron E. 81  
 Reid, S. E. 85  
 Renan, Ernest 13  
 Renner, Karl 73  
 Révész, B. 211  
 Rév, I. 264  
 Ribbentrop, Joachim von 54, 67  
 Riccardi, Andrea 137  
 Rieber, A. J. 68  
  
 Rákosi Mátyás 64, 66–67, 78, 83, 101–102, 113, 116–117, 121, 126, 141  
 Ránki György 15  
 Robert, P. 259  
 Roberts, Geoffrey 42, 101–102  
 Roccucci, G. 179  
 Rokoszovszkij, Konsztantyin Konsztantyinovics 102, 125  
 Romano, A. 182  
 Romsics Ignác 38, 65, 67, 105, 167, 188, 228–229  
 Roosevelt, Franklin Delano 29, 41  
 Roper, S. D. 263  
 Rothschild, Joseph 17, 45–46, 52–53, 77, 107, 119, 124, 194, 196, 198, 215, 234, 284  
 Rugova, Ibrahim 280  
 Rumsfeld, Donald 289  
 Rupnik, J. 304  
 Rus, A. 214  
 Rutar, S. 13  
  
 S, Sz  
 Sabrow, M. 264  
 Sachs, Jeffrey 226  
 Salgó László 264  
 Sandle, M. 188  
 Sarotte, Mary Elise 233, 234  
 Sass Kálmán 143  
 Savranskaya, S. 181, 223  
 Scartezzini, R. 289  
 Schabowski, Günter 233  
 Schaefer, B. 180  
 Schalck-Golodkowski, Alexander 205  
 Schindler, R. J. 277  
 Schlögel, Karl 19  
 Schmidt, Helmut 209  
 Schöpflin György 11, 16, 140, 253  
 Schröder, K. 191  
 Scurtu, Ion 118, 235–236  
 Service, R. 164  
 Šešelj, Vojislav 219  
 Seton-Watson, Hugh 13, 44  
 Seton-Watson, Robert W. 39  
 Sharafutdinova, G. 188  
 Shevel, O. 251  
 Shoup, Paul 274  
 Siani-Davies, P. 212, 237, 239

- Sík, E. 259  
 Šik, Ota 168, 172  
 Sikorski, Władisław 38  
 Siljak, A. 29  
 Simeon, II. bolgár cár 59  
 Simon, A. 130  
 Sánchez, Iljics Ramirez (Carlos) 183  
 Sárközy Tamás 256  
 Sitariu, M. 130  
 Slachta Krisztina 162  
 Slezkine, Y. 89  
 Slánský, Rudolf 106–107  
 Smith, A. J. 14  
 Snegur, Mircea 245  
 Sniečkus, Antanas 68  
 Snyder, Timothy 22, 25, 14  
 Solonari, V. 22  
 Staar, R. F. 125  
 Stancu, Laura 210  
 Staniszkis, Jadwiga 126, 225–226  
 Stan, L. 263  
 Stark, David 249  
 Stark Tamás 33, 70  
 Steege, P. 79  
 Stehle, H. 199  
 Stepan, A. 126, 262  
 Stepanov, L. 111  
 Stepinac, Alojzije 36  
 Stoenescu, Alex Mihai 236, 240  
 Stokes, Gale 184, 189  
 Stolarik, M. M. 169  
 Strazzari, Francesco 282  
 Stuckler D. 262  
 Subašić, Ivan 43, 49  
 Subtelny, Orest 32  
 Sugar, Peter 14  
 Sukarno 120  
 Suljagić, E. 275  
 Šutaj, Š. 90  
 Svoboda, Ludvík 172  
 Swain, A. 186  
 Swain, Nigel 167  
 Światłó, Józef 119  
 Szabó C. 142  
 Szakolczai A. 129, 131  
 Szavranszkaja, Szvetlana 223  
 Szczerbiak, A. 263  
 Szelényi Iván 201, 230, 260, 310–311  
 Szereda V. 251  
 Szálasi Ferenc 36  
 Szlipij, Joszif 69  
 Sznajderman, M. 266  
 Szoboszlay Aladár 143  
 Szolzsenyicin, Alekszandr 136  
 Szporluk, Roman 68  
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 29, 32,  
 39–41, 43–46, 48, 51, 54, 60, 65, 67–69,  
 71–73, 75–78, 80–81, 83, 89, 91, 96,  
 100–102, 107–109, 114–115, 118–119,  
 122, 124, 128, 136, 140, 157, 178  
 Sztójay Döme 36  
 Szurdi István 227  
 Szuszlov, Mihail Andrejevics 101, 129–  
 130, 169, 196  
 Szűcs Jenő 11, 14–16  
 Szűrös Mátyás 229  
 T, Ty  
 Tabajdi G. 163, 228  
 Taguieff, P. A. 305  
 Talheim, K. C. 165  
 Tardos Tibor 141  
 Taubman, W. 124, 136  
 Tazzer, S. 113  
 Teng Hsziao-ping 183  
 Tătărescu, Gheorghe 58  
 Ther, P. 29  
 Tibori Szabó Z. 56  
 Tismăneanu, Vladimir 30, 47, 70, 96, 106,  
 206, 210, 305  
 Tiso, Józef 36–37, 60  
 Tito, Joszif Broz 35, 41–43, 49–51, 76–78,  
 100–101, 105, 114, 119–121, 123, 127,  
 130, 151–152, 154, 156, 193, 206, 216–  
 217, 219–220, 266, 269, 280  
 Todorova, Maria 11–12, 16  
 Tomka Béla 259  
 Tomka Miklós 306  
 Tonini, Carla 85, 149, 174, 177, 264, 294  
 Tóth Á. 29  
 Tóth K. A. 214  
 Tóth L. 90  
 Townsley, E. 230, 260  
 Toynbee, Arnold 38  
 Tőkés László 227, 235, 238  
 Tőkés L. Rudolf 227

- Tönnies, B. 157  
 Trencsényi Balázs 11, 13  
 Trovesi, A. 266  
 Truman, Harry S. 75  
 Tudman, Franjo 156, 219, 271–272, 275, 279, 297–298  
 Tusk, Donald 254, 294  
 Tyimosenko, Julija 299
- U  
 Uhl, M. 160  
 Ulbricht, Walter 46, 79, 116, 150–151, 170, 180  
 Ungerleider, S. 204  
 Ungváry K. 27, 142, 163, 228  
 Uzunova, I. M. 312
- V  
 Vadkerty K. 31, 62  
 Vance, Cyrus 276  
 Van Elsuwege, P. 248  
 Varga Jenő 164  
 Varga Zs. 141  
 Vasile, C. 30, 70, 92, 210  
 Verdery, K. 145  
 Verdeț, Ilie 214  
 Villaume, P. O. 182  
 Vincze G. 91  
 Visinszkij, Andrej 55  
 Vojtaššak, Ján 94  
 Volokitina T. V. 118  
 Vorosilov, Kliment 64  
 Völgyes I. 100  
 Völkl, E. 24, 26, 69–70
- W  
 Wagstyl, S. 278  
 Wałęsa, Lech 196, 198, 225, 251  
 Wallerstein, Immanuel 15  
 Wandycz, Piotr 196  
 Wasserstein, B. 34, 108
- Watts, Larry 236  
 Webb, A. 18  
 Westad, A. 182  
 White, Stephen 298  
 Williams, Kieran 168–169, 173  
 Williamson, John 254  
 Willis, A. 295  
 Wilson 301  
 Wingfield, N. M. 186  
 Wojtyła, Karol 194–195 lásd még János Pál, II.  
 Wolff, Larry 11  
 Wolfowitz, Paul 183  
 Wood, Nancy 11, 16  
 Wriegly, L. 71  
 Wróbel, P. 52  
 Wyszyński, Stefan 95, 119, 125, 194, 197
- X  
 Xoxe, Koçi 106
- Y  
 Yekelcsuk, Serhiy 69
- Z, Zs  
 Zalai Edvin 89  
 Zaslavsky, Victor 26, 81, 188  
 Zatlin, Jonathan R. 205  
 Zeljko, B. 35  
 Zelk Zoltán 141  
 Zogu, I., albán király 114  
 Zombory Máté 12  
 Zubkova, E. 95  
 Zubok, V. 223  
 Zwass, A. 159  
 Zsdanov, Andrej Alekszandrovics 72, 75, 84  
 Zsivkov, Ludmilla 215  
 Zsivkov, Todor 146–147, 215, 231  
 Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 78, 136